

ईश्वरदर्शनम्

अथवा

तपोवनचरितम्

(Īśvaradarśanam athavā tapovanacaritam)

स्वामी तपोवनम्

cif

Chinmaya International Foundation
Adi Sankara Nilayam
Veliyanad

ईश्वरदर्शनम्

ग्रन्थः

तपोवनचरितम्

स्वामी तपोवनम्

ॐ

स्वामी तपोवनम्

स्वामी तपोवनम्

ॐ

ईश्वरदर्शनम्

अथवा तपोवनचरितम्

स्वामी तपोवनम्

Cif

चिन्मय इन्टर्नाषणल् फौण्डेषन्

आदिशङ्करनिलयम्

वेलियनाट्

©Chinmaya International Foundation

First Edition - May 2006 - 1000 copies

Published on the occasion of Chinmaya Jayanti

Publisher

CHINMAYA INTERNATIONAL FOUNDATION

Centre for Sanskrit Research and Indology

Recognised by Mahatma Gandhi University, Kerala State

Adi Sankara Nilayam, Veliyanad

Ernakulam District – 682319, Kerala, INDIA

Tel: 91-484-2747307/2747104

Fax: 91-484-2749729

Email: chinfo@md2.vsnl.net.in

Website: www.chinfo.org

Distribution Centre in India

CHINMAYA INTERNATIONAL FOUNDATION

and

CENTRAL CHINMAYA MISSION TRUST

Sandeepany Sadhanalaya

Saki Vihar Road

Mumbai – 400 072. INDIA

Tel: 91-22-28572367/28575806

Fax: 91-22-28573065

Email: ccmt@vsnl.com

Website: www.chinmayamission.com

Distribution Centre in USA

CHINMAYA MISSION WEST

Publications Division

560 Bridgetown Pike

Langhorne, PA 19053, USA

Tel: (215) 396-0390

Fax: (215) 396-9710

Email: publications@chinmaya.org

Website: www.chinmayapublications.org

Printed in India at

S.T. Reddiar & Sons, Ernakulam

Price: Rs. 250/-

स्वामी तपोवनम् (१८८९ - १९५६)

अवतारिका

ईश्वरदर्शनमथवा तपोवनचरितत्रामास्माकं परमगुरूणां श्रीस्वामितपोवन-
पूज्यपादानामात्मचरितम्। अस्मिन् ग्रन्थे न केवलं स्वामिनां लौकिकजीवनवृत्तं
वर्तते किन्तु मुमुक्षूणां प्रेरणापूर्णाध्यात्मिकसाधनामार्गोऽपि निर्दिक्ष्यते
स्वयमाचरितेन तपोयुक्तजीवनेन। आत्मकथारूपमीदृशं ग्रन्थरत्नं संस्कृत-
भाषायामतिविरलमेव। चिन्मय इन्टनाषणल् फौण्डेषन् इत्यस्मात् केन्द्रात्
ग्रन्थोऽयं पुनः प्रकाश्यत इत्येतन्महत्सन्तोषं मम जनयति। भव्यग्रन्थस्यास्य
प्रचुरप्रचारो भूयादित्याशासे।।

चिन्मय इन्टनाषणल् फौण्डेषन्
आदिशङ्करनिलयम्
वेलियनाट्
३०.०३.२००६

स्वामी तेजोमयानन्दः
अध्यक्षः
चिन्मयमिषन्

कृतज्ञता

इदमेवोदारचित्तानां महात्मनां जीवनचरितश्रवणपठनमननानां मुख्यप्रयोजनं यदस्माकं चित्तशुद्धिद्वारा हृदये धर्मरतिञ्जनयित्वा जीवनोन्नतिं साधयतीति। निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां परमहंसजीवन्मुक्तानाञ्चरितं न केवलं धर्मप्रचोदनाय अपि तु तद्विव्यातिपुण्यजीवनचरितज्ञानन्तदुदितप्रेम च श्रोतृमन्तृध्यातृणां लौकिकानित्यसुखविरक्तिं भगवदासक्तिद्वारात्मज्ञानञ्चोत्पाद्य जन्मसाफल्यमपि सम्पादयति। यस्मादतिकरुणया परमपूज्यस्वामितपोवनेन स्वेनैव लिखितं स्वस्य जीवनचरितमीश्वरदर्शनाख्यं तस्मादस्माकं सहृदयनमस्काराः स्वामि-नम्प्रति सदा सन्ति। तच्च चरितं दैव्या भारत्यास्तीति संस्कृतरसिकानां महत्कौतूहलञ्जनयत्येव।

एतदीश्वरदर्शनाख्यग्रन्थस्य प्रथमम्प्रकाशनं स्वामिप्रियभक्तपण्डित-वल्लभरामशर्मणार्धशतवत्सरात्प्राग् महद्यत्नेन कृतम्। तत्पूर्वप्रकाशनं विनैतद्ग्रन्थोऽस्मद्धस्तप्राप्तः भवेदिति निःसन्देहतो वक्तुमशक्यमेव; वयं श्रीवल्लभरामशर्माणं प्रति कृतज्ञाः स्मः।

एतद् द्वितीयप्रकाशनं चिन्मय इन्टर्नाषणल् फौण्डेष्न् अध्यक्षेण साहित्यप्रवीणेन डा. के. एच्. सुब्रह्मण्येन महतोत्साहेन कृतेन प्रयत्नेनासाधि। विशेषत एतस्मिन् कर्मणि व्याकरणकुशलस्य डा. वि. आर्. मनोजस्य सश्रद्धसाहाय्यमभवत्। श्रीमती सरला तथा च श्रीमती राधिका मुद्राङ्कणकार्ये बहून् मासान् निमग्नेऽतिष्ठेताम्। एतेषां सर्वेषाम् प्रयत्नेनैव पूर्वप्रकाशने ये ये दोषाः ग्रन्थे आसन् तान् सर्वान् परिहाय इदानीन्तनम्प्रकाशनं परिशुद्धं

विराजते। एर्णाकुलन्नगरवर्ती एस्. टि. रेडिडयार् मुद्रणालयः एतत्पुस्तकं समीचीनं मुद्रापयित्वास्मभ्यं सामोदमदात्।

पुनरस्मत्कृतज्ञताः सन्तु पूज्यस्वाम्यध्यात्मानन्दसरस्वत्यै (कुक्कुट-क्रोडपुरवर्तिचिन्मयमिषन्माचार्यः) तथा च श्रीमत्यै पार्वत्यै (चेन्नैनगरवर्ति-तपोवनप्रसाद इति नाम्ना विश्रुतचिन्मयमिषन्मासपत्रिकायाः प्रधानशोधिका) ययोः समुद्यमेनास्मभ्यमलभत पण्डितवल्लभरामशर्मणा प्रथमप्रकाशित-मीश्वरदर्शनम्। अयमेवाङ्कुरः आसीत् एतत्पुनः प्रकाशनस्य। अस्माभिः प्राप्तं श्रीस्वामितपोवनस्य हस्तलेखनं यददृष्टपूर्वं गुरुदेवस्वामिचिन्मया-नन्दसच्छिष्यायाः श्रीमत्याः लीलानम्बियार्महोदयायाः, प्राप्तमिति महान् सन्तोषोऽभूदिति वयं धन्यान् मन्यामहे। एतत्पुनः प्रकाशनस्य यद्धनमावश्य-कमासीत्तत्सर्वम् अमेरिकदेशे सान्जोसेस्थले प्रवर्तमानया चिन्मयमिषन् संस्थया दत्तम्। तस्मै महनीयाय स्थापनाय विशेषतः कृतज्ञतां व्याहरामः।

ईश्वरानुग्रहाद्गुरुवर्यपूज्यस्वामितेजोमयानन्दप्रसादाच्चैव एतच्छुभकार्यं सम्पूर्णमभवत्।।

आदिशङ्करनिलयम्

वेलियनाट्

३०.३.२००६

स्वामी अद्वयानन्दः

आचार्यः

चिन्मय इन्टर्नाषणल् फौण्डेषन्

वाङ्मुखम्

अन्तः शून्यो बहिः शून्यो शून्यकुम्भ इवाम्बरे।

अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे॥

परिपूर्णकुम्भोच्छलनेनैव सहजानुभूतेरथवा सहजावबोधस्यावन्ध्यचैतन्यस्य
परिस्फुरणं सम्भवतीति काव्यतत्त्वविद्भिर्रुक्तम्। योगसाधनायां कुम्भकावस्थायाः
स्मृतिरत्र सञ्जायते। चेतोहारिण्याः सन्ध्यायाः स्फुरणं दिनरात्रिभ्यां व्यतिरिक्तं
हि। तद्वदेव प्रतिभायाः उन्मीलनं इत्येवमुक्तमाचार्ययशोविजयेन,

योगजो दृष्टिजनितः स तु प्रातिभसञ्ज्ञितः।

सन्ध्येव दिनरात्रिभ्यां केवलश्रुतयः पृथक्॥

चराचरबीजाङ्कुरकारिणि शिवे शक्तिरिव बालाम्बाच्युतसूनौ चिप्पुकुट्टीति
स्निग्धैराख्याते सुब्रह्मण्ये बाल्य एव अनुच्छूनरूपेण शिवात्मिकायाः स्थितिरवर्तत।
तच्च पश्चात् पूर्णस्याकृत्रिमस्याहमित्यस्य स्फूर्तिरूपेण व्यरोचत।

पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः

तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-

दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥

इति कठोपनिषद्वचनमन्वर्थञ्च बभूव।

शैशव एवाधिगतनानाशास्त्रः अतिगतसंसारसङ्गो विमुक्तकामनाकामिनीसङ्गो
गुणी सुब्रह्मण्यः मुक्त इव भाविनमात्मनो यतिजीवनमभिव्याञ्जीत्। सहृदयः
कलारसिकः अधीतव्याकरणादिशास्त्रः स्निग्धचित्तः युवा सुब्रह्मण्यः विभाकराख्यं

कमपि खण्डकाव्यं व्यरचयत् कैरल्यां सप्तदशे वयसि येन मानिता बह्वमन्यन्तैनम्। विष्णुयमकं, कैलासयात्रा हिमगिरिविहारमित्यादीनां ग्रन्थानां कर्ता अयं कलारसिकः पुण्यचरितस्य गोपालकृष्णगोखलेमहाशयस्य स्मृत्यै प्राकाशि काचिन्मासिका गोपालकृष्णनाम्ना।

श्रीसौम्यकाशीशश्रीबदरीशादिस्तोत्रकाव्यानां कर्तुरध्यात्मविद्या-पारावारपारदृश्वनो स्वामितपोवनस्य प्रायेणाविख्याततरमात्मकथाग्रन्थरत्नं भवति ईश्वरदर्शनम् अथवा तपोवनचरितम्। सत्सु अनवधिकात्मकथासु अयमेको ग्रन्थः प्रायः संस्कृतेन संस्कृत्रिम इति मोमुद्यते संस्कृतभाषाकोविदः। होसक्करे नागप्पशास्त्रिणा महात्मनो गान्धिमहोदयस्य आत्मकथा सत्यशोधनमिति शीर्षकेण अमरभारत्यामनूदिता इति नात्र विस्मर्यतेऽस्माभिः। स्वात्मानन्दरतिरसोदधिमग्नचित्तानां यतीनां केचिल्लोकोद्धरणाय अमिततपः प्रभावाः करुणावरुणालयाः संसारसागरे बम्भ्रम्यमाणानुद्धरन्ति कटाक्षविक्षेपैर्यदा तदा। परमहंसयोगानन्दः श्रीपुरोहितस्वामी, पोल् ब्रण्टन् इत्यादयस्तेषु केचिच्चिरं प्रतिष्ठिताः स्वान्तेष्वाध्यात्मिकहर्म्यमारुरुक्षूणाम्।

अकुण्ठितप्रभावेषु श्रीशङ्करादिषु सत्सु अकिञ्चनस्य यतिसामान्यस्य आत्मकथा किमर्थमिति चेत् श्रुण्वन्तु तपोवनमहारजस्यैव वचनमिदम्- नेयमात्मकथा आत्मसम्मानचरितम् उपवर्णयितुम् अथात्मनो महत्त्वमिह ख्यापयितुं वा समारम्भि। किञ्च यानि वृत्तानि अत्र सङ्गृहीतानि स्वामिनः तान्यखिलानि गुणरूपाणि स्तोतव्यानीत्यपि साधयितुं वयमत्र न प्रवर्तामहे। तेषां गुणरूपत्वं स्तोतव्यत्वं वा दोषरूपत्वं निन्दितव्यत्वं वा सुधियः पाठका एव निश्चिन्वन्तु। कस्यचिदाचरितस्य शोभनत्वमशोभनत्वं वा न नियतं दृश्यते लोके इति। अमानी मनस्वी मनुतेऽयं यदेतदात्मकथा संसारपारावारतितिक्षूणां तरीः स्यात्। स्वानुभवानां चिरस्मरणीयानां साधकसाधनायमानानां क्रोडीकरणमिदं निसर्गसिद्धया मञ्जुलशैल्या सुमनसां हृदयमावर्जयति। नानाधर्मधर्मिणोऽमुष्मिन् समाजे स्वधर्मस्यापूर्वत्वममोघत्वञ्च उद्घुष्यमाणाः इतरधर्मस्य न ब्रूयात् अप्रियमिति ब्रुवाणः स्वामी आध्यात्मिकोत्रत्यै सर्वधर्माणामपि सहकारित्वं

प्रार्थयमानः सन्दृश्यते। आस्तामेते यतीश्वराः यत्र क्वापि वा परमेते वसुन्धराया वसवो राराजन्ते शिरोरत्नरूपा जनानुद्धरन्तः सान्निध्यमात्रेण। इत्थङ्कारमतेषां लोकोपकारित्वम्। सतां पुनः सत्सन्निधिरेव सन्निधिः इति महाकविवचन-मन्वर्थीकुर्वन्निवाभिप्रैति स्वामी यन्मन्दमारुतास्फालितशाखायाश्च्युततीव शाखावलम्बिफलं जन्मजन्मान्तरसञ्चितपुण्यपरिपक्विममतीनामास्तिकाना-माध्यात्मिकबोधोदयकारी सङ्गः सदा सतामिति।

कविषु बाणादयः गद्यकवने कालिदासादयः पद्यरचनायाञ्चातुलित-चातुरीमन्तः। सरसरमणीयपदावलीभिरस्य पुनः कवेः काव्ये गदति गहनगभीरदार्शनिकगिरः कस्य वा न चेतोहरीः यतेरप्यसन्यस्तकाव्य-कामिनीसङ्गमानसस्य चिदाकाशरम्भापरिरम्भणरम्भस्य, काव्यकामिनीसङ्गि-न करोत्यसङ्गिनमपि। बाणादीनामिवास्य पद्येषु न घननिबिडपदारण्या-न्यगम्यानि सामान्यजनस्य गद्यकवीनाम्। गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति वाक्यस्यान्वर्थतामाचष्टेऽयं सर्वात्मना ग्रन्थः। पद्येषु पुनः स्वीयविषय-वितृष्णाद्यलङ्कारभूषितेषु यद्यपि कालिदासादीनामिव लास्यरासभावा नासतेऽथापि निःसङ्गकामिनीसक्तचित्तोऽयं कविरवृणोत्सुचिरां चिरामेनाम्। अपूर्वोऽयं ग्रन्थः संस्कृतमधिजिगांसमानानां, गवेषकाणां, विदुषां, जिज्ञासूनाञ्च करकमलयोस्समर्पयेद्येनास्मिन्नद्यावध्यलक्षितानेकविषयकचिरचिन्तनं प्रवर्ततेत्यस्मद्धीः। न केवलमाध्यात्मिकचिन्तनसहकार्यं ग्रन्थः अपि तु अद्यत्वे आध्यात्मिकमार्गं मार्गमाणानामपि अनादृतिः संस्कृतविषयिणी या वरीवर्ती तस्यापह्नुत्यै महात्मनोऽस्य महाकवेर्यतीश्वरस्य कृतिः प्रेरणां प्रदायेतेति आशंसामहे।

क्षीरवनसमीपस्थे मुटप्पल्लूर् ग्रामे जातः चिप्पुककुट्टी प्रथमं कथं चिद्विलासस्तदनन्तरं च स्वामितपोवनमिति सुप्रथितोऽभवदिति भव्यग्रन्थादस्मात् सुस्पष्टीभवति। स्वामितपोवनस्यानितरसाधारण्यञ्च तं वेदान्तमहावन-केसरीकरोति।

त्यक्त्वा गृहे रतिमधोगतिहेतुभूताम्

आत्मेच्छयोपनिषदर्थरसं पिबन्तः ।

वीतस्पृहा विषयभोगपदे विरक्ता

धन्याश्चरन्ति विजनेषु विमुक्तसङ्गाः ॥

इत्याचार्यश्रीशङ्करेणोक्तस्य सन्निदर्शनत्वेन दरीदृश्यमानः स्वामितपोवनं सन्यासपदवीमारुरुक्षूणां वेदान्तसारजिज्ञासूनाञ्च पुरतः चक्षुरुन्मीलनशक्ति-
रूपेणावतिष्ठतेति आत्मकथानुगानादस्मात् समे सम्यगवगमिष्यन्ति ।
साहित्यरसिकानां तु अत्र आचार्यकुन्तकोक्तदिशा कवेरन्तर्मुखतायाः
समाधिस्थिरतायाश्च परिस्फुरणेन विशेषप्रतिपादनसमर्थेनाभिधानेन
चमत्कारविशेषस्यानुभवोऽपि खण्डद्वये विभक्तात् विंशत्युल्लासयुक्तादस्मात्
ग्रन्थाद्भवत्येव ।

अहम्मदाबाददेशीयेन स्वामिनि स्निग्धतरेण पण्डितवल्लभरामशर्मणा
ग्रन्थस्यास्य प्रथमो भागः प्रकाशितः १९४४ तमे क्रिस्त्वब्दे । तदनु तमेव
मलयालभाषायां टि. के. कृष्णमेनव के. कृष्णनायकाभ्यां (कृष्णन् नायर्,
मलयालमनोरमासम्पादकः) प्रकाशितो यस्य सम्पूर्णस्य पञ्चात्पण्डितवल्लभ-
रामशर्मणैव संस्कृते प्रकाशनमकारि १९४८ तमे क्रिस्त्वब्दे ।

चिन्मय इन्टर्नाषणल् फौण्डेषन् इति प्रथिता शोधसंस्था, प्राच्यसंस्कृतविषययोः
स्नातकोत्तराध्ययनार्थमुपकल्पिता १९८९ तमे क्रिस्त्वब्दे । संस्थेयं जगद्गुरोः
श्रीशङ्करस्य मातुः आर्याम्बायाः जन्मगृहमित्यतः आदिशङ्करनिलय इति
नाम्ना व्याहृता पूज्यगुरुदेवेन स्वामिचिन्मयानन्देन । ज्ञानविज्ञानक्षेत्ररूपेण
भासमानेयं समज्या नानासंस्कृतिसम्पद्धिनिमयार्था परिकल्पिता । पौरस्त्य-
पाश्चात्ययोः भौतिकाध्यात्मविद्ययोः पण्डितपामरयोः भूतभाविनोश्च मिथः
सेतुरिवासादितेयं तत्र भवता स्वामिचिन्मयानन्देन ।

एतर्ह्यस्य बहुधा परिष्कृतस्य, संशोधितस्य, अपूर्वैः छायाचित्रैः स्वामिपादानां
हस्ताक्षरप्रतिकृत्यालङ्कृतस्य, प्रतिविषयकसङ्केतशीर्षकशोभितस्य
ग्रन्थप्रसूनस्य प्रकाशनेन मोमुद्यतेतरां चिन्मय इन्टर्नाषणल् फौण्डेषन् ।
वारं वारममुष्य कर्मण आर्थिकसाहोपकृतवद्भ्यः सान्जोस् चिन्मयमिषन्

संस्थायै अस्मदधमर्णतान्निवेद्य स्मारं स्मारमज्जसाऽकैतवस्नेहेनैतत्पुस्तक-
परिष्करणसंशोधनोट्टङ्कनादिकर्तृनार्द्रानार्द्रचेतसा चानुमोद्य चाग्रिमपरि-
क्रमेऽस्मिन्ग्रन्थे योजनीयानंशानथानवधानताग्रस्तहस्तच्युतिसम्भूतान्परिह-
रणीयदोषाञ्चास्मानाबोधयन्त्विति पाठकाञ्चामन्त्र्य विरमामो निरवधि-
नुतिकुसुमाञ्जलीभिरिमे वयम्।

आदिशङ्करनिलयम्

३०.३.२००६

डा. के. एच्. सुब्रह्मण्यन्

निदेशकः

चिन्मय इण्टर्नाषणल् फौण्डेषन्

विषयानुक्रमणिका

अवतारिका	v
कृतज्ञता	vi
वाङ्मुखम्	viii
तपोवनस्तुतिः	xv
प्रथमः खण्डः	३
प्रथमोल्लासः	५
द्वितीयोल्लासः	८
तृतीयोल्लासः	१३
चतुर्थोल्लासः	१९
पञ्चमोल्लासः	२५
षष्ठोल्लासः	३२
सप्तमोल्लासः	३८
अष्टमोल्लासः	४७
नवमोल्लासः	५५
दशमोल्लासः	७८
द्वितीयः खण्डः	८९
प्रथमोल्लासः	९१
द्वितीयोल्लासः	१०५
तृतीयोल्लासः	१२३
चतुर्थोल्लासः	१५२
पञ्चमोल्लासः	१६७
षष्ठोल्लासः	१८१
सप्तमोल्लासः	२०५
अष्टमोल्लासः	२२८
नवमोल्लासः	२५६
दशमोल्लासः	२८७
अनुबन्धः	३२१
ईश्वरदर्शनात्समुद्भूतानि सुभाषितानि	३२३
स्वामितपोवनकृतयः	३३३
फोटो आल्बम्	३३५
स्वामितपोवनस्य हस्ताक्षरम्	३५५

तपोवनस्तुतिः

सन्न्यासधर्मो गहनो गभीरः आसीद् विचिन्वन् परमाश्रयं वै
कुत्राप्यपश्यन् स गतो हि देवं जगाद स्वस्यागमनस्य हेतुम्।
विश्वं समस्तं परिमृग्य देवो ददर्श तं केरलबालकं च
प्रीतः स तुर्याश्रमधर्ममाह गच्छाद्य तं वै पुरुषं भजस्व॥१॥
सन्न्यासधर्मेण परेण युक्तो विरोचमानः पुरुषो गतो हि
हिमालयं सर्वनगाधिराजं दातुं यशस्वस्य निवासनेन।
काश्युत्तरायाञ्च कृताधिवासो गङ्गातटे यो यतिराजवर्यः
स वै गुरोर्नो गुरुराजपूज्यः नाम्ना प्रसिद्धश्च तपोवनं वै॥२॥
तपोगुणोऽस्मिन् परमत्वमाप सन्न्यासधर्मस्य च सर्वभावाः
गीतोपदिष्टो ह्ययमेव नित्यसन्न्यासी न द्वेष्टि न काङ्क्षतीति।
आस्ते नवद्वारपुरे यतीन्द्रः सर्वात्मना न्यस्तसमस्तकर्मा
अकर्तृभावेन सदा स्वरूपे कुर्वन्स्तथा नैव च कारयन् वै॥३॥
यस्यैक्यनिष्ठा बहुशोभमाना साकारभक्त्या शिवविश्वनाथे
ज्ञानप्रदानेन च लोकसेवा सदा कृता सात्त्विकवृत्तिना हि।
कैलासयात्रा ह्यतिदुर्गमा या पद्भ्यां कृता वै हिमवद्विभूतिना
तमेव भक्त्या परमं गुरुं च नमाम्यहं स्वामितपोवनं हि॥४॥

- स्वामी तेजोमयानन्दः

शुद्धिपत्रम्

दोषशकलोऽपि मा भूदस्मिन्ग्रन्थ इति प्रायतामहि। तथापि कश्चिदेको मुद्रणदोषोऽसकृदनुवर्तमानोऽस्मानरुन्तुदं तुदति। वक्ष्यमाणप्रकारेणामुं दोषमपहायाध्येतारोऽधीयतामिति प्रार्थयामहे।

	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठः पङ्क्तिः
प्टा - श्च	ततप्टा	ततश्च	१०. २१
प्टा - श्चा	चिन्तापरप्टासीत्	चिन्तापरश्चासीत्	१०. ४
प्टि - श्चि	कस्मिंप्टित्पितृ.....	कस्मिंश्चित्पितृ.....	१०. २६
प्टो - श्चे	बहुतरयुक्तिबाह्यप्टोति	बहुतरयुक्तिबाह्यश्चेति	६. ५
प्टे - ङ्के	भुप्टे	भुङ्के	१८. १८
प्टि - ङ्कि	पप्टिरथ	पङ्किरथ	१३. १६

एवमन्यत्रापि। तथा च,

आस्ते नास्मिन्कतिचिदपि वा दोष इत्यास्म दृप्ताः

दृष्ट्वा पश्चाद्रचितमखिलं दोषवृन्दं ह्यतृप्ताः।

ग्रन्थेऽकस्मात्पठनसमये मा गमन्मन्युमाप्ताः

इत्यानम्य प्रणतिकुसुमैः प्रीणयामो वयं वः॥

ईश्वरदर्शनम्

अथवा

तपोवनचरितम्

॥ प्रथमः खण्डः ॥

प्रथमोल्लासः

अस्ति भाति

ईश्वरोऽस्ति यतो जन्माद्यस्य नेदञ्च नास्ति चेत्।
सुतजन्म कथं वन्ध्यासुतात्सम्भवति क्वचित्॥१॥
जडाद्वा कथमश्माभाज्जायते पृथ्विदज्जगत्।
हृदाऽप्यचिन्त्यमस्माभिः सुचारुरचनाक्रमम्॥२॥
यद्विया पवते वायुर्भान्ति चाहस्करादयः।
अस्तीत्येवोपलब्धव्यो न नास्तीति स ईश्वरः॥३॥
राजशक्तिविलासस्तु प्रत्यक्षं दृश्यते भुवि।
कथं नास्तीति राजा स्यादनध्यक्षोऽपि शक्तिमान्॥४॥
देहित्वेऽस्मत्समानत्वमीश्वरस्य प्रसज्यते।
अदेहित्वे जगत्सृष्टिकर्तृत्वन्नोपपद्यते॥५॥
सन्तु हन्त कुबुद्धीनामेवं तर्काः सहस्रशः।
अस्ति भाति च सर्वेशः शुद्धसश्रद्धचेतसाम्॥६॥
परोक्षेणापरोक्षेणापीश्वरास्तित्वनिर्णये।
प्रमाणं प्रबलं शुद्धा बुद्धिर्जागर्ति सद्ब्रियाम्॥७॥
न तुष्यति सताञ्चित्तं विना सत्तां जगत्पितुः।
सर्वसामर्थ्ययुक्तस्य ज्ञस्य कस्यचिदीशितुः॥८॥
यद्यद्वि दृश्यते लोके क्षुद्रं महदपि स्वयम्।

शष्पपुष्पपतङ्गादि ग्रहतारागणादि च॥९॥
तत्तदेकैकमीशस्य सत्तां माहात्म्यमेव च।
घोषयत्युल्बणतरं श्रुतिसूत्रादिडिण्डिमात्॥१०॥

तज्जीवितं जीवितम्

हन्त! हन्त! भौतिकवादस्तु प्राक्तनानाज्चार्वकाणामर्वाक्तनानाञ्च वैज्ञानिकानां
विज्ञानविज्ञानविरुद्धो बहुतरयुक्तिबाह्योति नात्र यत्नः क्रियते निगृहीत-
निग्रहाय॥११॥

एवञ्च जगतः कर्ता परात्मा यदि विद्यते।
भुक्तिमुक्तिप्रदो मर्त्यैः स तु विस्मर्यते कथम्॥१२॥
यथोक्तकर्मणा सर्वैर्भक्त्या वा ध्यानयोगतः।
ज्ञानतो वा समाराध्यो भगवान्भक्तवत्सलः॥१३॥
ईश्वरः सत्यमन्यद्वै सर्वमेतदसत्समम्।
इति ज्ञात्वा कथं धीरस्तमानन्दं जिहासति॥१४॥
जिघृक्षति च शब्दादीन्दुःखरूपाञ्जुगुप्सितान्।
कथमीष्टे तमावेष्टुमेषा मोहपिशाचिका॥१५॥
तथा च परमात्माऽसावेक एव रसोदधिः।
अन्योज्झं शरणीयष्टा प्रापणीयष्टा देहिनाम्॥१६॥
अहेयमनुपादेयं प्रत्यग्वस्तु स ईश्वरः।
अतो बुद्धिगुहायां स प्राप्यो नान्यत्र कुत्रचित्॥१७॥
निर्गुणत्वादसङ्गत्वादेकं चेतनमिष्यते।
न हेतुर्विद्यते कष्टिन्नानाचेतनकल्पने॥१८॥
अनुस्यूतमनेकार्थेष्वेकं ब्रह्म स्वयम्प्रभम्।
तस्य साक्षाद्दर्शनेन मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम्॥१९॥
पुमर्थः परमः साक्षादेतदीश्वरदर्शनम्।
आनन्दः परमो ह्येष ह्येषा च परमागतिः॥२०॥

बहुजन्मकृताकामपुण्यकर्मसुसंस्कृतः ।
 ईशः सतथा कारुण्यात्तत्पदं विन्दते नरः ॥२१॥
 धन्यः स मानुषो धन्यो योऽपि देवं दिदृक्षते ।
 यः पश्यतीति किं वाच्यं साकृतिं वा निराकृतिम् ॥२२॥
 एवं धन्यस्य सन्यस्तसर्वसङ्गस्य कस्यचित् ।
 सत्पथे क्षुरधारावत्क्लिष्टेऽप्यक्लिष्टगामिनः ॥२३॥
 बाल्यात्प्रभृति सत्यस्य संस्कारादेव मार्गणे ।
 व्यापृतस्य यतेः साधोः शान्तिदान्त्यादिसम्पदः ॥२४॥
 ईशदर्शनसम्प्राप्तप्राप्तव्यस्येश्वरात्मनः ।
 कृतार्थस्यात्मतृप्तस्य प्रालेयाद्रिनिवासिनः ॥२५॥
 वर्ण्यते मधुरं कर्णसुखासेचनकं मया ।
 जीविताचरितं सङ्क्षिप्याध्यात्मरसपूरितम् ॥२६॥
 गूढमेकान्तमत्यन्तं पर्वतीयं परोक्षगम् ।
 अतोऽन्याविदितं साक्षान्ममैवाध्यक्षगोचरम् ॥२७॥
 सत्यसत्पथसञ्चारप्रतिपत्त्यै तदर्थिनाम् ।
 असह्यसुहृदाकाङ्क्षानष्टये चात्मतुष्टये ॥२८॥
 तज्जीवितञ्जीवितमाहुरार्या यदीशपादार्पितमीशनिष्ठम् ।
 न जीवितञ्जीवितमर्पितं यद्विनश्वरार्थाय विनष्टमेतत् ॥२९॥

द्वितीयोल्लासः

धन्या क्षितिः

अस्ति श्रीनृत्तभूः साक्षादक्षिणा केरलक्षितिः ।

अशुभ्रा वनवीथीभिः शुभ्राऽपि निजकीर्तिभिः ॥१॥

गुरुवातपतिः कृष्णो बिल्वशैलपतिः प्रभुः ।

उपास्यदेवा यत्रान्ये पद्मनाभादयस्तथा ॥२॥

आसीच्च यस्यास्तनपः परिव्राट् श्रीशङ्करो भाष्यकृदप्रधृष्यः ।

भूभृन्मणिर्भक्तकुलोत्तमाङ्गश्रीशेखरः श्रीकुलशेखरश्च ॥३॥

तत्रान्धपरम्परासमेधितनानागर्हितकर्माचरणक्रमेषु गुरुतरदुराग्रहदूषिता-
यामपि स्थिरतरास्तिक्यभावभूषितायां क्षीराटवीप्रान्तभुवि भुवमवातरत् श्रीस्वामी
तपोवनयतिः षट्चत्वारिंशदधिकनवशतोत्तरसहस्रतमे विक्रमाब्दे ॥४॥

तस्य चास्तामब्धिगम्भीरौ चिरसम्प्रार्थनासम्पत्परिणामायितस्यास्य सुब्रह्मण्य-
शिशोरब्रह्मण्यसुदूरगौ दानदयाविनयादिबहुदैवगुणमण्डितौ मातापितरौ बालाम्बा-
च्युतशुभसञ्ज्ञकौ स्वधर्मनिष्ठया लब्धप्रतिष्ठौ क्षत्रनायकवंशजौ ॥५॥

ब्रह्मविद्येव साधूनां साधनान्वितचेतसाम् ।

अन्वहं ववृधे बालः स्वीयहृत्पद्मभास्करः ॥६॥

अमानी मानदो मानी धन्यो मान्यः सुशिक्षितः ।

बहुमानुषवित्ताढ्यो दैववित्तेऽप्यदुर्विधः ॥७॥

सुतजन्मसुहृष्टात्मा सुतकल्याणकामुकः ।

प्रददौ द्रव्यमर्थिभ्यो ब्राह्मणेभ्यष्टा तत्पिता ॥८॥

केसरी केमद्रुमष्टा

अथ च बालस्य भाविभाग्यबुभुत्सया ज्योतिःशास्त्रविचक्षणान् विख्याता-
नामन्त्र्य जन्मकालीनतत्तद्ग्रहस्थितिविचारेण जन्मपत्रिकासम्पादनार्थं स
पुरस्कारमाजिज्ञपत् ॥९॥

विभूतिमासस्य शुक्लैकादश्यां रेवतीनक्षत्रे कृतजन्मनोऽस्य बालस्य केसरी
च महायोगस्तथान्ये च सुशोभनाः ।

सन्ति योगा महैश्वर्यभोगजीवितसूचकाः ॥१०॥

हन्त ! केमद्रुमाख्योऽपि दुष्टो दारिद्र्यसूचकः ।

योगोऽत्र दृश्यते नूनं कथमेतेषु सङ्गतिः ॥११॥

अहो ! नैव कलत्रादिसुखलेशोऽपि सम्भवेत् ।

ज्ञानं भक्तिष्टा कीर्तिः स्यादृहुविद्यासु कौशलम् ॥१२॥

एवमन्योन्यतोऽतीव व्याहतानि फलानि वै ।

दृष्ट्वा विचिन्त्य भूयस्ते वृद्धाः सिष्मियिरे भृशम् ॥१३॥

कथमेतेषु सार्वज्ञ्यं पण्डितम्मन्यगृध्रुषु ।

अचिन्त्यस्येश्वरीयस्य विलासस्य विनिर्णये ॥१४॥

भवितव्यस्य सर्वस्य को वा वेत्ता धरातले ।

आत्मशक्त्यधिकं खे किमुत्पतन्ति पतत्रिणः ॥१५॥

किञ्च, मार्गशीर्षोपचीयमानपक्षैकादशी तु श्रीगीताजयन्तीशुभतिथिरिति
पुण्यातिपुण्ये तस्मिन्दिने यदभूज्जननं तदसूसुचदमन्दममुष्य शिशोर्भाविविजय-
माहात्म्यमाध्यात्मिकं वेदस्वरूपस्य भगवतो वासुदेवस्य दिव्यामृतवाण्या
इवैवासाधारणम् । दुर्लभं हि लोके लोकोत्तरेषु तादृशेषु भद्रतिथिषु
पुरुषजन्म ॥१६॥

असाधारणो बालः

अस्तु, बालस्तु यथाकालं मातृभाषाशिक्षणाय विनियुक्तः क्षिप्रमेव तदक्षराण्य-

धीत्य तन्मयानि श्रीगणेशमहेशकृष्णरामादिपराणि नैकविधानि स्तोत्राणि
च मधुरतराणि भक्तैः कविवरैराकलितानि तद्देशरीत्याऽचिरेणाध्यगात्।

स्तोत्राणां कण्ठस्थीकरणे कण्ठस्थापितानाञ्च नियमतो दैनन्दिनावर्तने चास्य
महती प्रीतिः प्रवृत्तिश्च समवर्तत। चिन्तापरयासीद् विचित्रतरेण तत्तद्देवता-
स्वरूपलीलानुवर्णनश्रवणप्रसङ्गेन।।१७।।

अथ च,

बालकालोचितं लौल्यं लीलासु कलहं कपेः।

बालकैः सह नानेन कृतं किञ्चित्कदापि वा।।१८।।

गम्भीरवृत्तिर्निष्ठो जागरूकः स्वकर्मसु।

एकान्तलोलुपो बालः खाद्यपेयेष्वलोलुपः।।१९।।

तथाऽपि,

देवतायतनानाञ्च देवतानाञ्च दर्शने।

तथासीदीशभक्तानां यथा तृष्णेशदर्शने।।२०।।

अत एतत्तृष्णासम्प्रवर्तितः स तदा तदा तदीयबान्धवैः सह सकुतूहलन्तत्त-
द्देवतासम्बन्धसु सञ्चरन्नथानन्दाश्रुभिः पुलकितशरीरेण च देवतादर्शनादिकञ्च
निर्वर्तयन्नात्मानं कृतार्थममन्यत।।२१।।

यत्प्रवणं हि चित्तं तत्तदनुधावति। शुभाशुभविवेचनासमर्थो जन्तुः
संस्कारमात्रेण तत्तत्कर्मणि शुभेऽशुभे वा प्रवर्तते, ततो निवर्तते च। तथा च
केवलसंस्कारानुवर्त्यसौ बालो देवतामूर्तिदर्शनादिवत्परदेवतायाः परमात्मनोऽतुल-
विस्मयावहजगत्सर्जनकौशलदिलीलामाहात्म्यश्रवणेऽप्यतिमात्रमुत्कण्ठितचित्त
आसीत्। ततश्च कालेऽकाले चाप्तजनान्स्वपितृप्रभृतीन्प्रति नैकविधान् प्रश्नान्
सायुक्तिकानयुक्तिकांश्च कृत्वा तद्विषयकान् तत्प्रतिवाक्यामृतरसपानेन परमां
तृप्तिमविन्दत। तादृशकथाप्रसङ्गावसरे तु क्षुधापिपासादिकथाप्रसङ्गस्यापि न
मनागपि तेनादरः कृतः।।२२।।

अपि च प्रेम्णा प्रेमतोऽपि बहुतरया बहुमानबुद्ध्या चाद्भुतभावविजृम्भितया
मसृणतरपाषाणमयीं शिवमूर्तिं कस्मिंश्चित्पितृभवनभित्तिच्छिद्रापवरके

समतिष्ठिपत्स प्रातिस्विकसपर्यायै। अथ सवयस्कैः सहापचितिञ्च महता
समारोहेण तस्या अकार्षीदभीक्ष्णं बहुप्रकारैर्नवप्रसूनैः सुस्वाद्वैः खाद्यपदार्थैष्टा
खण्डादिभिः॥२३॥

कैवल्ये कमनीयता

अथ च पितृसदसि प्रतिदिनं प्रवर्तमानामध्यात्मरामायणमहाभारतश्रीम-
द्भागवतादिकथां कैरलीमयीं तत्र सन्निधाय साभिनिवेशमध्ययनच्छिद्रकालेषु
सश्रद्धं सविस्मयञ्चातितर्षुलकर्णाभ्यामापिबन्स वृद्धैः सह वर्धितचित्तहर्षो
व्यराजिष्ट। एकदा तु कथायां सुवर्णरत्नरचितायास्तदाढ्याया लङ्काया
एकाधिपतेस्त्रैलोक्यविजयिनो दशमुखस्य महदैश्वर्यमाकर्ण्य झटित्येवाक्षान्तचित्तः
सन् किं रावणः प्रत्यहमाकण्ठं सुवर्णं रत्नञ्चाभ्यवहरति, अथवाऽस्मदादिवद्भिस्सां
भुटे ? यदि भिस्सां भुटे तर्हि किमनेन महता सुवर्णमणिसञ्चयेन ? इत्युल्बणतरे-
णाक्षेपस्वरेण तत्रस्थानप्राक्षीत्। ते च सभासदो निशम्येदृशं प्रगल्भतरमैश्वर्यनिन्दापरं
वचनमर्थगर्भं तस्य मतिमत्तां वैरस्यवासनाञ्च मुक्तकण्ठं प्रशशंसुः॥२४॥

परञ्च बालव्रततिवदनुप्रवर्तनशीला बालका इति सुप्रसिद्धं लोके शास्त्रे च
मण्डनप्रियाष्टा त इति सुप्रतीतम्। तथाऽपि स्वतन्त्रतया स्वधियमेवानुवर्तमानः
स माणवकः स्वरुचिविपरीततयेतराननुकर्तुं मातापितृभ्यां तु सामदानादिभिः
साधनैर्मुहुर्मुहुरनुनीयमानोऽपि महाहैर्वसनभूषणैः स्ववर्षं भूषयितुं वा नैषीत्कदापि।
किन्तु कैवल्यमेव तस्य कमनीयतामवर्द्धयत्॥२५॥

न किञ्चिन्नूतनं लोके सर्वमेतच्चिरन्तनम्।

बाह्यञ्च यच्छरीरादि मन आदि यदान्तरम्॥२६॥

अभिव्यक्तिस्तु जननं मृतिरव्यक्तिरुच्यते।

तथा चाऽत्यन्तिको मृत्युर्जनिर्वा नास्ति कस्यचित्॥२७॥

सजातीयविजातीयान्यात्तानीह वपूंषि वै।

बहूनि तत्र कर्माणि विद्याष्टा बहुशः कृताः॥२८॥

एवं प्राकृतविद्यानामुभयेषाञ्च कर्मणाम्।

संस्कारनिचयो यः स मनः पिण्डः प्रकथ्यते॥२९॥
तथा चैतस्य बालस्य प्राग्जन्मकृतवैकृतम्।
यदियं भोगवैतृष्यदेवप्रेम्णोष्ट भावना॥३०॥
अनुरूपं विना बीजं पूर्ववृत्ति यदृच्छया।
त्यागवैराग्यभक्तीनात्रैव स्यादङ्कुरः क्वचित्॥३१॥
अभिसन्धिं विनाऽनेकजन्माभ्यस्तेश्वरार्चनम्।
काले खलु फलं सूते गतस्पृहमहात्मताम्॥३२॥
महात्मा जन्मनैव स्यात्कर्मणा नैव कर्हिचित्।
इत्येषा विदुषामुक्तिस्तथा युज्येत नाऽन्यथा॥३३॥
एवं तस्य शुभेच्छया अङ्कुरो यः सहोदितः।
अत्तुं वाथ मनाक्स्प्रष्टुमाघ्रातुं घ्राणतोऽपि वा॥३४॥
नाशकत्रपि नूलं तं विषयासङ्गजन्तवः।
बहुजन्मबृहत्पुण्यकण्टकावृत्तिसंवृतम्॥३५॥
एवं दिव्यसुसंस्कृतिर्त्रवसमा नीत्वाङ्गलभाषां शुभा-
मारेभे पठितुं समुद्यतधिया विद्यागृहे दूरगे।
पित्रोर्नेत्रकनीनिका स तु तदाज्ञप्तः क्रमेणाशु तद्-
विद्यामाचकलत्सतीर्थ्यभगणभ्राजिष्णुजैवातृकः॥३६॥

तृतीयोह्लासः

सार्वत्रिकी संसारगतिः

अथ पुत्रो मुख्य आत्मा शेषी, पिता तु तच्छेषभूतः, अतएव न पितुरर्थे पुत्रः, किन्तु पुत्रार्थं पिता जीवतीति प्रवदन्ति केचिद्दार्शनिकाः। सांसारिकदृष्ट्या तु तदंशतः सत्यमेव। कथम्? पुत्रे सकले विकले वात्मानमेव सकलं विकलं वा मन्यते पिता। पुत्रोत्कर्ष एव स्वोत्कर्षः, पुत्रविद्याकौशलमेव स्वविद्याकौशलं; पुत्रद्रविणादिसम्पत्तिरेव स्वद्रविणादिसम्पत्तिः, पुत्रयश एव स्वयशोऽथ पुत्रजीवनमेव स्वजीवनं; पुत्रनिधनमेव स्वनिधनञ्चेति हि मोमुह्यते तात इति हन्त! हन्त! सुप्रतिष्ठिता सार्वत्रिकीयं संसारगतिः। तथा चेदमुष्य सुब्रह्मण्य-कुमारस्यापि जनकः, मम तनूजेनाप्युच्चतराङ्गलविद्यास्वदेशीयविदेशीयबहु-बिरुद्धधारिणा भवितव्यं, ततएव प्रतिष्ठिततरराजकीयकर्मचारिणा भवितव्यं, ततः समार्जितप्रचुरधनसम्पत्तिना च भवितव्यमथ विस्तारितस्वसत्कीर्तिप्रभावेण च भवितव्यमित्यादींष्टेतसि विविधान्सङ्कल्पविशेषान्यद्वरीरचदाकाशतले समुन्नतहर्म्यभितीरिव, तर्हि किमाष्टार्यं तत्र? ॥१॥

शिक्षा भावोत्पादनाय ज्ञानोत्पादनाय च

आङ्गलेयविद्यामतियत्नतस्तत्स्थानेषु स द्वित्रिषु कांष्टिदब्दान् अधीत्य तस्यां विरसस्तथाऽभूद्यथा विवेकी विषयानुबन्धे ॥२॥
किन्नरीसेनास्थिवदस्तसारेणानेन विद्याधिगमेन मे स्यात्।
आयासमात्रं फलमस्य राजकर्मप्रवृत्तौ न ममास्ति काङ्क्षा ॥३॥

द्युमार्जनञ्चापि न वाञ्छतीदम्मनो धनेनाहह ! किं करिष्ये ।
 नेहे च किञ्चित्सकृदष्टिवर्जं यया भजेत स्थितिमेष देहः ॥४॥
 अतो विजह्याममनोनुकूलामिमां तु शिक्षामथवा न जह्याम् ।
 इति प्रकृत्या पितृपादभक्त्या चासीत्स दोलयितचित्तवृत्तिः ॥५॥

अथ चान्ततो गत्वाऽन्तरात्मप्रेरणया बिरुदादिनिमित्तभूतामुन्नतां कामपि
 परीक्षामप्रदायैव शिक्षाकार्यमुज्झित्वा स शिक्षालयात्प्रतिनिववृते । हन्त ! हन्त !
 हस्तग्रहणाय वधूगृहं प्रापितस्यापि तत्कर्म भाविभोगैश्वर्यजीवितौपयिकं
 सुभद्रतरमशेषप्रार्थनीयमकृत्वैव ततः प्रतिनिवृत्तस्येव वरस्य तस्य तादृशी चेष्टा
 महतो विषादस्य विस्मयस्य च स्थानमभूत्तत्पितुस्तथाऽन्येषाञ्च तत्सम्बन्धि-
 जनानाम् । अथ निजबन्धुजनैरमर्षतोऽतितरामधिक्षिप्तोऽपि पित्रा तु वात्स-
 ल्येनासकृत्सम्प्रबोधितोऽपि पुनराङ्ग्लेयशिक्षामन्दिरमसौ न प्राविशत् ॥६॥

हा हन्त ! माता तु सुतानुरक्ता प्राणप्रिया पत्युरलोलशीला ।

पत्येकशुश्रूषणबद्धदीक्षा प्रागेवपञ्चत्वमगात् सुगात्री ॥७॥

उदीप्तमन्तः पितुरन्तरङ्गे शोकाग्निमात्मीयकलत्रमृत्योः ।

अकालजातात्समवीवृधत्तत्सर्पिः स्वरूपेण सुतस्य धाष्ट्यम् ॥८॥

दुःखाय सर्वं हि फलैषणानां सुखाय निष्कामधियां बुधानाम् ।

कलत्रपुत्रादिकमर्थजातं स्वतो न तद्दुःखसुखस्य हेतुः ॥९॥

सुतं समाहूय गृहे वसन्तमुपोपवेश्याऽथ सुचारुवाचम् ।

अवोचदार्यः स विचारदक्षः सुस्निग्धभावेन हिताय तस्य ॥१०॥

शिक्षां परित्यज्य कथं सुबुद्धिर्विमूढवत्तिष्ठसि नैव जाने ।

वित्तं यथेच्छं तव विद्यते चेज्ज्ञानं कुतः शिक्षणमन्तरेण ॥११॥

दारिद्र्यतस्तूत्रतशिक्षणाय क्लिश्यन्ति विद्यार्थिजना अशक्ताः ।

रिक्थस्वतन्त्रस्त्वमहो न काङ्क्षस्याङ्ग्लेयशिक्षामिति चित्रमेतत् ॥१२॥

इति पितुरेतामुपालम्भगिरं निशम्य सम्यगेवं न्यवेदयद्विनम्रस्वरेण तस्मै
 तदात्मजः स षोडशवार्षिकः । शिक्षालयजीवितत्र रोचते मह्यमित्यनुपाधिमतैव

मया तत्परित्यक्तम्। तथाऽपि शिक्षा न परित्यक्ता मया। आङ्गलभाषायां ये ग्रन्थाः काव्यानि दर्शनानि च पाष्ठात्यानि महद्भिः कविभिर्दार्शनिकैश्च विलिखितानि मम हृदयं स्पृशन्ति भावोत्पादनेन ज्ञानोत्पादनेन च त इदानीं विचार्यन्ते मया तत्तत्पण्डितानां साहाय्येन। किञ्च संस्कृतविद्यामप्यधि-
गमिषामि यत्र कुत्रापि गत्वा। अथ यादृशी संस्कारगतिस्तादृशं मम जीवितं स्यात्। तद्विषये लोकसाधारणा शाखोपशाखया बहुविस्तृताशा न कर्तव्या सम्बन्धिजनैरिति॥१३॥

अलब्धतातानुमतिर्विनीतः स दूरदेशत्र शशाक गन्तुम्।

तत्रैव गीर्वाणगिरं ग्रहीतुं काव्यादिकामारभताशुकारी॥१४॥

अधीत्य काव्यग्रथनानि धीरो विद्वद्ब्राह्मण्डिकरनायकात्सः।

श्रीकृष्णविप्रादथ साहितीञ्च श्रीपाणिनीयं पठितुं प्रवृत्तः॥१५॥

परमेतस्मिन्नेव काले केरलवाङ्मयस्य साहित्यशाखायामथ दर्शनशाखायां तथा द्रविडवाङ्मयस्य दर्शनशाखायाञ्च नितरां विधीयमानव्यवसितिरासीत्स ज्ञानपिपासुः स्वरुचिमनुरुन्धानः। अपि चाङ्गलवाणीमयान्तरस्त्यदर्शन-
विषयकान्मूलरूपाननुवादरूपांश्च विविधान्निबन्धानथ श्रीशङ्कररामानुज-
प्रभृतीनां पौरातनानां श्रीराममोहनरामकृष्णरामतीर्थविवेकानन्ददयानन्द-
प्रमुखाणामाधुनिकानाञ्चर्षिवर्याणामलौकिकचरितोपदेशपरांश्च ग्रन्थान्
किं बहुना ये ये ग्रन्था हस्ततलमागता धर्मपरा दर्शनपराश्च हैन्दवबौद्धकैस्तव-
माहम्मदादिधर्मपरत्वप्रयुक्तं कणतोऽपि वैषम्यावतारमन्तरा तान्सर्वानपि
सम्यगध्यैत सादरं साभिनिवेशञ्च॥१६॥

मनने मतिः

न केवलेन ग्रन्थानुवाचनेन तदक्षरार्थग्रहणेन च तुतोषामुष्य शेमुषी किन्तु तद्भावार्थावबोधाय पौनःपुन्येन तन्मननविषयेऽप्यनलसगतिः प्रार्थतिष्ठ। यः कोऽपि वा विषयो ग्रन्थतो गृहीत आप्तपुरुषाद्वा तावन्न निरन्तरात्तन्मननव्यापारा-
न्निवृत्ते यावन्न स सम्यक् सुस्पष्टतामसन्देहविषयताञ्चापेदे। सुखमहमस्वाप्तं

न किञ्चिदवेदिषम् इति यत्सुप्तोत्थितस्य ज्ञानं तु तत्स्मृतिरूपमथवाऽनुमिति-
रूपमिति मही शङ्का मनसि समजनिष्ट तस्मिन्काले। एतच्छङ्का-
शङ्कुसमुत्पाटनाय बहुवारं स्वयमेव तन्मननकर्मणि प्रवृत्तिः कृता पण्डितानां
सुहृज्जनानाञ्च साहाय्येन। सुषुप्तिकालरूपपक्षाज्ञानाल्लिङ्गासम्भवाच्चास्मरणा-
देव्यभिचारित्वात्स्मरणाजनकनिर्विकल्पकाद्यभावासाधकत्वाच्च; ज्ञानसामग्र्य-
भावस्य चान्योन्याश्रयग्रस्तत्वादित्येवमादीनां न्यायानामनुमितिपक्षप्रतिक्षेप-
काणां साकल्यतोऽर्थग्रहणनिपुणा शास्त्रशाणकशिता नासीद्विषणा तस्य तदानीं
तथापि सम्मिण्डितं तदर्थं स्वभावत ऊहापोहसूत्रानां सम्यगग्राहीत्सामान्यतया।
एवं तात्पर्येणैव नानाग्रन्थाध्ययनव्यवसायो व्यधायि तेन न निर्वेतनकर्मप्रवृत्ति-
वदतात्पर्येण॥१७॥

शम्भोरूपासना

अथ च,

प्रातर्निमज्याप्सु शिवस्तुतिञ्च ध्यानञ्च तस्याऽथ करोति नित्यम्।

स्वाध्यायपाठञ्च तथान्यशास्त्रग्रन्थप्रवृत्तिञ्च ततः स भुष्टे॥१८॥

प्रागेव दत्तं जनकेन पुत्रायारिष्टशान्त्यै जपति द्विवारम्।

प्रातः प्रदोषे च मनोनुकूलं पञ्चाक्षरीमन्त्रमनेकवारम्॥१९॥

सर्वेषु देवेषु विशिष्य शम्भुस्तदिष्ट आसीज्जनुषैव नूनम्।

हठाद्धि नैवेष्टतमो नरः स्याद्यद्वा सुरः कस्यचिदत्र कष्टित्॥२०॥

श्मशानशय्या च विभूतिभूषा कैलासवासोऽथ च कृत्तिवासः।

उग्रन्तपो मन्मथदाहलीलाक्षिप्रप्रसादो गरलाशनञ्च॥२१॥

एवं विधांशेशगुणान्स दध्यौ शरीरकाध्यासनिवृत्तिरूपान्।

विज्ञानवैतृष्यशमादिकाष्टानिष्टान्निजप्रेष्टतरान्वरिष्ठान्॥२२॥

उपास्यदेवात्मतयात्मभावस्तूपासनस्यैकफलं प्रसिद्धम्।

तथा च यादृग्भवितुं य इच्छेत्स तादृशं ध्यायति तत्परः सन्॥२३॥

त्यागिस्वरूपानुविधानतः स्यात्त्यागी तथा भोगिविचिन्तनेन।

भोगी भवेत् क्षुद्रतरञ्च दिव्यस्तद्ध्यानतस्तत्क्रतुनीतिरेषा ॥२४॥
 ध्यानाश्रयो दैवतमस्तु मास्तु ध्यानं भवेत्तस्य फलञ्च सिद्ध्येत्।
 सत्येवमत्याग्रहतो विवादः किमर्थमेषां दिविषत्पदार्थे ॥२५॥
 आकारवत्यास्ति हि देवतेति नास्त्याकृतिर्मन्त्रमयीति चेत्थम्।
 प्राचामथ भ्रान्तिरियं यतः सा द्वेधापि नास्तीत्यधुनातनानाम् ॥२६॥
 येषां मते नास्त्युत मास्तु तेषां येषां मतेऽस्त्यस्त्वथ देववृन्दम्।
 अलं वृथा ध्वाङ्क्षवलक्षदन्तश्रेणी समीक्षा व्यसनोदयेन ॥२७॥

अद्भुतसृष्टिलीलालोलः

अस्तु! अपि चान्यत्,
 कवोष्णपानीयमुतान्यभोज्यं गृह्णाति न प्रातरनन्यचित्तः।
 निषिद्धभक्ष्यग्रहणं तु दूरापास्तं प्रकृत्या नियतेन्द्रियः सः ॥२८॥
 पित्रालयोपान्तवनान्तराले क्षुद्रेऽपि भद्रे विजने मनोज्ञे।
 उञ्चावचैर्वृक्षलतादिगुल्मैरापूरिते भूरिपतत्रिगीते ॥२९॥
 भ्राम्यन् दिनान्तेषु तदीयकान्त्यामुत्कण्ठितस्तां पिबति स्वदृग्भ्याम्।
 स्थित्वा च तत्राथ सुदीर्घमैश्याष्टामत्कृतेर्मज्जति चिन्तने सः ॥३०॥
 न वेत्ति रात्रिं बिभेत्यरण्यादबाह्यवृत्तिः स सुरापकल्पः।
 प्रभोः प्रभूताद्भुतसृष्टिलीलामाहात्म्यचिन्ताविनिषक्तबुद्धिः ॥३१॥
 अहो! महान्ते महिमा महात्मन्! महेश! विश्वप्रभवैकहेतोः।
 अहो! महान्ते सुषमाविलासः पश्यामि दृश्येषु यदीयमात्राम् ॥३२॥
 स्फुटं यथेन्दोस्तव दर्शनेन त्वदीयसौन्दर्यरसानुभूत्यै।
 मज्जन्म भूयान्न भवानुवृत्त्यै ब्रूते स इत्थं प्रविमुक्तकण्ठम् ॥३३॥

एवञ्च सन्ततचिन्तारसिको नवतरतरुणदशामापन्नोऽपि सर्वयुवस्नेहास्पदी-
 भूतविविधभोग्यविषयानपेक्षप्रेक्षः केवलमेकान्ततरं स्थानं धार्मिकादींष्टा
 नवनवान्निबन्धान्यत्किञ्चन सोऽकामयत। किञ्च रम्यतरभूप्रदेशास्तथा सरित्
 सरः प्रभृतयो गिरिकाननादयष्टातितरामढौकन्त कामनाविषयताममुष्य

सांसिद्धिकीमकृत्रिमां शोभामुपबुभुक्षोः । अथ नक्षत्रताराग्रहमण्डलमण्डितमाकाश-
मण्डलं तु शश्वदग्रिममाह्लादसाधनमभूत्तस्यालौकिकचिन्ताप्रवर्तकश्चेति किमु
वक्तव्यं विशेषतः ॥३४॥

किमिति न कुरुतेऽयं नर्मवाणीविलासान्
विजनभुवि नितान्तज्विन्तयत्येव तूष्णीम् ।
अहह ! जपति मन्त्रं वृद्धवद्भस्मभूषो
हसितविषयतां स प्रापदेवं वधूनाम् ॥३५॥

चतुर्थोल्लासः

सुरसरस्वत्यनुग्रहः

अथ च यदध्ययनं प्रचलितमासीत् कृष्णशास्त्रिमहोदयानामध्यापकतयानवसर एव ग्रन्थसमाप्तेः पूर्वमेव तत्सन्त्यज्य केनचित्कारणेनेतरस्मादाचार्यात्स सुखेन सम्यगध्ययनं कर्तुमुपचक्रमे। वैयाकरणधुरीणाः श्रीवेङ्कटाचलशास्त्रिचरणा निकटवर्तिनिजग्रामतः प्रत्यहं पितृसद्य समागत्य तामेव पाणिनीयवृत्तिं सिद्धान्तकौमुदीं न्यायग्रन्थञ्च कञ्चन नियमतस्तमध्यापिपन्मासिकवेतनग्रहणेन। एवञ्च तस्याध्ययनकार्यमप्रत्यूहतया सुमङ्गलमचालीत्; सुरसरस्वत्या अनुग्रहं तस्मिन् क्रमशः स्फातिमुपागमत्।।१।।

अष्टादशे वयसि तेन विभाकराख्यं

काव्योत्तमं व्यरचि केरलगीर्मयं यत्।

अस्तावि तस्य कविभिः कवितानुरक्तिः

प्रावादि हृष्टमनसा विजयाय चाशीः।।२।।

किञ्च केरलवर्मप्रभृतिभ्यः केरलप्रथितेभ्यो वयोवैदुष्यादिवृद्धेभ्यस्तत्कालीनेभ्यः समर्थं सरसपद्यात्मकान्यभिनन्दनपत्राणि तदनुग्रहदलप्रतिग्रहेणात्मानं धन्यममन्यत कृतार्थञ्च स वृद्धजनचरणाब्जचञ्चरीकः। अथ पद्यात्केरलग्रजन्मसु जन्मतो गुणतया महत्पूजनं याजमानं तथा गौरवञ्च सर्वाधिकं भजमानानाळवा-ञ्चेरीति सुप्रतीतपरीवारपरिवृढान्नारायणनामधेयांष्टा पूज्यचरणांस्तत्रैव गत्वा द्विवारमपरिमितश्रद्धया साक्षादद्राक्षीदत्याक्षीञ्च तेभ्यो द्रव्यं यथाशक्ति सुश्र-

वाण्यथाशिश्रवदभिनन्दनपद्मानि ततश्च तदाशीर्वचनशब्दानश्रौषीत् तथा च निर्मृष्टनिखिलपापपङ्क इति नितान्तमतुषञ्चेत्यहो ! विशिष्टपुम्पादभक्त्या-
दरप्रकर्षविषये तस्यैतादृशा दृष्टान्ता दुर्लभतरा अभूवन्॥३॥

मोहमयी संसारगतिः

एकदा तु शास्त्रिपादानध्यापनार्थमावासमागतान्स्वागतवाक्यैः समाराध्येत्य-
मप्राक्षीत्तस्य पिता, भो न्यायग्रन्थाध्ययनेनास्य मम तनयस्य किं प्रयोजनं स्यादिति ।
अथ ! प्रत्युक्तश्च तैः न्यायशास्त्रज्ञानं वेदान्तशास्त्रविशेषव्युत्पत्तये महदुपकरोति
वेदान्तशास्त्रव्युत्पत्तिस्तु त्यागवैराग्यशीलानामधिकारिणामीश्वरतत्त्वावधारणाय
महदुपकरोतीति न विशेषतो वक्तव्यमिति । अहो ! साधारणमपि शास्त्रिमुखादा-
पतितमिदमुत्तरवाक्यं सद्य एवासाधारणं किमपि वैकृत्यमुदपादयत्तस्य चेतसि
प्रचण्डः कुलिशनिर्घोष इवाकम्पनमपि तददभ्रतरमकम्पयञ्च । कथम् ? हन्त !
हन्त ! पुत्रस्य त्यागवैराग्यपथसञ्चार ईश्वरतत्त्वनिर्णिनीषा चास्मिञ्जगति कस्मै
पित्रे रोचते ? भोगैश्वर्यजीवितं हि सुतस्य सुतरामभिकाङ्क्षति पिता । अहन्तु
विरक्तो भूत्वा सर्वं सन्त्यज्य विपिनं यास्यामि तथापि मम तनयो मा विरष्ट
इति हि हार्दिकी सर्वेषां पितृणामाशंसा । अहो खलु मोहमयी संसारगतिः ॥४॥

समीक्ष्यकारी

परन्तु सुतस्य तस्य,
धर्मग्रन्थाध्यायतः संस्कृतेष्टा संरूढायाः सन्दिदक्षेश्वरस्य ।
वैतृष्ण्यञ्च प्रत्यहं प्राकृतार्थेष्वैधिष्टास्य स्वायुषा स्पर्द्धमानम् ॥५॥
व्युत्थानेन प्राप्तनिर्द्वन्द्वभावा निःसङ्कल्पा ये च निर्वाणनिष्ठाः ।
जानन्सम्यक् सञ्चरित्रं स तेषामैच्छन्त्यासं चेतसा शुद्धचेताः ॥६॥
आशापाशः स्थासु बध्नाति मर्त्यमाशामुक्तो विप्रमुक्तो हि नान्यः ।
आशाबद्धो बन्धुरुक्षणः प्रदूनो नस्योतस्य प्राप्नुते नित्यदुःखम् ॥७॥
संसारेऽस्मिन्नास्ति किञ्चिद्भुवं यत्प्रेप्सा कार्या पूरुषैर्बुद्धिमद्भिः ।
ऐश्वर्यं वा काञ्चनं कामिनी वा किं स्यात्स्थासु प्राभवं वैभवं वा ॥८॥

को वा कृष्टिर्हन्त हन्तानुधावेदर्थानेतान्वस्तुतोऽनर्थभूतान्।
 त्यक्त्वा तत्त्वं भावुकं भावुकानां शुद्धं शान्तं शाश्वतञ्चेश्वरीयम्॥९॥
 लब्ध्वा देहं चेतनायुक्तमेतद्धित्वा श्रेयः प्रेयसा मोदते यः।
 क्षीरात्रं स प्रोज्झ्य हा ! कोद्रवाणूनौकमे पात्रे खादति क्षुद्रभाग्यः॥१०॥
 सिद्धार्थेष्टोद्राजपुत्रः स्वपुत्रं नूतोत्पन्नं प्रेयसीञ्चाथ राष्ट्रम्।
 उत्सृज्यापद्धिक्षुतां सत्यलिप्सुः किं मे चिन्त्यं निष्क्रमे रिक्तगेहात्॥११॥
 सत्यं सत्यं सर्वथा सत्यमेतन्नाहं जीविष्यामि निर्जीवतुल्यम्।
 न स्यां पक्षी पाञ्जरो वा स्वतन्त्रः स्वात्मारामः सञ्चरिष्यामि भूमौ॥१२॥
 भिक्षुर्भूत्वा पर्यटिष्यामि नूनं प्रालेयाद्रिप्रान्तशान्तस्थलीषु।
 भूयो भूयः प्रार्थये तत्तथैव भूयादेवं देवमात्मस्थमीशम्॥१३॥
 इत्येवमादयः सङ्कल्परथाः सुदृढतरा निवृत्तिपथानुपातिनः समचालिषुरनुवेल-
 मनर्गलतयानाविले तस्य विशाले मनोराज्ये। तथापि क्षिप्रमेव गृहेभ्यः
 प्रव्रजनेनात्मीयजनेषु जनके च विशेषतः सम्भविष्यन्महावज्रपातभियाथ
 कृताकृतज्ञधिया चाल्पवया अपि स समीक्ष्यकारी न तथाकर्तुमुदयुष्ट। किन्तु
 समुचितकालमेव प्रत्यैक्षत॥१४॥

अहो ! मुमुक्षाबुभुक्षयोर्विद्याविद्ययोः कथमैकाधिकरण्यसम्बन्धः शीतो-
 षणयोः पूर्वपष्टिमयोरिव च सर्वथा विरुद्धस्वभावयोः॥१५॥

ईशप्रेम

तथाहि,

ईशप्रेमावेशभास्वत्प्रकाशः स्तोकोऽप्युद्यन्दूरतः सद्य एव।
 नाशं नैशं प्रापयत्यन्धकारं काम्ये काङ्क्षारूपमापातरम्ये॥१६॥
 ईशे लग्नं चित्तमानन्दसान्द्रे धत्ते नाशां क्षुद्रभोग्ये कदाचित्।
 भोग्ये लग्नं चाण्वपि स्पष्टमीष्टे नेशं तस्मादीशधीः कोऽर्थभुक्स्यात्॥१७॥
 एवं तर्काच्छास्त्रतट्यार्थतृष्णात्यागेनैव प्राप्नुयादीशतत्त्वम्।
 आलम्बोऽतः सर्वतः श्रेष्ठ एष प्राज्ञैः प्रोच्चैर्गीयतेऽध्यात्ममार्गे॥१८॥

एष श्रेयान् श्रेयसो द्वारमेष बाह्यत्यागादान्तरत्याग इष्टः ।

एष न्यासो मुख्य इष्टो नलिङ्गं वेषे मौढ्यादाग्रहोऽसद्ग्रहोऽतः ॥१९॥

श्रेयसे नैव पुंसः

अन्यच्च,

रागो हन्त ! प्राणिनां भोग्यजाते निःशेषाणान्निर्विशेषोऽत्र दृष्टः ।

भोगप्रार्थी भोगभोक्ता यदि स्याद्धीमान्मर्त्योऽप्यस्य को वा विशेषः ॥२०॥

विद्यावृद्धेर्भोगवृद्धिः फलञ्चेद्भोगीयानां साधनानाञ्च वृद्धिः ।

तादृग्विद्याहीनपश्वादिजन्मैवाग्र्यं ह्यग्र्यं मन्यपुञ्जन्म धिग्धिक् ॥२१॥

मानामानौ शोकमोहौ भयञ्च चिन्ता भूताभूतयोऽथैवमादि ।

भुष्टे तिर्यग्भ्योऽधिकं रुक्शतं नाबुद्धेर्दृष्टं दुष्टमीदृक्फलं हा ॥२२॥

नित्यानित्ये वस्तुनी संविविच्य वैतृष्ण्येन ब्रह्मतत्त्वावबोधे ।

बुद्धिर्नोचेद्युज्यते हन्त ! तद्धीर्दुःखायैव श्रेयसे नैव पुंसः ॥२३॥

बुद्ध्वा तस्माद्भोग्यदोषं स्वबुद्ध्या जित्वा कामं क्रोधमाधिं विषादम् ।

रुद्ध्वा चेशे तां तया यस्तु विश्वं पश्यन्नीशं काशते बुद्धिमान्सः ॥२४॥

दुःखास्पृष्टं सौख्यमैश्वर्यपूर्णं स्थाने प्रोञ्चेऽप्यत्र नास्तीति जानन् ।

ऐश्वर्यार्थं बुद्धिमायोज्य कोऽधो भ्रश्येत्तिर्यग्जन्तुतोऽप्यार्तिगते ॥२५॥

आशापूर्त्या तन्निवृत्तिः कदास्यादाशानाशः सद्विचारेण कार्यः ।

चर्चा तूञ्चा शेमुषीकृत्यमाशा तत्कार्याणान्तूच्छ्रयोऽतद्व्यपेक्षः ॥२६॥

पुण्योद्रेकात्प्राप्तसंविद्विशेषः संविच्छून्यप्राणितुल्यं मनुष्यः ।

भोग्यार्थानामर्जने तत्त्वचिन्तावर्जम्मज्जल्लज्जते नैव चित्रम् ॥२७॥

कः प्रत्यूहो व्यवसायिनाम् ?

अस्तु । प्रस्तुतमनुप्रवर्तामहे । अथ चातिगते काले शास्त्रिणस्तु दैवयोगतोऽन्यत्र कुत्रचिन्महाविद्यालयोपाध्यायपदे नियुक्ता इति तत्पितुरान्तरिकमभिलषितं प्रपूरयन्त इव तदध्यापनं सद्यः समुत्सृज्य देशान्तरमव्राजिषुः । तथापि स न हताशो हतोत्साहो हतभाग्यो वा समभवत् । कः प्रत्यूहो व्यवसायिनाम् ?

प्रत्यूहो नामालस्यशीलानां शब्दकोशे महार्हं स्थानमाटीकते न तूद्यमशीलानाम्।
अक्षीणपरिश्रमेण कुर्वाण एव स गीर्वाणवाणीग्रन्थप्रवृत्तिमनारतमवर्तत।
विशेषतः कियन्तमनेहसं साहित्यविभागे प्रौढतरेषु साहित्यदर्पणप्रभृतिषु
साहित्यग्रन्थेषु, भारतरामायणादिचम्पूग्रन्थेषु, तथा हनूमन्नाटकादिनाटकग्रन्थेषु
च व्यवसायमकृत तत्तत्पण्डितानां साहाय्येन। प्रकृत्यैव प्रकृतिसौन्दर्यरसिकोऽसौ
साहितीरसपायी च समभवदिति नैतत्किञ्चिदसमञ्जसम्। सौन्दर्यसाहित्ययोर्हि
महानविनाभूतो विद्यत एव पारस्परिकः सम्बन्धः॥२८॥

तदनन्तरं वेदान्तविभागे च प्रकरणादिषु बहुषु ग्रन्थेषु, तथा सवृत्तिकभग-
वद्गीतोपनिषदादिषु च सश्रद्धं तीव्रगत्या व्यधायि व्यवसायस्तेन॥२९॥

एवञ्च ज्ञानव्यसनेन विविधग्रन्थविचारणे व्यवसितबुद्धिरपि नितरामीश्वरमहिम्न
ईश्वरतत्त्वस्य च स्वतन्त्रविचिन्तनसुधारसास्वादेनाप्यनल्पं कालमयापयत् स
तथाविधसंस्कारः। ग्रन्थविचारणकालेऽपि पदे पदे ततो निष्क्रम्य हठात्तत्र
निममञ्ज तदीयम्मनः॥३०॥

स्वात्मवृत्तिः

अपि च,

मान्त्रो जापः शाम्भवः शम्भुमूर्तेर्ध्यानञ्चानेनान्तरेणान्तरायम्।

प्रीत्या चोरुश्रद्धयाऽकारि नित्यं तत्त्वं तथ्यत्रिगुणं जानताऽपि॥३१॥

अध्यायानां पाठमष्टादशानां गीताख्यानां सुष्ठु कण्ठे कृतानाम्।

कालेऽकार्षीञ्चैष संरुद्धवृत्तिर्धर्म्यं सम्यङ् नित्यमर्थानुगत्या॥३२॥

यावत्तेनालम्भि तत्पित्रनुज्ञा तावद्दूरं सञ्चरंस्तत्र तत्र।

तीर्थेष्वेवं देवतामन्दिरेषु प्रोत्फुल्लात्मा प्रापदन्यूनहर्षम्॥३३॥

ध्यायं ध्यायं स्रष्टृसृष्टिप्रभावम्यायं पायं न्यासचिन्तारसञ्च।

नीता रात्रिस्तेन नूलं युवत्वं प्राप्तेनाहो! कामिनी ध्यानयोग्या॥३४॥

यावच्छक्यं शुद्धवाक् चित्तचेष्टः स्वीयाष्टन्धोष्ठाभिभेन्मार्गगामी।

सोऽत्यन्तं हा! दुर्जनक्रूरसर्पदेवञ्चारात् षिङ्गबालेयसङ्गात्॥३५॥

विनिवृत्तकामाः

तथाऽपि,

दिष्टाद्दुष्टाद्दुष्टचेष्टाप्रसङ्गः सम्पन्नष्टोत्तस्य कष्टात्कदाचित्।

सोऽभूद्धेतुः शिष्टचेष्टाद्रढिम्नः पष्टात्पातो यद्वदुत्पातभूम्नः॥३६॥

शुद्धोऽप्येवं सर्वथा सर्वदाऽसौ स्वीयैर्वृत्तैर्हन्त! हा! सुन्दरीणाम्।

स्वान्तं सद्योऽपाहरत्सुन्दराङ्गशिवा लीला कुर्वतोऽङ्कं शशाङ्के॥३७॥

जामातृत्वे बद्धुमेनं युवानं विद्योपेतं द्रव्यवज्ज्येष्ठपुत्रम्।

ईहाञ्चक्रे कन्यकातातचक्रं स्वार्थेनान्धीभूतदृष्टिर्हि लोकः॥३८॥

उद्धाहेऽर्थप्रचयगमने चान्यकार्येषु या या

गुप्ता वार्ता निजगुरुजनैः श्राविताऽश्रावि तेन।

तत्तत्कालेष्वहह! सकला व्यर्थधात्रीकथावत्

कण्ठासोः किं सरससफला भाति शृङ्गारगोष्ठी॥३९॥

पञ्चमोऽङ्काः

कालेन जीर्यति

अथ चैवमतिव्रजत्सु वासरेषु श्रीसुब्रह्मण्ययूनोऽस्मच्चरितपुरुषस्यैकविंशे वयसि सर्वमान्यः सर्वनेता धार्मिको धनिकश्च पिता सर्वं सन्त्यज्याऽदृष्टमात्रसहायः परलोकमियाय, प्रचिक्षेप च निःशेषान्निजान् सम्बन्धिजनाननाथान् सुहृदद्यापारे शोकपारावारे ॥१॥

कालेन जीर्यति विनश्यति जन्तुवर्गः कालं न कस्यचिदपि प्रतिपाति कालः । एवं प्रभावमवलोक्य विरज्य विज्ञो यः स्यान्न कालमकरी तमथात्तुमीष्टे ॥२॥

हाहा ममेत्यहमिति ह्यभिमन्यमानः सूक्ष्मार्थचिन्तनकलाविकलो नरोऽयम् ।

स्त्रीपुत्रवित्तबलवैभवलम्पटः सन्दुःखेन जीवति सुखीति वृथा विमुह्यन् ॥३॥

यः कोऽपि वेषभृदनीश्वर ईश्वरो वा प्राज्ञो मितम्पचमतिः श्वपचोऽथ विप्रः ।

मुण्डी गृही परसुहृत् स्वसुहृच्च दुर्हृत्सर्वेऽपि कीटकमिवद्भवदुःखभाजः ॥४॥

यावन्मनो बहुनिमित्तककामनासु तातप्यतेऽन्यतमयाऽपि दवाग्निनेव ।

तावन्नरस्य सुखशान्तिकथा कथं स्यात्तावच्च दैवगुणवान् कथमेष शिष्टः ॥५॥

निःस्वार्थता न सुलभाऽपि परार्थजीवी निःस्वार्थकर्मनिरतोऽहमिति प्रकामम् ।

प्रख्यापनं तु सुलभं निखिलः परार्थः स्वार्थेऽन्ततः खलु समाप्तिमुपैति यस्मात् ॥६॥

कृच्छ्रेण जन्मशतसाधनपुञ्जसाध्या निष्कामतैव जनिमृत्युहरः पुमर्थः ।

शाक्येन वेदशिरसा च बहूपदिष्टं यावन्न तादृशपदं न मृतेर्विमोक्षः ॥७॥

एवञ्चाकृतबहुचिकीर्षितेऽपि तत्पितरि हन्त हन्ताऽकाल एव कालधर्म गते

तदीयस्वजनसुहृद्वर्गं विचूर्णितनिजधैर्यमहो बहु शोशुचामास, स तु विधिविधानमलङ्घनीयमिति संविदानो निःसर्गतष्ठानासङ्गवृत्तिस्तत्सम्पर्कतः किञ्चिदिव विकृतिमुपयातोऽपि विवेकोपाये न महता स्वयमात्मानमिवापरानपि सर्वान् समुद्धारामीदृशगर्हितोपहास्यदंशातः ततान च प्रशस्तया रीत्या यथाविधि सर्वमपि क्रियाकलापमन्तिमं कुलपरम्पराप्राप्तमन्यैस्तदधिकृतैः सहकृतः सन्। अथ चैकचत्वारिंशद्दिनानि नियमतस्तद्देशरीतिमनतिक्रम्यानुतस्थौ पितुःकृते पिण्डदानादिकर्मजातमसौ तज्येष्टसुतोऽतीव प्रयतस्तथा सकृद्भोजनादिब्रती च भूत्वा। अथ समापिपञ्च तदनुष्ठानं श्रद्धास्पदे श्रीपेरुकपुरे पुण्यक्षेत्रे साक्षादृहुवारमुपसेविते तथा च बहुपरिचिते सम्यक्तया॥८॥

स्तोत्रञ्च विष्णुयमकाख्यमकारि तेन क्षिप्रं तदा यमकचित्रितपद्यपूर्णम्। उन्नम्य चित्तमनुशोचदशान्तमीशे सम्यङ्निनयन्तुमनसा मनसोऽभिरामम्॥९॥ वर्षाम्बुवद्विततदावकृपीटयोनेस्तापत्रयस्य शमनौषधमेकमात्रम्। ईशस्य संस्तुतिरथ स्मृतिरीशपादे चात्मारपणं न तु तदौपयिकं तथाऽन्यत्॥१०॥

प्रेयः श्रेयश्च

ईश्वरभक्तिरभ्युदयनिःश्रेयसयोरुभयोरुत्तमं सुलभञ्च साधनमिति, अत एव आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी तथा ज्ञानी चेति सर्वोऽपीश्वरं सुकृती भक्तुं प्रपत्तुमथ प्रार्थयितुमर्हतीति च भक्तिमाहात्म्यविषये तस्यैतस्य महती श्रद्धा आसीत्। कर्मध्यानज्ञानयोगानपेक्ष्य भक्तियोगस्यानुष्ठानसौलभ्यन्तु श्रीनारदादिभिर्भक्ति-दर्शनप्रवर्तकैराचार्यैर्न केवलं प्रत्यपादीति किन्तु सर्वतत्साधकसुप्रसिद्धञ्च। स हि लेशतोऽपि नापेक्षते द्रव्याणि पशुहिरण्यादीन्यथ चित्तवृत्तिनिरोधात्मकभगीरथ-महायासं वा, महत्सुसूक्ष्मं वा विवेचनपाण्डित्यम्। किञ्च ईश्वरानुरक्तिमन्तरेण ते त्रयोऽपि कर्मादयः शुष्का इव विरसा विरूपा विफला इव च सम्पद्यन्ते। अनुराग एव हि रसरूपः। तथा च रसरूपत्वेऽपि विषयानुरागो दुःखानुषङ्गित्वात् क्षणप्रभावत् क्षणिकत्वाच्च जिहासितव्यः ईश्वरानुरागस्तु दुःखाननुविद्धसुख-स्वरूपत्वादविनाशित्वाच्च बाढं जिघृक्षितव्यं मुमुक्षुभिः॥११॥

अथ चेश्वरशरणः श्रद्धधानो भक्तः सर्वावस्थासु सर्वदा तद्वत्तहस्तावलम्बो न कदाऽपि श्रेषति तत्तत्साधनमार्गेषु मोक्षस्य यद्वा भोगस्य । प्रेमरसमदिरामदमत्तष्टा विस्मृतदेहसंवित्र विजानाति बाह्यमान्तरं वा दुःखं किमपि येन खलु सन्ततं तातप्यते निबद्धदेहबुद्धिर्निखिलोऽपि जनः । किञ्च प्रेयः प्रार्थिना यस्मात्प्रेयः प्राप्यते तस्मादेव श्रेयः प्रार्थिना श्रेयोऽपि प्राप्तव्यम् नान्यस्मात्कस्मात्कस्माच्चनेति सुतरामीश्वरोपसत्तिः श्रेष्ठतर उपायस्तस्यापीति किमु वक्तव्यम्? सर्वात्मना क्रियमाणा चेश्वरोपसत्तिर्नाम नूनत्रार्थान्तरमीश्वरभक्तेः ॥१२॥

अद्वैतरूपा भक्तिः

अपि च साधनसाध्यतया द्विप्रकारा भक्तिः । तत्र साधनात्मिकाया भक्तेर्द्वैतरूपत्वेऽपि साध्यात्मिका तु पराभक्तिर्न द्वैतरूपा किन्त्वद्वैतरूपैवेति किं नाम पार्थक्यमुत्तमाधमभावो वा फलस्वरूपाया ईश्वरभक्तेरद्वैतब्रह्मविद्यायाष्टा पारस्परिकम्? हन्त! हन्त! तथापि मुह्यन्ति विवदन्ते चोभयवादिनोऽपि स्वपरपक्षप्रकर्षापकर्षसाधनसन्नद्धा इति महदिदं विषादस्थानं विज्ञानमनुभवप्रमाणावष्टम्भानां तत्त्वनिष्ठानाम् ॥१३॥

तत्तादृशप्रशस्यतरभक्तिपथपक्षपातस्तथा चेश्वरप्रेमाङ्कुरः,

प्रथमं महतां सेवा तद्वयापात्रता ततः ।

श्रद्धाऽथ तेषां धर्मेषु ततो हरिगुणश्रुतिः ॥

इत्येतां सुबद्धामानुपूर्वीमपोद्यैव, संस्कारमात्रात् स्वयं समुत्पेदे तस्य सुविशदे चेतसि । तथा पूर्वाभ्यासवशादेव बाल्यकालादारभ्य सगुणं साकारमीश्वरं भजमानग्रासीत् सः । तत्र श्रवणादिषु नवसु भक्तिप्रकारेषु बाह्येन्द्रियव्यापारनिरपेक्षा स्मरणभक्तिरतिमात्रमरोचिष्ट तस्मै या तु विधान्तरेण पञ्चधा निरूपितेषु प्रेमभेदेषु शान्तप्रेमेति गीयते; ततश्च तस्यामेव विशेषतः प्रावर्तिष्ट नितरां नैरन्तर्येण तदीयं मनः ॥१४॥

एवं प्रवर्तिताभ्यासविधिना तु तदानीं स्वप्नकाले साकारं सविशेषमीश्वर-मसकृदाष्टार्येण हर्षेण च प्रभूतेन स साक्षाद्दर्श । किञ्चास्मिन् जनुषि कदाचित्

कथञ्चिदनुपासितानामपि देवतानां यदा कदाचित्स्वप्नवेलायामस्पष्टं दर्शनं समपद्यत तस्य प्राक्शरीरकृतोपासनासंस्कारतः। तथापि जाग्रद्वेलायां सुस्पष्टं यथा चाक्षुषः साक्षात्कारः स्यात् करतलामलकवत्पुरोर्वति पुरुषवच्च तथा न स भगवदाकारस्य कस्यापि सम्यग्दृढभूमितयोपासनमनुत्स्थिवान्॥१५॥

एतादृशीं भक्तिपथप्राधान्यबुद्धिमविजहदेव स बहुमेने ज्ञानपथमाहात्म्य-मधिकतयान्वयव्यतिरेकादिचिन्तारसज्ञः। अतएव कालक्रमेणान्यमार्गेषु सततमकृतबहुप्रयासोऽलसगतिरात्मविचारमार्ग एव विचचार तीव्रतया दिवारात्रमतिमात्रेणोत्साहवेगेन। अथ च प्राणाभ्यासादिषु हठयोगक्रियास्वपि केरलेषु बहुलं प्रचरन्तीषु न तेन विशेषत आदरः कृतो दिव्यगुणाधानेन चित्त-मुन्नमयितुं न ताः केवलाः पारयन्तीति सुष्ठु संविदानेन। तथापि ध्यानोपयोगिनां केषाञ्चिदासनानां तदनन्तरं केवलकुम्भकस्य चाभ्यासे कौतूहलेन कृतप्रयत्न आसीत् कञ्चित्कालम्॥१६॥

आस्तामेवमेतत् प्रकृतमनुवर्तयामः,

बुद्ध्या विमृश्य विदितं भवभूषणं यत्प्रत्यक्षतोऽधिगतमद्य पितुः प्रयाणात्।

पूर्वञ्च हन्त जननीनिधनान्तदस्य वैराग्यवह्निमुददीदिपदिध्मभूतम्॥१७॥

कार्यं त्वयैतदथ चैतदकार्यमेवं यः शासिता स तु गतस्तत आत्मतन्त्रः

सोऽभूत्तथाऽपि निजधर्मविदन्यतन्त्रोच्छृङ्खलाचरणभीरुरभीरुकोऽपि॥१८॥

विविच्य ज्ञानम्

एतर्हि तु लब्धयोग्यावसरा सती तस्य प्रविव्रजिषा बाढतरमूढवेगमजागरीत् या पितृचरणभक्त्या प्रसुप्तप्रायैवासीदेतत्कालावधि। स्वस्वामितया पितृतः प्राप्तामथ मातृसम्बन्धाया सर्वा धनादिसम्पत्तिं स्वजनजनपदप्रभृतीं हृदयावर्जकानपि तान् सर्वान् तृणवत्सन्त्यज्य सद्य एव बहिर्निष्क्रमणाय लोलायते स्म तस्य मनः। किन्तु शिक्षालये शिक्षमाणमनन्यनेतृकं कुमारदशामनतिक्रान्तमेकमात्रसगर्भ्यं कनीयांसमुत्सृष्टमुत्सुकं वा समर्थं वा न समभवत्तत्तद्भाविकल्याणचिन्ताप्रतिबद्ध-प्रौढवैराग्यगतिकं सत् एवमिष्टस्य चैष्टव्यस्य च तन्मनसि महानहमहमिकया

पारस्परिकः सङ्घर्षः समजनि । अथ चेष्टात् प्रव्रजनादेष्टव्यस्य निजावरजनिरी-
क्षणस्य श्रेष्ठतरतां स विशेषतो विविच्य व्यजानात् प्रथमतस्तु तदेवानुष्ठेयमिति
निष्ठामकरोच्च ॥१९॥

कस्यापि दुःखमविधाय विध्या यावच्छक्यं सुखानि च परिव्रजनं विधेयम् ।
एवं विनिष्ठितमतिः स्वविचारतस्सन्त्यासं विधित्सुरपि न त्वरते स्म धीरः ॥२०॥
अत्रैव कञ्चिदहमीश्वरचिन्तनेन विद्यातपःप्रभृतिभिश्च नयामि कालम् ।
गेहेऽपि यद्वदुत्ते खलु तत्त्वचिन्ताभ्यासं निषेधति न कश्चिदृषिर्मुमुक्षुः ॥२१॥
चित्तन्तथाक्षण उद्भटमात्मवश्यं यस्य स्वयञ्च परमेश्वरभक्तिमान् यः ।
हृष्येन्न शोचति च सत्यपि तन्निमित्ते वेश्मैव तस्य हिमवत्कुहरायते नुः ॥२२॥
एवं विधैर्विविधसान्त्वनचिन्तनैस्तामिच्छां प्रचण्डतरसा मनसि प्ररूढाम्
सम्यङ्निनयम्य निजसोदरभाविभद्रप्रार्थी प्रसङ्गमचिरात्प्रतिवीक्षते स्म ॥२३॥

हन्त ! खलु पितृनिर्याणेन तत्प्रेमललनातो वञ्चितः किञ्चिदिव विमनाय-
मानोऽपि स निजभजनध्यानविद्याविचारादिषु वैमनस्यं किञ्चिदपि नाचचार ।
सञ्चचार नितरां दिवसेषु स्वच्छन्दतया विविधविद्यास्थानवीथीषु यथापूर्व-
मौत्सुक्येन प्रचचार च विद्याव्यवसायिनस्तस्य शुभनाम तत्र तत्र सुरभारतीपत्रि-
कादिद्वारा यत्र खलु प्रकाशनार्थं नैकविषयकान्निबन्धान् प्रौढतरान् विलिख्य
नियमतः स प्राहिणोत् ॥२४॥

अथ च भूयोऽप्युन्नततरसंस्कृतविद्यामधिजिगमिषुः केरलीयपण्डितप्रवरं
विज्ञानचिन्तामणिसंस्कृतपत्रिकासम्पादकं संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षं
श्रीनीलकण्ठशर्माणमुपेत्य तद्विद्यापरिषदि तद्विषयकं विचारमकरोत् । किन्तु
स्वमनोऽनुकूलामीश्वरदर्शनीयामुन्नतविद्यामुपादातुमथ दैनिकचर्यायां चरितुमसौ
तत्राप्राप्तसुप्रबन्धो भग्नप्रतीक्षतया ततः स्थानात् परावर्तत । तथा कावेरी-
तीरस्थपञ्चनदीयसंस्कृतमहाशिक्षामन्दिराधिकृतं श्रीकुप्पुस्वामिशास्त्रिण-
मयेतद्विषयकाभिलाषेण तत्र गत्वाद्राक्षीत् । तत्रापि विफलमनोरथः सन् स्वजनपदं
प्रति प्रत्यागमञ्च ॥२५॥

आत्मज्ञानार्जनम्

तदनन्तरं सुरसरस्वतीपत्रत एव सुपरिचिताभिधैर्दक्षिणदेशभवैरपि तदात्वे सौराष्ट्रदेशान्तर्गतभावनगरवास्तव्यैः प्रख्यातवेदान्तकोविदैः श्रीशान्त्यानन्द-सरस्वतीयतिवरैः सह निजवेदान्तशास्त्रशुश्रूषामधिकृत्य पत्रव्यवहारमकार्षीत्; केरलान्स्वयमागत्य स्वनिकेतननिकट एव वसतिं विधाय यदि स्वसमीहितग्रन्थाः सम्यगध्याप्येरन् तर्हि महती कृता स्यादुपकृतिरिति च तेभ्यो न्यवेदयत्सः। अन्ततस्तु, केरलानागमिष्यामो वयं वेदान्तग्रन्थांश्च श्रावयिष्यामः; तत्रास्म-न्निवासार्थं सर्वोऽपि समुचितः प्रबन्धः कार्य इति महता वात्सल्यस्वेण तं प्रत्यबोधयंश्च स्वामिचरणाः। तथाच तदागमनविश्रम्भविजृम्भितचित्तहर्षेण तदधिवासाभ्यवहरणार्थं सर्वोऽपि व्यवस्था सुष्ठु सम्यक्तया सत्वरमेव समपादि। प्रेषितानि च मार्गव्ययस्यार्थं रूप्यकाणि। अथ दातुर्धनाढ्यस्येवाकिञ्चनो दीनो जलमुचो जलदस्येव च चातकस्तेषां शुभागमनतिथिमक्षमतया प्रतीक्षमाणस्यावर्तत सः। हन्तहन्तेश्वरविधानं त्वन्यथा आसीत्। कतिपयदिनेभ्यः पश्चात् सोऽवित्त दलमेकं भावनगरभिषग्विभागाधिपतेः (Chief Medical Officer) श्रीशिवनाथशर्मणः सकाशाद्यस्य वसतौ तदात्वे विराजमाना अभवन् स्वामिनः। यत्र खलु समुद्भूतमेवमासीद्यत्स्वामिनां वियोगव्यथां सोढुमपारयन्तो वयं भवतोऽभ्यर्थयामः सप्रश्रयमत्र भवतामेवागमनेन भाव्य-मथ भवद्वेश्मनीवास्मद्वेश्मनि सुकरस्वच्छन्दतया वस्तव्यं तथा च यथारुचि स्वामिनां सङ्गमनं शास्त्राध्ययनं च कार्यं तदर्थमविलम्बितमेव कृपा विधेयेति। तदनुवाचनेन तच्चेतसि महानाशाविनाशः समजनि; तथापि विद्याव्यसनेन यतीनां परमहंसानामध्यात्मनिष्ठानां दर्शनोत्कण्ठया च भावनगरं सद्य एव गन्तुं व्यवसितमभूतस्य मनो बालकस्येव विवर्धितं सत्। ओमित्यलब्ध-स्वजनानुज्ञोऽपि स स्वयमेव स्वस्य शासकः क्षिप्रमेव गृहान् प्रतिप्राप्त्यामीति च सर्वान् समाश्वास्य केरलेभ्यः सौराष्ट्रानभिप्रतस्थे सुमुहूर्ते ॥२६॥ मद्रस्य कृत्रिमबृहत्सुषमाऽथ मुम्बापुर्यांश्च तस्य परमाद्भुतमाततान्।

तस्मात्परं शतगुणं तु समुद्रशोभा यस्यां ममज्ज हृदतीवकृतेतरायाम् ॥२७॥

दिनेनैकेन मद्रपुरीं समन्ततः समवलोक्य समग्रामथ सकुतूहलं मुम्बापुरीं सङ्गत्य सरदारगृहमिति सुविश्रुतमुन्नतश्रेणीस्थमतिथिनिकेतनमास्थाय दिनद्वयेन तन्नगर्याष्टा महदलौकिकं सौन्दर्यमुपभुज्य ततश्च प्रस्थायाऽथ पुण्यसलिलं नर्मदां यां हि खलु सभक्तिकमभ्याशासीनाः शाश्वतधर्मिणः कृत्स्ना अपि ताम्रमुद्रा रजतमुद्राष्टाप्सूपहारात्मना प्रक्षिप्य साञ्जलिबन्धं प्रणमन्तो दृष्टाः, अतष्टान्तः समुद्रुद्धभक्तिभावप्रणमितमस्तकेन तथा चोत्कण्ठितोन्मिषितचक्षुषा बाष्पशकटत एव दर्शं दर्शं, तामनिच्छात एव द्रुतमतिक्रम्य ततश्चाहमदाबादनगरेऽवतीर्यावलोक्य च विशेषतष्टर्मण्वतीतटवर्तिसत्याग्रहाश्रमं श्रीगान्धिमहात्मनोऽथ पूर्वनिर्दिष्टदिवस एव तत्र भावनगरे श्रीशिवनाथशर्मणो वेश्म विशालं सुपरिष्कृतं श्रीशर्मशान्त्या-नन्दप्रभृतीनां स्वागताशीर्वचनशब्दान् श्रावं श्रावञ्च सप्रहर्षं प्राविशत् ॥२८॥

अनन्तर एवाहनि स वेदान्तपरिभाषामध्येतुमारेभे । तथा सङ्क्षेपशारीरकमपि नियमतः श्रोतुमुपचक्रमे, यदधीयानोऽवर्तत स्वामिचरणेभ्यः श्रीदयाशङ्करः कविः सुप्रसिद्धः पण्डितश्च काव्यवाचस्पतिविरुदभाग्गुर्जरदेशीयो द्विजोत्त-मयुवा ॥२९॥

एवं शास्त्रविचारणेन विदुषां सङ्गेन कर्मन्दिना-

आत्मज्ञानमुपार्जयन् मतिगताः शङ्काया सम्मार्जयन् ।

नूत्रालोकभवां प्रमोदमदिरां पीत्वा च नृत्यन्मुहु-

र्दिव्यान्यत्र दिनान्ययापिपदसौ धन्यानि धन्यः सुधीः ॥३०॥

षष्ठोल्लासः

शुभकार्यमहो विहन्यते

आत्मशान्तिरेव शाश्वतिकी शान्तिः। आत्मसुखमेव शाश्वतिकं सुखम्।
बाह्यविषयाननपेक्ष्य यः प्रत्यग्वस्तुनि रमते स एव नित्यशान्तः स एव
नित्यसुखी स एव च वेदान्तविपष्टितां परिभाषया तु जीवन्मुक्त इति गीयते।
तदेतदन्यादृशमखिलप्रेक्षावत्प्रार्थनीयं नित्यशान्तपदं संस्कारत एवालक्ष्य
निजजीवितलक्ष्यतया पौगण्डकालादारभ्य तदभिमुखतयात्तश्रद्धमतितात्पर्येण
संयमनियमाभ्याञ्चानुसञ्चरंस्तथा चैकैकदिनक्रमेणाधिकाधिकं तत्सामीप्य-
मप्यनुभवन्नवर्तत निवर्तितनिखिलबाह्यविषयसङ्गोऽसौ निजदेशेऽस्मदाख्यायि-
कानायकः। अथ चैतल्लक्ष्यस्य ततोऽप्यतिशयितसन्निकर्षप्राप्तिमभिकामयमान
एव निजजनपदाद्भावपुरीमाव्रजत्। तत्र चाध्यात्मशास्त्रविचारणेन सत्सङ्गमेन
भजनध्यानादिना च तत्कामनापूरण एव यथावत्प्रवृत्ते। तथाऽपि चिरन्तरनिवासेन
सुबहुसाफल्यं यथासमीहितमाधातुं नाशकत्तत्र॥१॥

शुभकार्यमहो विहन्यते बहुविघ्नैरिति दैवदुर्विधिः।

नवसुन्दरकोरकस्य हा! मृदुपर्णं कृमिभिर्हि खाद्यते॥२॥

स्वमनीषितमुत्तमञ्च यन्निगिलत्यैशमनीषितं बलात्।

पृथुरोमपतिर्यथा महाँझटिति क्षुद्रझषं सुमञ्जुलम्॥३॥

अनिच्छन्नपि

निवासार्थं तस्य पृथगेकमपरतन्त्रं सुन्दरं समीचीनं स्थानं विश्राणितमासीत्।

अभ्यवहारादिकं तु शिवनाथशर्मणा सहैव सम्पन्नमासीत् तद्रसवत्याम् । अन्यञ्च यद्यदपेक्षितं तस्य सुखसम्पादनाय तत्तद्वस्तु सर्वमपि सञ्जीकृत्य व्यवस्थापितमासीच्छर्ममहोदयेन । शर्मैव तत्पत्नीपुत्रादयोऽपि महता प्रेम्णा सम्मानेन च सर्वथा तस्य प्रसादनाय चेष्टमाना अभवन् । अथ स्वामी गुरुभावेन दयाशङ्करकविस्तु सुहृद्भावेन तं नितरामुपदिशन् परिचरंश्च तदीय-योगक्षेमविधानबद्धपरिकरोऽवर्तत । एवं सम्प्राप्तेऽपि सर्वविधे निवाससौकर्ये तत्र निवसन् ब्रह्मविद्याभ्यासप्रवृत्तिमावर्तयितुं नापपारयत् स ईश्वरेच्छया विपरीतवृत्तया । त्वमिहापेक्ष्यसे क्षिप्रमेवेत्येवं निजजन्मभूजनन्या समाकारितः कर्तव्यविशेषान्तरसञ्चोदितबुद्धिरविलम्बितमेव भावपुरीं परित्यज्य केरलानेव प्रतिप्रययौ ॥४॥

परदेशगतं विशृङ्खलं प्रतियातं वसतौ सुमङ्गलम् ।

तमुदीक्ष्य मृतोत्थितं यथा प्रमुमोचाश्रु मुदा स्वबान्धवः ॥५॥

एवं स्वकीयकर्तव्यविशेषाननुपेक्षमाणः स्वदेश एवावस्थितो वैराग्यशस्त्र-सुतीक्ष्णधारया विच्छेदितविषयासङ्गमहावृक्षोऽनिच्छन्नपि विष्टिगृहीतवत् सर्वानपि कुर्वन् यथापेक्षितं स्वप्रेप्सितात्मयाथात्म्यप्रबोधाभ्यासविषयेऽपि सम्यङ्निश्चयमतः प्रावर्तत सत्कारेण ॥६॥

शास्त्रपाठम्

विशेषतः पितृसद्धानि, यदाकदाचिन्मातुलसद्धानि, तथा दुग्धवननामके निकटवर्तिनि नगररत्ने च निवसन्निजदिवसानत्यवीवहत् स आङ्गलामरोभय-भाषामयोपरितनशास्त्रग्रन्थावलोकनेनाथ तत्स्थानवास्तव्यैस्तत्तत्पण्डितसुहृद्भिः सह शास्त्रार्थविमर्शनेनापि । तेषु सुहृत्प्रवरेषु पण्डितेषु, पितृवेश्मसमीपवास्तव्यं श्रीमन्नारायणद्वयं मेनवनायकोपाधियुतं तथा च दुग्धवनवास्तव्यः श्रीरैरुनायक-ष्टाङ्गलमहाविद्यालय (Victoria College) संस्कृतप्रधानाध्यापको विशेषत उल्लेखनीयं स्मरणीयञ्च जागर्ति । एवञ्च शास्त्रज्ञानाभ्यासव्यवसायोऽपि सम्यङ्नैरन्तर्येण प्रचलित आसीत् ॥७॥

विचारवैराग्यपथे

अथ हन्त ! विवाहसञ्ज्ञया दृढरज्जा तमिभाग्रणीं यथा ।
 निजबन्धुरियेष सौभगम्भृशमाबन्धुमदान्तमुद्भटम् ॥८॥
 अविवाहितसुस्तनीजनप्रियबन्धुव्रततिष्ठ तत्करम् ।
 कृतिने कुलजाय चेतसा चकमेऽस्मै बत दातुमञ्जसा ॥९॥
 मदनास्त्रविबद्धचेतसो मदनाकारमहो विलोक्य तम् ।
 पतिरेष ममेत्यवृण्वत स्वहृदाऽनूढसुमध्यमा भ्रमात् ॥१०॥
 बहुभिर्बत लोभनैरिमे तमशेषा अपि लोलुपेतरम् ।
 धनमानमुखैरलोभयन्नथ हावैः स्मितवीक्षणैस्तथा ॥११॥
 अबलादिषु निःस्पृहस्य हा ! सबलस्यास्य विलासवत्स्त्रियः ।
 घटदासपदेऽभिषेचनव्यवसायोऽयमसारतां ययौ ॥१२॥
 स्थिरसुस्थितमीश्वरप्रियं विरसञ्चास्य विचारमार्गम् ।
 न तदुद्यम उद्भटक्रमोऽप्यशकञ्चालयितुम् मनो मनाक् ॥१३॥
 न गृहाधिपजीवितं नृणाम्प्रतिषिद्धं तदपीशसंस्कृतिः ।
 स निनीषुरण्यजीवितत्र तु वैवाहकथाममृष्यत ॥१४॥

किञ्च, काव्यबृहस्पतिर्दयाशङ्करोऽपि तदानीं भावनगरान्मुम्बानगरमधिवस-
 न्नदसीयमान्यसुहृद्वरेण्यः स्वकीयपलाशेषु साहित्यरसभरितया चमत्कृतभारत्या
 तस्य परिणयविषयं प्ररोचनं विदधान आसीत् । तत्रैकस्मिन्दले तु तेनेत्यं
 समुदटङ्कि सङ्कोचविधुरया स्वतन्त्रया शृङ्गाररसशृङ्गारितया वचोभङ्ग्या
 चेतोरञ्जनसमर्थया च अधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति इति भर्तृहरिवचनं
 सम्यगीक्षस्व बुद्ध्या । मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्ष इति कालिदासवचन-
 मसकृदनुस्मर । अथ च परिणयविधिना षोडशवार्षिकमनुरूपं तरुणीद्वयं
 निजनिलयमानीय कुसुमशरशास्त्रप्रतिपादितैर्नैकविधकरणक्रीडाविलासैस्तदति-
 वेलमुपभुङ्क्ष्व । तथा चास्मिंल्लोके महद्दिव्यं सुखमास्वदस्व । हन्त ! हन्त !
 यौवनमिदन्तु चञ्चलाचञ्चलमचलतटिनीवेगोपममिति विदित्वापि कथं विलम्बसे ?

किं भवदेशः सर्वतोमुखसमृद्धिशालीकन्यकादौर्विध्येन विदूषितः? अहो को वा नाम कन्यकाजनकः सत्कुलप्रसूतस्य सगुणनिधानस्य सधनस्य सुरुपस्य साहित्यरसिकरत्नस्य सच्छास्त्रव्यवसायिनः सुपरिष्कृतस्य भवतः करकमले स्वकीयकन्यकापाणिं न समर्पयितुमभिकाङ्क्षति? तर्हि विवाहविधिना योग्यकन्यकापाणिं कुतो न गृह्णाति भवानिति ॥१५॥

एवमादीनि शृङ्गारपराणि तथा च अनुगुणां तरुणीं सहधर्मिणीत्वेन गृहाण। तथा सह धर्मञ्चर। यथाविधि पुत्रानुत्पादय। सन्ततिं मा व्यवच्छेत्सीः। सन्ततिं सम्पाद्य विधिवच्चरमे वयसि यथेच्छसि सन्यासं कुरु। सन्यासेनान्तिमे वयसि ब्रह्मनिमग्नो भव। स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति इत्येतद्भगवद्वचनमनुस्मर। इत्येवंविधानि धर्मपराणि चोपदेशवाक्यानि हृदयग्राहीणि कविवरस्याथ चेतरेषां लब्धवर्णानामपि सुहृदां यथा स्वबन्धुकन्यकाबन्धुकन्यकादीनां प्रलोभनोद्यमास्तथैवैकान्तमोघानि समपद्यन्त। अहो खलु न शेकुस्तानि तस्य मनः शिलोच्चयवदक्षोभ्यमम्भोधिगम्भीरं यतित्वकामनावशंवदं विचारवैराग्यपथप्रचारि परिवर्तयितुमीषदपि शृङ्गाररसरञ्जनेनाथ धर्मविधिसन्त्रासोत्पादनेन वा ॥१६॥

उद्वाहः उद्देगावहः

अपि चोद्वाहेन तु नारीव्यतिकरो धर्मानुष्ठानञ्च रागिणान्न विरक्तानामिति लोके वेदे च सुविदितम्। बुभुक्षितो हि भोजनं भुष्टे नाबुभुक्षितोऽनाकुलो मनुष्यः। तथा शुभलोकादिफलमभिकामयमान एव हि तत्साधनं धर्मञ्चानुतिष्ठति नाकामयमानो मुमुक्षुः। रागीचेदुद्बहेदिति सुविततो वैदिकः पन्थाः। योषिद्व्यतिकराभिलाषस्य निसर्गसिद्धस्य सर्वेषामपि पुरुषाणामुच्छृङ्खलताञ्चायमुद्वाहविधिव्यवच्छिनत्ति। तिरष्ठामिव हि तदुच्छृङ्खलता दुःखभूयस्त्वहेतुरिति नैतत्कस्यापि करपिहितमिव। अथ सहधर्मिणीञ्च सम्प्रदत्ते बाढमैहिकामुष्मिकानेकानुष्ठेयकर्मविधानार्थम्। एवञ्च सति ये तु नूनं विवेकिनो भोगदोषान् दरीदृश्यमाना दृष्टादृष्टविषयभोगवितृष्णाः परमात्मभक्तिपदवीमधिरूढास्ते

ननु कैमर्थ्येन प्रार्थयेयुरिदं विष्णूमूत्रमांसास्थिसञ्चितं स्त्रीवस्तु? ॥१७॥

अथेतरधर्माचरणश्रद्धातो ग्राम्यधर्माचरणश्रद्धा तु निसर्गतो बलीयसी वर्तते प्रायशः सर्वेषां पुरुषाणामृषिकुलप्रसूतानामपि। पशुकर्मकामना हि काले मनसि समुत्तिष्ठति सर्वेषामन्नपानकामनावत् सहजेनादम्येन च तीव्रवेगेन। को वा प्रभवति प्रचण्डतरसा प्रवर्तमानां तां कामनां निरोद्धुम्? न हरिर्हरो वापीति तन्निरोधस्यातिदुष्करतामुपदिशन्ति जरदैतिहासिकाः। अथ निधुवनपरित्यागोऽर्थतो ब्रह्मचर्यं नामाकाशपुष्पसदृशमिति यावच्चरमधातुः शरीरे तावत्स बलादवाच्यकर्मणि शरीरिणं प्रवर्तयेदिति चाधुनिकाः प्राज्ञम्मन्याः केचित्। तत्र सर्वविधमैथुनत्यागो नाम शुद्धं ब्रह्मचर्यमशक्यानुष्ठानमिति तेषामयं पक्षो न साधीयान् यतः स विरुध्यतेऽतितरामीश्वरमात्ररतीनां धीराणां ब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठितानामाचरणेन; महता हि साहसेन श्रद्धया सुकृतेन च केनचिदनुष्ठातुं शक्यमेवाष्टार्यवदनेकसहस्रेषु मनुष्येषु। तथा च साधारणैर्न कदापि कथमपि शक्यमिति पत्नी मे स्यादिति कामनया यथाविधि तद्ग्रहणं सर्वापेक्षितमापत्त्येव। एतादृशीं चिरन्तनैष्टिरनिबद्धां विवाहमर्यादां यः कोऽपि साधारणो येन केनचिद्धेतुना नानुसरति स खलु मानुषापसदो धर्मपथादवश्यं प्रच्यवेताथानर्थपरम्पराञ्चासेवेतानेकश इत्यतो जननीजनकादयः सम्बन्धिनः सुहृदश्च काले युवानं प्रवर्तयति पाणिग्रहणकर्मणीत्ययं महानुचितो धार्मिकश्च पन्थाः। तथैव च स्वजनाः सुहृदश्चास्मच्चरितपुरुषमेनं युवानमपि कामिनीकामुकं तत्परिश्लिष्टञ्च सन्द्रष्टुमभ्यकाङ्क्षुरिति नैतदसाधारणमयुक्तं वा किञ्चित् ॥१८॥

हंसो यथा न करटेषु

अथापरञ्च किञ्चित्,

नयनभ्रमरी सदैव तत्कमनीयास्यकुशेशयोदरे।

मधुपानमहोत्सवेन हा! मदमत्ता रमते स्म योषिताम् ॥१९॥

अत एव मनोहराकृतिं युवपञ्चाननमद्भुतश्रियम्।

तमियं ननु वाञ्छतीति हा! शुशुचुर्हन्त! नवाङ्गनाधवाः ॥२०॥

धिगिदं गृहजीवितं भुवि यदि विश्रम्भमतिः परस्परम्।
 प्रणयोऽपि नितान्तपेलवः पतिपत्न्योर्यदतीव नारकम्॥२१॥
 शुकदेवशरीरवद्धि तत्कमनीयाङ्गमनङ्गसोदरम्।
 यदि मन्मथतापवर्धकं मदिराक्षीहृदयं व्यदारयत्॥२२॥
 विजितेन्द्रियचेतसो मुनेस्तदपि ध्वस्तरसस्य तस्य ताः।
 अभवन्न विकारिका यथा प्रियचित्राण्यथवाश्ममूर्तयः॥२३॥
 कनकैरपि कामिनीजनैः स्खलतिस्तन्नतृषो न मानसम्।
 तदपेतवनेऽपि रागिणो विचलत्येव तदीयचिन्तया॥२४॥
 स्थिरवृत्तिमहो विलोक्यतां दृढवैराग्यविवेकगुम्फिताम्।
 अधिका वयसा च विद्यया महितां तुष्टुवुरस्य शेमुषीम्॥२५॥
 हंसो यथा न करटेषु विभाति तद्वत्प्राज्ञो जडेषु विषयैषिषु वीतरागः।
 सोऽभूतथाऽपि सुधियां वितृषाञ्च यद्वत्सार्वज्ञलौकिकधियामपि मानपात्रम्॥२६॥
 मधुमधुरिमचौरस्तस्य सौम्यस्वभावः सुहृदसुहृदविज्ञप्राज्ञपुंस्त्रीजनेषु।
 समगतिरजुगुप्सारागविद्वेषरोषः परमपदनिषक्तो भ्राजते स्मातिशुभ्रः॥२७॥

सप्तमोऽह्लासः

सम्पादकपदे

अथैवमहःसु बहुषु समतिक्रान्तेषु कदाचित्कक्षीरवननगरीनिवासवैभवेन अर्थतस्तत्र वास्तव्यानामधिगतोन्नताङ्गलशिक्षाणामिष्टमित्राणामधिकतरसाहचर्येण तत्प्रोत्साहनेन च लोकोसेवात्मकं किमपि कर्म कर्तव्यमिति कर्मविधित्सा समजनिष्ट तस्य चेतसि । स चेच्छाङ्कुरः क्षिप्रमेव निदेहङ्गतः फलात्मना कर्म-प्रवृत्तिं प्राप्नोति । कैरलीमयस्यैकस्य मासिकपत्रस्य तन्नगरात्प्रकाशनं कर्तुमारब्धः सः । पत्रस्वामी स तत्सम्पादकपदेऽपि स्वयमेवावर्तिष्ट । तदात्वे च पञ्चत्वं प्राप्तस्य राष्ट्रियनेतुः श्रीगोपालकृष्णगोखले महोदयस्य सुस्मरणीयस्य स्मारकतया गोपालकृष्ण इति तन्नाम्ना पुस्तिका प्रावर्तिष्ट । तथापि राजनीतिविषया निबन्धास्तत्र स्थानं नावेदिषत । किन्तु केवलं साहित्यपराः सामाजिका धार्मिका आध्यात्मिकाष्टा प्रबन्धास्तत्र प्राकाश्यमक्षतमाक्षत ।।१।।

एवञ्च पत्रसञ्चालनार्थमधिकतया क्षीराटवीपुरमधिवसन्नपि सततमेकान्तप्रियोऽसौ तत्पराष्टहिरेव विजनं काननस्थानमभिकामयते स्म मनसा ।।२।।

वैरस्यवासनाप्राबल्यम्

तथा च,

ब्राह्मे दिष्टे शोभने शम्भुचित्तः शय्योपस्थादुत्थितः स्नाति गत्वा ।

नद्यां क्रोशादूरगायां स पथात् तत्र स्थित्वा ध्यायति स्तौति चेशम् ।।३।।

एवं ध्यानस्तोत्रजापादिकर्मण्यात्मानेहो स्मारवर्जं निमग्नः।

तत्रैकान्ते दीर्घमीशाभिकोऽसौ प्रातःकालं यापयत्यश्रुनेत्रः॥४॥

ततष्ठाष्टवादनानन्तरं निवासनिकेतनं प्रत्यागत्यान्येषु निजनिमित्तकृत्येषु व्याप्रियते स प्रोद्यमशीलः॥५॥

सञ्चित्तत्त्वे तस्य यद्योनिरार्षो ग्रन्थस्तस्मिंश्चैव संसक्तचित्तः।

जारासक्तस्त्रीवदन्यानि कर्माण्यङ्गैर्बाह्यैरेष सम्यग्विधत्ते॥६॥

सायङ्कालेऽप्येकलः प्रायशोऽसौ निष्क्रम्यारात्तत्पुरीतः प्रशान्ते।

स्थाने रम्ये भ्राम्यति श्राम्यतीव ध्यायी शश्वत्तत्र विश्राम्यतीषत्॥७॥

एवं नगरनिषेवणकालेऽपि स्वकीयामेकान्तकामुकतामीश्वरपरमताञ्च स न पर्यत्याक्षीत्।

प्रभूतानेकभोगोपकरणोपस्कृते तत्रापि भोगभूमिमतिवेलमतिक्रान्तः स ईश्वरैकदत्तचित्त एव दिनान्यनैषीत्। न भोगलालसालेशोऽपि भोगपरायणैर्नास्तिकविद्याविदूषितचेतोर्भिर्बहुसुहृद्भिः सह घनतरसम्बन्धेन तत्र तन्मनो मलिनयितुमलमभूदित्यहो! महदिदं प्राबल्यं तद्वैरस्यवासनायाः॥८॥

लेखनकर्ता प्रभाषकश्च

एतस्मिन्नेव समये कैरलीमयीषु केरलप्रतिष्ठितासु मनोरमादिपत्रिकास्वपि परम्परया प्रकाशनार्थं लेखविलेखनकर्मणि च प्रासङ्गिकतया स व्यवसायं व्यधत्। तथा धार्मिकानाध्यात्मिकादींष्टा विषयानधिकृत्य तत्र तत्र बहुजनसमितौ कैरलीमयं व्याख्यानमपि तदा तदा सोऽकृत सुहृत्प्रेरणावशंवदः। स्वरसौष्टवसुश्रवा मञ्जुलपदवाक्यविन्याससुप्रसन्ना विषयविस्पष्टविमर्शनक्षमा सरित्स्रोतोवदन-विच्छिन्नगतिष्ठा तस्य प्रौढतरा व्याख्यानशैली श्रोतृचेतांस्यतितरामतीतृपत्। तथा च तस्य व्याख्यानविख्यातिस्तत्र तत्र केरलेषु प्रचुरं प्रचारमगमत्। ततष्टानेकेभ्यः शिक्षानिलयेभ्यो युवजनसमाजेभ्यष्टा भाषणविषयकाण्यभ्यर्थनापत्राणि नितरा-मुपलभमानः स तस्मिन् कर्मण्यपि कृताजस्रपरिश्रमोऽवर्तत॥९॥

अथ प्रशान्तैकान्तचिन्ताप्रधानस्येश्वरीयदर्शनमात्रप्रवणस्यानभ्यस्तेदानीन्त-

नमिथ्याप्रचारणादिविडम्बनस्य निजविशदस्वभावस्याननुगुणमिदं पत्रप्रवर्त-
नात्मकं कर्मेति वत्सरद्वयेन स्वयमनुभूय ततोऽचिरेणैव स्मृतिं न्यवीवृतत्।
तथा च तत्पत्रं ग्राहकगणप्रश्लाघितमपि विरतप्रकाशनमभूदकाले।।१०।।

सत्यधर्मव्रती धन्यः

अथापि तत्र तत्र बहुमनुजसमज्यासु तथा विद्यानिकेतनेषु च तस्य या
धर्मब्रह्मसमाजसाहित्यादितत्तद्विषयकप्रवचनप्रवृत्तिरासीत्सा तु न विराममुपागमत्;
किन्तु यथापूर्वमिष्टजननिर्बन्धेन प्रचलितैवाभूत्। तथा राजधर्मपराण्यपि भाषणानि
देशाभिमानजनकानि देशदशाविमर्शकानि यदाकदाचिददत्त स श्रीरामुणिमेनव
(पष्ठान्मातृभूमिसम्पादकः) प्रभृतिभिः प्रियसुहृद्भिः सस्नेहनिबन्धं प्रेयमाणः सन्।
तथा च कुक्कुटक्रोडतलश्शेयादिनगरेषु केरलराष्ट्रीयमहासंसदि तादृशमज्ञ-
विज्ञजनमनोरञ्जकमुत्तेजकं व्याख्यानं दत्त्वाथ व्याख्यानकलाकोविदानां वृद्धानां
मुखेभ्यो मुक्तकण्ठं विनिःसृतां स्वव्याख्याप्रशंसकव्याख्याञ्च श्रुत्वातिमात्रां
सन्तृप्तिमगमत्सः। एवमेवैकदा कस्मिंश्चित्सदसि शिक्षातत्त्वप्रशिक्षकं किमपि
तस्य प्रवचनमनसूयमापीय तत्स्वारस्यास्वादनप्रचितादम्यचित्तप्रमोदवेगः कष्टान्
महोदयः स्वयं व्याख्यानकलाकुशलोऽथ गृहे गत्वा पत्रमुखेन तमिथ्यमस्ताभि-
मानमस्तावीदश्लक्षणाश्रद्धया यत् भाषणकलापरिशीलनार्थं बुभूषामि श्रीमता-
मन्तेवासी; तथैव मां स्वीकुर्वन्तु भवन्त इति। एतादृग्विनम्रप्रार्थनात्मना स्वकीयं
श्रद्धास्नेहपारम्यं प्रकट्यकारि तेन महात्मनेति स तु सम्यगवगच्छन् केवलं
तद्गुणान् विशिष्टान् मनसा च बहुमेने। अथ च महात्मागान्धिश्रीरवीन्द्र-
नाथठक्कुरविपिनचन्द्रपालप्रभृतीनां देशनेतृणां केरलसन्दर्शनसन्दर्भेषु तेषां
स्वागतप्रवचनादि सभास्वपि सन्निधाय महतोत्साहेन विधाय च तत्राथात्मानुरूपं
विधेयं स प्राप युवप्रवयसां प्रचुरादारानुग्रहपात्रताम्। परमेतत्प्रवचनसंरम्भसम्भ्रमस्तु
तस्य सातिमाप्रोदखिलकेरलीयसाहित्यसभायां क्षीराटवीपुरसनीडसम्पन्नायां
तत्कृतेन साहित्यशास्त्ररहस्यप्रकाशकेन प्रकथनेन साहित्यस्य परमञ्चरमञ्च
लक्ष्यमित्येतदाह्वयेन। एतदासीदमुष्य विराट्समिति सम्बोधकं भाषणमन्तिमं न

तदूर्ध्वं तेन व्यधायि किमपि व्याख्यानं क्वापि कयापि भारत्या बृहन्मान-
वास्थान्याम्॥११॥

व्याख्या लेखघातिमात्रा तु मर्त्यं मिथ्यार्थानां योजयेत्सम्प्रयोगे।

आत्मश्लाघावासनावासितो हि प्राज्ञोऽपि स्याद्धन्त मिथ्याप्रलापी॥१२॥

यदा खलु प्रवचनाय सभामञ्चमधिरोहति तथा च यदा निबन्धबन्धनाय
तूलिकां चालयति यः कष्टात् प्रवाचको लेखको वा स तु स्वकीयप्रतिपा-
द्यार्थयाथार्थतो भूयस्तरामभिकाङ्क्षति तन्निमित्तकामात्मप्रशंसाम्। अतएव
भाषणं लेखनं वा श्रोतुः पठितुर्वा यथाप्ररोचकं प्रोत्साहकञ्च स्यात्, तथा
विधातुमखिलमपि तदीयमर्यादां विस्मृत्यात्मानमपि ग्रहाविष्ट इव साभिनिवेशं
प्रयतते सः, तथा चोच्छृङ्खलमुञ्चलद्वयो न नियन्तुं पारयति। हस्तास्फालनं
केवलमेकतरेण मस्तककम्पनमितरेण चापेक्ष्यते न प्रतिपाद्यस्याणुतोऽपि
यथाभूतता, धर्म्यता, हितकारिता वा। एवं स्ववैभवादि स्वार्थकामना
तन्निबन्धनञ्च मिथ्याविडम्बनमन्तरेण, विचारेण वचोऽनियन्त्रणेन च यः खलु
व्याचष्टे विलिखति वानेकशतेषु कष्टादकलुषया लोकहितकाम्यया तादृशः
पण्डितो विरलोऽपि लोके सत्यधर्मव्रती सहस्रशो धन्य एव धीरो वन्द्यः॥१३॥

वेदान्ते विचिकित्सा

उक्तया विधयैतादृशकर्मप्रवृत्तिनिवृत्तोऽसौ तदनन्तरमीश्वरचिन्तामात्रनिरतष्टेतासा
तं ध्यायन्नथ तत्तत्त्वप्रतिबोधकान् ग्रन्थविशेषानालोचयन्नपि च पौनः पुन्येन
चर्चयन्तञ्चर्चारसिकैर्विचक्षणैः सह तन्मयतया तन्माहात्म्यमहो ! सर्वथा सर्वदा
तदेकपरः सन्समयमतिवाहयति स्म॥१४॥

कामो मूलं कर्मणोऽधर्मधर्माख्यस्य द्वेधा संस्थितस्यापि नष्टः।

कामो यस्य ध्वस्तसङ्गस्य किं स्यात्तत्त्वं प्रेप्सोः कर्मणा तस्य पुंसः॥१५॥

धर्मासक्तो हन्त ! भोगेष्वसक्तोऽपूतात्मा निष्कामकर्माधिकारी।

पूतः को वा ब्रह्ममात्रानुरक्तस्तत्क्रीडार्थी तद्विधिञ्चानुतिष्ठेत्॥१६॥

ज्ञानाभ्यासे योजयेद्रागमुक्तज्वित्तं शान्तं शान्तिरूपे च दान्तम्।

कर्माभ्यासेनैव विक्षेपरूपे शुद्धस्याहो ! शोधनायासवान्कः ॥१७॥

ईशाभ्यासञ्चाथ तष्टोधिनिष्ठाक्रीडारत्यादींश्च नो बाधते यत् ।

कर्मप्रज्ञो लोकसङ्ग्राहकं तत्कुर्याद्याद्यवासनं वा न कुर्यात् ॥१८॥

नो चेद्विद्वान्लोकदृष्ट्या विधत्ते कार्यं किञ्चित्तस्य यच्छुद्धशान्तम् ।

आत्मक्रीडाजीवनं कर्मतोऽपि ज्यायो लोकस्याशु कुर्वीत भद्रम् ॥१९॥

अथ वेदान्तविद्यावीथीविहारिणां सूरिणां ब्रह्मज्ञानाञ्च महात्मनां सङ्गति-
मभिलषन्नसौ यथावसरमसकृत्तत्रतत्र मद्रप्रभृतिषु पुरीषु गत्वा न्यवात्सीत्
कतिपयदिनानि । मद्रपुर्यान्तु तदानीं महाशिक्षालये शिक्षमाणेन निजसहजेन
सहैव वसतिरासीत्तस्य । तथा मद्रनिवासकाले रामकृष्णमठाध्यक्षं तदानीन्तनं
श्रीसर्वानन्दस्वामिनमपि सन्दृश्याङ्गललपितेन मिथ आभाषणादिकञ्च विधाय
सन्तुष्टमात्मानममंस्त । गीताप्रवचनञ्च तस्य तद्दिगिरा क्रियमाणमश्रौषीत् कतिचन
वासरान् । किञ्च केचिद्विशिष्टाद्वैतनिष्णाताः सुधियोऽपि सन्ददृशिरे तत्र ॥२०॥

अहो खलु चित्रं चित्रमेके निराकारं निर्गुणमकर्तृत्वमित्यन्ये तु साकारं
सगुणं कर्तृ चेति विवदमाना निर्दग्धविद्वेषाः कलहायन्ते परस्परमुरभ्रवदथ
ताम्रचूडवच्च । को वा प्रतिषेधति वस्तुतो निराकारस्यापि परमतत्त्वस्य परमेश्वरस्य
साकारताम् ? यथा द्रवात्मकमपि सलिलं देशविशेषे कालविशेषे च
घनतुहिनाकारेण परिणमते, तथा च बाढं सर्वेश्वरः सर्वशक्तः क्वचित्कदाचित्
भक्तजनमनोरञ्जकमञ्जुलाकारतामापद्यते । तथा च यद्यपि निर्गुणो भगवान्को
वा तमुपेक्षते गुणरहितवन्यपुष्पवत् प्रत्युत सर्वोऽपि तमपेक्षते यतः
सोऽनन्तानुपमालौकिककल्याणगुणानामस्ति निधानमपि । को वा न जानीयात्
कठोरातपसन्तप्तस्य दुःखिनः पुरुषस्य महावृक्षमूलमिव नानासांसारिक-
तापसन्तापितस्याहो इहापारकरुणादिगुणाम्बुधेः परमपितुः परमात्मनः
श्रीचरणमूलमेकमात्रशरणमित्याबालगोपालम् ? अथ च परमात्मा परमार्थ-
तोऽकर्तापि न स राज्यशासनरहितोऽकर्ता तपस्वी राजेवानुपासनीयः किन्तु
सततमुपासनीयो यतः स सर्वस्य सर्वकर्मफलदाता सर्वजगत्प्रशासको महान्कर्ता

चापि ।।२१।।

तत्राकृतप्रशमशालिविशेषतस्तच्चेतोऽहरत्सततमानिवसन्तिकायाः ।

रम्याश्रमाङ्कणलसत्प्रथितप्रवृद्धन्यग्रोधमूलमुपकण्ठवनस्थली च ।।२२।

सौन्दर्यं यत्कृत्रिमं पत्तनादेः शिल्पिप्रज्ञाजन्यमाभासमात्रम् ।

शुद्धस्यैतद्विम्बसौन्दर्यपुञ्जस्येशप्रज्ञोत्थस्य सांसिद्धिकस्य ।।२३।।

नटराजमन्दिरे

एकदा तु मद्रपुरीतः प्रतिनिवर्तनवेलायामार्द्रोत्सवावसरे शाम्भवं महच्चिदम्बरं
नाम क्षेत्रमगमद्देवदर्शनश्रद्धया सत्सङ्गश्रद्धया च ।

एतच्चिदम्बरमुदुम्बरतुल्यधर्मा ब्रह्माण्डकाणुनिवहस्य नटाधिराजः ।

यत्र स्वयं वसति यच्च चिदम्बराख्यप्रासादरोहणमनुत्तमपुण्यधाम ।।२४।।

यत्र श्रीमात्रन्दसज्जो महात्मा भक्तश्रेणीमूर्धभूषाऽन्त्यजोऽपि ।

व्यद्योतिष्ठ श्रोत्रियाराध्यपादो विप्रम्मन्यैर्निन्दितोऽनिन्दितोऽपि ।।२५।।

तत्र श्रीकनकसभापतेर्नटराजस्य चिराभिलषितेन दर्शनेन तच्चित्तं भक्तेरानन्दस्य
च परां काष्ठां प्रापत् । अथ बहूनां गैरिकवासोवसानानां दाक्षिणात्यसाधूनां
तत्रार्द्रोत्सवसम्मेलने सम्मिलितानाञ्च दर्शनममन्दामोदजनकममुष्य प्रलीन-
प्रव्रजनेच्छासंस्कारमपि सद्यः समुदबूबुधत् । तथा सन्दृष्टेषु साधुषु महात्मसु
सर्वप्राथम्यमावहति स्म चट्टिस्वामीति सुविश्रुतः पलनीनामकसुप्रथित-
कार्तिकेयक्षेत्रवास्तव्योऽवधूतवरेण्यः । द्राविडव्याहारेण चट्टीत्युच्यमानं मृण्मयमेकं
भिक्षाभाजनमवाङ्मुखतया शिरसि निधाय तन्मात्रपरिग्रहो गुह्यपरिधानवान्
परिभ्रमति सदा सम्भ्रमेण स महात्मा । अतएव चट्टिस्वामीति सुप्रचरितनामा
समभवत् सः । अहो धूलिधूसरहृष्टप्रपुष्टकलेवरस्य प्रलम्बोदरस्य जटाजटिल-
मस्तकस्य तस्य मत्तोन्मत्तोदासीनप्रकृतेर्दर्शनीयस्य दर्शनमात्रेण महतीं सन्तुष्टि-
मियाय तच्चेतः । स्वभावतोऽतिसंयतवाचाथ च तूर्णमितस्ततः परिभ्राम्यता
जननिवहे तिरोदधता पुरोदधता च पदे पदे कस्यचिद्वक्त्रमवीक्षमाणेन सह
संवादकथा कथम् ? तथापि वैतृष्यस्य परां काष्ठामधिष्ठितस्यास्य सत्तमस्य

निध्यानेन केवलेनात्मानं कृतकृत्यमधिगताखिलाधिगन्तव्यममन्यत सः। ततश्च परं महामहोपाध्यायश्रीदण्डपाणिदीक्षितमहोदयानां द्रविडदेशीयपण्डितप्रवराणां मङ्गलमयं दर्शनमथ शास्त्रीयो वार्तालापश्च बहुशङ्कानिर्वर्तक आनन्ददायकः सम्यक् समपद्यत तद्गृहेषु नटराजमन्दिरे च।

जलजं विलोक्य जलजन्तुखण्डितं स्वकुचं विलोक्य लिकुचोपमं जले।

अरुणेन वीतकरुणेन चक्षुषा प्ररुरोद बालरुरुलोचनापतिम्॥

इत्येतस्य सरसपद्मरत्नस्यार्थविचारप्रसङ्गे साहितीरसतत्प्रयोजनविषयिका कूलङ्कषविमर्शनधारापि प्रावर्तत। अनेकेषामपरेषामपि देवतायतनानां साधुजनभजनस्थानानां मठानाञ्च सश्रद्धपर्यवलोकेनेन तत्रत्यानां स्वकीयं देवप्रेम साधुप्रेम च सुतरामबृंहयदसौ प्रकृत्यैव तद्भक्तः। ततश्च चिदम्बरक्षेत्रात्रिष्क्रम्य कुम्भकोणमथुरादिमहाक्षेत्राणां दर्शनं तत्र निवासञ्च कृत्वा कतिपयदिवसान् रामेश्वरनाम दिव्यं धाम सम्प्रापद्भारतीयेषु चतुर्षु धामस्वन्यतमं दाक्षिणात्यम्॥२६॥

रम्यं सम्यग्रामचन्द्रेण साक्षाद्विव्यं भव्यं तत्र संस्थापितं यत्।

दृष्ट्वा लिङ्गं शाम्भवं तत्तथान्या मूर्तीर्देवीस्तन्मनो वर्धते स्म॥२७॥

पृथ्वाकारं मन्दिरं गोपुराढ्यं प्राकारैश्च प्रावृतं प्रांशुपीनैः।

पुण्यैस्तीर्थैर्भूषितं कोटितीर्थप्राग्यैस्तस्मै विस्मयञ्जाततान॥२८॥

सोऽस्मरद्रामचन्द्रम्

तत्र मन्दिरतो बहिर्वर्तिनामपि बहूनामैतिह्यप्रसिद्धानां पुण्यस्थानानां गन्धमादन-गिरिप्रभृतीनामथ साधारणानामपि साधूनां विविधवेषविधानवतां विदूरदेशेभ्यः समागतानां तत्र निवसताञ्च शुभदर्शनेनात्मानं कृतार्थीकृत्य ततः प्रस्थाप्य बाष्पशकटीतः सन्निकृष्टं प्रातः स्मरणीयं सेतुबन्धमविलम्बितमेव स एधित-कुतूहलमयाञ्चक्रे॥२९॥

सामुद्री सा लोलकलोलमाला हृद्या भाति ब्रह्मविद्यावतोऽपि।

सल्लावण्या यस्य लावण्यतस्तं लावण्याङ्गं सोऽस्मरद्रामचन्द्रम्॥३०॥

आनन्त्यात्मा सर्वतोऽनावृतिर्यत्रुतः सिन्धुर्बुद्धवत्संविधत्ते

विक्षेपान्वै प्रोञ्चलद्वीचिरूपान्तत्तादृक्षं सोऽस्मरद्रामचन्द्रम्॥३१॥
 बद्ध्वा सेतुं सेतुभेतृन्सपत्नान्हत्वा सीतां यो निनाय स्वराष्ट्रम्।
 मर्यादाया दर्शकं देशिकं तं तस्मिंस्तीर्थे सोऽस्मरद्रामचन्द्रम्॥३२॥
 स्नात्वा तत्रोद्वेलितोल्लोलगर्भे स्थित्वा सम्यक्सैकतेऽक्षुद्रभद्रे।
 दध्यौ रामं तारमुच्चार्य चोच्चैर्ध्येयं साक्षाद्भ्यायिभिर्ब्रह्मरूपम्॥३३॥
 ध्यायं ध्यायं चित्तमानन्दसान्द्रे गत्वा तत्त्वे मज्जति स्माद्वितीये।
 एवं सच्चिच्चिन्तयातीतकालः प्रोत्तस्थौ स स्वासनाद्दृष्टचेताः॥३४॥

श्रीरङ्गे

ततश्च सेतुबन्धनाद्रामेश्वरं प्रत्यागत्य ततः श्रीरङ्ग इति प्रख्यातां श्रीरङ्गनाथपुरीं
 समाव्रजत्॥३५॥

सप्तप्राकाराढ्यमभङ्कषाग्रैः प्रेक्ष्यानेकैर्भ्राजितं गोपुरैश्च।
 प्रासादं तं ज्यातले ह्यद्वितीयज्जिह्वं चित्तं तस्य चित्रीयते स्म॥३६॥
 विष्णुं तत्राभ्यन्तरे राजमानं स्थूलकारं शेषशायिस्वरूपम्।
 दृष्ट्वा नत्वा तत्प्रासादञ्च भुक्त्वा पुष्टिं पुष्टां सोऽन्वलब्ध्वाथ तुष्टिम्॥३७॥

अपि च तत्र कतिपयदिनविश्रामेण श्रीरामानुजमुख्यानां वैष्णवाचार्याणां
 पदपांसुभिः सुपवित्रितां तां श्रीरङ्गपुरीमथोपान्तवर्तिनीं त्रिशिरःपुरीञ्च परितः
 समुन्मिषितचेतसा निर्वर्ण्य तथा तत्रस्थिता विशिष्टा इतरा अपि देवताया
 सम्पूज्य ततः सुखेन निजनीवृतं प्रत्यगच्छत्सोऽवस्थया तरुणोऽपि श्रद्धया
 वृद्धः पूर्वोद्विक्तया सत्त्वशुद्ध्या साधुतया चाथ सम्बोधेन॥३८॥

काञ्च्यामरुणाचले च

अथान्यदा च तथा परावर्तनावसरे श्रीकाञ्चीमागत्य निजसन्निधानेनामुष्यै
 मोक्षपुरीति विख्यातिमादधानानां श्रीकामाक्षीश्रीकण्ठवैकुण्ठप्रमुखानां दैवतानां
 दुर्लभदर्शनेनात्मानमशूशुधदसौ निःस्पृहकर्मकारी। ततष्टारुणगिरिनगरी-
 मात्रज्य तत्र विपुले वेश्मनि भ्राजमानमरुणाचलाधीशमात्तश्रद्धमुष्टुद्धप्रेमावेश-
 मुदूढकुतूहलञ्चालुलोकदस्तावीञ्च बहुक्षणममन्दगद्गदस्वरेण मन्दिरं पदेन

परिक्रममाणः सन्। अथ श्रीरमणाभिधमृषिप्रवरमरुणाद्रिमधिवसन्तं तपोनिधिं
सन्द्रष्टुकामस्तदावसथं प्रतस्थे प्रातःकृत्यमखिलं कृत्वा नववादनवेलायां
सत्सङ्गरसपानवासनावसितः स एकाकी॥३९॥

आरुह्यारात्क्षिप्रमद्रेर्नितम्बन्तत्रासीनं गह्वरेऽविह्वलास्यम्।

मात्रा भ्रात्रा युक्तमव्यक्तलिङ्गं सोऽद्राक्षीत् धूतमव्यक्तचारम्॥४०॥

अग्रे न्यस्तं पक्वमोचाफलानाम्पूगं वेगेनाहतं मर्कटेन।

नैव प्रापद्वैकृतं वै कृतात्मा तद्वत्सोऽपि स्मेरवक्त्रेण पश्यन्॥४१॥

नीत्वा निर्वाङ्मौनमुद्राग्रहेण प्रायोऽशेषं कालमार्षोपकण्ठे।

शान्तिः सत्यं ब्रह्मशान्तिः स आगान्निष्टित्यैवञ्चाद्रितोऽधोऽपराह्णे॥४२॥

निजदेशे

ततश्चारुणाचलपुरीतो विलम्बमन्तरा निजजन्मदेशमगमत्सः। अथ च व्यधायि
पुनरपि कतिपयहायनेभ्य ऊर्ध्वं द्रविडदेशसञ्चारो भवानीक्षेत्रश्रीरङ्गक्षेत्रादियात्रा
महताध्यात्मिकभाववैभवप्रसरेण। तत्र च केरलेषु निजवसतिनिकटस्थितानां
श्रीबिल्वाद्रिगुरुपवनपुरप्रभृतीनां, तत्तदुत्तमदेवतायतनानां, श्रीब्रह्मानन्दस्वामि-
मङ्करस्वामिप्रमुखानामध्यात्मपथपथिकानां यतीनामथ गृहस्थधर्मिणा-
मितरेषाञ्च सत्पुरुषाणां सकृदसकृद्वा सङ्गमनं श्रद्धामयं विदधान एव समवर्तत
स तन्मात्रदत्तचित्तोऽनन्यानुष्ठेयशेषः॥४३॥

अष्टमोह्लासः

भोगरागमहावृक्षमूलच्छेदनम्

अथ विषयैषणा नाम बन्धरूपा बन्धहेतुरिति वा सर्वसम्प्रतिपन्नम्। कनक-
कामिनीकुटीकुटुम्बादिविषयाणामाशा हस्तिनमिवालाने तेषु पुरुषं विसिनोति
बाढमपाशोऽपि पाशवत्। तथा च पाशबद्धस्तृणादो वत्स इवाशाबद्धः
कमपि परिच्छिन्नं परिधिमतिक्रम्येतोऽमुतः स्वच्छन्दतया चलितुमशक्नुवन्ननुपदं
हन्त पारतन्त्र्यपरिपीडितोऽपि स्वतन्त्र इति मोमुह्यते मनुष्यः। अहो खलु
वैपरीत्यप्रतिभासिकाया मायाया विजृम्भणवैभवम्॥१॥

रागसूत्रे महासूत्रधारेणेयं परात्मना।

ग्रथिता दृढमत्रोट्ये चरस्थिरसुमावलिः॥२॥

शुष्यत्यपि सुमे सूत्रन्न शुष्यति तथा तनौ।

शुष्यन्त्यामपि रागोऽयन्न शुष्यति विवर्धते॥३॥

रागो बीजमनर्थस्य संसारस्यैकमुत्कटः।

रागत्यागात्यज्यते हि संसारोऽपि भयाकुलः॥४॥

आसुराणाञ्च भावानां राग एवैक आकरः।

रागस्योन्मूलने सर्वे समूलोन्मूलिता ध्रुवम्॥५॥

रागात्तृष्णा तथा लोभो रागाद्द्वेषोऽभिजायते।

रागान्मदष्टा मात्सर्यं रागाच्छोकः प्रवर्तते॥६॥

रागादीर्घ्या तथासूया रागाद्भीतिः प्रजायते।

किम्बहूक्तेन दोषाणां नारकाणामयं प्रसूः ॥७॥
 वस्तुरम्यत्वसंस्काराद्रज्यते तत्र मानसम् ।
 विवेकाभ्यासतो नूनं पष्टात्तेभ्यो विरज्यते ॥८॥
 अशेषार्थविरक्तिस्तु कालेनात्मनि सिद्ध्यति ।
 रागस्योत्पद्यमानत्वाद्धठाट्टहुनिबन्धनैः ॥९॥
 धनरागे निवृत्तेऽपि योषिदाशा प्रवर्तते ।
 योषित्कामेऽपि विध्वस्ते मानलिप्सा न जीर्यति ॥१०॥
 विवेकेन वशीकुर्याद्वागोद्विक्तं मनोऽञ्जसा ।
 नानार्थकलनाचुञ्चुचञ्चलं बलवच्छनैः ॥११॥
 ततस्तेनैव संयच्छेद्दुर्दान्तेन्द्रियघोटकान् ।
 रागसंस्कारवेगेन परागर्थानुधाविनः ॥१२॥
 प्रचण्डवायुना शुष्कं यथा पत्रं तथेन्द्रियैः ।
 नीयमानं मनो यस्य तस्य स्वच्छन्दता कथम् ॥१३॥
 इन्द्रियाणान्तु विजयं यः करोति महामतिः ।
 दुष्करं व्याघ्रविजयात्स शूरो वीर इष्यते ॥१४॥
 अक्षानुरोधिनी यस्य बुद्धिर्न प्रतिरोधिनी ।
 स पशुर्गण्यते सद्भिः पुच्छशृङ्गविवर्जितः ॥१५॥
 भोगरागमहावृक्षमूलं यः कष्टिदच्छिनत् ।
 विवेकाभ्यासपरशुप्रहारेण स मोदते ॥१६॥

एवं सर्वसङ्कटकनिदानं विषयानुराग इति कौमारकालमारभ्य निज-
 संस्काररंहः समेधितयाध्यात्मश्रद्धयैव कृतनिर्णयः परिग्रहादिविषयपरिग्रह-
 पराङ्मुखोऽवर्ततास्मदाख्याननायक एष युवेति सर्वदा सर्वथा स्वतन्त्र एवासीत्
 स न लेशतोऽपि परतन्त्रः सर्वसङ्गपरित्यागी परमहंस इव । ततश्च स्वकीयेच्छायाः
 पुण्यक्षेत्रपुण्यपुरुषादिदर्शनविषयिकायाः क्रियैवाविलम्बिता केवलमुत्तरमासीत्तस्य ।
 तथा च षड्विंशादूर्ध्वं वयसस्तत्तत्क्षेत्रयात्रासङ्कल्पः स्वजनधनगेहादिविषया-

नासङ्गमकस्तत्सम्पूरणञ्चानन्तरतया पदे पदे समपद्यत । प्रागुपलक्षितरीत्या
यथा तत्र तत्र द्राविडेषु क्षेत्रविशेषेषु तथा कैरलेष्वपि विशिष्टविदूरगस्थानेष्वथान्यत्र
च तत्तत्समुचितकालेषु महता साफल्येन सञ्चरणं सम्पन्नमभूत्तस्य ॥१७॥

धन्या कालटिः

तथाहि साक्षाच्छ्रीशङ्करभगवत्पादानामुत्पत्तिभूमित्वेन सुप्रथितं कालटि-
ग्राममध्यक्षयितुमुत्कण्ठितमना निजवसतरेकाकी तमभिप्रास्थितसम्यगधिगता-
द्भुतप्रगल्भतरतञ्चरितो नितरां तदाबद्धश्रद्धातिशयष्टौकदासौ । ग्रीष्मोपक्रमसमये
तु तदा प्रचण्डमार्तण्डकिरणतातप्यमानेषु लोकेषु निजनिजौकोऽभ्यन्तरमुपाश्रयत्सु
बहिर्निष्क्रमितुं भ्रमितुञ्च कतिचनदिनानि स्वकीयशुभसङ्कल्पितपूर्तये स
खलु क्षिप्रमुदयुष्ट । प्रथमतः श्रीशिवपुरमथ च भरतक्षेत्रं ततः कोटिलिङ्गपुरं
निकटस्थामनन्तरं प्राक्कालीनश्रीकेरलराजधानीं, ततश्च गोश्रीनगरं, तदूर्ध्वं
गोश्रीराजधानीञ्च गत्वा तत्रत्येषु सुविशालेषु सुविश्रुतेषु देवसद्वसु श्रीशिव-
शिवाभरतमहाविष्णुप्रधानानि दैवतानि दैवताराध्यानि सश्रद्धमुपसेव्याथ
तत्तत्स्थानवर्त्तीनि विविधान्यकृत्रिमाणि कृत्रिमाणि च दृश्यानि सकौतुक-
मालोक्यामोदितचेतसा ततः स एणाङ्कशेखरपुरीतः श्रीशङ्करचरणा-
वतारपवित्रितं कालटिग्राममव्राजीत् ॥१८॥

दृष्ट्वा श्रीशारदाम्बां शरदमलसुधारश्मिशुभ्रां शरण्यां
नत्वा चोन्निद्रभक्त्या भजनपथजुषां ब्रह्मविद्याविधात्रीम् ।
तद्भक्तं तत्र सत्यास्तनुजमपि ततः केवलद्वैतविद्या-
चार्यं श्रीशङ्करार्यं भवितुमिह तथा तत्त्वनिष्ठः स ऐच्छत् ॥१९॥
कर्मन्दिनां पूजितसम्प्रदायप्रवर्तकस्यादियतेः प्रभावम् ।
सञ्चिन्त्य संहृष्टमनास्तदाभूदात्माभिमानेन स केरलीयः ॥२०॥
सन्यासाधिकृतिस्तथा च नितरां न्यासेन तत्त्वस्थितिः
स्वच्छन्दावसतिष्ठा शैलशिखरप्रान्तेषु सङ्कल्पितम् ।
यद्यत्पूरितमेव तत्तदखिलं पष्टात्ततो गृह्यते

प्राप्तस्तत्र तदेति मस्करिगुरु श्रीशङ्करानुग्रहः॥२१॥

जयतु जयतु जैत्रश्रीयुतः शङ्करार्यो जयतु जयतु धन्या कालटिग्रामभूमिः।

जयतु जयतु पुण्यः सत्प्रसूः केरदेशो जयतु जयतु भद्रा भारतीयं धरित्री॥२२॥

इति विचिन्त्य स जातु मिमङ्क्षया बहुजलां सरितं समुपाययौ।

जलमगाहत तत्र समग्रहीज्जलचरणे जलमीयुषः॥

इति वर्णितविधया यस्यां खलु तटिन्यां गम्भीरायां ग्राहो जग्राह शङ्करबालकं, तस्यां पूर्णाभिधायां निमज्ज्य तस्यास्तटे कदाचित्छूणीकामवस्थाय च महती-मलौकिकीमानन्दधारां स उपलेभे। तथापि तत्र निर्जननिर्निवासनिकेतनहट्टके समन्ततः शुष्कशून्यकेदारमात्रपरिवेष्टिते स्थाने सुखेन विश्रमितुमभ्यागताः कथं पारयन्तीत्यतस्ततोऽचिरादेव स प्रतिनिववृते। कस्यचिद्ब्राह्मणस्यावसथे निजसुभद्रतासमुद्भावितास्नेहभावस्याभ्यवहरणादिकं सर्वं सम्पादितमासीत्तेन कृच्छ्रेण। तथा च कालटिक्षेत्रात्सन्निकृष्टवर्ति आलुवानामकं नगरमगम्यत्र सम्यक्सनानतः शरीरस्वास्थ्यसंवर्धकस्वच्छाद्भुतसलिला सरित् सैव पूर्णा केरलेषु सुप्रसिद्धा प्रवहति। तत्र श्रीनारायणगुरुस्वामिनां दर्शनोत्कण्ठया ये खलु केरलीयानेकजनविभागेष्वन्यतमस्याचार्या नेतारष्टा लोकसङ्ग्रहकर्मणि नितरां बद्धदीक्षा बहुमान्या ब्रह्मनिष्ठाश्चासन्; विशालमञ्जुतराग्नोपवनमध्ये विराजमानं तन्निवासकुटीरं गतोऽपि तत्र तानलब्ध्वा सोऽतितरां प्रतिहताशः समभवत्। अथान्यदपि यत्करणीयमासीत्तत्र नदीनिमज्जनदेवदर्शनादिकं तत्सर्वं पौनःपुन्येन निर्वर्त्य सम्यक्ततः स्थानादपि प्रतिप्रस्थानमकरोन्निरुद्धनिलयनम्प्रति महता चारितार्थ्येन॥२३॥

अनन्तपुर्याम्

अथ चान्यस्मिन्नपि संवत्सरे, सुदर्शनतरे वसन्तसमये श्रीपद्मनाभस्वामिदर्शनाय समुदितसङ्कल्पस्तदीयैतादृशसङ्कल्पस्य तु क्षिप्रतरक्रियोत्तरत्वेन सुविश्रुतां पुण्यचरितां पुरीं मनसि निधायानन्तशयनाख्यां निजभवनात्स सुभद्रे दिने यातुमारेभे बाष्पशकटीतः। एरणाकुलनगरीतस्तु बाष्पतरणिमधिरुह्य गोश्रीनगरं

ततश्च व्याघ्रपादपुरमथ आलशैवलनीपुरमनन्तरञ्चाब्दनगरम्प्राप्य तत्र वर्तमानेषु
तत्तत्सुरनिकेतनेषु तत्तद्देवतादर्शनेनाथ नगरसुषमाविशेषविलोकेनेन चात्मान-
मतिवेलमाराधयन्स तत ऊर्ध्वमग्निशकटयैव सुखतः स्यानन्दूरपत्तनमनुपम-
सुषमावैभवं प्राविशत्। जलसरण्यान्तु बहून्यदृष्टचराणि केरलप्रसिद्धानि
प्रचुराह्लादकारीणि वेम्पनाटाष्टमुटिप्रभृतीनि महान्ति समुद्राक्रमणानि सलिल-
स्थानानि सोऽनुक्रममत्यक्रामत्॥२४॥

उञ्चण्डमुञ्चलदखण्डविचित्रवीचीमालाकुलं जलनिधेः प्रियपोतजातम्।
दृष्ट्वा तु तत्र विततं घनसुन्दरश्रीकैरोपकाननमथोभयकूलयोष्ट॥२५॥
अन्वर्थयत्प्रथितकेरलनामधेयज्जित्रीयमाणमभवदृहु तस्य चेतः।
नीलच्छटाञ्च नितरामितरैरलभ्याम्प्रौढां प्रसारयदशेषदिगन्तराले॥२६॥
ततादृशाकृतबृहत्सुषमाम्बुधौतत्तल्लम्पटं झटिति मग्नमभून्न जज्ञौ।
नौस्थोऽपि बाह्यविषयान् स च सम्प्रविष्टो निर्नामरूपपदवीमथ योगिगम्याम्॥२७॥

एवञ्चैतस्यामलौकिकोदकपद्यायामानन्दरसमभुक्तपूर्वमुपभुञ्जानोऽनितरसुलभ
सौभाग्यवतीं प्रकृतिदेवताप्रचुरतरानुग्रहवृष्टिविषयभूतां भार्गवक्षेत्रभुवमसौ
लावण्यरसिको भृशं मनसा प्रशशंसाथ श्रीरवीन्द्रनाथठक्कुरमहाकविमहोदया-
नामेतत्पद्यालोकोत्तरसौन्दर्यातिशयविषयकं प्रशंसकवचनमनुसस्मार च॥२८॥

अथ च तत्र स्यानन्दूरपुरे सुपरिष्कृते स्वसोदर्येणाङ्गलधर्मनीतिं शिक्षमाणेन
सह तन्निवासवेशमनि नागरिकनानाक्लेशानुबन्धमन्तरेण सुखेनैव स वस्तुमारभत।
प्रथमतस्तु किञ्चिदिव दूरगं पद्मनाभमन्दिरमनुप्रविश्याथ यथाविधि पद्मनाभमुपसद्य
अनन्तशय्योपरियोगनिद्रां कुर्वन्तमम्भोदनिभाङ्गशोभम्।

किरीटहारादि विभूषणं स श्रीपद्मनाभं प्रणनाम भक्त्या॥२९॥

सञ्चिष्टः सर्वचराचरात्मा विष्णुः कथं गर्भगृहान्तराले।

वसेत्परिच्छिन्नतनुर्नृतुल्यो मा शङ्कि केनापि कदाचिदेवम्॥३०॥

पवित्रभावष्टा परेशचिन्ता परागतीनां धियि चोदिता स्यात्।

यथा तथा बालककल्पनावद्धायाि देवप्रतिमादिपूर्वैः॥३१॥

न बुद्धिभेदं कृतधीर्महात्मा तेषां परिच्छिन्नधियां विदध्यात्।

क्रीडन्तु बालाः प्रियमशमदेवं खाद्यैः सुमाद्यैः परिपूजयन्तु॥३२॥

तदनन्तरञ्चामुष्यां बहुविश्रुतायां महापुर्यां दर्शनीयान्यासन् यानि दर्शनानि तानि समस्तान्यपि सश्रद्धं सकुतूहलञ्च सम्यगद्राक्षीत्स सौन्दर्यरसपायी पर्यायेण यथावसरम्। निकटस्थसमुद्रतटमासाद्य सकृत्सायं तत्रारुणकिरणैरतिमान-मरुणिमानमुपगतमविच्छिन्नवीचीपरम्परोञ्चलितं तत्सलिलसमुच्चयमालोक्य घनविषयरागरञ्जितमनेकशतसहस्रसङ्कल्पपरम्परोत्कम्पितं प्राकृतमनुजमनः सद्य एव सोऽस्मार्षीत्॥३३॥

धन्या कन्याकुमारी

अथ हन्त हन्ताध्यात्मशास्त्रानुभवनिष्णातानां महापुरुषाणाम् विशेषतस्तत्र दर्शनमलाभि तेन यथा मद्रपुरादिषु विद्वत्केन्द्रेषु। किञ्च द्रविडदेशीयनगरत्नेषु दर्शनचर्चाविचक्षणा अथ विवेकवैराग्ययुताः साधवष्टा यथा सुलभतया दृष्टा न तथा केरलदेशीयतत्तन्नगरोत्तमेषु तेन तदा समासादिता इत्येतत्तस्य वा किं केरलदेशस्य वा दुर्दिष्टपरिणाम इति न वयञ्जानीमहे। तथापि तत्र स्वयमीश्वरचिन्ताचर्चामात्रकर्तव्यतया तेनेश्वरपरतयैव सानन्दमतिवाहितेषु कतिपयदिनेषु, ततोऽनन्तशयनाद्भारतखण्डदक्षिणावधित्वेन हिमवत्कन्याधिष्ठितत्वेनाथानुपमप्राकृतिकदृश्यसुषमासम्पन्नत्वेन च सुविदितां कन्याकुमारीं लक्ष्मीकृत्य सकुशलमाचरिता यात्रा मोटरनामकबाष्पशकटीद्वारा। तत्र सरण्यां समुपलब्धेषु सुप्रतिष्ठितेषु महत्सु द्वित्रदेवतास्थानेषु परं श्रद्धास्पदेषु सम्यग्विधिना विधाय दर्शनादिकमनतिक्रम्य निर्णीतयात्रापरिपटीं प्रतीक्षितसमय एव स तद्धाम सम्प्रापत्॥३४॥

सामुद्रोल्लोलहस्ताकुलितसकलदिक्केवलैकाङ्गवर्ज-

म्मूर्त्तं लावण्यकूटं प्रकृतिजमकृतन्निर्मला निर्मलानाम्।

प्रेष्टाऽप्रेष्टा विटानां विषयविषभुजां शान्तिधुक्सुस्मितैषा

धन्या कन्याकुमारी जगति विजयते सम्पदस्मद्धरित्र्याः॥३५॥

ब्राह्मं लावण्यमेतद्बहुविततमिह प्राकृतं दृश्यते यद्-
ब्राह्मं ब्राह्मं हि रूपं तदिदमविकृतं प्राकृतं यच्च यावत्
का कान्तिः प्राकृती या स्वयमनृतजडा पौरुषी पौरुषीयं
सञ्चिन्त्यैवं समन्तात्समसमनुगतं सोऽस्मरद्ब्रह्मतत्त्वम्॥३६॥

तत्र च निर्जने नितान्तैकान्तमञ्जुले तथा पुण्यतरे भरतभूमहत्वोपस्थापके
स्थाने राजकीयागारे कृतवसतिः स कुमारीस्वरूपेण दर्शनदायिनीं जगदम्बिकां
त्र्यम्बकप्राणवल्लभां भव्यतरे मन्दिरे विराजमानां यथा विधानमभक्त। कुमारिकाया
आराधनमेव तत्र यात्रिकाणां प्रधानतया विधेयमासीत्। धन्यनामधेयेन
श्रीविवेकानन्दस्वामिना निजपरिव्रजनकालेऽस्मिन् कुमारिकाक्षेत्रे यदुद्गार-
रूपेणोच्चारितत्रिजजन्मक्षितिं विषयीकृत्य तदपि तत्र निवासावसरे पौनः पुन्येन
सोऽस्मरत्; तत्स्मरणेन च तद्बुद्धयमकम्पितमनुकम्पितमुष्टुद्धदेशाभिमानञ्च
समभूत्॥३७॥

अथ सायन्तनसमय इतस्तत उदन्वतस्तीरे परिभ्रमन्महोत्तुङ्गतरङ्गसन्तान-
सङ्घट्टिते, तत्र तत्र संलग्नान्क्षुद्रशङ्खान्पुलाकमात्रपरिमाणान्पुरतः परिदृश्य महतीं
कौतुकदशामापेदे किमपि प्रयोजनमसङ्कल्पयन्नेव तेषामथ स तांष्टा सञ्चेतुमारेभे
केवलकौतुकमात्रसम्प्रयुक्तः सन्। तथा सञ्चितानपि तान्कौतुकेनैव निजदेश-
मानीय ततश्च तैः कमनीयमेकं माल्यमारचि तत्र तेन तत्प्रयोजनं पश्यता।
ताम्रकसूत्रसङ्ग्रथितशङ्खस्रग्जपकर्मणि विनियुक्ता महतादरेण सा सर्वथा
सुरक्षितासीत्तेन पवित्रतरामूल्यनिधिरेव परमप्रेमास्पदीभूता। अथ सर्वं सन्त्यज्य
महानिष्क्रमणावसरेऽपीयं प्रियतरा माला न तेन पर्यत्याजि। यतिपदग्रहणेन
हृषीकेशादिहिमगिरिप्रान्तसंसेवनकालेऽपि सा सश्रद्धमधारि नितरात्र्ययोजि
च जपादिकर्मणि॥३८॥

एवं प्रकृतितदध्यक्षयोरुभयोः सुकृतिसुलभेन सुन्दरदर्शनेनातिमात्रामाह्लादित-
चित्तवृत्तिस्तत्र कुमारिकायामतिप्याल्पतरमपि महत्तरमविस्मरणीयं कालं ततः
स्यानन्दूरसरण्यैव स प्रतिक्रमणमुपचक्रमे। प्रतिक्रमणे पुनरपि परिव्राडिव तत्र

तत्रारम्यस्थानेषु देवानथ देवदेशीयांष्टोपसेव्येश्वरप्राणान् प्राप्तकाले निजसुहृदो हृदयहर्षमुत्पादयन्सकुशलं स निजवेश्म सम्प्राविशत्॥३९॥

परमहंसपदपरिजिघृक्षा

तत्रापि निजदेशे न स आपातरमणीयधनमानमानिनीमुख्यानेकविषयमृगतृष्णिकानुधावने मनागपि स्वप्नेऽपि प्रवर्तमान आसीत्प्रत्युत नित्यनिरतिशयप्रत्यग्ब्रह्मतद्विषयकविशिष्टविविधशास्त्रग्रन्थानुचिन्तने प्रवर्तमानस्तल्लीन आसीत्तत्प्रसक्तमना दिवानिशम्। तथापि तस्य शुक्पिककपोतप्रभृतयः खगविशेषा, जलजजातिजपाद्याः कुसुमविशेषा, अथ तरुलतावनोपवनविशेषाश्च तथाऽन्येऽपि प्रकृतिरमणीयाः पदार्थविशेषाः प्रसह्य सद्य एव हृदयावर्जका अभूवन्युवतीव यूनाम्। अपि चोपचीयमानया परमहंसपदपरिजिघृक्षया तद्विषयकनानाकल्पनासु च पदे पदे प्रावृत्तत्रिरीहमपि तस्य हृदयम्। ततश्च तच्चिन्तावेगवशंवदः कालविलम्बममृष्यमाणस्तत्र तत्र मद्रपुरश्रीरामकृष्णमठेऽन्यत्र च पत्रतः सोऽजगद्वेषत्रिजतुष्टये प्रातिस्विकीं तुरीयाश्रमानुष्ठेयपरिपाटीं भिक्षुः को नाम भवितुं योग्योऽथ तेन के के नियमाः खलु पालनीया इति॥४०॥ यच्चाथ मस्करिपदोत्थमनुत्तमं तत्स्वर्गेऽपि दुर्लभमसौ सुखमन्वभूष्ट। सङ्कल्पराष्ट्रजठरे विपुले कदाचित्कुर्वन्कुतूहलितया महितामटाट्याम्॥४१॥

नवमोल्लासः

स विशिष्यते

अहो खलु किन्नाम पदमस्मिन्नपारे ब्रह्माण्डे पुरुषेणाभिलषणीयं यदशोकसुखदायि सनातनञ्च । हन्त ! हन्त ! तावत्कामकामी स्यादेष पुरुषो यावन्न तन्मनसि विवेकः समुदेति । अतृप्तिरशान्तिश्च संसृतेः प्रातिस्विकं रूपम् । सा च दुःखस्यैवानर्थान्तरम् ।

अथ मरुमरीचिकाकल्पानां सांसारिकपदार्थानामनृतत्वमनर्थरूपत्वञ्च पश्यन्नपि पुरुषपशुरपश्यन्निव तेषु कामनां कुरुतेऽथ तन्निबन्धनञ्च कर्मजातमुच्चावच-मनारतमाचरतीति सुविस्तृतोऽयं पन्थाः । कामकर्मरूपिणा ह्यनेन दृढसूत्रेणैव परमात्मा भवचक्रमिदं भ्रमयति सम्भ्रमेण ।

किञ्च कामनासहितं कर्म संसृतिञ्जनयति । तथा कर्मरहिता केवला च कामना संसारमुत्पादयति । परन्तु कामनारहितं कर्म कदापि न संसारकारणं प्रत्युत कैवल्यकारणं भवति । ११ ।

अपि च कामनावांस्तु तत्प्रयुक्तः सन्नवश्यं कर्मणि प्रवर्तते । बाह्यकरणानि प्रसन्नयाम्य यः कामी निष्ठोऽवतिष्ठते अन्तः करणक्रियायाः सङ्कल्परूपायाः सत्त्वात्स कथमपि न विमूढधीर्निष्कर्मा सम्पद्येत । अग्रिगर्भो महान् महीधर इव कामगर्भः स बाह्यतस्तु निष्ठोऽपि जाज्वल्यते चञ्चल्यते चैवाभ्यन्तरतः । न कोऽपि देहेन्द्रियवान्क्षणमप्यकर्मकृत्तिष्ठति । स्वभाववशगः सर्वोपि मनुष्यः सर्वदा कर्माचरत्येव । यदि स्वभावतो विषयविषयाणामिन्द्रियाणां व्यापारो

हठान्निरुध्यते तर्हि तानि प्राप्तेऽवकाशे द्विगुणितेनादम्येन शक्तिवेगेन स्वाभी-
प्सितान् विषयाननुधावेयुः। अतएव कार्याकार्यविवेकचतुरेण संयतेन मनसेन्द्रि-
याणि संयम्य यः खलु फलासङ्गवर्जं समुचितकर्मसु नितरां प्रवर्तते स मनुष्येषु
मतिमानितरेभ्यो विशिष्यते।

फलतृष्णयैव पुनः स्वच्छमपि कर्म कलुषितमथाशान्तिहेतुष्टा सम्पद्यते;
तथा च फलभोगासङ्गमन्तरेण धर्मबुद्ध्येश्वराराधनबुद्ध्या च यद्योग्यं कर्म
नितान्तमनुष्ठीयते तादृशं कर्म शान्तिपदं महत् प्रापयति तत्कर्तारम्॥२॥

जगत्कारणं ब्रह्म

अथ कर्मप्राणं खलु संसारकलेवरम्। अतएव कर्मण्येवेयं संसृतिः प्रतितिष्ठति।
दुःखसन्त्रासात्कर्मसन्त्यागस्तु महत्तरानर्थहेतुः। कर्मत्यागतो जगतोऽस्य मर्यादा
श्रेयशाशेषतया भज्येत। आत्मनोऽपि श्रेयोमार्गः प्रतिरुध्येत। ततएवात्मशुद्ध्ये
जगतएवाप्रतिहतपुरोगतये चावश्यन्निष्कामतया नितरामाचरणीयं तत्तदुचितं
कर्म। एवमनासङ्गतया कर्तव्यकर्माचरणमेवेश्वराराधनभेदेषु नैकभेदेषु वरिष्ठतया
गीयते शास्त्रेषु।

किञ्च परस्परोपकार्योपकारकभावेनैव न केवलं समस्तमानवान्, किन्तु
सकलप्राणिवर्गान् ससर्ज परमात्मा। तस्माद्यः कोऽपि मानवः उपकार्यः सन्
स्वकर्मभिरुपकारको न बुभूषति लोकानां स नूनं पाषाणशकलवन्मोघं जीवति
ततो हन्त! पापमुपचिनोति च। अतएव लोकपरिचर्यापरकं धर्म्यं कर्म
मानवैरनुष्ठेयमवर्जनीयतयेत्ययमीश्वरीयो विधिः।

अथ फलस्य सिद्धावसिद्धौ च सममर्थतो हर्षेण विषादेन च विवर्जितं,
यस्य चेतः स फलासङ्गसन्त्यागीत्युच्यते। फलसङ्गी तु कथं निर्विकारः स्यात्?
फलकाङ्क्षैव निखिलानर्थप्रयोजिका न तु केवलं कर्मेति राद्धान्तः।
यदि विद्वत्सम्मतेषु विहितकर्मसु पुरुषो न प्रवर्तते तर्हि पशुवत्प्राकृतिकेषु
प्रतिषिद्धकर्मसु हठादमुष्य प्रवृत्तिः स्यात्। पशोः स्वाभाविककर्मप्रवृत्त्या न
तस्य लोकस्य वा काचन दोषापत्तिः परन्तु हन्त! मनुजस्य तादृशप्रवृत्त्या न

स केवलं प्रदुष्यति किन्तु लोकोऽपि तत्सम्बद्धः प्रणश्यति च। अतो नितरामुत्पथप्रवृत्तिरोधाय च सत्पथप्रवृत्तिरभिलषणीया मानुषेण सुशेमुषीकेण। अविवेकिनो यद्यपि कर्मसूत्कृष्टनिकृष्टतां कल्पयन्ति तथापि कर्मयोगी न विवेकनिपुणः कदापि किमपि कर्म गरिष्ठमिति प्रशंसति यद्वा लघिष्ठमिति विनिन्दति। सम्राट्पदमिव हि खलपूकर्मापि स न द्वेष्टि। यतः स फलभोगाय न स्पृहयते। यथा न स ऐश्वर्यभोगानुरक्तस्तथैव नापि स दारिद्र्यभोगद्वेष्टा। यत्किमपि वा कर्म भवतु योग्यस्य तस्यानुष्ठानेन लोकसेवनमेवामुष्यैकमैकान्तिकं ध्येयम्।

अथ कार्यकरणानाञ्चलनात्मको व्यापार एव कर्मशब्देन भण्यते। तथा च तद्व्यापारतद्विपाककालयोः सुखस्याथवा दुःखस्योत्पत्तिः स्वाभाविकी। सुखे हृष्टताथ दुःखे विषण्णता च भोगिनो व्यावर्तिका; न तु योगिनः॥३॥

अपि चेश्वरश्रद्धयैव कर्मयोगनिष्ठा प्राप्तुं शक्यते साधकेन। नास्तिकोऽश्रद्ध-
धानो नहि कदाचिन्निष्कामकर्मकारी भवति भवितुमर्हति वा। अतः परमेश्वरसत्तायां
श्रद्धावता भवितव्यमव्यग्रमव्यपेक्षञ्च कर्मतत्त्ववेदिना कर्मयोगे प्रवर्तमानेन
मुमुक्षुणा।

यदि पुनः परमात्मसत्ता प्रतिषिध्यते तर्हीदमप्रतिषेद्धं जगदपि प्रतिषिद्धं
स्यात्। पितरमृते कथं हि पुत्रोत्पत्तिः? विना च मृत्तिकां कुतः कलशजन्म?
गगनमन्तरा च कथमभ्रोदयः? तथा परमेश्वरमन्तरेण कथञ्जगदुत्पद्येत?
कारणप्रतिषेधे च कार्यमपि साकल्येन प्रतिषिद्धं स्यादिति हन्त हन्त! स मूर्खो
न जानाति नास्तिकबलीवर्दः।

अथ यथा बुद्धिमान्बालकः क्रीडामन्दिरनिर्मिमीते तथा चेतनः परमात्मैव
लीलान्यायेनानन्तप्राणिनिकायायतनभूतमिदमद्भुतं भुवनमारचयतीत्यत्र कः
सन्देहः? बालकोऽन्यपदार्थसापेक्ष ईश्वरस्तु स्वातिरिक्तनिरपेक्षः स्वलीलायामित्ये-
तावानेव विशेषः। अतः सर्वज्ञं सर्वशक्तिशालिं ब्रह्मास्य जगत् एकमेवाद्वितीयं
कारणमिति सर्वप्रमाणसम्प्रतिपन्नोऽयमंशः।

अहहाणुतर एको न्यग्रोधबीजकणो बहुशाखाविटपविस्तृतबृहद्विटपि-
रूपेणाभिवर्द्धते तथा पुरुषरेतोबिन्दुगतजीवाणुर्योषिदुदरमनुप्रविष्टः प्रबलः
एकोऽनेकान् दुर्बलान् विजित्य वर्द्धितुमथ करचरणमस्तकमस्तिष्कादि-
नानाङ्गसुघटितसुन्दरशरीराकारेण परिणम्य चेष्टितुञ्चारभत इत्यहो महदिद-
माष्टर्यमिह यदपरोक्षीक्रियते कस्य वा शक्तेर्विलासो न चेत्परमपुरुषस्य ॥४॥

कालदेशावधिभ्यां निर्मुक्तः

अथ च व्योमेव परमात्मा निराकारः सूक्ष्मो व्यापकः करणागोचरः। अथ
जन्ममरणादिसर्वविक्रियाविवर्जितः। नहि स कृमिकीटादिसधर्मा। अतो नित्यः
स्थिर एकरसोऽविनाशी च। यथा पितुरुत्पन्नः पुत्रो न पितुरुत्पत्तिहेतुर्दृष्टः तथा
परमात्मनः सकाशादुत्पन्नः कालो देशश्च न तदुत्पत्तिकारणं भवितुमुत्सहते।
तस्मात्परमात्मा कदा कुतश्च सम्भूत इति कालदेशविषयकोऽनुयोगस्त-
स्मिन्नोपपन्नः। स खलु कालदेशादिसर्वपरिच्छेदशून्यं सर्वातीतमपूर्वमद्भुतं वस्तु
नित्यमुक्तमिति सत्यमुच्यते तत्तत्त्ववेदिभिर्महर्षिवर्यैः।

किञ्च परमात्मा न देवो न मनुजो न वा तिर्यक्; अत एव न पुरुषो न
योषा, न वा नपुंसकः, न बालस्तरुणो जीर्णोऽथवा; यतः सोऽस्मदादिवदशरीरः।
अथ स न स्थूलोऽणुर्वा, रक्तः पीतः श्वेतोऽथवा कृष्णः; तथा च तस्मिन् ज्ञानं
नाऽज्ञानं वा, नेच्छा न द्वेषः, न धर्मो नाधर्मो वा; न सुखदुःखादयो वा, यतः
स निर्गुणो निर्विशेषः।

अपि च यथा तिलेषु तैलं, क्षीरे च सर्पिस्तरङ्गफेनबुद्बुदादिषु चापस्तथा
चराचरेषु भूतेषु निरवशेषेषु संव्याप्य तिष्ठति सत्तास्वरूपः परमेश्वरः। तथा च
चरस्थिराणां शरीरेणैव स शरीरी भवति नान्येन स्वकीयेन।

यथा च भास्करः प्रकाशघनस्तथा परमात्मा चैतन्यघनः। अत एव स
नितरामचक्षुरपि रूपाणि पश्यति; अकर्णोऽपि शब्दानाकर्णयति, अरसनोऽपि
रसान् रसयति; अथाहस्तोऽपि ग्राह्यान् गृह्णाति तथापादोऽपि द्रुतं चलति
सर्वत्र ॥५॥

विश्वप्रेम एव ईश्वरप्रेम

अथ चैतादृशमपारकरुणासिन्धुं परमेश्वरं साकारनिराकारोभयात्मना वर्तमान-
मनासङ्गेन कर्मयोगेन भक्तिसहकृतेनाराध्य परमं श्रेयः पुरुषोऽवाप्नुयात्।
विषयिणां विषयेषु यादृशी प्रीतिरनपायिनी तादृशी प्रीतिरीश्वरे भक्तिरिति
भण्यते। भगवद्गुणगणश्रवणनामजपस्मरणादयो भजनक्रिया नैरन्तर्येणा-
नुष्ठीयमानाः क्रमशस्तादृशीं भगवत्प्रीतिमुत्पादयन्ति। तस्मात्तासु भजनक्रियासु
यथाधिकारत्रित्यनियमतस्तात्पर्यमास्थेयं मुमुक्षुणा॥६॥

अप्रणयेन्द्रियेण पुनः कर्मयोगो भक्तियोगोऽथ ध्यानयोगो वा न लेश-
तोऽप्यनुष्ठातुं शक्यते। यथा प्रचण्डतरो वायुः शुष्कपत्राणि तथा दुष्टो
बुभुक्षितोऽक्षवर्गोऽनायासेन यस्य मनो दुर्बलं बलादात्मवशमापादयति
तस्येन्द्रियकिङ्करस्य तु कथमीश्वरकैङ्कर्यम्? तस्मात्कथञ्चिदिन्द्रियसंयमेन
मनः शान्तमात्मतन्त्रमाधेयं स्वकीयश्रेयोऽभिलषता साधकेन। अथ भोगो
भोग्यकामिनीकनकादिसम्पत्तिष्णाल्पीयसे सुखाय महीयसे च दुःखाय
भोगभोग्यपरिग्रहणमहो बत! महानर्थस्यैव परिग्रहणं तत्परित्यागस्तु तस्यैव
परित्याग इति विचारनैरन्तर्येण बलिष्ठतामचलोपममचलताञ्चापादितेन
चेतसेन्द्रियाणि संरुद्धानुगुणे योगे पुमान्प्रवर्तते॥७॥

हन्त! हन्त! नैतन्मानवस्याध्यात्मिकं जीवनं यत्प्रातः सायमेकार्ध-
घण्टापर्यन्तमक्षिणी निमील्य बकवदवस्थायाथ च यद्विवानिशामीश्वर-
भयवर्जमनेकाधार्मिककर्मणामाचरणम्। परन्तु बहिरन्तष्टा सर्वत्रेश्वरदर्शनेन
सर्वभूतानीश्वरात्मतयावगत्य सर्वेण सर्वदा यः प्रेममयः प्रमादरहितो व्यवहारः
सत्यधर्ममर्यादया अणुतोऽपि व्यतिक्रमणमन्तरेण तदेवोत्तममाध्यात्मिकं
जीवनम्। एकार्द्धघण्टाकालन्तु महान् क्रूरतरः फणधरोपि वेणुवीणादिगीतं
श्रवणमधुरमापीय निष्ठोऽस्तत्समाहितस्तद्विलीनो हि वर्तते इति का नामा-
ध्यात्मिकता तत्र।

किञ्च देवगुणसम्पत्तिमन्तरा न कदापि कस्यापि दिव्यमाध्यात्मिकं जीवनं

सेन्दुमर्हति । तथा चामानित्वमदम्भित्वमथाकामित्वमक्रोधित्वञ्च तथा त्यागवैराग्यशमदमसत्यसन्तोषमैत्री मुदिता दानदयार्जवा हिंसादयष्टा महितगुणा एवाध्यात्मजीवनस्य मूलभित्तिः । तथेश्वरश्रद्धेश्वरप्रेमाथ चेश्वरानुभवोऽस्या मूलभित्तेरपि मूलशिलेति जानीयात् ।

परञ्च, श्रद्धेद्धेन नित्यनिरन्तरसाधनाभ्यासेनैवैषां गुणानामलौकिकानामुदयः स्यान्मनसि मर्त्यस्य । देशपरिवर्तनेनाथाश्रमनामपरिवर्तनेन वा नहि मनः परिवर्तते । चित्तदोषा दृढमूला विचारमथाभ्यासञ्च विना यत्र कुत्रचित् परिभ्रमतोऽपि न मनागपि क्षयमुपयान्ति । कपेर्वैकृतं यथा बदरिकाश्रमेऽथवा सेतुबन्धे प्रव्रज्यया प्रवासितस्यापि न किञ्चिदुपक्षीणमालक्ष्यते ।

अहो तत्तु जीवनमीश्वरीयं, यदा समन्तान्मधुरं, प्रेममयमथ समरसञ्च संवर्तते । न यत्र शोको न मोहो, न हाहाकारो, न वा हर्षः, अक्षुद्रसमुद्रवत्सदा यच्च शान्तं गम्भीरमापूर्णमाशोभते ।

अपि चेश्वरजीवनमीश्वरप्रेम, ब्रह्मनिष्ठा, ब्रह्मसमाधिरथ विश्वप्रेम, विश्व-सेवेत्यादयः सर्व एते समानार्थकाः पर्यायशब्दाः नेश्वरो विश्वष्टाश्वमहिषवत् परस्परनिरपेक्षौ स्वतन्त्रौ पदार्थौ; ईश्वर एव विश्वम्, विश्वमेव हि परमेश्वरस्य सर्वापरोक्षः आकारः । अतो विश्वप्रेमेति यदीश्वरप्रेमेव तत् ॥८॥

धर्माधर्मविवेकः

अथेश्वरसविधसम्प्रयोजकं यद्यदाचरणं स स धर्मः, तथेश्वराद्विदूरविप्रयोजकन्तु यद्यत्स सोऽधर्मः यत ईश्वरप्राप्तिरेव नान्यत्परमं विधेयमिह पुङ्कलेवरस्य खलु सत्त्वप्रधानेनैव मनसेश्वरतत्त्वं प्राप्यते तत्प्रेप्सुना । तथा च येनाचरणेन चेतसि वर्द्धन्ते सात्त्विका भावास्त्यागवैराग्यज्ञानशमदमतितीक्षादयो दैवगुणात्मकास्तदाचरणं शुद्धमतो धार्मिकञ्च; येन च राजसास्तामसाष्टा भावा वर्द्धन्ते कामक्रोधलोभमोहादय आसुरगुणरूपास्तदशुद्धमतोऽधार्मिकञ्चेत्येष एव धर्माधर्ममर्यादाया मानदण्डः ।

किञ्च तथा यद्दर्शनं यच्छ्रवणं यद्रसनं यष्टा विचारस्तद्वदन्यापि या या

चैन्द्रियिकचेष्टा सत्त्ववर्धिका सा सा शुद्धातः उपादेया चैतद्वैपरीत्येन या या चेष्टा रजस्तमोवर्धिका सा साऽशुद्धातः परिहार्या चेति च विवेचनीयं विवेकिभिः सर्वधर्म समन्वयफलतया ॥९॥

एवंविधानुपदेशानुपदिदेशायमस्मच्चरितपुरुषः शास्त्रपयोनवनीतभूतान्बहून् बहुजनमहागोष्ठीषु समुत्थाय पूर्वं प्रौढप्रणमप्रवाचकरूपेण पठ्यात्तु स्वीयसुहृदनुयायिजनक्षुद्रगोष्ठीषूपविश्य श्रद्धेयाध्यात्मसाधकस्वरूपेण च । तत्र तत्रामूढक्षाणामक्षय्यदार्शनिकराद्धान्तानां पौनःपुन्येन विचारणया सम्यक् स्वमतिदाढ्यायैव निष्ठापराणां पण्डितवराणां सम्पर्कोऽभ्यकाङ्क्ष्यभ्रीक्षमनेन । तथा कण्ठस्थितानां गीतोपनिषन्मन्त्राणां विवरणात्मकप्रवचनमपि कदाचिद्विधान आसीत्स सुहृष्टन्मध्ये तदाज्ञापितः सन् ॥१०॥

शिरसि न लिखितम्

अथैकस्मिन्दिवसे तु क्षीरवनीयतन्निवासनिलये यदृच्छया समागच्छत्कष्टान साधुरौत्तरीयो भिक्षमाणः प्रौढवयाः पृष्ठलम्बिबहुपुष्टसटायष्टिर्भूतिविभूषिताङ्गो महात्मा । आगत्यासनं परिगृह्य य प्रकृत्य स्वकीयं योगकलापाटवं तद्देशभाषानभिज्ञः स तं हिन्दीभाषया बभाषे सुशिक्षितशैलीसुभासुरया । योगक्रियाष्टाथ काष्टिन्महाष्टर्यविधायिकाः सहसा तत्र तेन प्रादर्श्यन्त । तच्चित्तन्तु श्रद्धया भक्त्या च महत्या प्रचुरमवर्द्धत तद्दर्शनेन । तदूर्ध्वञ्च स योगिप्रवरो लपनावयवेष्वमुष्य यूनो ललाटनासिकादिषु विशेषतो दृष्टिं पातयित्वाऽथ विचिन्त्य च किञ्चिदद्भुतस्वरेणैवमवोचत् ॥११॥

न हि विवाहविधानमहो भवच्छिरसि हा लिखितं परमात्मना ।

न च सुखं विषयोत्थमथाण्वपि द्रुतमभिक्षुकभिक्षुकतां व्रजेत् ॥१२॥

अपि च जन्मभुवं त्रिदिवाधिकप्रियतरां तृणवत्खलु सन्त्यजेत् ।

प्रतिवसेदथ पूरुषपुङ्गवो वनभुवि क्वचिदूर्जितधीर्भवान् ॥१३॥

अथोत्थाय गन्तुमुद्यतांस्तान् यदि काचन परिचर्याऽपेक्ष्यते तर्हि कृपया कथ्यतामित्यार्तया सादरं साधुजनचरणरजोभुजिष्यस्तत्प्रसादैकसम्पत्सङ्ग्रह-

संस्पृहोऽसौ । सेतुबन्धरामेश्वरज्जिगमिषामो वयम्; तद्यात्रामुद्दिश्यैवोत्तरदेशा-
द्वक्षिणप्रान्तमिममागताः इत्येतत्प्रतिकथनमाकर्ण्य तेभ्यो महात्मभ्यस्तत्क्षणमेव
तादर्थ्येन द्रविणसहायोऽदायि तेन यावच्छक्यमथाधायि च यथाविधानं प्रणतिर्वारं
वारम् ॥१४॥

जगदधीशपुरी

एतस्मिन्नन्तरे च पुनरेकस्यां श्रीशान्त्यानन्दपादानामुपदेशपत्रिकायामेवमा-
मन्त्रितमासीद्यदचिरेणैव यदि रोचते कलिकातानगरेऽत्र निजनिवासस्थान-
मागन्तव्यं सत्सङ्गसुधारसपानगोष्ठ्यां सुष्ठु तद्विशिष्टाङ्गतया सम्मिलितुं तथा
च विवर्द्धयितुमात्मनो विद्यामात्मविषयिकामिति । लब्ध्वेदमाह्वानपत्रममुष्य
चेतः परमां सीमामाटीकते स्म हर्षस्य । अथ स्वकीयमन्यलौकिककर्तव्यजातं
तथा बन्धुजनानां विनिवारकवचनानि चाविगणय्य विदूरगमपि स्वामिनिकटमसौ
गन्तुमुदयुष्ट प्रबुद्धजनप्रकृष्टतीर्थप्रपूरितौत्तरीयजनपदसन्दर्शनोत्कण्ठितधिष-
णोऽकुण्ठितसत्सङ्कल्पगतिस्तूर्णमेव ॥१५॥

स्ववसतेः सुदिनेऽथ समुत्थितो दृढमुदूढकुतूहलमेकलः ।

अनलचालितवाहनतो द्रुतम्प्रविशति स्म स मद्रपुरीं शुभाम् ॥१६॥

तत इयाय पुरातनसुन्दरामथ पुरीज्जगदीशपुरीं पराम् ।

जलनिधेष्टालद्रूर्मिपरम्परासततपीडितपार्श्वतटामसौ ॥१७॥

जगदधीशपुरीमथ मन्दिरप्रवरमन्तरथाद्भुतसोदरौ ।

असितगौरमनोहरविग्रहौ महितयामुनगाङ्गमहाम्बुवत् ॥१८॥

अवलुलोक च भक्तितरङ्गितप्रचुरविस्मितनेत्रयुगेन सः ।

इतरदैवतसाधुनिकेतनान्यपि च सागरमञ्जनमार्जितः ॥१९॥

ततश्च श्रीजगन्नाथपुर्याः प्रस्थायानेकभक्तकुलावतंसपदपांसुपवित्रताया
अविलम्बतोऽथ श्रीकालिकातानगरीमदृष्टपूर्वामपूर्वचमत्कारचमत्कृतामयासीदथ
नगरबाह्यस्य कस्यचिदाम्रोपवनस्य हृदयगं हृदयङ्गमस्य प्रशान्तैकान्तभासुरं
स्वामिनां तात्कालिकमावसथमपि सम्प्रापन्महता प्रयासेन । तत्र तु स्वामिचरणा-

स्तमतिमात्रवात्सल्यभावेनोरीकृत्याथ स्वागतवचनैष्टा पुरस्कृत्योचितं निवास-
स्थानादिकञ्च प्रदायाथ च पथक्कमपरिहाराय भोज्यपेयादिकञ्चानीयाकृत्रिमेण
सौजन्येन सम्यगात्मौपम्येन सदकार्षुः ॥२०॥

यद्यपि केरलप्रतिनिधितया नागपुरीयभारतमहासभायामुपवेशनाय सम्मति-
पत्रमग्राहि तेन तथापि न तत्र सन्निधातुं प्रवृत्तः सत्सङ्गरसाङ्गेन तत्र स्वामिसविध
एव स न्यवात्सीत् ॥२१॥

तदात्वे तु श्रीशान्त्यानन्दो न साधारणः कथान भिक्षुक आसीत्; किन्तु
श्रीद्वारकास्थशारदामठीयजगद्गुरुशङ्कराचार्यपदाधिरूढः सर्ववैदिकधर्मि-
वन्द्यचरणस्तथा धनी मानी च महाराजवद्राजसंवृत्तिष्टा समवर्तत। तथापि
शास्त्रचर्चा सत्सङ्गचर्चा च तत्सन्निधौ सर्वा सम्प्रवर्तितासीत्। तथा च
शास्त्रसत्सङ्गगोष्ठीषु सततं सन्निहितस्तद्वार्तात्रिरन्तरतया सश्रद्धमुपशृण्वन्स
आत्मन आत्मविद्यामरन्दयति स्म। तस्मिंश्च नितान्तशान्ते निशान्तैकदेशेऽथवा
कदाचिद्विशालोपवनकोणे कस्मिंश्चिद्वृत्तविटपिमूले निदिध्यासनव्यापारनिरतष्टा
निशादिवसयोरस्तोकं समयमयापिपत्। किञ्च वङ्गदेशभवास्तदन्यदेशभवाष्टा
बहवो विपष्टितो बहुश्रुतास्तत्रार्हर्दिवं सम्मिलन्त आसन्। तैः सह वङ्गादिदेश-
भाषानभिज्ञः स गीर्वाणवाण्या जटिलकुटिलाग्निगूढान् दार्शनिकप्रमान्
वादकथया सम्यग्विमृशन् विघटयंष्टा महतीं सन्तुष्टिमवापत्। अधीतिनः
श्रुतिशास्त्रेषु गृहीतिनष्टा पाष्टात्यदर्शनेष्वपि बहवः पण्डिताः प्रतिभा-
प्रभावशौण्डास्तत्र समदर्शिषतः तथापि तेषु केचिद्विरला एव तद्रसभुजस्तदर्थनिष्ठा
दृष्टाः साधुभावसुरभीकृतप्रकृतयः इतरे तु हन्त! हन्त! सर्वे केवलं
क्रमेलकवच्छास्त्रभारभारिकाः फणधरवत्कुपितप्रकृतयोऽथैडकप्रवरवत्
कलहप्रियाष्टासन्नित्येतन्महाविषादास्पदमन्यत सः। हा! हन्त! मणिविभूषित
इव भुजङ्गः कथमिमे पण्डितापसदाः पाण्डित्यमण्डिता अपि सौजन्यवञ्चिता
दौर्गुण्यदूषितास्त्याज्यकोटिं विना पूज्यकोटिमाटीकन्त? आस्तां तावदेतत्।
स तु सकलसुधीचरणबद्धश्रद्धस्तत्र तत्सङ्गत्या यथावच्छ्रवणमनननिदिध्यासन-

साधनैष्टाभूतचरेणाध्यात्मरसलहरीविहारमहोत्सवेन स्वकीयाननेहसोऽतिवाह-
यितुमारेभे ॥२२॥

चिद्विलासः

एवमतिगतेषु केषुचिद्विषयेषु, श्रीस्वामिशङ्कराचार्यष्टाद्विलास इति यति-
नामधेयेन तं व्यपदेश्यमारब्धं । वर्तमानवृत्त्या तादृशयतिनामव्यपदेशो ब्रह्मचारिणो
न समीचीनस्तथापि भविष्यद्वृत्त्या तु तादृशप्रयोगो नासाधुरासीत् कर्मन्दि-
भावभावितायास्तस्यैकान्तिकतया प्रमाणप्रसिद्धत्वात् । तथा च गौणस्वाम्यपि
चिद्विलासो मुख्यस्वामिवदेव ततः परमात्यन्तिकतया प्राकृतप्रवृत्तिपराङ्मुखो
नित्यनिरन्तरब्रह्मवृत्तिनिरतः समवर्तत । स्वामिना सह चिद्विलासोऽपि तत्र
तत्र कलिकातानगर्यां पण्डितसभासु सन्वधत्त । ततश्च तत्रगरवास्तव्यानां
प्रायशोऽशेषाणां विशिष्टविदुषां महामहोपाध्यायद्रविडलक्ष्मणशास्त्रिप्राग्रहराणां
साक्षादर्शनप्रवचनपीयूषपानप्रमोदोऽन्वभावि तेन महता चारितार्थ्येन ॥२३॥

रामकृष्णमठे

अथ च नागरिकं सौन्दर्यम्माहात्म्यञ्च तदा तदा तत्र तत्र भ्रामंभ्राममुपभुञ्जानः
स एकस्मिन्दिने विपुलकलेवरां श्रीभागीरथीं बाष्पतरण्या समुत्तीर्ण, इतरस्मिन्
पारे विराजमानं श्रीरामकृष्णीयबेलूरमठमप्यभिगम्य सर्वाशतयाद्राक्षीत् ।
तत्र तदध्यक्षश्रीस्वामिशिवानन्दमण्डितां बहुवर्णिमुण्डिमण्डलीं च नैष्कर्म्योदा-
सीनाश्रमसंस्थितामप्यविश्रान्तलोकवरिवस्याकर्मरसिकामालोक्यातिप्रीतमनाः
समभूत् । सर्वश्रीस्वामिविवेकानन्दगुरुप्रवर्तितमार्गानुवर्तिनीन्तां तदनाथ-
शुश्रूषाप्रवृत्तिप्रक्रियाञ्च मनसा च वाचा बह्वमस्त च । श्रीशिवानन्देनान्यैष्टा
द्वित्रैर्ज्यायोभिर्महात्मभिः सह तत्र स्थित्वा समभाषिष्ट च भावुकतया तत्तद्विषया-
न्विषयीकृत्य किञ्चित्कालम् । अथान्येद्युरन्यत्र नागराभ्यन्तरगे कस्मिंश्चिद्वेश्मनि
विश्राम्यन्तं वृद्धवयसं ब्रह्मनिष्ठं श्रीब्रह्मानन्दस्वामिनमप्याराध्य चरणमभ्युपेत्य
सश्रद्धमभ्यवादयत् । तत्रान्येषां न्यासिब्रह्मचारिणां मध्ये स्वामिदर्शनार्थमागतानां
तूष्णीन्निषीदन्तमन्यतमः कष्टिदेवमाङ्गलभाषया तमप्राक्षीत् किं भवान्

मद्रपुररामकृष्णमठवास्तव्यो ब्रह्मचारी? तथेत्यनुमीयतेऽस्माभिरिति; कथं किमर्थं वाऽनुमानोत्थानम्? नाहं रामकृष्णीयसङ्खान्तर्गतः साधुः, अपरोऽपरतन्त्रः कष्टान साधुः साधकः साधुजनदर्शनार्थी दाक्षिणात्यः इति सपदि तद्भारत्यैव स प्रत्यवोचत्। श्रीस्वामिनष्टा पर्यङ्कसंस्थिताः सर्वास्तानालक्ष्य शुश्रूषून् सस्नेहमुत्तमां बह्वीं महार्हां विवेकवैराग्यवार्तां साधकोपकारिणीमश्रान्तमशिश्रवन् विशेषतो वङ्गवाण्याः॥२४॥

अपि चान्यदैकस्मिन्नपराह्णे पुटभेदनान्तर्वर्ति कालीघट्टाभिधं देवीसद्व समेत्य वङ्गप्रदेशविश्रुतं महाकालीं करालरूपिणीं रुधिरमांसप्रियामपि प्रपन्नाभीष्टवरप्रदां प्रेम्णा पुष्पैः प्रपूज्य तत्पादयोः स यथार्हं प्रापत्। अथ च रुधिरधारासंरक्त-तत्परिसरचत्वरस्थलीं हृदयोद्वेगकारिणीमवलोक्याश्लक्ष्णविषण्णोऽनिषण्ण-स्तत्र तच्छाक्तेयप्रियसद्वनस्तूर्णं प्राकारद्वारतो बहिर्निष्ठाक्राम। हन्त! हन्त! तन्मन्दिरदर्शनेन महती चिन्ता शाक्तेयादि तान्त्रिकाचारविषयिका समुदियाय तन्मनसि॥२५॥

किञ्च, कस्याञ्चित्सन्ध्योपान्तवेलायां स्वामिनां पुरस्तादवस्थिते पण्डितसदसि सरसीव पाषाणप्रक्षेपेण कोऽपि लघुतरः प्रक्षोभः समजनि यादृच्छिकेन चिद्विलासवचोविलासेन। कर्ममहत्त्वप्रशंसनप्रसङ्गे सयुक्तिकमेवमब्रवीत्कष्टान, पण्डितः - अबुद्धः प्रबुद्धो वा कर्म कर्तुमिहार्हति। सुप्तस्याप्रयत्नवतः सिंहस्य मुखे यथा मृगाः स्वयन्न प्रविशन्ति, तथा शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः इति हि भगवतो मतम्।

अन्यः कष्टान - अथवा व्यासस्य।

चिद्विलासः - अथ श्रीमतः स्वामिनो..... स्याप्येतन्मतमासीद्यदकर्मकारिणो नायं लोकोऽस्ति न पर इति।

स पण्डितस्तोत्रार्दितो मत्तगज इव सरोषम् - किं भवत्स्वामी व्यासादिवत् सर्वज्ञ आसीत्? कथं तद्वचनं द्वैपायनादिवचनमिव प्रमाणत्वेनोदाह्रियते भवता?

चिद्विलासः - यः सत्यवादी, स सर्वज्ञोऽसर्वज्ञो वा भवतु, व्यास एवाथवा

व्यास सदृश इति मे मतिः । तद्वचनमपि व्यासस्येव कथं न प्रमाणकोटिमाटीकत इति भवन्त एव वदन्तु ।

कथनान्यः - किमुच्यते भवता? को नाम सत्यवादी? विप्रेतरः कथं स्वामी सन्न्यासी भवेत्? तादृशस्य शास्त्रमर्यादामतिलङ्घ्यतस्तस्य किन्नाम सत्यवदनम्? को नामोपदेशः? को नामोपदेशाधिकारः?

चिद्विलासः - ऋजुभावेन यो व्युत्थातुमथ निजजीवितं परमेश्वरानुचिन्तने विनियोक्तुञ्चात्यन्तिकतयेच्छति, तथैव करोति च, स ब्राह्मणादन्यः कथं स्यात्? अथ यतिजीविते च यस्यान्यादृशैरात्मीयविद्याज्ञानतपोवैराग्यप्रभृतिभिरनेकैर्दिव्यगुणैरुपलक्षितो लक्ष्यते महान् विजयः तस्य रजस्तमः प्रचुराणां पापानां पापचेतसां समानकक्ष्यत्वत्र सत्त्वप्रधानानां मुखजानामित्येतत्कथं श्लिष्टतरमित्यहं न जाने ।

पण्डितः कथन - अकृतशास्त्रसम्यग्व्यवसायो भवान् शास्त्रमात्रव्यवसायेन जीर्णतां गतैरस्माभिः सह शास्त्रीयं विवादं चिकीर्षतीति महतीयं भवतो धृष्टता ।

चिद्विलासः - यावदस्ति शास्त्रज्ञानं, तावता सह कृतः क्रियते विचारोऽत्र बौद्धिकः । बुद्धिगम्येषु विषयेषु बुद्धिविरुद्धं न वक्तुं शक्यते शास्त्रेणेति मे निष्ठायः । न च विजिगीषुविचार आरभ्यते मया; किन्तु केवलं वादकथा । भवन्तः सर्वे पुरुधा वृद्धा गुरवः; अहन्तु बहुधा बालको भवतां शिष्यः । हन्त ! वाक्कलहादेवमेधमानादभ्यर्णोऽखिलमाकर्णयन्तः स्वामिनोऽन्ये च केचन नूतनशिक्षाविकसितान्तः करणगतयो महान्बहुविवादास्पदीभूतोऽयं विषयः, अलं वृथावचनविलासायासेन इत्यादिभिरभिरञ्जकगीर्भिर्भजनाभिमान-कलुषितान् तान् पण्डितानथ चिद्विलासञ्च सान्त्वयित्वा कौशलेन झटित्येव न्यवीवृतन् ॥२६॥

बुद्धगयायाम्

एवं महते फलाय स्वामिभिः सह सप्ताहांस्तत्र कलिकातायां बहूनतिवाह्याथ साधूनां साधुतरक्षेत्राणाञ्च निर्वर्णनव्यसनितया स्वामिनां प्रणत्यानुमत्या च

ततः समुत्थायाग्रिशकट्या सञ्चरमाणः स सुविश्रुतां श्रीगयापुरीं प्रथमतः प्राविक्षत्। तत्र च यथावद्विधाय तीर्थसेवनदेवदर्शनादिकमथ विष्णुपादे पितृपिण्डसमर्पणादिक्रियाकलापञ्च। ततोऽपि बुद्धप्रबुद्धपदप्रसोत्रीमभ्यग्र-वर्तिनीमग्र्यतरानुभावां बुद्धगयामयासीत्॥२७॥

भूतेषु कारुण्यमथार्द्रभावं सत्यं शमं प्रेम च सर्वसाम्यम्।
मूर्तीकृतं त्यागमहिंसनं श्रीबुद्धं जगत्पूज्यमसावनंसीत्॥२८॥
तृष्णाक्षयो मुक्तिरतस्तदर्थं यत्नेन भाव्यं त्यज बुद्धिवादान्।
एतन्महावाक्यमनुप्रदं श्रीबुद्धं जगत्पूज्यमसावनंसीत्॥२९॥
बुद्धोऽभवत्तत्र तपष्टारित्वा बुद्धः स्वयं यस्य विशालमूले।
पुण्यं पवित्रं तमथापि बोधिवृक्षं जगत्पूज्यमसावनंसीत्॥३०॥

वाराणस्याम्

अथ च चीनदेशीयैर्भगवद्दर्शनार्तमायातैर्बौद्धभिक्षुकीभिक्षुकैः सह तत्र कैष्टि-त्किञ्चित्कालमतियाप्य वार्ताविनिमयेन ततस्तत्रत्ये सुविख्याते मस्करिमठे द्विरात्रमुषित्वा च महापुरुषसङ्गत्या तत्स्थानादपि श्रीवाराणसीं विश्वनाथसनाथां पुण्यपुरीं प्रातःस्मरणीयां स आययौ॥३१॥

स्तुतौ श्रुत्या मर्त्यैरपि निखिलविद्यैकनिलयौ
शशाङ्कोद्यत्कीर्ती त्रिदशतटिनीभूषवपुषौ।

समक्षं सोऽद्राक्षीत्सकुतुकमनध्यक्षितचरा-

वथ प्राणंसीञ्च श्रितशरणकाशीतदधिपौ॥३२॥

तत्र कस्यचित्पौरोहित्यवृत्तिमतो विप्रस्य वेशमनि स द्वित्रान्दिवसानवात्सीत्, श्रद्धयेद्धया च पतितैकशरण्ये सर्ववरेण्ये गङ्गाम्भसि निमज्ज्य प्रमृज्य च प्राज्यमहस्तदम्भोभिषेचनपुरःसरञ्च स्वयमभ्यर्च्य विश्वपतिमथान्याष्टा विशिष्टा देवता महतीं सन्तुष्टिमवापत्तथासन्तुष्टिञ्च यथाप्रतीक्षितमलब्ध्वा तत्र दुर्दैवतो वीतरागान्सत उपरतप्रकृतीन् ब्रह्मनिष्ठान्। हन्त! हन्त! तत्तादृशे विद्याक्षेत्रे श्रुतिशास्त्रनिष्णाताः पण्डिता बहवोऽभिवीक्षिताः तथापि मोक्षपुर्यां तत्र पण्डया

ब्रह्मविषयकबुद्ध्या मण्डितः पण्डित इत्यन्वर्थसञ्ज्ञाविशिष्टाः शान्ता दान्ताः
समदर्शिनः पण्डिताः प्रापिषत सङ्ख्यया विरला एवेति महदेतद्विषादस्थान-
मासीत्तस्य। अथ विश्वविद्यालयप्रभृतीन् तत्रत्यानन्यानपि दर्शनीयान् दृष्ट्वा
प्रपूरितसङ्कल्पस्ततोऽपि तीर्थराजं प्रयागमभिप्रतस्थे॥३३॥

प्रयागायाम्

तपोनिष्ठैः श्रेष्ठै ऋषिभिरुपजुष्टोभयतटे

स च श्रद्धाशूरोऽसितसितजलालिङ्गनपुटे।

न्यमज्जत्सम्प्रीत्याऽनुपमसुषमे पुण्यसरितो-

र्मदाञ्चाक्रीडत्तत्तनुरिव मनोऽप्यम्भसि भृशम्॥३४॥

ततश्च चिरन्तनाद्भुतमहिम्नः श्रीगङ्गायमुनासमागमात्त्रिवेणीतीर्थादगमदग्रियानत
एव स हिमवत्सानुसंस्थितां हरिद्वारनगरीम्। तत्र चाहो महान्तमभ्याशकाशिनं
महामहिमशालिनं तुषारशैलमशेषशैलसम्राजं मेचकवर्णैर्धनविपुलविपिनै-
राच्छन्नपार्श्वमुन्नतममुष्य दर्शं दर्शमपि सुदीर्घमाष्टार्योत्फुलितनेत्रयुगलत्रात्राप्सी-
दुत्कण्ठितमतिमात्रतया। अथ च तत्रात्मनो द्वारभूते विमलश्यामलकोमलाकारेण
मन्दमन्दं प्रवहन्ती नवतारुण्यदशामाविशन्ती सुन्दराङ्गी भगवतीभागीरथी
तदन्तरङ्गे महतीं श्रद्धाञ्जमत्कारधोरणीञ्च समजीजनत्। ततश्च तस्मिन्
पुण्यधाम्नि सर्वभारतविश्रुते सर्वप्रधानतामावहति ब्रह्मकुण्डाह्वये महातीर्थे
यथाविधानमवगाह्याथ देवताया विविधा निर्वर्ण्य तथा केषाञ्चिद्विशिष्टानां
परिव्राजकानाञ्च पदपद्मपरागान् शिरसि निधाय कतिपयदिनाभ्यन्तर एव
स ततः प्रस्थाय हरिहरगङ्गाद्वारात्स्वर्गापवर्गयोऽष्टा द्वारभूतात् पादचारेणैव
सप्तकोशमात्रविप्रकृष्टं श्रीहृषीकेशक्षेत्रमक्लेशेन प्राविशत्। अहो! बहुशत-
सङ्ख्यया समुदितानां विभिन्नसम्प्रदायगतानां साधूनां हिमवत्तपोनिकेतनत्वेन
सुप्रसिद्धोऽयं हृषीकेशो वनदेशः सहसा तच्चेत आचकर्ष। तथा च तत्रेतरेष्टदेशेभ्यो
दृष्टचरेभ्यो भूयसी तस्य सम्प्रीतिरुदभूत्॥३५॥

वनीभिः श्यामाभिर्धनरुचिरदृश्याभिरनिशं

समाश्लिष्टो बाह्यव्यवहृतिविविक्तीरतिगतः ।

अहो चित्रं मत्तो रहसि विलसन्साधुवितृषां

हृषीकेशो द्वेष्यः प्रिय इव कथङ्कारमभवत् ॥३६॥

अहो ! सुब्रह्मण्यः शमदमधनानां पदरजो-

भुजिष्यो भक्तानां विगतरजसां राजसरिपुः ।

हृषीकेशे तादृग्गुणवति यदप्रीयत भृशं

महाष्टायं ह्येतद्विवसरजनीत्वैकवसतिः ॥३७॥

तत्र कुब्जाम्रकक्षेत्रे कृतसंस्थिरसौ प्रशस्ततरेषु जाह्नवीघट्टेषूष्णकुण्डे चावगाहनमथ यथाविधि श्रीरामचन्द्रभरतप्रभृतीनां तत्तदायतनेषु सम्यगाराध्यमानानाञ्च दर्शनं सश्रद्धमकार्षीत् । किञ्च किञ्चिदिव विदूरे गङ्गारोधसि घनविपिनपरिसरे विराजमानं लक्ष्मणं शत्रुघ्नञ्च महता कौतुकेन प्रेम्णा चोपतस्थ एकस्मिन्दिने । एवमद्भुतरसरञ्जितेषु समतिक्रान्तेषु द्वित्रदिनेषु कस्मिंश्चित्साधुसन्निहिता समासीनं तमाकारपरिधानादिभिः केरलीय इति तत्क्षणमनुतर्कयन् कष्टान् स्वामी दण्डी केरलभाषाभिज्ञस्तदभ्याशमागत्य तद्भाषया कुशलमप्राक्षीत् । ततश्च तं पण्डितो गुणमण्डितोऽखण्डितब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमीति विज्ञायाल्पीयसैव वार्तालापेनाथ निजनिवासनिलयमानीय तत्रैव वस्तव्यमिति स महताग्रहेणानुनयेन चाभीक्ष्णमुपादिक्षत् । स च तत्कुटीरस्यैकदेशे गङ्गातटवर्तिनो वस्तुमारभत तदुपदेशमनुपेक्षमाणः । तत्र च निवसन्तः सत्सङ्गिनो भक्तजना दाक्षिणात्यं ब्रह्मचारिणं तपस्विनमथ तेजस्विनं विद्वांसममुमुक्षुमनुदिनमसुलभसम्मानेन सुस्वादुभोज्यपेयादिभिर्यथावत्समतीतृपन्नित्यतः सकृदपि न मनागन्नपानादिनिष्पादनचिन्ताचञ्चलितवृत्तिः समभूत् ॥३८॥

किञ्च स तु दण्डी द्रविडच्छिद्रदन्ती हन्त ! हन्त ! बहिरन्तश्च मसीमलीमसमूर्तिर्ब्राह्मण्यादिभिरखर्वगर्वगजसमारूढो निसर्गत एव स्तब्धोऽपि सन्नहो ! तं तदतिथिं प्रति नितरां सुनम्रसुकुमारसंव्यवहार आसीदिति विशेषतो वक्तव्यम् । अथ स सत्र्यासाभिमानि सन्नपि हन्त ! ज्ञानं ज्ञानाभ्यासो वा किं कष्टान

वृक्षविशेषः पक्षिविशेषोऽथ भक्ष्यविशेषो वा तथा कुतोऽटवीतो हट्टतो वा प्राप्तुं शक्य इतीषदपि नाज्ञासीत्; तथापि ब्रह्मचारिणः सम्पर्कात्स्वाध्यायात्मना प्रतिदिनं नियतस्तद्विधीयमानवेदान्तग्रन्थनिपाठतदर्थप्रवचनादिश्रवणप्रवणधीः समपद्यत ॥३९॥

अपि चासौ प्रतिनियतभजनपाठादिदैनन्दिनकर्तव्यरन्ध्रेषु चरित्वा तत्र तत्र मस्करिमठानामथ विष्णुपदीघट्टतद्विपुलपुलिनानां सुषमविषमविपिनस्थलीनाञ्च निध्यानमकुरुताध्यात्मभावप्रचायकानाम् ।

तेषु च,

मायाकुण्डं तटगतबृहत्काननश्यामलश्री

तच्छायेद्धं मणिरिव महान् मुग्धमुग्धं मघोनः ।

स्वस्मिन्मज्जज्जनतनुमनः काष्ण्यमाष्टर्येव नूनं

सायं सोऽयं स्वयमसितमासेवतानेकवारान् ॥४०॥

अथ तत्र सन्न्यासिनः साधवष्टा बहवो यथाविधि पुष्कलपाणिना तेन सश्रद्धमुपगताः प्रश्रयेण प्रणिपातेन च दण्डवत्सम्प्रसादिताः परिप्रग्राष्टा कृता विविधाः पुरुषार्थसम्बद्धास्तथा च महतीमुत्कृतार्थता चाभूतपूर्वा समपादि । तथोपब्रजितेषु सुवित्तकैलासमठवास्तव्याः श्रीप्रकाशानन्दस्वामिनस्तथा च तदासन्नवासिनः श्रीमङ्गलनाथस्वामिनः श्रीमूलसिंहाष्टा झारीनिवासरसिकाः सर्वे ब्रह्मनिष्ठा अन्तर्वाणिवरेण्या अपि बहिर्वाणयो मधुरप्रकृतयष्टौते विशेषतः समुल्लेखनीयाः । हिन्दीवाग्वैधेयस्य तस्य त्रिदशवाणीभाषणमाकर्ण्य द्रुतसुश्राव-निष्पन्दि ते त्रयोऽपि सप्रेमसेदुरतिमात्रमभिनन्द्य सर्वभावेन तमनुजगृह्णु । किञ्च श्रीप्रकाशानन्दस्वामिनिकटनिषण्णा काचन वनिता सुशिक्षिता तत्तादृशसुरभारतीभाषणमुपश्रुत्य शङ्कमाना स्वामिनमेवमप्राक्षीत् किमेष विजिगीषुकथां चिकीर्षतीति । स्वामी च मन्दं विहस्य झटिति तामेवं प्रत्यवोचत् न देवि ! अयन्तु विनीतो ब्रह्मचारी दाक्षिणात्योऽस्मद्भाषानभिज्ञो ब्रह्मवार्तालापलम्पटो निलिम्पगिरं सम्प्रयुष्ट इति । पथात् सन्न्यसनतोऽनन्तरिते

तस्य हशीकेशनवासावसरे सैव महिला साधुभक्ता साधुपरिचरणबद्धदीक्षा तत्सत्सङ्गकथागोष्ठीष्वपि सन्निदधाना आसीत् ॥४१॥

तत्र झारी स्थानमपि तस्य मनसि महत्कौतूहलमातनोद्यत्र श्रीमूलसिंहप्रवर्हा महात्मनो व्यराजिषत । चतुर्दिक्षु च गङ्गाप्रवाहपरिखः क्षुद्रगहनसमाच्छादितः क्षुद्रान्तरीपोऽक्षुद्रमहिमा हृषीकेशक्षेत्रान्तर्वर्ती झारीसञ्ज्ञकः प्रशान्तैकान्तकान्तः सर्वत्र सुप्रथित आसीदौत्तरीयेषु जनपदेषु वितृष्णमुनिनिवहनिकेतनत्वेन । यत्र हि बह्व्यस्तृणकुट्यः क्षुद्रवनीवनकुक्कुटीकुक्षिसंलग्नकोषवत्तदन्तर्विराजमानजनावरतिविजयवैजयन्तीव च व्यद्योतिषताहो ! हृद्यपद्रष्टृणामपि तादृशं भावमापादयन्त्यः । अहो ! महात्मनां विगततृषां विजयस्थानममूढक्षमालक्ष्यापि मुहुर्मुहुरध्यात्मदीप्तिस्नदीपितत्र ततर्प तपोधनतपोवननिर्वर्णनतृषातृषितं तस्य चेतः येषु किल ब्रह्मविद्यावित्स्वपि केचित्समाधिप्रधानाः केचिदथ विवेचनपरा अन्ये तु तपोनिरतास्तथापरे शास्त्रविचाररसिका, इतरे वेदशास्त्रार्थप्रवाचकाष्टा भगवत्प्रेमरसास्वादिनष्टान्ये नित्यमवर्तन्त । अहो ! धन्या खलु हृषीकेशधरणिस्तथैव धन्याः कृतकृत्या इमे च साधवः कृतधिय इति स तांस्तांश्च मुक्तकण्ठं प्रशशंस । यदथ हृषीकेशादितुषारगिरिप्रान्ता ऋषिमुनिपुङ्गवानां सन्निधानेन तथा च ते तेषामुपाश्रयणेनोपयान्ति लोकोत्तरं प्रभावमिति ते नक्रसरोवरवत् काननकण्ठीरववच्च परस्परोपकार्योपकारकभावेन जगति जेजीयन्त इत्येतत् कस्य वा कोविदस्य करपिहितमिव ? कदा वाहमप्येतं हिमगिरिमधिवसन्नेतादृशीं तपस्यामाचरेयमात्मस्मरणेन च दिवसान् क्षणमिव क्षपयेयमिति चाचीकमदसौ भूयोभूयः ॥४२॥

अपि च दण्डिस्वामिना नीयमानः स दाक्षीणात्यान् साधूनपि केरलद्रविडदेशोद्भवान् दर्शनार्थमुपागमत् । सुरसरिद्रोधसि कुत्रचिदपीनविपिने तृणोटजेषु तत्र तत्र निवसतस्तान् दृष्ट्वा द्राक् स्वदेशीयतानिबन्धनस्नेहबन्धेन मनः प्राफुल्लदक्षुल्लकममुष्य वार्तालापष्टा सौहार्दमयोऽथ प्रावर्ततातिशयेन तैः सह विशेषतष्टा योगक्षेमविषयकः । तत्र तेषामधिभूः स्वामी श्रीमान् गोविन्दगिरिसञ्ज्ञको महात्मा कष्टान् केरलीय ईश्वरभक्तो भजननिष्ठो मधुरभाषी विनम्रः स्वयममानी मानदः

साधुसेवानिरतग्रासीत्। स चामुं ब्रह्मचारिणं स्वागतसमुदीरणेन महता सम्मानेन च निजकुटीं समानीयोपवेश्याथ सत्कारसाधनैः सत्कृत्य च साधुं साधुभावेनान्यैरपि मुण्डिभिः सहकृतस्तत्रत्यञ्च तेषां यतिजीवनप्रक्रियाक्रमं सप्रश्रयमशिश्रवत्। कर्मन्दिवृन्दस्य च तां स्नानभोजनभजनादिनियमपरिपाटीमसौ निशम्य महत्या प्रीत्या हृषीकेशजीवितस्य च महत्काठिन्यमथ विविधान् विषयानितरानपि तादृक्षानभीप्सितशिक्षया शिक्षितोऽञ्जसा बहु मोदते स्म। यदि स्वदते तर्हि सुयोग्ये स्थाने भवतां निवासार्थमुट्टजादिकं सम्पादयिष्यामोऽथ परिचरिष्यामष्टा यथावदिति च स दाक्षिणात्यमण्डलीपतिस्तं व्यजिज्ञपत्॥४३॥

एवमितस्ततोऽरण्यभ्रमणेन साधुसन्दर्शनश्रवणाभ्याञ्चापराह्णकलिका तत्र तस्य प्रत्यहमत्यपसत् परिशिष्टा च निखिला वेला नियतेन स्नानभजनध्यानादि-
नाथाध्यात्मिकग्रन्थसमीक्षणादिना च।

तथापि विशेषतो,

ध्यायं ध्यायं स च सुरधुनीसैकते ब्रह्म सम्यक्
सायं सायं गहनविपिने कुञ्जकुक्षौ कदाचित्।
पायं पायं निजसुखसुधां बद्धसिद्धासनः सन्
नेयत्रेयं तनुरहमधाष्टोदनैष्टित्यमेवम्॥४४॥

इन्द्रप्रस्थगमनम्

बहूनि दिनान्येवमध्यात्मसाधनप्रधानानि निर्विषयानन्दरसनिष्यन्दीनि निभृत-
रमणीयानि नितरामविस्मरणीयानि जगद्विस्मारकाणि च तत्र तेन मुहूर्त इवात्य-
वाहिषत। तत ऊर्ध्वञ्च अत्र मामचिरेणैवानयतु निजभजनार्थमिति देवततनुं
हिमवन्तं श्रीभागीरथीञ्च सादरं सम्प्रार्थ्य स तत्स्थानात्पुनरपि हरिद्वारमभिप्रतस्थे।
तत्र च गत्वा कस्मिंश्चित्संस्कृतविद्यालये तदध्यक्षस्य साहाय्येन निवासः कृतः
तत्रापि साधुसंस्कारप्रयुक्तः साधुमहात्मदर्शन एव विशेषतो दत्तचित्त आसीदसौ।
तथा च हरिद्वारोपान्तगकनखलवास्तव्या अपि स्वामिनो वृद्धा वयसा विद्यया
च श्रीमङ्गलगिरिरितरो रामकृष्णमठाध्यक्षः श्रीकल्याणानन्दोऽथ श्रीकेशवानन्द-

प्रापर उदासीनयतिप्रवरः प्राधान्यतः समदक्षत। अथ कनखलाभ्याशर्वति
काङ्ग्रीगुरुकुलमहाविद्यानिलयमसौ समासाद्यार्यसमाजीयानां तन्नेतारमद्भुतचरितं
श्रद्धेयं श्रीश्रद्धानन्दस्वामिनमपि स्वनामधन्यमभ्यवैक्षताभ्यमितशय्यानिषण्णं
किञ्चित्कालमाङ्गलवाचा कुशलसमाचारसँल्लापष्टा समपद्यत। श्रीलो भद्रशीलष्टा
तत्तनूज इन्द्राभिध उपाध्यायेष्वन्यतमस्तमातिथेयेन सादरं सन्तर्प्य विद्यावेशम-
विभागान् विविधानदीदृशत्। ततष्टा स एष सन्ध्योपान्ते हरिद्वारं प्रति वव्राज।
चचार पुनरप्येवमेकवारमेकान्ततरे प्रकृतिरुचिरे विद्याकेन्द्रे तत्र हिमगिरिप्रस्थसंस्थे
प्राक्कालीनगुरुकुलसंस्थासंस्मारके महता कौतुकेन। अहहाद्भुतदर्शना
तत्पर्यन्तभूः सवर्णसुपर्वसरिद्धाराविपर्यटद्विरदघटाप्रवर्द्धितनिजनीलकान्ति-
प्रघनविपिना कुरङ्गनिकुरम्बैरथ बर्हीव्यूहैर्भूयस्तया शश्वदाभूष्यमाणा कस्य
वा हृदयवतो हृदयं नावर्जयेत्? अथ यथाकालं तत्र ब्रह्मकुण्डनिकटगतपाषाण-
मण्डपे गङ्गातटे नियमतः सायं प्रवर्तमानवेदान्तादिकथाश्रवणे तथा तत्र
सम्मिलत्साधुसन्दर्शने च कृतव्यवसितिरासीत्सः। कष्टान केरलीयो सामन्त-
भूपतिरपि तीर्थावगाहनार्थाय समागतस्तत्र तस्य यदृच्छया दृष्टिपथमदौकिष्टैकस्मिन्
दिनान्ते। एवमध्यात्मज्ञानसंवर्द्धनेन महतानन्देन च हरिद्वारेऽपि हृषीकेश इव
पण्डितैः प्राकृतैष्टा सम्मानितः सत्कृतः सन् गात्रयात्राक्लेशमन्तरेण संसार-
चिन्ताविहीनमहानि कतिपयान्यत्यवाहयदसौ ब्रह्मचारी साधुवेषोऽकृतश्मश्रुकेशो
भसितभूषितविशालफालः संस्कृतवागव्यवहारी यमनियमादिसाधननिष्ठष्टा।
लौकिककर्तव्यसम्प्रचोदितः सन्ननन्तरमविलम्बतः स्वविषयं गन्तुमुद्यतः स्वय-
मनिच्छन्नपि तत उत्तस्थौ; बाष्पधोरणमधिरुरोह च॥४५॥

तैर्थाकः चिद्विलासः

इन्द्रप्रस्थपुरीं प्राप द्विल्लीति भुवि विश्रुताम्।

इतिहासमहो! तस्याः स्मृत्वाभूत्स च हृष्टधीः॥४६॥

यमुनाकूलमासाद्य तद्वीच्यां मेचकश्रियि।

निममज्जाथ तत्रैव तस्थिवान् सात्त्विकप्रियः॥४७॥

किमस्ति नगरे हृद्यं साधूनां साधुमेधसाम्।
 नानाभोगसमाकीर्णं रजोजर्जरिते मनाक्॥४८॥
 साधवो विरला यत्र लभ्यन्ते ब्रह्मनिष्ठिताः
 ब्रह्मधर्मयुता वापि ब्राह्मणा ब्रह्मवेदिनः॥४९॥
 ईश्वरस्य कथा यत्र चिन्ता वा न विचारणा।
 अन्योन्यबोधनं वापि भोगभोग्यरतिं विना॥५०॥
 कृत्रिमं यत्र लावण्यं नाकृत्रिममथाण्वपि।
 तथा विक्षेपसाहस्रं न समाधानसाधनम्॥५१॥
 तथापि निवसंस्तत्र नगर्यां द्वित्रवासरान्।
 प्राचीनमपि पाष्टात्यं दृश्यं यावद्दर्श सः॥५२॥
 तत आग्रापुरीङ्गत्वापश्यत्ताजुमहल्लिकाम्।
 आष्टार्याणाम्महाष्टार्यं निर्निमीलितचक्षुषा॥५३॥
 अथ प्रतनविश्रावं कृष्णोद्भवभुवं मुदा।
 प्रव्राजासौ व्रजेन्द्राणां पत्तनं पुण्यदर्शनम्॥५४॥
 कलिन्दजाप्सु कमठान्दृष्ट्वा पुष्टान् विसिम्भिये।
 भक्तसत्यक्तसुस्वादुभक्ष्यभोक्तृन् सहस्रशः॥५५॥
 आचचार सपर्याञ्च चरित्वा तत्तदालये।
 देवतानाञ्च साधूनामुपस्पृश्य यथाविधि॥५६॥
 देवकीजठराज्जातो यत्र श्रीयदुनन्दनः।
 कंसकाराञ्च तां गत्वा ववन्दे तीर्थतीर्थिकाम्॥५७॥
 मथुरातोऽथ भूलोकवैकुण्ठमुपकण्ठगाम्।
 वृन्दाटवीं विवेशासौ प्रभुप्रेममयीं पुरीम्॥५८॥
 यत्र साक्षात्परं ब्रह्म गोपबालकवेषधृक्।
 अमूमुहदिमाल्लोकान् दिव्ययानेकलीलया॥५९॥
 सेवाकुञ्जप्रभृतिभगवत्क्रीडनाक्रीडदेशान्

कालिन्दीं तत्पृथुलपुलिनाशिलष्टकूलस्थलीञ्च ।
 दृष्ट्वा भक्तिप्रणतशिरसा सोऽस्मरत्कृष्णचन्द्रं
 तत्पांसूँष्ट क्षिपति शिरसि स्मासकृष्णनेत्रः ॥६०॥
 द्रष्टव्यानां दर्शनेन कर्तव्यकरणेन च ।
 वासुदेवपरान्भक्तानासेव्य च मुदं वहन् ॥६१॥
 ततः सरोवरं श्रेष्ठं प्रेष्ठं यत्तीर्थसेविनाम् ।
 आटीत्स तैर्थिकः पुण्यपुष्करं पुष्कराह्वयम् ॥६२॥
 कुम्भीरशतसङ्कीर्णगम्भीरसलिलाशये ।
 आप्रुत्यादूरनिलयेऽवन्दिष्ट परमेष्ठिनम् ॥६३॥
 अन्यत्र कुत्रचित्पूजा प्रतिष्ठा वा स्वयम्भुवः ।
 शिवविष्णवादिवन्नैव भारतेषु प्रसिद्ध्यति ॥६४॥
 ब्रह्मश्रीवस्त्यवास्तव्यानभिवाद्य यतीश्वरान् ।
 ययौ स गुर्जरान् देशान् दृष्टपूर्वान् सुशोभनान् ॥६५॥

तत्र च बहूनि पुराण्यहमदाबादप्रमुखाणि विनातिशयविलम्बमतिक्रम्य
 भावनगराख्यं नगरमगमदुपजुष्टचरमथ च तत्र मञ्जुले विमले सस्यशाकादि-
 समृद्धिशालिनि शिक्षितजनाध्युषिते स्थाने पूर्वसुहदां पूज्यश्रीशिवनाथशर्मणा-
 मीश्वरतद्धक्तमात्रानुरक्तानां सौजन्यसौहार्दसुधासिन्धूनां सद्मनि तैः सम्प्रार्थितः;
 सम्मानितश्च सन् कतिचन दिवसानत्यचीचरदसौ वर्त्मक्लेशोपशमनं निमितीकृत्य ।
 अथ शर्मपादानां विद्यया वयसा तपसा च वृद्धानामनुज्ञयाशीर्वचनेन च
 ततद्याग्रतः सुदामपुरीं किञ्चिदिव विप्रकृष्टवर्तिनीं स्वतः प्रतस्थे । अहो बत
 सुदामनामश्रवणमात्रेण श्रद्धाभक्तिविनयादरैः कस्य वा शिरः प्रणतमथ कलेवरं
 पुलकितञ्च न स्यात्? सकलभक्तकुलशिरोधार्यचरणरेणूनां कुचेलक्षिति-
 देवसत्तमानां दिव्यमूर्तितन्मन्दिरे तत्र यथाविधि समाराध्य सन्दृश्यानि च
 सन्दृश्य सर्वाण्यथ विश्रम्य चैकाहमसौ ततो निकटस्थं श्रीप्रभासतीर्थमुपासृप्तं
 यत्रासीत्किल यदुकुलविध्वंसो हन्त ! हन्त ! मुनिशापनिमित्तकस्तथा भगवाना-

नन्दकन्दो नन्दनन्दनश्च जराव्याधेषु विद्धचरणाङ्गुष्ठो लीलामैहिकीं संवृत्य
निजधाम वैकुण्ठं गतः। तत्र चोपस्पर्शनतो देवादिदर्शनतश्च महत्या प्रीत्याथ
पुरावृत्त-संस्मरणतोऽमानेनाभिमानेन चोदजृम्भि जृम्भितरयेण तन्मनसि। अथ
सुप्रथितश्रीसोमनाथसञ्ज्ञकज्योतिर्लिङ्गमन्दिरस्थानं विधर्मिविध्वंसितावशेषञ्च
तत्र निर्वर्ण्य नितान्तमन्तरङ्गं तस्य विषसाद। अनन्तरञ्च प्रातःस्मरणीयां द्वारकां
श्रीवासुदेवपुरीं ततः अग्रिशकटीद्वारैवात्राजीन्द्रारतवर्षीयपाष्टात्यसीमासंस्थितं
सुविज्ञातमेकतमं धाम॥६६॥

अथ पापापहारिणि श्रीगोमतीमहातीर्थे निमज्य,

वेदव्यासप्रमुखमुनयो ब्रह्म साक्षाद्विदुर्यं

वेदैर्बोध्यो य इह चकितं वेदविद्वेदकृद्यः।

यः स्वात्मस्थो वटुरपि गृही मत्तनारीसहस्रैः

कृष्णं कृष्णाधवसखममुं सोऽनमत्प्रौढभक्त्या॥६७॥

गीताज्ञानमदाः पार्थ प्राग्यथा देहि मामपि।

इति गीतागुरुं कृष्णं ययाचे स जगद्गुरुम्॥६८॥

अथ क्षुद्ररूपेऽपि साम्प्रतमक्षुद्रतरचिरन्तनमाहात्म्ये तत्पुरे स त्रिरात्रमवात्सीत्
दर्शनीयांश्च तत्रापि सर्वानद्राक्षीच्छ्रीशङ्करप्रतिष्ठापितशारदामठप्रमुखान्
भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्य च दिव्यलीलामाहात्म्यं तत्र नितरां सश्रद्धमस्मार्षीत्।
अथ शान्ते देशे काले च तमानन्दधनमद्वयमपेतनामरूपमखिलात्मान-
मादरेणाध्यासीत्। साधवस्तु विशेषतस्तत्र वास्तव्या वा आवेशिका वा
हन्त! दुर्दैवतो नादर्शिषत। एवं सम्पूर्य द्वारकायात्रां ततः सामुद्रयानेन
विश्रुतामालोकितचरीञ्च मुम्बापुरीं सुखतः समागच्छत्। अहो! सैन्धव-
बृहत्तरणिमधिरूढः स सांसिद्धिकसौन्दर्यसुधारसमौदन्वतमापीयापीय
तल्लम्पटो विनष्टाहम्ममादिव्यावहारिकसंविदानन्दस्य कामपि महतीमुन्नतां
दशामाटीकिष्टेति नात्रातिशयकथनलेशः। अकृतकप्रकृतिसुषमां ब्रह्मसौन्दर्य-
सुषमेति, तथा तदानन्दं ब्रह्मानन्द इति च संविदानस्तं तथैव बाढं बुभुजे।

मुम्बापुर्याञ्च दिनद्वयमतिवाह्याथ ततोऽपि कृतप्रस्थानः पुण्यपत्तनार्कोणादि-
 मार्गेण पुण्या बह्वीः पुरीरुपसेव्य तथा च विततात्रितान्तसुन्दरसमृद्धान् देशान्
 क्रमशोऽतिक्रम्य महाराष्ट्रतैलङ्गद्रविडानविलम्बितमेव सप्रमोदं प्राविक्षद्वक्षिणतमां
 सरस्वतः पवित्रतमां स्वकीयां भार्गवक्षितिमक्षीणागण्यपुण्यप्रभावसंवर्द्धिता-
 मनुपमसौन्दर्यशेवधिमनेकसुधीजनजन्मप्रदायिनीं मलयक्ष्माभृत्तटवर्तिनीम् ॥६९॥
 प्रत्यागत्य स केरमण्डलमुरुप्रेमास्पदं स्वस्य यत्
 शालिक्षेत्रविचित्रितं गिरिसरित्कासारसंशोभितम् ।
 प्राज्यां प्रीतिमजीजनत्रिजसुहृद्वर्गस्य हा ! भूयसे
 दुःखान्तं सुखमित्यनेन विधिना विश्लेषदुःखाय वै ॥७०॥

दशमोह्लासः

तत्त्वबोधः तत्साधनश्च

आत्मा नित्यो देहविनाशोऽप्यविनाशी देहस्थः सन् पश्यति सर्वं चित्तिरूपः ।
प्राणो येन प्राणिति चित्तञ्च सचेष्टं श्रोत्रञ्चक्षुर्वागथ देहं जडरूपम् ॥१॥
आत्मा शुद्धो नित्यविमुक्तो नहि तस्मिन्कर्तृत्वं वा कर्म तथा तत्फलभोगः ।
नैवं कामो नेषदविद्या ननु जाग्रत्स्वप्नः सुप्तिष्ठेति समस्तं परधर्मः ॥२॥
आत्मा तुर्यः संसृतिशून्यः परमात्मैवैकोऽद्वैतः सन्ततमानन्दसतत्त्वः ।
यद्वत्खण्डः शैतशिवोऽखण्डरसो यः शक्त्याश्लिष्टो जागतहेतुर्नयतोऽन्यः ॥३॥
वैतृष्येन ध्यानसमाधिप्रचयेन प्राप्यं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं हृदि धीरैः ।
शान्तैकान्तं देशमथाश्रित्य विचाराच्छान्तैर्दान्तैः साधिततत्साधनपूरैः ॥४॥
भ्रामं भ्रामं क्लामति मेधाबलमानी बाह्ये लोके किञ्चिदनृच्छत्पुरुषार्थम् ।
श्रद्धातव्यं विन्दति साक्षात्परतत्त्वं श्रद्धावित्तो ह्यान्तरलोके प्रविचिन्वन् ॥५॥
विज्ञानं वै बृंहति बाह्यं मतिरैक्षण्याच्छ्रद्धादाढ्यादान्तरबोधोऽकृतिसाध्यः ।
श्रद्धत्स्वाद्धा धत्स्व च धारावदखण्डां निष्ठां प्रेष्ठे नित्यनिगूढे निजरूपे ॥६॥
इत्येवम्प्रकारान् ज्ञानतत्साधनोपदेशान् भूरिशो जिज्ञासुभ्यः प्रयच्छन्ति
गुरवः कारुणिका ब्रह्मनिष्ठा यथावदुपसन्नेभ्यः प्रणिपातादिना सुप्रसादिताः
परन्तु यथोपदेशग्रहमाचरणमथ पर्यायतोऽशेषाणां दैवगुणानां सम्पादनञ्च
शिष्यैः साधकैः प्रयत्नेन महता साहसेन च बद्धपरिकरैः कर्तव्यमवशिष्यत
इति न विशेषतः कथनीयम् ! नहि तत्त्वबोधं वा तत्साधनं वा प्राकृतान्

सपदि पय इव पाययितुं प्रभवन्ति महासिद्धा अपि वसिष्ठपुरोगाः । यद्याचार्या
 ब्रह्मविदः स्वकीयं पौरुषमन्तरेणापि पुरुषाञ्जडानस्मात्संसारगर्तादुद्धर्तुं समर्थाः
 तर्हि कथं ते स्वभावतः करुणार्द्रचेतसः क्रमेलकान् सौरभेयसारमेयरासभप्रभृतींष्ट
 पशूनथ काकबकप्रमुखांष्ट पतत्रिणो ज्ञानप्रदानेन संसारसङ्कटाग्नोद्धरन्ति ?
 तथा च नूनं नित्यनिरन्तरपुम्प्रयत्ननिष्पादितेन तत्त्वावगतिरूपेण महाशस्त्रेणैव
 भवविटपीमूलत उच्छिद्यते नान्यथेति वस्तुगतिः । नहि खलु सदुपदेशशत-
 श्रवणेन निगमनिगमान्तादीनां पाण्डित्येन प्रवचनकौशलेन वाथोहापोहप्रवीणया
 अद्भुतप्रज्ञया वा संसारमहाव्याधिविध्वंसनं स्तोकमपि स्याद्विषयनिषक्त-
 शोमुषीकाणां भजनसाधनपथप्रवृत्तिपराङ्मुखाणामविन्नभगवत्प्रसादभेष-
 जानामघायुषाम् । तदुक्तमस्माभिर्गङ्गास्तोत्रे,
 सैषा चैत्रप्रमितिरुदिता तत्प्रमाप्रागभावो-
 द्रिक्तानादिप्रणशनकरी मैत्रमावत्प्रमात्वात् ।
 त्वष्टाह्यस्य प्रियतनु ! महाविद्ययाऽज्ञानसिद्धि-
 र्यद्वद्वीणावदनमफलाश्रोत्रवच्छ्रोत्रमूले ॥ इति

तदेतदहो ! चिररात्रायैव सम्यगवगच्छन्नयमस्मच्चरितनायकस्तु न कदापि
 तत्तत्साधनमार्गेषु किञ्चिदकुण्ठितगतिरवर्तत । एतर्हि च बहूनां ब्रह्मवित्प्रवराणां
 महात्मनां सुप्रथितनामधेयानां सङ्गत्या गृहीताध्यात्मिकनानारहस्योपदेशः संस्त-
 न्मात्रेणात्मानमचरितार्थयन्निह निजनीवृत्तितीव्रतराभ्यासवर्त्मनि पूर्वाधिकतया
 प्रवर्तितुमारेभे ॥७॥

दध्यौ दीर्घं देवमनन्तं हृदयाब्जे रात्रौ चाह्नि प्रत्यगभिन्नं यतचेताः ।
 वक्तुं श्रोतुं ब्राह्ममुदन्तन्नततोऽन्यद्वृत्तं किञ्चिद्भौतिकमैच्छत्स कदाचित् ॥८॥
 ईशप्राणैरीश्वरचर्चैकविनोदैः सत्रा कैष्टिच्छिक्षितहृद्भिः ससुहृद्भिः ।
 नान्यैर्बन्धं बन्धुजनैष्ठाकृतबद्धैर्बन्धुर्द्धिर्हि रज्जुविवर्जं स्वयमन्यान् ॥९॥
 अष्टिर्देनी सन्ततमग्राहि न नैशी दुग्धं वाल्पं तेन न दग्धोदरशान्त्यै ।
 निद्राञ्चापि क्षुद्रमकारि क्षणदायामेवं सोऽभूत्संयतसर्वव्यवहारः ॥१०॥

तत्तत्काले कक्खटदीर्घानुपवासानाना चान्यान् ह्रस्वसुसाधाननुतस्थौ।
देहोऽशुष्यन्निर्जलवृक्षाभमभीक्ष्णञ्चैधिष्ठैवं तस्य तपस्या बहुरूपा॥११॥
एवं ध्यायन्साधनसम्पत्सहितोऽसौ ब्रह्माभ्यासी तापसवृत्तिषा कदाचित्।
निःसङ्कल्पे निस्त्रिपुटे चापि समाधौ ब्राह्मेऽनन्दीत् सञ्चितपुण्यैरनुवित्ते॥१२॥

तथा चायमयमहमस्मीतीश्वरमीश्वरकरुणयैवासन्दिग्धविपर्यस्ततया साक्षात्कर-
तल्लब्धरवदद्राक्षीदथ परं बहिः प्रवृत्तावपि नित्यनिरन्तरतया तमस्मार्षीञ्च।
एवमीश्वरदर्शनात्मकपरमपुमर्थविषयिका तस्य या चिरप्रवृत्ता तीव्रतरा लिप्सा
क्रमशः प्राशमदहो। अथ क ईश्वरः कथं वेश्वरदर्शनमित्याद्या आकाङ्क्षा
अखिला अपि बुद्धिसमुत्थाः सुतरान्निवृत्तिमगमन्। अतएव कृतकृत्यतारूपमहोन्न-
तहर्म्यतलनिश्रेणिमसौ निष्कम्पमनुक्रममध्यरुक्षत्॥१३॥

तापसिकी दिनचर्या

एवमदभ्रगम्भीरस्यदा तस्य साधनानुष्ठाननिष्ठा भूयिष्ठा साधारण्यपदवीमदृष्ट-
पूर्वामदौकिष्ट। तथा च हन्त ! हन्त !

आष्टार्यस्य स्थानमभूच्चोरुविषादस्यैषा तीक्ष्णा तापसिकी तद्दिनचर्या।
तद्देशेऽथो नित्यकथाया इतिवृत्तं स्निग्धानां हा बन्धुजनानाञ्च विशेषात्॥१४॥

एवमहो नियतनिरन्तराभ्य ईश्वरध्यानभजनपाठचर्चाभ्योऽतिरिक्तं यदि
यत्किमपि तेन कृतं कर्म, तत्तदाध्यात्मिकग्रन्थपरिशीलनमासीत्केवलं तत्।
प्राकृतिकप्रकृष्टसौषम्यशालिनां प्रदेशविशेषाणां च दर्शनोत्कलिकया सहजया
तत्र तत्राऽटनं तदा तदा निर्वर्तितमासीत्। तथा चैकदा निजमातुलनिलयनिवास-
वेलायामभ्याशवर्तिनि सद्वाद्रिशाखाभूते भूधरेऽतिभयङ्करेऽपि कस्मिंश्चिदचारीत्
पथप्रदर्शकेन स केनचित् सहकृतः सन्निवार्यमाणोऽपि निखिलैर्ज्ञातिजनैः।
तत्र च विविधविटपिवल्लीगुल्मादिभिरतिमात्रनिबिडिते द्विपद्वीपितरक्षुभालूक-
लुलायवराहवातायुप्रभृतिभिर्वन्यजन्तुभिर्बहुभिः स्वच्छन्दमध्युषिते नीलवर्ण-
त्विट्प्रकर्षचमत्कृते रामणीयकसुधावाद्धौ तस्यालौकिकेऽत्यन्तमनोरमे वने
मनोऽतितरामरंस्त विस्मृताशनाया पिपासाद्यखिलदुःखरंहसः। अहो खलु

गहनगहनान्तरमासाद्य तत्र तिष्ठन्स महता कौतुकैर्नानन्देन च तत्रत्याम-
नालोकितपूर्वा दिव्यां शोभामन्वभुष्ट। वनमानुषाणां धन्यानां तत्र वास्तव्याना-
मबलाबालपरिवृतानां च यादृच्छिकदर्शनोद्भूताभूतप्रभूताद्भुतभावोऽथ सुतरां
संवृतः। तैः सह कौतूहलेन बालकवदालसितचित्तवृत्तिस्तत्र सुष्ठु सस्नेहं समलपञ्च।
अथ मातृभ्रातृगृहोपान्तविशालवनस्थलीषु च पुनस्तत्रावस्थितिकालेषु तच्चित्त-
मत्यन्तमक्षीणमन्वराङ्क्षीत्। पर्याट तथाऽपरस्मिन्निदाघसमये नीलगिर्यादि-
रम्यतरवनपर्वतप्रान्तांश्च कृतकप्राकृतिकद्विविधदृश्यद्युतिसन्तानविद्योतितान्
जीवेश्वरोभयाद्भुतक्षीणक्षेपशक्तिप्रख्यापकानसौ वैचित्र्यचित्रीकृतचेतन एव
सन्॥१५॥

मूकाम्बिकादर्शनम्

अथान्यदा सहाचलतटव्यापिमहाविपिनान्तर्वर्ति सुविज्ञातं श्रीमूकाम्बिका-
क्षेत्रमुद्दिश्य निजदेशादस्मदाख्यानपुरुष एष एकलः सम्प्रतस्थे सुभद्रे दिने।
बाष्पशकटीद्वारा मञ्जुलतरं मङ्गलापुरं सम्प्राप्य, तत्र चैकमहोऽतिवाह्य ततश्च
किञ्चिद्दूरं मोटर् शकटीद्वाराथ स्वच्छन्दतया पादचारेण च परिशिष्टां
यात्रां निरवर्तयत्। अहो बहुभिर्विपुलमनोहरैः केरोपवनैः केदारकदम्बकैः
सामुद्रिकजलाक्रमैश्च प्रशोभितः प्रकृतो मार्गो महद्वैचित्र्यमुदपीपदत्तस्य मनसि।
तत्र द्वैताद्वैतदर्शनप्रवर्तकानां श्रीमध्वाचार्यचरणानामवतारक्षोणीम् उदुप्पीति
पुण्याभिधानामसौ पुण्यचरितामध्वनि क्षिप्रमेवानुक्रमेण सम्प्रापत्। तत्र च
वैष्णवधर्मप्रचारकेन्द्रभूतेऽनेकवैष्णवमठमन्दिरसुपरिष्कृते स्थाने दिनद्वयमुषित्वा
तथा च विशिष्टानां देवतानामथ केषाञ्चित्काषायाम्बरधारिणां मठाधिपतीनां
यतीनाञ्च दर्शनेनात्मानमाराध्य, ततोऽपि तूर्णं निरक्रमीत्। शृङ्गेरिमठवास्तव्यः
शास्त्र्युपाधिभाक्कष्टान विप्रो बन्धुगृहं गच्छन्निर्माननिर्मलशीलश्च पण्डितस्तत्रो-
पलब्धस्तेन सह वेदान्तसङ्ख्यारसिकेन तथा च सञ्ज्ञातमैत्रीसम्बन्धेन ततः परं
पन्थानमतिलङ्घितुमारेभे। क्रमशो बहूनि जलाक्रमणस्थानानि महान्ति वनस्थलानि
चातिक्रम्य, दिनद्वयेन तद्बन्धुगृहानगाहत महाविपिनाभ्यन्तरसंस्थितान्।

तत्र चातिवाह्य द्वौ घस्त्रावाहिताभीप्सितविश्रामस्ततोऽप्यसहायः सम्प्रस्था-
यैकेनाह्ना श्रीमूकाम्बिकामन्दिरमप्रत्यूहं प्राविशत् । अहो ! घनघोरगहनमार्गो
योऽतिलङ्घितस्तेन, तमस्विन्यामिव दिवसेऽपि तमसा समाच्छन्नो मनसि
महत्साध्वसमिवाष्टार्यममितामोदं चाभूतचरं तस्य समुदजीजनत् । तत्तादृशोऽति-
गम्भीरः काननदेशो नादर्शि तेन ततः पूर्वं कदापि । मूकाम्बिकामन्दिर-
परिसरष्ठानेकविधोच्चण्डहिंस्रजन्तुभिरत्यन्तभयानकैरतिवेलसङ्कुल आसी-
त्ततष्टोतस्ततो भ्रमणावसरे तत्र शार्दूलदयः पृथुलाकारा भीकरा दिनेऽपि मुखतः
प्रकामं प्रापिषत् ॥१६॥

त्रिचतुरान् वसंस्तत्र घस्त्रान् कारुण्यविग्रहाम् ।

देवीमम्बामनङ्गारिप्रियामजुषतादरात् ॥१७॥

चित्तमत्यन्तमेकाग्रं तत्राभूदतिसुन्दरे ।

धाम्नि दिव्ये ततो ध्यानेऽलग्नित्यमनुत्थितम् ॥१८॥

देवीदर्शनतट्याथ विपिनालोकहर्षतः

नातृपत्तस्य वै चित्तं कृतावृत्ति पुनः पुनः ॥१९॥

तथापि हन्त तत्सद्म समुत्सृज्य बलादिव ।

अविलम्बमसौ स्वीयं प्रतिवव्राज नीवृतम् ॥२०॥

अहो ! बहुवत्सरेभ्यः पष्टात्सर्वसन्त्यस्योराखण्डिगतहृषीकेशक्षेत्राधि-
वासकाले भक्तिभजनसंस्कारदाढ्यादिव देव्या महतोऽनुग्रहाद्वा श्रीमूकाम्बिका
त्रैलोक्यजननी तस्मै दर्शनमसकृददात्स्वप्नप्रदशायामुपादिक्षञ्च धार्मिकानाध्यात्मिकांष्ट
दिव्यान् बहूननन्यविदितानसाधारणास्तत्त्वसारानथैकवारन्तु निजमन्दिरस्यान्तः
पूजकब्राह्मणमुखेन महितमिमञ्च महान्तं मन्त्रराजं अभवमभवमम्बिके
पार्वतीमम्बुजे इति तथाम्बिका साक्षात्सञ्चिदानन्दरूपं प्रत्यगब्रह्मैवेति निर्विशेष-
तत्त्वप्रतिबोधिका विविधादेशवाणीष्टा । पुरुपुण्यपरिपाकत एवं साक्षाज्जगदम्बिकात
एवोपलब्धः पवित्रतरो महामन्त्रः सम्यक्तयाग्राहि च तेन सश्रद्धं यथाविधि ॥२१॥

परञ्च पयोरण्यपुर्यामन्यत्र च पौरस्त्यपाष्टात्यविविधदर्शनसिद्धान्तसारवेत्तारः

प्रगल्भबुद्ध्यो बहवः सुहृदः पण्डिताष्टा तत्तत्सम्मेलनवेलाप्रसक्तिषु सूक्ष्मार्थ-
विषयकै ऋजुभिरनृजुभिष्टा पृथग्विधैः प्रत्रैस्तमुपारौत्सुरहो न केवलमध्यात्म-
तन्त्रस्वतन्त्रः किन्तु सुतरामध्यात्मतत्त्वावगतिसुधारसास्वादक इति च
गृह्णन्तस्तमुदितोत्तमश्रद्धया । स च दार्शनिकीं दुर्ग्रहां विषमां परिपाटीं परित्यज्य
सामान्यया सरलया रीत्या तत्तदर्धानबूबुधत्तान् सर्वानपि बुभुत्सून् ॥२२॥

प्रत्यभिज्ञा

अथ प्रतिपुरुषमिच्छाद्वेषसुखदुःखादीनां भिन्नत्वेन दृश्यमानत्वादवश्यमात्म-
भेदः प्रसिद्ध्यति । आत्मभेदाभ्युपगममन्तरेणाद्वितीये निर्विशेषे निरतिशये
तत्त्वे कथमेतत्सञ्जाघटीति ?

इच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्वूपवदित्यनुमानान्नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः ।
इच्छादीनां स्वातन्त्र्ये स्वरूपासिद्धिः पारतन्त्र्ये परस्परश्रयत्वमाधारस्येदानीमेव
साध्यमानत्वात् । क्वचिच्छब्देन चाश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं मनसस्तदाश्रयस्य
सिद्धत्वादात्मोक्तौ च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति शास्त्रीयन्यायाविरोधि सुप्रसन्नया
वाचा स सम्यगतिसङ्क्षेपेण प्रतिवचनमवोचत् इच्छाद्वेषादयो नात्मधर्माः ते
ह्यन्तः करणधर्माः तद्विलये तेषामपि विलयदर्शनादतस्तैरात्मन आत्मनानात्वस्य
च कल्पनत्र कर्तुं शक्यम् ; आकाशस्येव व्यापिनो निर्विशेषस्यात्मनो
विज्ञानैकरसस्य नानात्वकल्पने न विद्यते किमपि प्रमाणम् । तस्मादद्वैतात्मवाद
एव साधीयानित्यत्र नास्तिलेशतोऽप्यनुपपत्तिः । अथ वस्तुकृतपरिच्छेदादिदोषा-
ष्टात्मनानात्वपक्षेऽपरिहार्या एव कथमपीति ॥२३॥

किञ्च चैतन्यरूपष्टौतन्यगुणो वाऽऽत्मैवाऽस्मिन् देहे द्रष्टा, न मन इत्यत्र
का नाम युक्तिः ? जडवादे तु प्रत्यगात्माभ्युपगममन्तरेण केवलेन मनसैव
द्रष्टृत्वादिव्यवहारः सर्वोऽपि निर्वर्तयितुं शक्यते । प्रत्यभिज्ञादयष्टात्मसंसिद्धिहेतवो
य आत्मवादे ते सर्वेऽपि मनस्यपि सुतरां भवन्त्येव ।

प्रतिसन्धानकर्त्तृर्हि मनः संस्कारसंश्रयात् ।

नैवं तस्यापि मनसो विषयत्वेन दर्शनात् ॥

शब्दादिखचितं साक्षात्स्मृतिस्वप्नगतं मनः ।

कुम्भवद्वीक्ष्यते यस्मान्नात आत्मा मनोऽपि नः ॥

इति न्यायाविरोधेनैव प्रत्यवादि तेन मनोऽपि विषयभूतमात्मना प्रकाशयते ततश्च प्रत्यभिज्ञादिकं कर्म न मनसो भवितुमर्हति । स्मृतिप्रपञ्चं तथा स्वप्नप्रपञ्चञ्च केवलमनःसंस्काररचितं कः प्रकाशयति ? मनोव्यतिरिक्त आत्मा प्रकाशयतीत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च भाववदभावमपि मनसः सुषुप्त्यादिदशासु तदतिरिक्तः कष्टान् चैतन्यधनः पदार्थः प्रकाशयतीति सुप्रसिद्धम् । तस्मादात्मैव द्रष्टा नानात्मा मन इन्द्रियं वा देहो वेति प्रतिपत्तिरेव प्रामाणिकी, अन्या सर्वाऽपि भ्रमसिद्धेति वेदितव्यमिति ॥२४॥

यदि मन इन्द्रियादीनात्मा प्रकाशयति, तर्हि आत्मापि परप्रकाशयः कथं न स्यात् ? तथा चात्मानं कः प्रकाशयतीति प्रश्नोऽपि समापतति ।

आत्मा स्वयम्प्रकाशः, स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविधुरत्वात्, प्रकाशाश्रयत्वात्, प्रकाशकर्तृत्वात्प्रदीपवत् इत्यस्य न्यायस्य सम्पिण्डितमर्थं स्वविचारानुरूपमेवं स आवेदयत् मन इन्द्रियदेहा जडरूपा इत्यतस्ते सर्वे प्रकाशरूपिणान्येन प्रकाशयन्ते, सोऽन्यः प्रकाशरूपी आत्मा तु स्वयम्प्रकाशः प्रदीपवदिति स्वप्रकाशाय नान्यप्रकाशमपेक्षते; सर्वप्रकाशकर्तारं तमन्यः कः प्रकाशयेत् ? अनवस्थादयो दोषाश्च सम्प्रसज्यन्त एवेति ॥२५॥

अथात्मन एकत्वे, निर्गुणत्वे, निराकारत्वे च भक्तानां द्वैतिनां प्रियतरः सञ्चिदानन्दधनो भगवद्विग्रहो भगवल्लोकाष्टात्यन्तमसत्याः सम्पद्यन्त इति महतीयं दोषापत्तिः । यद्यथा गृह्णाति तत्तथैव गृह्णातु लोक इत्यत्र का नाम विरुद्धता ? भगवद्विग्रहो न नित्यः महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् विग्रहत्वाद्वा नित्यताबोधकत्वाभिमतश्रुतेरन्यथासिद्धेरुक्तत्वाच्च इति न्यायप्रयोगगतमर्थं निजबुद्धौ समुदितमेवं सुग्रहमग्राहयत् । घटादयः सावयवाः पदार्था न नित्या दृश्यन्ते लोके, तथा सावयवाः शिवविष्णवादिविग्रहा अपि न नित्या भवितुमर्हन्ति, प्राकृता अप्राकृता वा । तथापि व्यवहारभूमौ ते च तेषामुपासनञ्च तत्फलप्राप्तिष्टौते सर्वे सत्या

एवेति न विरोधावकाशः। साकारं न कथमपि त्रिकालसत्यं पारमार्थिकं भवितुमुत्सहते। यद्यदृश्यत ईश्वरकलेवरमथवा जीवकलेवरं चरं वाचरं वा तत्तत्र स्वस्वाकारेण पारमार्थिकं किन्तु निराकारब्रह्मरूपेण सत्यमिति सिद्धान्तः। यदि ब्रह्मविज्ञानरूपिणोपनेत्रेण विलोक्यते, तर्हि सर्वमिदञ्जगन्निर्विशेषं ब्रह्मैव; शम्भुः किन्तु पूर्णं ब्रह्मैव, विष्णुर्वा न विष्णुः, केवलं ब्रह्मैव, अथ नरो न नरो ब्रह्मैव, नारी वा न नारी किन्तु ब्रह्ममात्रम्। आधुनिका वैज्ञानिका अपि ब्रुवन्ति यष्टः पटः पुस्तकं वा न घटः पटः पुस्तकं वा, किन्त्वसङ्ख्यातानां परमाणुप्रविभागानां पुञ्जमात्रमिति; तथा चायं सूर्यबिम्बः पादकन्दुकसममाकाशे दृश्यते पुरतः स खलु महतोऽस्माद्भूमण्डलादपि बहुलक्षगुणमहत्तर इति च। परन्तु महावैज्ञानिको ब्रह्मदर्शीत्यं कृतान्तयति यत्, घटः पटो वा पुस्तकं न घटः पटो वा पुस्तकं, किन्तु पूर्णं ब्रह्मैव, तथा चैतदर्कमण्डलं न केवलं भूमण्डलादहलक्षबृहत्तरं, किन्तु अगुणितमगणितमपरिच्छिन्नं च, यतस्तदपि साक्षात्पूर्णं ब्रह्मैवेति; श्रद्धासाधनजनिताभ्यन्तरज्ञानापेक्षया यन्त्रतन्त्रादि-जनितबाह्यज्ञानं तु नितरामसम्पूर्णमिति किमु वक्तव्यमिति च। एवंविधानेक-प्रतिरूपणकौशलतात्मकेन मननव्यापारेणान्यान् शुश्रूषूनथात्मानञ्च सतत-मभ्यर्चयन्नातोषयंष्टावृत्तत् सः॥२६॥

महानिष्क्रमणम्

एवमितरव्यापारवर्जं केवलैर्ब्रह्मध्यानभजनसमाधिभिरथशास्त्रार्थचर्चया च त्रयः संवत्सरास्तस्यातिगतास्तत्रोत्तरदेशप्रतिनिवर्तनतोऽनन्तरम्। एतस्मिन्नन्तरे च तस्यानुजभ्राता श्रीशङ्कराभिधो बि. एल. परीक्षामुत्तीर्णः प्राङ्निवाकनिलये न्यायवादकर्मणि नियमतः प्रवर्तितुमारभत; अथ सुशीलां सुशिक्षितां सुरूपाञ्च कन्यकां सुधनिजनकाञ्च यथाविधि पर्यणैषीत्; यस्य शिक्षणरक्षणाभ्यां खलु तेनैतावदवधि निजदेश एवावस्थितिः कृता स्वकीयव्युत्थानेच्छां तीव्रतरां दुर्दमामपि कथञ्चिद्दमयता धर्मविवेकनिष्ठातात्पर्येण। अथेदानीन् विलम्बो विधेयष्टिरसंरूढायाः सहसम्भवाया दृढबद्धाया निजपारिव्राज्यकामनायाः

परिपूरणायेति मनसि निष्ठायो निष्ठाल्प व्यधायि ॥२७॥

हन्त हन्ताथ सन्नाहणाकारि रहसि स्वयम् ।

अन्यैरज्ञातरूपेण महानिष्कामकर्मणे ॥२८॥

तञ्चेष्टया जनाः सर्वे सुहृद्वर्गं बान्धवाः ।

अनुमिन्वन्त उद्विग्नाः सम्बभूवुष्टा विक्लवाः ॥२९॥

हा हा ! किमर्थमेतादृग्वर्त्मना वर्मितोऽस्त्ययम् ।

नोत्सिसृक्षति चेदस्मानिति चोचुः परस्परम् ॥३०॥

व्यवहाराद्विरम्यैष न जाने किं चिकीर्षति ।

इति चिन्ताहताष्टासन्नविज्ञाततदिङ्किताः ॥३१॥

यद्भार्मिकं कृत्यमर्थार्थिकं वा न्यधायि सर्वञ्च विधेयशीले ।

स्वसोदरेऽतथा स मुक्त आसीत्साकल्यतो लौकिककार्यभारात् ॥३२॥

अथ सुमित्रासुतवदनुरोधबुद्धिमाज्ञाकारिणं निजसोदर्यमामन्येत्यमब्र-
वीन्महीसुरराष्ट्रान्तः पाति पुण्यतमं हरिहरक्षेत्रं श्रीतुङ्गभद्रातटे विराजमानं
शृङ्गेरिमठसनीडसंस्थं सन्द्रष्टुमागामिनि श्रीकृष्णाष्टमीदिने प्रस्थातुञ्चाभिल-
षामि; तदर्थमनुजानीहीति । तेन किं प्रतिवक्तव्यमासीत् ? न किमपि
प्रत्युक्तं तेन । तथा च मङ्गलमये श्रीकृष्णाष्टमीतिथौ प्रियतरैः कैष्टिष्टुबालकैः
सह मधुरं भोज्यमभ्यवहृत्य किञ्चित् किञ्चित्स्वजनमनिवेदयन् सुहृदं वा
गुप्तगत्यैव स्वानुजमात्रानुगतः स क्षिप्रमगमदग्निशकटमन्दिरं निकटगम्
ओलवक्कोट् नामकम् । अन्तरनुप्राविक्षञ्च गन्तुकामां शकटीम् । अथ च हा
हन्त ! शकटीं चलितुं प्रावर्तिष्ट मन्दमन्दम् ॥३३॥

एवं त्रयस्त्रिंशतमब्दकान् स स्वीये जनुः क्षोणितलेऽतिवाह्य ।

सत्ये पदे रन्तुमनाः प्रकाममहो महानिष्क्रमणं व्यधत् ॥३४॥

आगन्तव्यं स्वदेशे द्रुतमिति हृदयान्निःसृतं ह्यार्तवाक्यं

स्वीयभ्रातुर्निशम्य प्रणयमसृणितं बाष्पनीराविलं यत् ।

तच्चित्तं हन्त ! हन्त ! प्रसभमकृतकस्नेहबन्धादशोची-

दाद्राभावैस्तथाऽपि प्रतिवचनमभून्मौनमुद्रैव तस्य ॥३५॥
प्रव्रज्येच्छालता सा स्वरसत उदिता प्राग्भवाभ्यासबीजा
प्राप्ता स्फार्तिं प्रवालच्छलसितचलञ्चारुशाखोपशाखा ।
पुष्पैः कालेऽथ शुभ्रैः श्रियमियमतुलामीयुषी पुण्यपाकात्
प्रासोष्टाद्यैव हृद्यं फलमतिमधुरं देवभोज्यादुरापम् ॥३६॥
नाहं देहो न दैहं किमपि मम मनाग्द्युम्नदेशादि यद्यत्
ब्रह्मैवाहं तथा चेज्जगदिदमखिलञ्चात्मनोऽतः कुतो भीः ।
निष्ठित्यैवं विपष्टिन्निजसुखरसिको योऽबुभुक्षुर्मुमुक्षु-
व्युत्तिष्ठत्यत्र रुन्ध्यात्कृतधिषणममुं कुत्र को वा कथं वा ॥३७॥

इति प्रथमः खण्डः

॥ द्वितीयः खण्डः ॥

प्रथमोल्लासः

तुरीयाश्रमे

ईश्वरः सर्वमित्येतत्सुप्रज्ञाभास्करोदये ।

अहं ममेति कुप्रज्ञाखद्योतद्योतनं कथम् ॥१॥

ददृशिवान् महानन्दमानन्दानां य ईश्वरम् ।

अनानन्देषु तस्य स्यात् क्षुद्रार्थेषु रतिः कथम् ॥२॥

कुतः स्वत्वं परत्वं वा रासु राष्ट्रगृहादिषु ।

परिच्छिन्नात्मधीशून्यस्येश्वरात्मैक्यदर्शिनः ॥३॥

दोषदर्शनतः केचिज्ज्ञानेनापि तथा परे ।

उदासते स्म बहवः पुराकालेऽपि चाधुना ॥४॥

उदासीनोऽपि नैकान्तेनोदासीनः प्रवर्तते ।

निवृत्तबाह्यकर्माऽपि यतिर्ह्यान्तरकर्मसु ॥५॥

प्रागासीन्मौर्ख्यमाहात्म्याद्भोगभोग्यानुधावनम् ।

एतर्हि तु मुनेस्त्यक्तुर्मोक्षमार्गानुधावनम् ॥६॥

मा ज्ञासीन्यासमालस्यस्थानं प्रत्युत सात्त्विकी ।

अलङ्कर्मिणपदवी शैवी शुद्धेति विद्धि तम् ॥७॥

साधुमूर्धाभिषिक्तः श्रीबुद्धः शङ्करेत्यमी ।

रामानुजाग्रियाः श्रेष्ठाः क्रिस्तुप्राग्रहरा अपि ॥८॥

अन्ये च बहवो धीरा न्यासधर्मेषु निष्ठिताः ।

किमकर्मोद्यता आसन्नश्मखण्डनिभा भुवि ।।९।।
 महोपाध्यायपादाष्टोद्भारवाहककर्मणि ।
 नोद्यतास्तरिहं दुष्येरन् व्यर्थजीवीति ते कथम् ।।१०।।
 अधिकारानुरूप्येण नैकरूप्येण तिष्ठति ।
 पृथक् पृथगशेषाणां कर्म कर्माधिकारिणाम् ।।११।।
 तथा च प्राकृतार्थेभ्यो व्युत्थितिर्नाम वृक्षवत् ।
 न स्थितिः किन्त्वविश्रान्तश्रेयोऽनुष्ठानसम्भ्रमः ।।१२।।

नासिकाक्षेत्रे

एवञ्च महामाहात्म्यमहितस्येश्वरीयविद्याकर्ममात्राचरणप्रचारणप्रधानस्य
 धन्यधन्यस्य तुरीयाश्रमपदस्य देवदुर्लभस्य परिजिघृक्ष्याव्यसनेनादम्येन
 सर्वं सन्त्यज्य गृहेभ्यो बहिर्निष्क्रान्तोऽग्निशकटपेटिकान्तरवस्थितावरुद्धोऽप्य-
 स्मञ्चरित्रपुरुषः सद्य एव तावत् किमपि चिन्ताराज्यमहो ! चित्रमनुप्राविश-
 दनभीप्सितमपि क्षुद्रतरमसुन्दरमप्रतिरूपम् । हन्त ! हन्त ! विवेकमयीं
 बुद्धिमभिभवति बलाष्टलवत् प्रमाथि मनो वासनामयमिति नैतत्तिरोहितमन्तः
 करणतत्त्वयाथात्म्यवेदिनाम् । तथा च निजजनपदजनविप्रयोगकलनाकलितया
 दुःखभावनया किञ्चिदिव वैकृत्यमुपाढौकत चित्तमथमुखञ्च किञ्चिद-
 श्रुनीरनिस्रवणेन तस्य धृत्युत्साहसमन्वितस्यापि मलीमसताम् । एवमहो
 विरहसङ्कल्पनोत्थव्यथयाथ विविधचिन्तया च तत्रापि नूनं स्वरसप्रवृत्तेन
 नित्यनिरन्तरेणेश्वरतत्त्वानुस्मरणेन हन्त विच्छिन्नविकृतया निद्रया च क्षपिता
 कथञ्चित् क्षपा सा दीर्घतरा । अथ महीसुरराष्ट्रमध्यगे महानगरे बङ्गलूराह्वये स
 प्रातरवतीर्य शकटीतस्तत्र दिवसद्वयमवात्सीत् । तथा च तत्रत्य श्रीरामकृष्णमठे
 तदध्यक्षाणां प्रख्यातनामधेयानां श्रीनिर्मलानन्दस्वामिनां सुभद्रतरं
 दर्शनमथाध्यात्मविषयको वार्तालापष्टाङ्गलवाचा विज्ञानविवर्द्धकः समपद्यत ।
 प्रसङ्गतया तदा तैरौत्तरीयपण्यदेशावबद्धा बहव उपदेशास्तद्भ्रमणतदधिवा-
 सोपयोगिनः सस्नेहमदायिषत । अथ ततोऽपि बाष्पयानद्वारैव सनीडसंस्थितं

हरिहरक्षेत्रं पुण्यक्षेत्रमयासीदमन्दसुन्दरं यन्निषेवणाभिलाषं प्रयोजकतयो-
पन्यस्य बान्धवानां पुरतोऽसौ निजदेशात्तूर्णमप्रतिबन्धेन बहिर्निष्क्रामति स्म।
तत्राप्यद्भुतानुभावायां श्रीतुङ्गभद्रासरिति निमज्जनेन देवदर्शनेनाथ विचार-
ध्यानादिदैनन्दिनेश्वरभजनक्रियाभिष्टा वासरद्वयं सानन्दमत्यवीवहत्। अथ
ततष्टाधिरुह्योत्तरोत्तरगमनाध्यवसायी हव्यवाहनवाहनमुपचितोत्साहवेगेन
मुम्बापुरोत्तरवर्ति नासिकाक्षेत्रमतुलितैतिहासिकमहत्त्वप्रकर्षसन्दीपितमयाञ्चक्रे
पुण्यपत्तनसरण्या ॥१३॥

गोदावर्या रघुवरवधूस्नानपुण्योदकाया-
माप्नुत्याऽयं विधिवदधिकश्रद्धया वर्द्धितः सन्।
आराध्याथो दशरथसुतं मन्दिरेऽभ्यग्रह्ये
संहृष्टोऽभून्मुनिगणमनोवस्त्यवास्तव्यमीशम् ॥१४॥

पञ्चवटी

तदनन्तरञ्चोभयतटवर्तिनां मठमन्दिरादीनां निध्यानमपरिमेयामोदेन निरवीवृतत्।
तथा पञ्चवटीयात्रापि सम्यक् समपादि सन्ध्योपान्तसमये। पञ्चवटीनाम
दिव्यस्थानमैतिहासिकं नासिकातः किञ्चिदिव विदूरगं निजनिःशेषपुरावृत्तसमुद्धो-
षकममुष्य मनो धिनोति च स्मात्तितरां यत्र किल रक्षः पतिनापजहे पट्टिरथस्त्रुषा
मस्करिच्छद्वेषधृषा। एवं तीर्थनिषेवकरूपेण तत्र कस्यचिन्महाराष्ट्रबाडवस्य
राजकीयकर्मचारिणः सदने नगराभ्यन्तरवर्तिनि न्युष्य दिवसद्वयमथ नगर-
संसर्गशून्ये नितान्तैकान्तमञ्जुले पञ्चवटीनिकटदेशे प्रशान्ततरे विराजमानं
श्रीहृदयानन्दस्वामिनां परमहंसवरेण्यानामाश्रमस्थानमबहुसन्ध्यासिसङ्कुलं
स आशिश्चयत्। स्वामिनो वै श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा दानदयासन्तोषाद्यनेका-
द्भुतदिव्यगुणमण्डिताष्टासन्। तेषां स्वागतगिरा सत्कारप्रकारैष्टा तन्मनस्तत्र
निर्विक्षेपतया समलगत्। तथा च योगदर्शनभाष्यमथ माण्डूक्यकारिकाभाष्यञ्च
नियमतस्तत्र स्वामिचरणेभ्यः श्रद्धया श्रोतुमुपचक्रमे स महत्या प्रीत्या च।
विशेषतष्टा दिनोपक्रमोपसंहारयोः प्रचुरतरं कालमयापयद्विचारेण ध्यानेन च

पञ्चवटीप्रान्तवनान्तेषु गत्वा यत्र कुत्रचित्तरुमूले समवस्थितः सन्। अथ सत्सङ्गमधुपायिनां स्वामिभक्तानां स्वामिचरणाब्जचञ्चरीकायमाणानां तत्र प्रत्यहमागच्छतामग्रजन्मनां सदसि नियमतः सोऽपि ब्रह्मसरसिकः श्रद्धया सन्न्यधत्। एवमध्यात्मसाधनयाध्यात्मशास्त्रचर्चयाथ सत्सङ्गकथया चाहःसु बहुषु तत्र निमिषवदतियातेषु तदा तदा संस्कारोद्योधसन्धुक्षिता निजजन्म-भूमिस्मृतयोऽपि किञ्चिदिव तत्तदर्थसम्बद्धाः क्रमशोऽपक्षीणतामगमन्।।१५।।

अथ चैकतमनिशीथिन्यां रहसि स्वामिचरणानाममुष्य चैतादृशः संवादः संवृत्तोऽदसीयात्याश्रमपदग्रहणप्रकरणकः।

सन्न्यासदीक्षा

असौ तुरीयाश्रममनुत्तमश्रेयोनिदानं ग्रहीतुकामः सर्वं सन्त्यज्य स्वजनपदादहं निष्क्रान्तः प्रथमाश्रमी। सन्न्यासाश्रमः कदा कथं कस्माद् गुरोः स्वीकर्तुं योग्य इति मां सानुकम्पमुपदिशन्तु भगवन्तः।

स्वामी - अहो! भवादृशाः पण्डितास्त्यागवैराग्यादिगुणमण्डिता यदि सन्न्यासाश्रमं गृह्णीयुस्तर्हि सन्न्यासाश्रमस्य सन्न्यासिमण्डलस्य च महदिदं गौरवस्थानमिति मे मतिः। आत्मनष्टा निरतिशयकल्याणहेतुरित्येतन्न विशेषतो वक्तव्यम्। धन्यो धन्यो भवानिति हर्षमास्माकीनमाविष्कुर्मो वयमिति वैशद्येन। परमहंसपददीक्षा तु पुनरुत्तरायणे पुण्यकाले विशिष्टाद् ब्रह्मनिष्ठाच्छ्रोत्रियाद् गुरोर्यथोक्तविधिना प्रापणीयेत्ययं शास्त्रीयः सुविततो राजपथः। तथापि भवांस्तु विदितवेदितव्यो विद्वानिति किं नाम कालादिनियमविधिकैङ्कर्यम्? यदेच्छति यथेच्छति तदा तथा करोतु स्वच्छन्दतया भवान्।

असौ - सत्यमेवं तथापि सम्प्रार्थ्यते सान्यासिकं सर्वमपि कर्मजातं कारयन्तु भवन्त एवाचार्यपदे स्थित्वा विप्रानामन्त्र्य च कृपयेति मया।

स्वामी - हन्त! हन्त! भवद्गुरुत्वधुरां वोढुं नोत्सहामहे वयमणुतोऽपि। परञ्च बहवो ब्रह्मनिष्ठा गुरुधियो गुरवः श्रीशङ्कराचार्यप्रभृतयो भवता समुपासिताः। अपरः को नाम गुरुरपेक्ष्यते किमर्थं वा? अथ पुनराकृत्या

प्रकृत्या च भवानैश्वर्ययुक्ते बहुमाननीये तेजोमये कुले कस्मिंश्चित्समुत्पन्न इत्यैकान्तिकतयानुमीयते । तत्तादृशविशेषवते भवते क्षिप्रमेव भिक्षुकाश्रमदीक्षां को वा कथं वा प्रयच्छेत् ? यतो भवष्टान्धवाः प्रसभं कुप्येयुः शपेयुष्टेति को वा गुरुर्भृशं न बिभीयात् ? अचिरेण यदि सन्यसितुमभिलषति, स्वयमेव तथा विधातुमर्हति भवान् । भवान् हि तत्त्वविदहं ममतादिविदूरचारी तथा च विद्वत्सन्यसनाधिकारी । विद्वत्सन्न्यासपक्षे तु शास्त्रीयविधिविधानादिकमनुविधेयत्वेन न समुत्तिष्ठति । कालदेशदेशिकादयो भवन्तु न भवन्तु वा सन्न्यासो ग्रहीतुं शक्यते विदुषा अद्वैतात्मदर्शिना । तर्हि सर्वक्रियासाक्षिणमादित्यं वेदमूर्तिं साक्षीकृत्य, ओं भूः सन्न्यस्तं मयेत्यादिः सन्न्यासमन्त्र उच्चार्यतां; विवर्णवासष्टा भिक्षुत्वगमकं श्रद्धया परिधीयतां; भिक्षाचर्यं च चर्यतां प्रमोदेन भिक्षुजनपक्षपातिनां भक्तानां पवित्रगेहेषु तथा च देवदुष्टारमहायोगव्रतारम्भ आरभ्यतामथ सावधानतया नित्यनितान्तनिरुपप्लवब्रह्मविद्यासुखसरणियात्राप्रवृत्तिरक्षी-णोद्योगवेगेनैकनिष्ठतया चानुष्ठीयताम् । अद्यत्वेऽपि मनसा तु सन्न्यासी भवान्, शारीरकेण प्रतिकर्मणापि सन्न्यासी भवतु, भवितुमभिकाङ्क्षति चेत्तथा इति ।

एवंविधाः संवादाः स्वामिब्रह्मचारिणोस्तत्परमहंसपदोपादानविषयकाः पुनरपि तत्तत्प्रसक्तावसरेषु समवर्तन्त । किञ्च तद्विषयकज्जिन्तनमपि स्वतन्त्रमनङ्कुशमकरोत्स तत्कलाकोविदः स्वयमुरुतरोहापोहक्रमोपबृंहितम् ॥१६॥

सन्न्यासदीक्षा सन्न्यासव्रतोपक्रम उच्यते ।

वटुदीक्षाग्रहो यद्वद्वटुव्रतनिषेवणम् ॥१७॥

तत्तदाश्रमकार्याणां दृढानुष्ठाननिष्ठितिः ।

मुख्याऽमुख्यं तदारम्भक्रियाकर्मानुवर्तनम् ॥१८॥

आद्यं कर्माखिलं कृत्वा न चेदाश्रमकर्मणि ।

निष्ठां तत्कर्मणा किं स्यान्निष्ठैवातः प्रशस्यते ॥१९॥

आश्रमित्वाभिमानाय दीक्षाकर्मोपयुज्यते ।

अभिमन्तुं विनाप्येतन्न शक्येत कथं बुधैः ॥२०॥

बौद्धादयोऽपि बहवो वेदमार्गविरोधिनः।

तथा वैष्णवमुख्या ये वेदमार्गानुरोधिनः॥२१॥

का नाम तेषामन्योन्यं तत्तदाश्रमधर्मिणाम्।

निस्तिष्ठतामपीषद्वा दीक्षाकर्मैकरूपता॥२२॥

तर्हि तत्र विचिन्त्यं किं करोतु न करोतु वा।

अन्योऽन्येन कृतं कर्म स्वाश्रमाचारसुव्रतः॥२३॥

अपि च सत्यानुसन्धानप्रधानो जीवत्पुरुषावस्थाविशेषः सत्यासाश्रम इत्यतस्तत्रैवाग्रहो न तु तद्ग्रहणसम्बद्धविविधधार्मिकमर्यादायामित्यत्र प्राचीनाः श्रीबुद्धभगवत्पादप्रभृतयोऽथार्वाचीनाः श्रीस्वामिविवेकानन्दरामतीर्थप्रभृतयष्टोत्तमोदाहरणत्वेन जगति जेजीयन्ते। स्वतन्त्रामपराधीनामश्रद्धाजडां कामपि रीतिमनुरुध्यैव हि ते सुधियो विवर्णशाटी दधुरिति नैतत्करपिहितमिव तच्चरित्रवेदिनाम्। तथाऽपि ते प्रत्यवायवन्तो लोकगर्हिता अनिष्टावन्तो बहिर्मुखा वा न दृष्टाः। अतष्टोदं फलतया भवति नूनं यत्कालदेशदेशिकादयो न खलु नियतास्तान् सर्वसाधारणाननपेक्ष्यापि शक्यते विद्वद्भिराश्रमग्रहणं कर्तुमिति ॥२४॥

आरम्भकर्म कृत्वाऽपि श्रद्धाशून्यः पतत्यधः।

श्रद्धावांस्तदकृत्वाऽपि निष्ठया शोभते भुवि॥२५॥

रेवातीरे

इत्येवं प्रकारैर्नानाविचारणोपायैरविलम्बितमेवाक्षय्यप्रशमास्पदं भिक्षुकाश्रमपदं गृहीत्वा चिरसम्प्ररूढो मनोरथः पूरणीय इति तद्ग्रहणं तु स्वयमितरनिरपेक्षं साक्षात्कर्तुं शक्यत एव लेशतः प्रत्यवायप्रसङ्गदरमन्तरेणेति च निर्णयः सम्यग्व्यधायि तेन नानान्यायोपपत्तिविचारविचक्षणेन। तथा चैकस्मिन्नहनि स्वामिपादान्प्रणम्याकर्ण्य च तदनुग्रहवचनानि भाविजीवितानुबद्धा उपदेशगिरष्टा हितमधुराक्षरास्ततो नासिकातष्टिरवासव्यवधां विनैवाग्निशकट्या निर्जगामोत्तरतो नर्मदातटं लक्ष्मीकृत्य। यथासमयञ्च जबलपुरेऽवतीर्य तत्र यदृच्छया चोपलब्धैः

श्रीशङ्करानन्दसरस्वतीसञ्ज्ञकैः कैद्यान दण्डिमुण्डिप्रवरैः सह तैः सत्कृतः सन्नगरजठरे कस्मिंश्चिन्निशान्ते विशाले सुखेन स वस्तुमारभत। स्वामिनो वेदान्तशास्त्ररसिकाः कथा प्रवाचकाष्टासन् बहुजनमानिताष्टा तथा सुस्निग्धो-
दारसुन्दरप्रकृतयष्टा दृष्टाः। तेषामातिथ्यच्छायायां शास्त्रचर्चया सत्सङ्गकथया च तत्र तस्य कतिचन दिनानि क्षिप्रमिवात्यचालिषुर्ज्ञानविज्ञानसनिष्पन्दीनि। दिनमनु ते तमनुगृह्णन्तोऽवर्तन्त सर्वभावेन भाविकल्याणप्रार्थनयामुष्य व्यवहरणं लौकिकमलौकिकमालोक्य शुद्धमृजुतरमथ विविधदार्शनिकविषयविमर्शनप्रकारं च सुरसरस्वत्या क्रियमाणमुपश्रुत्यानसूयमपरोक्षतया परमं प्रहर्षमनुप्राप्ताः प्रवयसो महात्मानः। अथ ततोऽपि द्रुतमभिप्रतस्थे स साक्षान्मेखलकन्यकाकूलमनतिदूरवर्ति कामिनीनिलयनमिवाकुण्ठितोत्कण्ठया कामुकः॥२६॥

रेवामहो! देवनुतानुभावां तरङ्गभङ्गीतरलाभिरामाम्।

दृष्ट्वा सुवीधां स ननर्त भक्तिप्रमत्तचित्तोऽद्भुतपूर्ववृत्ताम्॥२७॥

शिवप्रियां श्रीशिवलिङ्गगर्भामनन्तपुण्यावहवारिवाहाम्।

मुनीन्द्रवृन्दोपनिषेवितश्रीतटाटवीपुण्यनिकुञ्जकुक्षिम्॥२८॥

पूर्वाह्णे पूर्वमेव नववादनावसरात् सोमसुतामासाद्य तां मातेव हृदयप्रियां वन्द्यचरणां प्रणिपत्य तद्वारिणि पापौघहारिणि स आपुपुवे प्रवृद्धश्रद्धया। तदनन्तरञ्च विधिवत् प्रपूज्य विद्वत्पारिव्राज्यविधिना प्रत्यक्षदैवतस्य द्युमणेः श्रीमन्नारायणस्योपद्रष्टृतया तदुपदेष्टृतया च तत्पुरतः सुगोप्यं प्रैषमन्त्रमुच्चार्याथ गैरिकधातुसंरक्तमम्बरमधारयद्भिक्षुकत्वावद्योतकं करकम्पनेन महता चारितार्थ्येन च। व्यवहारप्रसिद्धयेऽथ त्यागानन्दाभिधानाभिधेयमिदं परमहंसनेपथ्यसुसज्जित-
कलेवरमिति च स्वयमचीकृपदात्मसञ्ज्ञाम्। तथा च सुखसभ्यतोपकरणत्वेन ये केचित्पदार्था नित्योपयुक्ता उपनेत्रादयस्ते सर्वेऽपि स्वकीयाः प्रागेव समुत्सृष्टा अननुरूपा अधरूपाष्टा निष्क्रमणवेलायामितीदानीं स्वयमप्रयत्नेना-
किञ्चनोऽपरिग्रहो विवर्णाम्बरकरकमात्रपरिग्रहोऽसौ व्यराजत सन्त्यासाश्रमी न शब्दमात्रतोऽर्थतोऽपि॥२९॥

यलक्ष्यमालक्ष्य विधेर्विधानान्निष्क्रान्तिलीलाभिनयो व्यधायि।
 व्यधायि तद्भिक्षुपदाभिषेकः स्वस्य स्वयं तेन महात्मनाऽद्य॥३०॥
 धन्यः कृतार्थोऽहमतीव धन्यो धन्योऽन्ववायः पितरौ च धन्यौ।
 धन्याथ सा केरवसुन्धरा चेत्यमंस्त मत्तो मुहुराप्तकामः॥३१॥
 धर्मेषु दैवेषु दिवि स्तुतेषु विवेकविज्ञानमुखेषु सम्यक्।
 निस्थातुकामो य इहास्तियुक्तस्तत्सङ्गिसङ्गी च कथं न धन्यः॥३२॥
 अज्ञस्य निष्किञ्चनभाव एष प्रचण्डदुःखौघनिधानमेकम्।
 विज्ञस्य च प्रत्युत नित्यशान्तिस्थानं महद्ब्रह्मरसप्रपूर्णम्॥३३॥
 बुद्धस्य सद्धर्मरतस्य भिक्षुस्रङ्मध्यगोद्दीप्तमणेरुदरापम्।
 ममास्तु दिव्यं हृदिनि प्रपन्नधिया ययाचे दिनकृत्समक्षम्॥३४॥
 निष्क्रम्य रेवाजलघट्टतोऽथ स्वयं च भिक्षामटितुं प्रवृत्तः।
 भिक्षाटनं किं कथमित्यजानन् कृच्छ्रेण कृच्छ्रीकृतचित्तवृत्तिः॥३५॥
 गणेशकृत्यत्रिजजीविते यत् कृत्वापि हाहा विफलप्रयत्नः।
 अकौशलेनाथ च याचकानां न्यशामयत् कामपि भक्ष्यशालाम्॥३६॥
 अहो सुखेनाशु ततो गृहीत्वा भुक्त्वा च विश्राणितमादिमं यत्।
 भिक्षात्रमात्मानमबुद्ध बुद्धो भिक्षुं स कुक्षिम्भरतुल्यकक्ष्यम्॥३७॥
 दरिद्रनारायणसख्यभावादाढ्यः कुलीनोऽहमहं श्रुतिज्ञः।
 एवंविधोद्रेकशतत्रराणां विशीर्यते बुद्धिगतं समस्तम्॥३८॥
 रङ्कष्टा दीनोऽयमहं तु विज्ञो हंसः परः पूज्यपदः परित्राट्।
 एवं विगर्ह्याद्विषमाभिमानान्न क्षीयते किन्तु विवर्द्धते तत्॥३९॥
 इत्थमहो गृहीतातुलितप्रतिष्ठास्पदश्रीपरमहंसाश्रमोदग्रपदोऽपि सर्वसाम्यभावना-
 भावितबुद्धिरसौ न कदापीतरेभ्यः साधुभ्योऽसाधुभ्यो वा तथा गृहस्थाद्याश्रमिभ्यो
 वा, कथमपि किञ्चिदपि स्वस्याधिक्यभावनामकार्षीत्स्वप्रदशायामपि। न
 केवलमेतत् किन्तु विधर्मिणोऽपि बौद्धजैनक्रैस्तवमाहम्मदादीन् साधून्
 भक्तांस्त्यागपरानथाभक्तान् भोगपरांष्टान्याश्रमिण आत्मौपम्येन निर्वर्ण्य

गुरुत्वबुद्ध्या तानाशु बहुमेने लवतोऽपि लघुत्वधियमस्पृशन्नेव। किञ्च यः कोऽपि विधर्मी स्वधर्मी वा विवेकवैराग्यशमदममैत्रीसन्तोषाहिंसाब्रह्मचर्यभक्तिज्ञानविज्ञानादिदैवगुणगणसुनिष्ठितो महात्मा दृश्यते स खलु सर्वसमाराध्यचरणः सन्त्यासी परमहंस इति तस्य दृढा मतिरासीत्। अथ च हिन्दुधर्मो गरीयांस्तदितरो लघीयानिति कल्पना प्रमाणविधुरा मूर्खाणां, न तु पण्डितानामिति, तथा चाविचारसिद्धोऽमूढशार्मिकोत्कृष्टापकृष्टभावनाग्रहस्तन्निबन्धनः पारस्परिकविद्वेषभावष्टा सामाजिकानेकप्रतिभयोपद्रवनिदानमहो मानुषरुधिरधाराप्रवाहप्रवर्तक इति च संविदानः स सर्वदा सर्वथा सर्वधर्मसमन्वयविषये महान् प्रचण्डोऽप्रतिपक्षपक्षपाती समवर्तत विचारसृत्तिसञ्चरणसामर्थ्यलाभादारभ्यैव। अस्तु प्रस्तुतमनुवर्तयामः॥४०॥

प्रयागायाम्

अथ यथागतं पुनरपि नर्मदातटात् पूर्वोक्तं जबलपुरमागत्य ततोपि स द्रुतमनलशकटीमधिरुह्योत्तरतः प्रयागमभिप्रतस्थे। तत्र च त्रिसरित्सङ्गमे तीर्थराजे विधिवदवगाह्याथावस्थाय सुरतरङ्गिणीविमलसलिलसङ्घटिते तत्तीरसैकते भक्तितः पठित्वा जप्त्वा चानन्तरमन्तरिन्द्रियप्रत्ययैकतानतया परमात्मानममन्दतात्पर्येणानुदध्यौ। तथा चर्षिमुनिपरम्परासमुपजुष्टे तस्मिन् दिव्यप्रभाववैभवविजृम्भिते पुण्यतीर्थे तस्य मनोऽतितरां परामन्यत्र दुरासदामढौकिष्ट सुखेन कामपि काष्ठामव्यवहितसमाहितदशायाः। अथैवमाह्निकं कृत्यमापूर्य ततोऽपरस्मिन् पारे सुव्यक्तमवलोक्यमानं कमपि मस्करिमठमुपकण्ठगमशिश्रियद्विश्रामेच्छया तथा च तत्र पञ्चषान् दिवसानत्यवीवहञ्च। एतदनन्तरे च छायाचित्रमेकं स्वकीयं सुनिपुणं सम्पाद्य तत्कलानिपुणैस्तत्रत्यैः पूर्वप्रसाधितेन वटुचित्रेण सहैतस्यापि साम्प्रतिकस्य यतिचित्रस्य यतिशरीरप्रतिबिम्बस्य सन्दर्शनं स्यात् स्वजनसुहृदामिति तत्प्रेषितं प्रेम्णा निजावरजाय तेन सत्रा पत्रमेकं च तद्विप्रयोगप्रयुक्ततच्चिन्ताविषादतनूकरणाभिप्रायेण यत्रेत्यं निरटङ्कि यद्भिक्षुकाश्रममतिसुकृतिमात्रसुलभमहमीश्वरानुग्रहादग्रहिषं नात्रचिन्तासन्तापादिकमनार्य-

जुष्टमणुतोऽपि कर्तुं युक्तम्; अथ पुनरेतदेवलक्षं लक्षीकृत्य चिरकालतः प्रभृति यत्प्रचलितमासीन्मम तदवश्यं स्मर्यमाणं भवतः सर्वेषां च बन्धुजना-नामाष्टर्यशोकसमुदयसंरोधकं तथा चेतःसान्त्वकं च संवर्तेतेति मन्यते सुदृढमेष जनः, अतः परमिदं कलेवरमनाकलय्य हृदि न्याय्येषु लौकिकव्यवहारेषु नियतेषु स्वयं सत्यधर्मनिष्ठतयेश्वरपरायणतया च प्रवृत्तिर्विधेयेति। परन्तु प्रतिदलप्राप्तिपरिहाराय न च तञ्चीटिकायां स्थितिसद्वादिविवरणमदायि। अहो! किं प्रकृतपलाशावलोकनेन तदीयबान्धवानां हृदयसन्तापो विरहसमुत्थोऽपक्षीयते स्माथवाऽभिवर्द्धते स्मेत्येतद्वस्तुविनिर्णयस्तु न किञ्चिज्ज्ञास्मद्विवित्तिगोचर इति तत इदानीमुपरम्यते॥४१॥

अयोध्यागमनम्

अथ च स्वामी प्रयागराज्यं परित्यज्य ज्वलनयानत एवायोध्यामयाञ्चक्रे। तां च पुण्यपुरीं सरयूपरिवेष्टितां श्रीरामजानकीपदपद्मपरागसुरभीकृतामनुपमदिव्यसुषमा-सम्पत्समृद्धामद्भुतोदात्तविचित्रचरितामनुत्तमामनेकमठमन्दिरसत्साधुमुनिमण्डली-मण्डिता मतिचिरन्तनीमालोक्यानम्य च शिरसा महतीं चारितार्थस्योञ्चतरां कामपि भूमिकां तत्क्षणमध्यरुक्षत्। तत्र च कस्यचिद्वैष्णवमठाध्यक्षस्य रामानन्दीयस्य महन्त पदवाच्यस्य महात्मनो महाविभूतिप्रभूतिविभूषितस्य सौजन्यजनिताकुहकसौहार्दसम्बन्धेन तत्स्वामिके किञ्चिद्विदूरगे सुरम्ये कस्मिंश्चिद्राजहर्म्यसधर्मणि रिक्तभवने विशाले विशालोपविपिनोदरविराजिते तदेकदेशमास्थायैकान्ते ससुखमविकम्पमेकाकी विश्रमितुमारभत। तथा च दैनन्दिनतया सरय्यां तीर्थसरिति प्रत्यूषनिमज्जनमथ तत्तन्निवायेषु तत्तदेवतामूर्तीनां मङ्गलमयं दर्शनमेवं साधूनां साकेतवास्तव्यानां, विशिष्य वैष्णवानां श्रीरघुपतिसीतामात्रदत्तचित्तानां सत्समागमण्य महतीं प्रसन्नतां निर्वृतिञ्च समुदपीपददन्तरङ्गे तस्य। भिक्षादिकमपि नियमतः सत्कारपुरःसरमदसीयमठादेव प्रदत्तमदीनतया तेन प्रतिगृहीतमासीद्यथाकालम्। अथ प्रथमदिवस एव तावत्तन्मठानुबद्धसंस्कृतशिक्षानिलयप्रधानोपाध्यायो दार्शनिकः पण्डित

ऊर्ध्वपुण्ड्रधारी स्वाभिमतसम्प्रदायाभिनिविष्टबुद्धिर्बत कस्यचित् परमहंस
स्वामिनः शुभागमनप्रवृत्तिमाकर्ण्य तद्दर्शनपाण्डित्यपरीक्षणकाङ्क्षया तमानीय
सम्यक् सादरं कुशलपृच्छापुरस्कारेण निजवरासनान्तिक एवोपवेश्य चेत्यं
बभाषे। हन्त! हन्त! बोद्धारो मत्सरग्रस्ता इत्येष न्यायो हि सर्वत्र समृद्धशक्ति-
शाली विजयत एव हृदयविदारकप्रचण्डोच्चण्डगर्जनेन।

अपि तत्र भवान् परमहंसः शङ्करमतावलम्बी?

स्वामी - न केवलं शङ्करस्येतरस्य वा; किन्तु यः सत्यं ब्रूते, तस्य
मतमवलम्बतेऽयं जनः।

पण्डितः - तर्हि श्रीरामानुजरामानन्दप्रभृतयः सत्यं ब्रुवते न वा?

स्वामी - यदि ब्रुवते, नतमस्तकेन तदङ्गीक्रियत एव।

पण्डितः - अथ किं सविशेषं ब्रह्मैव सत्यमथवानिर्विशेषम्? यदि निर्विशेषं
सत्यं, तर्हि सविशेषब्रह्मवादिनः सर्वेऽपि विपरीतवादिनः स्युः।

स्वामी - कथमेतत्? यदि यः कष्टिद्भवन्तं ब्राह्मणमाचार्यमपरतन्त्र-
मितरकर्मचारिणं परिचारकं परतन्त्रमाचष्टे, तर्हि स कथं मिथ्यावादी स्यात्?

पण्डितः - उभयावस्थाविशिष्टतया ब्रह्माप्युभयरूपत्वमर्हतीति मन्ये
भवदभिमतम्। किन्तु निर्विशेषत्वं ब्रह्मणो न केनापि प्रकारेण प्रमाणेन वा
साधयितुं शक्यते। तथा च निर्विशेषं ब्रह्मैव नास्ति शशशृङ्गवदिति सिद्धान्तो
ग्रहीतव्यः स्यात्।

स्वामी - नास्ति चेन्माऽस्तु नाम भवतां कृते। सविशेष एव तत्त्वे निष्ठा
विधेया भवद्भिरास्तिककुलतिलकैः। येषां पुनरस्ति ते तु तदेवोपासतां सत्कारेण।

पण्डितो न न, निर्विशेषब्रह्मसाधकः शङ्करस्वामिनो मायावादः सत्प्रमाणानां
सम्मुखे क्षणमपि स्थातुं न पारयतीत्येवं प्रतिज्ञायोजितस्वरेण विजिगीषुकथारीति-
मनुरुन्धानोऽथ तत्सिद्धिप्रयोजकान् श्रीभाष्यादिनानाप्रबन्धप्रसिद्धानाश्रयानु-
पपत्त्यादीन् बहून्दोषांष्टा प्रगल्भतरवचः प्रयोगचातुर्येणोपचिक्षेप। स्वामिनापि
स्वीयां सहजां विनीतिमनुत्सृजता यावदात्मबलं तदुद्भाषितदोषपङ्कप्रक्षालनेन

निर्विशेषब्रह्मपक्षो बहुविधन्यायागमप्रक्षालकैः सुतरां नैर्मल्यमापादितः । सप्तानुपपत्तिवादनिरसनयुक्तिप्रकारा ये केचिदुद्धिगुहाकोणविलीना आसन् ते सर्वेऽपि सद्यः स्मृतिपथमुपनीताः स्वामिना सादरं सम्यगुपन्यस्य निरूपिताः । तथापि साकारसविशेषनिर्विशेषादिवादिनोऽनेके पक्षास्तथान्ये जन्मान्तरा-जन्मान्तरसाधकाः सर्वेऽपीश्वरसामीप्यसम्प्रापका दैवगुणसमुत्पादका आस्तिक्य-भावभावुका अपरस्परविरोधिनस्तत्तद्भूमिषु तत्तदधिकारिभिरनुसर्तुं योग्या इत्यत आदरणीयाः कणतोऽपि न जुगुप्सामर्हन्ति विचिन्तकानां सुधियामिति चात्मीयसिद्धान्तसारप्रकाशनेनान्ततः स्वामी निरूपणं निजमुपसञ्जहार । अथ भिक्षाकालः समुपस्थित इति विचारोऽपि परिसमापितः । पूर्वं किञ्चिदिव मात्सर्यधिया कथायां सम्प्रविष्टोऽपि पण्डितः पद्यात् प्रतिवादिनः प्रकृतिपेलवत-याथवान्येन केनचिद्धेतुना सुप्रसन्नमनाः सन् मैत्रीममन्दां भावभाषणचेष्टा-भिरकञ्चरां प्रादीदृशत् । अथ साञ्जलिबन्धमभ्यर्थनावाचमूचिवांष्टा यदत्र शिक्षासदने कर्तव्यरन्ध्रेषु कृपया समागत्य दर्शनं दातव्यमिति सप्रश्रयञ्च ॥४२॥

हिमाद्रिम्रति

एवं तत्र निवासकाले जनसमागमशून्ये तस्मिन् प्रशान्ते निशान्ते निशां तथाहृष्टा दृढदीर्घेश्वरध्यानसमाधिप्रधानतयैव सुखेन सोऽनैषीत्; न विधेयान्तरविक्षेपः किञ्चिदपि तस्य तादृशीमध्यात्मसाम्राज्यविहरणमहोत्सवप्रगतिं प्रतिबबन्ध । स्वस्मादन्यः स्वस्य नैव कष्टात्समुत्थापक आसीत् स्वकीयोन्नतसमाहित-पदादनुत्तमानन्दनिष्यन्दिनोऽनश्वरज्योतिः स्वरूपात् । तथा च बहूनि दिनानि निरतिशयशान्तिसुधासमुद्रावगाहेनातिवाह्य तत्र ततोऽपि प्रस्थातुमैहिष्ट तस्य चेतः । कृतप्रस्थानमिति तमेवं स पण्डितः सुहृदप्राक्षीत् सुधीसाधुभक्ताः श्रीमन्तो मठाधीशा निजप्रयाणवृत्तविनिवेदनेनोपसृप्ता न वा; न चेदुपसन्नव्याः अपेक्षितेन स्वापतेयेनानल्पेन भवत्पुरस्करणाय तेषां हि निरूढतरा मनीषेति । अद्यापि यथापूर्वमुपगतास्ते भिक्षाग्रहणवेलायां किन्तु मया न प्रस्थानवार्ता प्रतिबोधिता द्रव्यादि प्रतिग्रहणभीरुणा; यात्रा निर्वहणार्थकोऽर्थस्तु स्वल्पपरिमाणो

यथाकथञ्चिद्यतः कुतश्चित् प्राप्यत एव काकतालीयतस्तदपेक्षाप्रसङ्गे; तर्हि किमर्थं प्रचुरस्तरद्रविणसङ्ग्रहणतृष्णा भिक्षुकाणामस्मादृशानामिति तं प्रत्यवोचञ्च स्वामी कार्तज्यगर्भेण स्वरेण। अथ ततो भगवत्प्रियधामत उपान्तवर्तिनां फैजाबाद-पुरीमगमदसौ पादचारेण। तत्र च मध्याह्ने माधुकरभिक्षार्थमितस्तत एकद्विघण्टा-कालमटित्वाऽपि नागरिकगृहेष्वहो! अनभ्यासादभाग्याद्वा न किञ्चित् प्राप्तवान् स सम्प्रार्थितं विपक्रमन्नम्। एकस्मिन् भवने पुनर्महाविभवसम्पन्ने राजसदर्शने तदधिपतिर्वङ्गदेशीयः कष्टिद्राजकीयोन्नतकर्मचारीति विभावित एवमवादीत् हास्यगर्भेण कुटिलस्वरेण अहं तु शूद्रः, शूद्रस्यान्नं भवतः सन्न्यासिनो निषिद्धमिति कथं भवते भिक्षामहं दद्याम्? इति। स्वामी च द्रागित्थं प्रत्युत्तरितवान् यदि भवाञ्छूद्रस्तर्हि तथैवास्तु। न शूद्रस्यान्नं, किन्तु शूद्रमन्नमस्माकमथ सर्वेषां च प्रतिषिद्धमतो ब्राह्मणमन्नमर्थतः सात्त्विकमन्नमस्मभ्यं प्रयच्छतु भवान् इति। एवं प्रतिबोधितोऽपि स कूटप्रकृतिरश्रद्धावान् नास्तिकप्रतिरूपो न याचकाय किञ्चिद्दातुं चेष्टमानो दृष्टः। अथ च पुनरपरत्रैकवादनवेलायामन्ततः कस्यचिन्न्यायाभिभाषकस्य निलयने भिक्षणं, तथा भक्षणं च तत्रैवैकागारे भक्तिभावसुरभिले समपादि तस्यायासखिन्नस्य। अथ तत्स्थानादपि सोऽतिष्ठासुःप्रस्थाय तूर्णमग्निवाहनतोऽवतीर्य लक्ष्मणपुरे तत्र गोमत्यां सरिति सश्रद्धमगाधानघसलिलायामाप्लुत्याभ्यवहृत्य च कस्मिंश्चिद्देवनिलये पूजकद्विजसम्पूजितः सन् ततोऽपि कस्यचिद्भक्तजनस्य हस्तावलम्बेनानल-शकटीमधिरुह्य मध्येमार्गमेकद्विरात्रविश्रामेणैकस्यां नगर्यामयासीदनाया-सेनेश्वरकारुण्यमात्रशरणोऽप्रतिबद्धगतिर्हरिद्वारपुरीम्। तत्राप्यगण्यपुण्यमहिमनि महाक्षेत्रेऽनद्भुतदर्शने कुत्रचिदाश्रमे मुण्डिनां ब्रह्मकुण्डत उत्तरस्यां दिशि कदलीवनवेष्टिते महता हर्षेणापनीय कतिचनाहानि दिव्यभावानुभववैभवोद्भवेनाथ हृषीकेशक्षेत्रमध्यक्षितचरसरण्यैव तुहिनगिरिमहारण्यमध्यत उदगगच्छन्त्या मुनिनिलयल्लामायितमात्मनो मनोदर्पणे विभ्राजमानमब्राह्मीञ्चरणचारतः॥४३॥ परैरुपश्लोकितपुण्यसौभगं परं प्रवर्षन्तमनिन्दितं सुखम्।

हिमाद्रिदेशं यमनुस्मरन् भृशं प्रतिष्ठते स्माप्रतिबद्धरंहसा ॥४४॥
तमद्य कुब्जाम्रकमभ्युपेत्य स प्रमोदभारप्रविहस्तचेतनः ।
अभूद्रिरसुः प्रियसद्य भूतिमञ्चिराद्धि विप्रोषितपूरुषो यथा ॥४५॥
तपःप्रवृत्तौ प्रतितिष्ठति स्म तत्तपोभुवि प्राप्य धृतिं ततः क्रमात् ।
अनात्मसंस्कारमनोविनाशनक्रियात्मिकायां स सुजातमस्करी ॥४६॥
दमः शमो ब्रह्मनिरन्तरस्मृतिर्वितृष्णता चाथ सहिष्णुतादयः ।
यतेः स्वकर्मापि त आत्मसात्कृताः पुरैव नासन्नथ तस्य दुष्टराः ॥४७॥
तथापि याच्चाऽभ्यवहारहेतुजा दिनेष्वभूत्प्राथमिकेषु केषुचित् ।
अदृष्टपूर्वा विषमानुनेतुमुन्मनाः शनैस्तां स्ववशं निनाय सः ॥४८॥
तथा च भिक्षाटनकर्म यत्पुरा जुगुप्सितं साध्वसकारि चावृतत् ।
प्रशस्यमाह्लादकमस्य हाऽधुना न नर्तयेत् कं भुवि धर्मचोदना ॥४९॥
गाङ्गे वारि निमज्जनञ्च भजनं ध्यानं सतां सेवनं
स्वाध्यायाभ्यसनं तथा निरसनं सङ्कल्पशत्रोर्हृदः ।
भैक्ष्यं दैन्यविवर्जितञ्च नितरां सत्ये पदे संस्थिति-
स्तत्रैवं त्रतिनोऽत्यवीवहदसौ स्वाहांस्तपोभासुरान् ॥५०॥

द्वितीयोल्लासः

सत्र्यासजीवितफलम्

सत्र्यासजीवितमहो मुनिसंस्तुतं यत् सन्त्यागतः स्वजनगेहधनादिकानाम्।
ग्रासेप्सुभिक्षुकपदग्रहणैकरूपं प्रार्थ्यं प्रयच्छति फलं किमिहेति चिन्त्यम्॥१॥
अन्याश्रमेषु यदलभ्यममुष्य किं वा क्लिश्यञ्जनस्य तु यतेरुपलभ्यमत्र।
तृष्णाक्षयः शमदमौ च स तत्त्वबोधः सर्वाश्रमेषु विदुषां सुलभो हि दृष्टः॥२॥
हा ! हन्त ! तूलतुलितः खलु याचकः सन् भ्राम्यन् सदा तत इतः स्वपरार्थवर्जम्।
कालं हिनस्ति बलवदलहीनभीरुर्यः सोऽलसो ननु कथं पुरुषार्थभाक् स्यात्॥३॥
बाढं गृहेऽपि वनवञ्चरितुं न शक्या दैवी न सम्पदिति सुष्ठु तथापि विद्वान्।
देहोऽहमित्यकलयन् परमात्ममग्नो देहीयसङ्गरहितो भुवि बम्भ्रमीति॥४॥
देहीयदेहकलनाविकलोऽपि देही सर्वस्य सर्वमधुतामवधीर्य धीरः।
भारायितः परगृहस्य पिशाचभूतप्रेतोपमं बत किमर्थमटाट्यते चेत्॥५॥
विद्वांस्तथा विविदुषुष्ठा गृहान् विहाय भ्राम्यत्यथावसति वा मठमन्दिरादीन्।
सङ्गोद्भवागणितचित्तविकारदोषाद् व्याधात् कुरङ्ग इव सञ्चकितो महात्मा॥६॥
दौर्बल्यमेव मनसः खलु तर्हि गेहत्यागे निमित्तमिति किं न भवेत्स शोच्यः।
वैकृत्यकारिविषया विकृतं न कुर्युः सम्पर्कतोऽपि कृतिनं यमसौ हि वर्यः॥७॥
स्पृष्टो न वै दहति कं ज्वलनः कराग्रं स्पृष्टा च नो दशति का फणिनी पदाग्रम्।
स्पृष्टस्तथा न विषयो विसिनोति कं वा न ह्यज्ञपण्डितभिदा विषयस्य दृष्टा॥८॥
प्राज्ञोऽपि मूर्खवदकम्पितपूतचेता नो चेद्द्वयोरहह कोऽस्ति तयोर्विशेषः।

ब्रह्मज्ञमानिमनुजस्य महत्प्रतिष्ठा किलक्षणोति च परं विषमो विचारः॥१॥
 वस्तुस्वभावमतिलङ्घयितुं क ईष्ट ईष्टे घटं पटयितुं क इहेश्वरोऽपि।
 तद्वच्च बन्धकपदाद्विपरीतमिष्टानर्थान्विवर्तयितुमत्र क ईषदीष्टे॥१०॥
 तस्माद्विहाय विषयान् विषयद्वितृष्णः कुत्रापि यत्र निवसन्नितराम्भ्रमन्वा।
 सत्यं परं स्मरति पश्यति सर्वभूतेष्वच्छिन्नवृत्तिरनिशं स महात्मशब्दः॥११॥
 यद्यस्ति चित्तमविकारि सकृत्प्रसन्नं विक्षेपकेषु विषयेषु समाधिदक्षम्।
 शान्तं शिवं धृतगृहीतमरञ्जनं यद्विभ्राजतां स्वनिलयेऽन्यविलक्षणोऽसौ॥१२॥
 तत्तादृशोऽद्भुतवदुद्भवतीह योगध्रष्टः समाधिसुखमोकसि योऽनुभूते।
 अन्विष्य वेदितुमथावितुमात्मवित्तिं व्युत्तिष्ठतीव तदनन्यगतिस्तदन्यः॥१३॥
 जीवेन्न वा चिरमचारु चिरन्तनीयं नीतिर्यदीश्वरगवेषणसाधनेषु।
 ऐकान्तिकं मधुपवृत्तिरनुत्तमं चेत्येतेर्हि तूच्छसिति मन्दमनन्तकायाम्॥१४॥
 एतत्प्रदग्धजरठाद्भुतभिक्षुधर्मसंस्कारसंस्कृतधियो बहवः पृथिव्याम्।
 सन्त्यज्य सर्वमधुनाऽपि निरीहभावं प्राप्ता भ्रमन्ति निजवर्ष्मणि भिक्षमाणा॥१५॥
 एवञ्च सार्थकमनर्थकमस्तु यद्वा प्रव्रज्यया कवलभिक्षणघोषणं यत्।
 तद्भावितामतिः स तु भिक्षुकः सन्नारब्धभिक्षितुमहो नियमेन भक्ष्यम्॥१६॥

हृषीकेशे

एवमहो! परिव्राट्पदमधिरूढो हृषीकेशदेशमागतोऽस्मच्चरितनेता तत्रात्रक्षेत्रेषु
 तथा बहिष्ठा भिक्षाटनेन तथा च माध्याह्निकेन सकृद्भोजनेन निजशरीरमाजीवयन्नयं
 स्वामी जनावासाभ्याश एव न्युष्य कतिपयवासरान्, पठ्यात्ततः क्रोशानधिकविप्रकृष्टं
 ब्रह्मानन्दाश्रमसञ्ज्ञकं गङ्गातटसङ्गवदेकान्तसुन्दरं सन्यासिसदनमासात्सीत्;
 यस्याधिष्ठाता तदात्वे तु नासिकाधामवास्तव्यो हृदयानन्दस्वामी पूर्वोपवर्णित
 आसीत्; यत्र खलु हृषीकेशगमनावसरे निर्विशङ्कमात्मीयबुद्ध्या सुखेन
 वस्तव्यमिति तेन सस्नेहनिर्बन्धं स आज्ञापितग्रासीत्। तत्र च हृदयानन्दस्वामिना-
 मसन्निधानात्तत्सञ्चालनादिकर्मणि नियुक्तः कथान दैवयोगतः केरलीय,
 एवोपाध्यक्षतयाऽध्यक्षितः सन्यासी नारायणपुरीति कृतयोगव्यपदेशः। हन्त!

हन्त ! अबहुश्रुतोऽपि स बहुश्रुताभिमानी तथा सततमस्निग्धाविनीतप्रकृतिष्ठा समवर्तिष्ठ । तथापि न तस्य स्वभावमाधुर्येणाथ साधुजनोचितेतरसद्गुणसम्पदा वा, किन्तु समानदेशीयतासम्बन्धेनाथ तदधिपतिस्वामिनिदेशबलवशंवदतया च स तेन युवाभ्यागत स्वामिना सहामन्दादरसत्काराभ्यामखिलमपि व्यवहारं दैनन्दिनमन्वाचरत् । एकान्तशान्तमेकतमं कुटीरमास्थाय तत्र निजतपोनियमानुष्ठाननिष्ठतया स स्वामी स्वयमसङ्गोदासीनवृत्त्या च स्वास्मिन्नविक्षेपमनपेक्ष आनन्दितुमारेभे । आश्रमसम्बद्धा तु तत्कालीना सञ्चालनादिव्यवस्था न समीचीना आसीत् । अद्यनिष्पादनादि यद्यत् कृत्यं साधुपरिचर्योपयोगि न किमपि तत्र सम्यक्तया प्रचलितं दृष्टम् । ततश्च यथाकथञ्चिदाश्रमतो बाह्यतथापेक्षितमन्नादिकं परिगृह्य शरीरयात्रामप्रत्यूहमसाधयत् । ॥१७॥

अथ हिमगिरेरन्वर्थनाम्नो हिमसमयः सम्प्रवृत्तः क्रमशोऽनतिशयप्रौढदशां च समापन्नः । अहो ! अकृतैतादृक् प्रचण्डतरशीतसहनकलापाण्डित्यः क्षिप्रमदेहसाहसदक्षो दाक्षिणात्योऽसौ महतीमज्ञातचरीं कृच्छ्रातिकृच्छ्र-विषमदशामनुप्रापत् । अभ्यवहारवैषम्येण कर्षितं शोषितं च तत्कलेवरमबाधत शीतमतिमुखेन तस्मिन् प्राथमिकेऽब्दे विशिष्याविकोष्णवासः सङ्ग्रह-विरहाद्विपन्नमसाधनं रिपुमिव प्रबलोऽन्यो नृपः प्रतापवान् । सकृद्भोजनादिनियमे चिरात्परिशीलितेऽपि सस्यशाकादिव्यञ्जनोपस्कृतदधितक्रादिगव्यद्रव्य-शबलितशाल्योदनभोजी स तु दक्षिणापथजस्तदनुपलम्भेन यदा गोधूम-करपट्टिकादीनौत्तरीयानस्वजठरानुरूपान् भोक्तुमारभत तदा प्रभृति हन्त हन्तादृढा तदीया तनूरकठिनातनुतनुतां बलवदबलताञ्चापद्यत । तथा दौर्बल्यमापन्नस्य तत्संहननस्यासाधारणव्यथाकरमभूत्तत्रत्यं तादात्विकं शैशिर्यमनालोकित-पूर्वमित्याष्टार्यं किमत्र ? तथापि हाहाकारप्रतीकारचिन्तावर्जमखिलं दुःखजातमना-कुलाविलया धिया सम्यक् तपोभावनया सोऽन्वभुक्त तानि वा एतानि अवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदिति न्यासतत्त्वयाथात्म्यं यथावत्संविदानः । तपो हि नाम दुःखानां सुखीकरणम्; तर्हि तन्निवृत्तिसाधनप्रवृत्तिसम्प्रसक्तिः कथम् ?

एतादृशासीमसुषीमविषमितेऽपि चिबुकताण्डवप्रवर्तके तदनेहसि तत्र नियमेनोषसि गङ्गाम्भसि सस्त्रौ स महतोत्साहेन तत्प्रेमभावनाप्रचोदितान्तरङ्गः सन्। प्रातर्जाह्नवीजलनिमज्जननियम एष तु प्रचलति स्म नित्यमनन्तरायमुत्तरोत्तरोपचितश्रद्धयामुष्य सर्वेषु हृषीकेशनिषेवणक्षणेषु॥१८॥

तुर्याश्रमजीवितम्

अथ च तुर्याश्रमजीवितमनलसं तत्समुचितकर्मप्रवृत्तिजागरूकमादर्शभूतं दिव्यमितरानुकरणीयं च भवितुं युक्तमिति, नोचेन्न मनागर्ह्यतां, गर्ह्यतां किन्तु हन्त हन्तेहपरलोकनिबर्हकतां, चापद्येतेति च चिरात् स्वविचारतोऽवगच्छन् स स्वकीयां कर्तव्यार्थपरिपार्टीं दैनिकीं निर्णीय तामव्यतिक्रमेणानुदिनममन्दप्रीत्याऽनुतस्थौ। तथा च विद्याव्यसनवासनावासितोऽसौ दार्शनिकधार्मिकग्रन्थानुवाचनमपि नियमतो निजानुष्ठेयविषयतयाग्रहीत्। ततश्च यशोमात्रशरीरश्रीरामतीर्थस्वामिस्मारकतया प्रचार्यमाणादध्यर्णवर्तिनो ग्रन्थनिकेतनात्प्रशस्तानेकग्रन्थतल्लजसङ्ग्रहणचणाद्विविधान् ग्रन्थान् स्वसद्य समानीय विद्यार्थी माणवक इवाव्यग्रावरुद्धबुद्ध्या सम्यगध्यैत कञ्चित्कालमश्रद्धाजडां स्वतन्त्रां विचारसरणिमनुसरन्। एवञ्च हृषीकेशावस्थितिदिवसेषु निरन्तरतया कृतव्यवसायेन तत्र समुच्चिता ये ये ग्रन्था गीर्वाणाङ्गलगीर्मयाः सरसा बुद्धिसंवर्द्धका धार्मिकप्रमुखाः प्रायशः सर्वेऽपि सम्यगनुवाचिताः क्रमेणान्ततो हिन्दीभाषामयाष्टपञ्चषसंवत्सराभ्यन्तरे। तथानुवाचितालोचितेषु बौद्धजैनकैस्तवादिपरधर्मपरा निबन्धा अपि नैकविधा अन्तर्गता हृदिकासप्रयोजका निजधर्ममात्रयाथार्थ्याभिनिवेशभ्रमदोषनिवर्तका अभूवन्। ततश्च तत्तद्धराविभागप्रचरितविविधधर्मदर्शनविषयकं विज्ञानमपि पूर्वाधिकमदसीयमभिवर्द्धते स्म॥१९॥

राघवाचार्यपण्डितेन साकम्

अपि च देहव्यायामाय प्रकृतिदृश्यनिरीक्षणेनाथ हृदयोल्लासाय च यत्प्रत्यहमाचरितमासीत् स्वविषये सायङ्कालीनभ्रमणमनितरसहचारितया हृषीकेशादिहिमगिरिक्षेत्रेष्वपि तदविहतं विधेयतया व्यधायि तेन। तथा

भागीरथीतटभ्रमणप्रसङ्गे कस्याञ्चिदपराहसन्ध्यायां पद्यापार्श्वचुम्बिनि स्वकीये दर्शनमहाविद्यालये विद्यार्थिनः शिक्षयंस्तदध्यक्षः श्रीराघवाचार्यः पण्डितः प्रगल्भवाक् श्रीसम्प्रदायानुगामी मार्गमनुगच्छन्तं तमाहूयाथ तत्र गतमादरेणासन उपवेश्य च हिन्दीवाचा कुशलमप्राक्षीदथ चैवमयं मूर्खो वा पण्डितो वेति परगुणपरिदिदृक्षया पण्डितजनसहजया स्वोत्कर्षख्यापनैकप्रयोजनया,

अपि संस्कृतभाषां वेत्ति भवान्?

स्वामी हिन्दीभाषानभिज्ञो गीर्वाणवाण्या किञ्चिदिव जानामि।

पण्डितोऽपि वृन्दारकवाक्श्रवणेनोन्मिषितनेत्रस्तन्मुखमवलोक्य भवांस्तु संस्कृतज्ञः कस्मिन् शास्त्रे विशेषतो व्यवसायः क्रियते?

स्वामी - न कस्मिंश्चिदपि। सामान्यतया केषाञ्चिदर्शनानामालोचनं कृतं क्रियते च।

पण्डितः - अहो! सन्न्यासिनो मुण्डितशिरस्काः केन प्रमाणेन निर्विशेषं परं ब्रह्मेति तथा वाक्यार्थज्ञानमात्रेण मोक्ष इति च साधयितुमुत्सहन्ते?

स्वामी - श्रुत्यनुमानादीनि प्रमाणानि जाग्रत्येव।

पण्डितः - प्रकाशस्वरूपे ब्रह्मणि तमःस्वरूपा माया कथमवतिष्ठते?

स्वामी - प्रकाशस्वरूपे चन्द्रमसि तमःस्वरूपः कलङ्कः कथमवतिष्ठते?

एवं निर्विशेषपक्षप्रतिक्षेपकाः केचिन्न्यायाः पण्डितपादैरवहेलनास्वरेण समुपन्यस्ताः। तेषां दूषणमपि यथाप्रतिभमुपप्रदर्शितं स्वामिना। अथ निशाकालोपक्रमणाद्विचारकर्मणो विरम्य भूयोऽपि दर्शनं भविष्यत्येवेत्युदीर्य च पण्डितानुमतिमन्तरेणैवासनात् समुत्थाय स्वनिलयं प्रति निरगात्स्वामी। एवमन्यदाऽपि तयोः सम्मेलनमभूदुक्तशिक्षागार एव। तदानीं तु पूर्वापेक्षया दीर्घतरे काले दीर्घतरा शास्त्रार्थविचारणा सम्प्रवृत्ता पुनरपि दर्शनमसकृद्दार्शनिको विचारविनिमयः। इत्थमुपसम्पन्नेन भद्रतरदर्शनभाषणपारम्पर्येण पण्डितानां हृदये यत् प्रगाढभावसुरभिलं सौहार्दं समुदितमिदानीमपि तदक्षीणतया प्रवर्तत एवेति स्वामी तदधमर्णतां गतः। अतएव हृषीकेशनिवासावसरेषु दर्शनविद्यालय-

सन्दर्शनं, तत्र स्थित्वा दर्शनप्रबन्धानामन्वीक्षणमथ दर्शनार्थचर्चा च स्वमिनो हदुल्लासहेतुर्महान् समपद्यत। तथा च तत्र प्रथमे संवत्सरे किञ्चिदनेहसं खण्डन-
खण्डखाद्यं नाम वेदान्तशाखीय उच्चतरग्रन्थोऽपि सुहृद्भूतैर्विद्यालङ्कारभूतैः
पण्डितैः सह विशेषतो विचारित इति विशेषतो वक्तव्यम्। तदा तदा च तत्त-
त्परिचर्ययापि पण्डितैः स्वयं सोऽन्वग्राहि समुचितया सुमधुरस्निग्धभावेन ॥२०॥

ब्रह्म ब्रह्म

अथ च ब्रह्मानन्दाश्रमस्य रामाश्रमस्य चाग्रतस्तत्र वैशाखे मासि माध्याह्निक-
प्रचण्डमार्तण्डतेजः सन्तापितमनलवदसह्यसन्निकर्षं सैकतमश्मानं वा विशालं
शयनीयमधिशयानमथ ततः समुत्थाय सप्तिवत्सूत्रानमितस्ततो धावन्तमसाधारण-
चेष्टितमश्मसारवद्दृढघनापघनं कञ्चन साधुमसकृद्दूरतो निर्वर्ण्य यदृच्छयास्मत्स्वामी
नवीनः साधुलक्षणपरीक्षणाविचक्षणः शुद्धात्मा श्रद्धावैचित्र्यसमिद्धबुद्धी रामाश्रम-
पुरोवर्तिपाषाणघट्टोपरि निषण्णस्य तस्याभ्याशदेशमयासीदेकस्मिंस्तीव्रतरमध्याह्ने
ॐ नमो नारायणायेत्यभिवादितः स महात्मा न किञ्चिदपि प्रत्यवोचत् किन्तु
केवलमुखावमुखावलोकनेन तमन्वग्रहीत्। तथापि स्वामी सप्रश्रयमेवं पप्रच्छ।

किमत्रक्रियतेऽस्मिन्मध्याह्ने ?

साधुः - ब्रह्म।

स्वामी - कुत्र वा निवासस्थानम्?

साधुः - ब्रह्म।

स्वामी - एतादृशे कर्कशतपःप्रधाने साधुजीवने को नामानुभवः प्राप्तः ?
कृपयोपदिश्यताम्।

साधुः - ब्रह्म।

अहो ! तस्यैतादृशं महात्मनो ब्रह्म ब्रह्मेति शब्दमात्रप्रतिवचनमाकर्ण्य
विस्मितान्तरङ्गस्तत्रैष दीर्घं तिष्ठासुरपि निष्ठुरतरतपनोदयोते तत्र शिलापृष्ठेऽवस्थातु-
मशक्नुवंस्ततः क्षिप्रं प्रणम्य प्रतिनिवृत्तः। अनन्तरमेकदा तु तत्राश्रमपरिसर एव
साधुप्रणयिभिर्मुखे प्रदीयमानान् लड्डुकान् ग्रसमानः समानं ब्रह्म ब्रह्मेत्युत्तरमविशेषेण

निरवशेषाणां प्रज्ञानामुदीरयन्ततोऽचिरान्तूर्णमेवान्तरहितथा सन्दृष्टः स साधुः,
प्राणायामादिहठयोगक्रियाभ्यासी ब्रह्मसञ्ज्ञकस्ति तिक्षाद्यद्बुतावर्जकगुणयु-
क्तोऽवधूतोऽनिकेत इति सन्न्यासिजनानां मुखतः स विजज्ञौ। एवमनेकवारं
तत्र तत्राप्रतीक्षितमक्षिगोचरतामापन्नः सोऽकृतवार्तालापमात्रोऽप्यन्ततः स्निग्धभावं
प्रकाशयन् कालक्रमेणास्य सर्वप्राथमिकसुहृत्स्वन्यतमः समवर्ततेदानीमपि
प्रियमादधानः। किञ्च निकटस्थकैलासमठवास्तव्यानां वृद्धविद्वत्परमहंसानां दर्शनं
तत्स्नेहानुग्रहप्रयोजकीभूतमपि सुलभतया सम्पन्नमभूद्वार्तमानिकमण्डलेश्वरयुव-
पण्डितश्रीविष्णुदेवानन्दस्वामिसहितानाम्॥२१॥

चन्दनं न वने वने

एवं तदङ्गतया साधुसमाजमनुप्रविष्टः साधुसमाजपरिचयक्रमोपचयमनुप्राप्तः साधुमण्डलीगतनानादूषणजातमपि कालगत्या मन्दमन्दं स विदाञ्चकारापरोक्ष-
तया । चन्दनं न वने वन इति न्यायेन दैवगुणसम्पन्नाः साधवः संसारेऽस्मिन्निति-
विरला इति चैकान्तिकमज्ञासीत् स्थालीपुलाकदृष्टान्तेन हर्षीकेशानुभवं पुरस्कृत्य ।
हन्त ! केचिद्ग्रीवाणवाणीप्रवीणा अथान्ये चाङ्गलशिक्षाविचक्षणास्तथापरे
विसृष्टाम्बरा इतरे च धृतसुरम्यगैरिकादिविचित्रवाससः सम्प्रदायाभिमानिनः
पृथक् तिष्ठन्तु नाम ते बहवः अशिक्षिता अपरिष्कृता असभ्या अलसाष्टा
साधुवेषधृषः पुरुषा योषितयानाग्रातेश्वरतत्साधनाभिधानगन्थाः समाजसंहननाणु-
तरविस्फोटकोपमा, अथ हाहा ! कष्टमनिष्टाशुद्धाचरणरताः प्रमादिनो मादिनष्टापरे
प्रचुरतराः । अहो ! परन्तु बाह्यरसलालसावर्जं यमनियमोपरमभक्तिज्ञानसर्वात्म-
भावादि ब्राह्मगुणनिष्ठयाऽध्यात्मरसभोजिनो महात्मान उपलभ्येरन् कति ?
सिद्धमहात्मनां ब्रह्मविदां निवासनिलयत्वेन सुप्रसिद्धे हृषीकेशक्षेत्रे यदि न ते
सङ्ख्याधिकाः तर्हि तादृशानामपरत्र बाहुल्यं कथमुत्प्रेक्ष्यते ? पञ्चमषष्ठभूमिकारूढ-
स्याथ ब्रह्माभ्यासनिरतस्य वा ईश्वरप्रेमोन्मत्तस्य तथा फलपर्णाशिनस्तपस्विनो
वा योगविभूतिसिद्धस्य वा हन्त ! हन्त ! शैलूषवद्वेषविधानमदुष्करमपि नहि
वस्तुतस्तथात्वं पुरुषस्य सुप्रापमिति निर्विशयमदर्शि तेन तत्राधिकसम्पर्केण

साधूनां वेषभूषाभाषाभिस्तादृशवदभिनेतृणाम्। तथा च हिमालयारण्ये हरिणा
इव ज्ञानसिद्धा योगसिद्धाष्टा सामूह्येन विचरन्तीति तत्समूहमहमन्तः प्रविश्य
गङ्गोदकप्रवाहं रथ्योदकबिन्दुरिव सुखेनायत्नतः सद्य एव तत्स्वरूपो भविष्यामीति
च या प्रतीक्षा प्रबलतरा प्रावर्तत पिष्टशः सा समभूद्विचूर्णिता। परञ्च गृहान्
सपरिवारमधितिष्ठद्भिर्यदाध्यात्मिकं महत्त्वमुपार्जयितुं शक्यते तत्तत्साधनेन
साधकैरधिकारिभिः ततोऽधिकं वने किं सम्पाद्यते साधुभिः सन्त्यक्त-
गृहादिपरिग्रहैरुभयविधव्यवहारपराङ्मुखैः परान्नभक्षकैर्भिक्षुकैरिति च
महाशान्तास्तनयितुरुद्धुम्भते स्म तद्विस्तीर्णमनोनभसि देशकालप्रसङ्गेषु।
तिष्ठतु तावदेतत्। हित्वा प्रासङ्गिकं प्रकृतमनुवर्त्यते॥२२॥

किं दूरं व्यवसायिनाम्

कुब्जाम्रकक्षोण्यामेवं पञ्चषा मासाः स्वामिनः क्षणवदतिगताः। अथ ग्रैष्मकः
समयश्च सन्निहितः। उष्णतरकरलादिदाक्षिणात्यदेशानूष्मविषयेऽत्यशयिष्ठ सा
सर्वतः पर्वतप्राकारपरिव्रतवातप्रचारविधुराऽधस्तनी हिमाद्रिधरणिः। दिनमनु-
तीव्रतरब्रह्मातपसन्तापस्तत्र दुःसहोऽवर्द्धिष्ठ। किञ्च प्रकृत्या प्रकृतिसुषमारस-
पानलम्पटस्य तस्य हिमालयो नाम नगाधिराजो महन्मूर्तं प्रकृतिलावण्यकूटमिति
यः परोक्षः शाब्दिकावगमगिरिसमुत्पन्नः स खलु सुतरामन्तरजागरीदासन-
स्थैर्यप्रतिरोधकः। अपि च नित्यनिरन्तराध्यात्मसमाधिसम्प्रयोजकनितान्तै-
कान्तकान्तप्रशान्तहिमगिरिप्रोन्नतप्रान्तनिषेवणाभिलाषोऽप्यदम्यजवेनामुष्य
चित्तमुदतिष्ठिपत्। तथा च बहुहेतुसमुच्चयेनोत्तराखण्डो परितनविशिष्ट-
क्षेत्राणामुत्तरकाशीगङ्गोत्तरीकेदारनाथबदरीनाथप्रभृतीनां सुप्रथितनामधेयानां
सन्दर्शनादिप्रयोजना यात्रा निर्वर्तनीया तस्यामेव समायामिति तेन समयो
व्यधायि मनसा। किन्तु कथं देशभाषाभाषणबालिशो भिक्षाटनादि
कलाऽकुशलोऽकिञ्चनोऽसहायः साहसिकी दीर्घदुर्घटगिरिलङ्घनप्रवृत्तिमप्रति-
बन्धेन निर्वोद्धुमीष्टे? तथाऽपि किं दूरं व्यवसायिनाम्? उत्तरदिक्प्रस्थानार्थको
व्यवसायो न परित्यक्तः। एतस्मिन्नन्तर एवानुमिततच्चिन्ताविषादातिशयः

प्रसङ्गतस्तदा तदा निजकनीयांसमनुस्मरन् स्वामी तदाश्वासनाय लेखवचसो लेखमेकं व्यसृजच्छ्रद्धानस्य कस्यचित् साक्षरब्रह्मचारिणो हस्ताक्षरेणाख्यया च लिखितं यस्मिन्निदमावेदितं यत्स्वामिनां वियोगेन न विषादष्टिन्ता वा विधेया, प्रत्युत प्रहर्षो विधेयः सुष्ठु धीमता धृतिमतास्तिव्यधीमता भवता। स्वामिनः सर्वथा कुशलिनो विराजन्ते। अथाविलम्बतः श्रीबदरिकाश्रम-मभिप्रतिष्ठासवः सन्ति। सर्वेषां सर्वमङ्गलं विदधातु भगवती भागीरथीत्येवमादि। परन्तु प्रतिदलादिप्राप्तिभिया नामधामादीनां विवरणं हन्त न मनागदायि तस्मिन्नपि पत्रे। एवमध्यवसितश्रीबदरीवनप्रस्थानं कृततत्सन्नाहममुमवलोक्य तत्स्निग्धवरः श्रीराघवाचार्यः सौजन्यस्नेहसम्प्रयुक्तः स्वयं प्रतिग्रहोपजीवी ब्राह्मणोऽपि सन् कतिपयमुद्रिकाः सनिबन्धमुपदायाथ साधुसेवासदनात् कृष्णकम्बलक्षेत्रमिति सुप्रसिद्धादपि यात्रायाः कृते प्रचुरसाहाय्यमपेक्षितं परदुर्लभमसाधारण-मुपादापयदमुष्मै। अथ द्रविडसाधुद्वयानुव्रजितः स्वामी हृषीकेशात् समुत्थाय शुभे दिने मुपूरीमार्गेण हिमवदाभ्यन्तरप्रान्तविभागमद्भुततरमनुप्राविशत्॥२३॥

पर्वतीयश्रीः

पश्यन्नदृष्टचरचित्रविचित्रदृश्यान् साक्षाद्धिमाद्रिहृदयक्षितिदिग्विभागान्। ग्रामैर्विभिन्नजनतट्यवहारवेषैश्छन्नान् वनैरुरुघनैश्च शरारुभीष्मैः॥२४॥ स्वच्छाम्बुसुन्दरझरीनिवहैः सरिद्धिः क्षुद्राभिरद्रितटतो दृढरंहसाऽधः। व्यालीविवक्रचलचङ्क्रमणक्रमाभिराशोभितांस्तत इतः समभूतलैश्च॥२५॥ दूराञ्च दर्शितहिमाचलहैमकूटान् विस्मृत्य मर्त्यभुवनं स च किञ्चिदन्यत्। स्वर्गीयभूशकलमेतदखण्डशान्तिस्थानं सुचारुमतिविभ्रममित्थमापत्॥२६॥ स्तम्बस्तृणञ्च तरुगुल्मलतादयोऽस्मै काको बकः पिककपोतमुखा विहङ्गाः। गोश्वान्धमुख्यपशवष्टा तथैक एकः साधारणा अपि ददौ मुदमद्वितीयाम्॥२७॥ वैचित्र्यमत्र किमदादिविदेशदृश्या अद्रीशभद्रजठरैकविशेषवासाः। सम्यक् परोक्षविदिताद्भुततत्प्रभावश्रद्धाविवर्तितधिये सुधियेऽञ्जसेति॥२८॥
एवमपाराभिनवपर्वतीयश्रीसन्दोहदर्शनतोऽपरिमेयब्रह्मसुषमामाहात्म्य

सम्पत्तिमनुपदमविच्छिन्नापूर्वानन्दमधुपानमहोत्सवफलकमनुसन्दधानः स्वामी पञ्चचत्वारिंशत्क्रोशपरिमितान्दुर्लङ्घ्यदेशानतिलघ्य कतिपयदिनैरुत्तरकाशी-क्षेत्रञ्चाततकौतुकेन यथाकालमनुप्राविक्षन्मूलद्वारपद्यया । नात्र किञ्चिदपि पिष्टस्य पुनः पेषणायासः क्रियते, यतः स्वयं स्वामिविरचितं कैरलीग्रन्थरत्नं वरीर्वति सुस्पष्टचमत्कृताध्यात्मरसभरितभारत्योत्तरकाशीप्रभृतितत्समुपजुष्टोत्तराखण्डी-याखिलविशिष्टपुण्यधाम्नां विवरणात्मकमथ प्रकाशितं च श्रीमता साहित्यकुशल-बिरुदधारिणाऽनेकाङ्गलीकैरलीनिबन्धतल्लजप्रणेता टि. के. कृष्णमेनव बी. ए. बी. एल. इति शुभाख्याप्रख्यातेन विद्यावयोतपैश्वर्यादिवृद्धेन महात्मना हिमगिरिविहाराह्वयं विद्वज्जनसंश्लाघितं चेति । अथ सौम्यकाशीति स्कन्द-पुराणैकदेशकेदारखण्डोपवर्णितमिदं स्थानं न पूर्ववाराणसीवत् प्राचीनमैतिहासिकं, परमर्वाचीनतया तु प्रसिद्धिमधिरूढं पुराणग्रन्थपत्रपट्टिषु प्रवेश-मलब्धेति प्रवदन्ति सप्रमाणमैतिहासिका गवेषकाः केचित् । अथेदानीं तु केषाञ्चिन्मते विरक्तानान्तपोनिष्ठानात्रिरुपद्रवतपोभूमितयान्येषामश्रद्धधानानां नये कतीनाञ्चिदशिक्षितानामलसतराणां साधुपदवाच्यानां निद्रातन्द्रीनिकेतनत्वेन चाध्यक्षीक्रियते वैचित्र्यादि भावचित्रीकृतचेतोभिः सचेतोभिः प्रत्यब्दमुपचीयमानसङ्ख्याकानाम् । हिमाद्रिहृदयशायिनीयममृतधुनी पाथःपवनपाविता काशी स्वामिभिस्तु सश्रद्धमेवमुपावर्णिततत्प्रणीतश्रीसौम्यकाशीशस्तोत्रे, पञ्चक्रोशविशङ्कटं वरुणया चास्या च संवेष्टितं भूभृद्भूषणवारणावतनितम्बालम्बि यद्भ्राजते । गङ्गा यत्र च गायतीव मधुरं सामोर्मितुङ्गस्वनै-स्तप्यन्ते च तपो वितृष्णमतयो यत्रोल्बणं साधवः । तत्रास्ते विश्वनाथः श्रीशक्त्यादिसहितः प्रभुः । स्तोत्ररत्नेन यो देवस्तुष्टुवेऽनेन सौम्यराट् ।। इति ।। २९ ।।

विचारणीयो विषयः

तत्र च गङ्गातीरसंस्थे कैलासमठे शाङ्करसम्प्रदायानुगतदशनामिसन्न्यासिनां

हृषीकेशस्थितसज्जकाश्रमशाखाभूते सन्देशदलसम्प्रचोदिततदधिकृतकृत-
स्वागतसत्कृतिना तेन निरातङ्कमत्यवाहि स्वल्पीयो दिनकदम्बकमिदानीमुपरि
शैत्यप्राचुर्यं विद्यते; कतिचन वासरानत्र न्युष्य पष्ठात् प्रस्थातव्यमिति
तत्रत्यवृद्धविरक्ततदनुरक्तविद्वत्स्वामिशङ्करानन्दवङ्गीयप्रभृतिभिरनुशिष्टेन ।
तथा च सुरम्या सुप्रशान्ता राजसवृत्तिसम्पृक्तिशून्या शिशमिषुभिरनिश-
मवश्यमासेवितव्या किन्तु तामसगुणगणिकागणप्रतारणावधीरणनिपुण-
धिषणैर्नान्यैः सत्त्ववृत्तिकुलमत्तकाशिनीव्रतैरधिकारिभिरियं भूरिभयतरा
भूमिरतितरामुल्लासमानन्दं चोदपीपदत्तस्य चेतसि; ततश्च तत्राचिरेणागत्य पुनरपि
किञ्चिदधिककालावच्छिन्नतया यथेच्छं तत्प्रशमसुधारस आस्वादनीय इति
सङ्कलनाऽपि समजनि । अथ तत्रैवं कैलासनिलये विश्राम्यन्तममुं नूतनयति
देशवाचा व्यवहर्तुमशक्नुवन्तमपि तद्वाचा विविधांष्टा प्रदानप्राक्षुरन्तर्बहिष्टा
तन्मठस्य निवसन्तो मुण्डिनः, किं देशीयो भवान्? ब्राह्मणोऽब्राह्मणो वा?
को नाम भवतो योगपटुः? किं वेदं जानाति शास्त्रं जानातीत्येवमादीन् प्रसङ्गेऽप्रसङ्गे
चाभद्रभावेन । हृषीकेशेऽपि काषायवाससो जना एतादृशान् पृच्छाशरान् बहून्
बहवः प्रयुञ्जाना दृष्टाः कालेऽकाले च प्रायशोऽपरिष्कृतमतयोऽसभ्यसंव्यवहाराः ।
अहो ! खलु लोके गुणिनः परेषां गुणेषु रमन्ते यथा भ्रमराः कुसुमधुषु; अथ
दोषवन्तगान्धेयां दोषेषु नितरां प्रमोदन्ते यथा कुक्कुटाः कुक्कुराष्टावस्करेषु;
हन्त ! हन्त ! परेषां दोषास्तु तेषां पुत्रोत्सवायन्त इति नैतदविदितं दोषज्ञानाम् ।
अथ च संसार एष बहुलतया दुष्टजनसमाक्रान्त इति सर्वत्र यदि पररन्ध्रान्वेषका
उपलभ्यन्ते तर्हि किमाष्टर्यं तत्र ? अहह ! परेष्वेवं स्वरसतः प्राकृतवच्छिद्राणि
निर्वर्ण्यथवा निर्माय तेषु नितरां रिरंसव इमे महात्मानो वा दुरात्मान इति
महानयं विवेचनीयो विषयः । अस्तु । अथ जगद्गुरु श्रीशान्त्यानन्द-
सरस्वतीचरणेभ्योऽधिगतब्रह्मविद्योपदेशस्तेषां सरस्वती योगपदं ग्रहीतुमर्हति
यदि तथायमिच्छति जनस्तेभ्योऽगृहीतसत्र्यासदीक्षोऽपीत्येतत्तदीयं प्रतिवचन-
शब्दमुपश्रुत्य योगव्यपदेशविषयकमहो ! कष्टान दण्डी स्थविर उल्मुकवर्णो

भ्रष्टरदनोऽनाघ्रातशास्त्रगन्धोऽपि ब्राह्मण्याभिमानी मर्मरशब्दतः फणिनीव सद्यः प्रक्षुभितोऽमर्षवेगादेवमवमदद्भुतमुष्णतरान् व्याहारविषकणान्। किं किमुच्यते भवता ! अब्राह्मणस्यादण्डिनः सरस्वतीयोगनामग्रहणे को नामाधिकारः ? इदानीं का नाम वर्णाश्रमधर्ममर्यादा ? उच्छृङ्खलाचरणस्वतन्त्रा हि सर्व इति। अहह ! कुलपरम्पराप्राप्तं पुरातनं प्रातिस्विकं स्वं स्तेनयन्त इव सरस्वतीप्रभृति स्वकीययोगव्यञ्जनान्यपहत्योपभुञ्जाना अदण्डिनः कथं न महापापाचारा अधिक्षेपार्हा इति तस्य महामहात्मनोऽभिसन्धिरिति तूर्णमवगत्याथ मनसिकृत्य चाशिक्षितप्रज्ञैः सह विचारविनिमयेन न किञ्चित् प्रयोजनमिति स मन्दहसितविकसितमुखमुकुलस्तूष्णीमवतस्थे। अत्र किञ्चिद्विचारयामः॥३०॥

सनातनधर्मः

मर्त्येषु कष्टिदहह जन्मगुरुर्वरिष्ठो हा ! हन्त ! जन्मलघुरामृतिगर्हितोऽन्यः। एवं समाजघटनाघटिता विधात्रेत्येष भ्रमोऽत्र भुवि बालधियां चिराय॥३१॥ धर्मादिनिर्मितिविधौ वयमेव दक्षा धाता तथान्य इह कः पशुवद्विधेयः। कृष्टिः क इत्थमभिभावक शास्तृतास्मञ्जन्मप्रभाव इति मूढमतं सहेत॥३२॥ भोग्या इमेऽस्मदपरे ह्यहमेव भोक्ता विद्या यशश्च विभवाः परमस्मदीयाः। प्राण्यादयं जगति मात्स्यनयो न यावत् साम्येन सम्यगखिलाष्टा सुशिक्षिताः स्युः॥३३॥ पुंस्त्रीसमाजविषया विषमोञ्चनीचा दृष्टिर्मिथो व्यवहृतिष्टा ह तन्निबन्धा। यावज्जयेज्ज्रठमूढपरम्परेयं सोदर्यभावजनिता कथमत्र मैत्री॥३४॥ दारिद्र्यमौर्ख्यमुखवैतरणीमगाथां हन्तावतीर्ण इह दुर्भगमातृकुक्षेः। तत्रैव वृद्धिमथ मृत्युमुपैति बालो हा ! हा ! तदुद्धतिमथापि विदुर्न धर्म्याम्॥३५॥ हा ! हन्त ! दुःखजडदुर्विधजीविताद्यो जातु स्वमुन्नमयितुं यतते परांष्टा। जातिप्रतीपचरणः स तु धर्मबाह्यो निन्दन्ति चैवमधमोद्भवमग्रजाताः॥३६॥ चाण्डालयोनिःसहजाञ्जडतादिदोषांस्तित्यक्षतीह निजपौरुषशक्तियोगात्। यः सोऽघकृद्य इतरः खरवन्मुमूर्षेञ्चाण्डालिकैः कुलगुणैः स तु धर्मनिष्ठः॥३७॥

एतादृशी यदि सनातनधर्मनीतिस्तत्तादृशस्य तु सनातनता कथं स्यात्।
 सूक्ष्मेक्षणो नरसमाजमखण्डमेकं कः खण्डयन्तमिममाशु न सञ्जिहीर्षेत् ॥३८॥
 सर्वेषु देशसमयेषु समस्तमर्त्यश्रेयः प्रदो बहुमतश्च सनातनः स्यात्।
 एकैकदिवक्षणसमाजनिबद्ध धर्मो ह्यन्योन्यमत्सरजनिर्ह कथं ध्रुवः स्यात् ॥३९॥

तर्हि को नाम सनातनो धर्म इति चेत्तन्निरूपणपरा इमे श्लोका उदाह्रियन्तेऽत्रा-
 स्मत्कृतगङ्गास्तोत्रगताः ।

श्रद्धाजडाः किमपि कार्यमचिन्तयन्तः सद्वाथ दुष्टमिति हा ! स्वविचारहीनाः ।
 क्षारोदकं प्रहिरयं खलु पूर्वखातोऽस्तीत्याग्रहाग्रहधियो हि पिबन्ति सर्वे ॥
 आनन्दसुन्दरतनोस्तव जह्नुकन्ये ! सम्प्राप्तिरत्र महिताथ च दैवसम्पत् ।
 साध्यञ्च साधनमिदं द्वयमेव नान्यन्मन्ये सनातनसुधर्म इति प्रमुख्यः ॥
 सर्वेषु देशसमयेषु च सत्रयेषु सत्पुंसु चैकरसमव्यभिचारि यस्मात् ।
 तस्मात्स्थिरं ह्यपरिवर्ति च मुख्य एतद्धर्मः सनातन इतोऽन्यदमुख्यधर्मः ॥
 त्वत्प्राप्तिरेव परमे ! परमः पुमर्थो ह्यालक्ष्य लक्ष्यमिदमत्र करोति कर्म ।
 यत्कालदेशसदृशं स तु शुद्धधर्मस्तद्वांस्ततस्तव सनातनशुद्धधर्मी ॥ इति ॥४०॥

केदारं प्रति

अथ चैवं तत्र द्वित्रसप्ताहानतिवाह्य सौम्यवाराणस्यां ततः श्रीगङ्गोत्तरीमभिप्रतस्थे
 स्वामी त्यागानन्दः । इत ऊर्द्धं तु यात्रायां यात्रोद्यतः कष्टान नम्पूतिरिब्राह्मणयुवा
 केरलीयः समानभाषाभ्यवहारादिव्यवहारो ब्रह्मचारी तस्यानुचर आसीद्य-
 दृच्छयासादितः । अहो बत बहुलोत्तुङ्गघनविपुलानेकगिरिकाननपरम्परामथ
 श्रीविष्णुपदीतत्पोषकानेकोपसरित्रीलनिर्मलसलिलप्रवाहभङ्गीमथ चात्र मध्येमार्ग-
 मृषिकुण्डं तथा केदारनाथनिकटगङ्गारौकुण्डमनन्तरं च श्रीबदरीधामस्थं तप्तकुण्डं
 गन्धकशिलासम्पृक्तप्रतप्तपाथः सम्पूरितमदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा महान्तं विस्मयमानन्दं
 च सोऽनुप्रापत् ॥४१॥

वैकुण्ठपादविगलज्जलबिन्दुरेकोप्यापीनकिल्बिषमहादववह्निदाहात् ।
 सद्यः प्रदूनमपदं परिपाति यस्यास्तज्जाह्नवीजनिभुवं स बभाज भक्त्या ॥४२॥

एधितकौतुकेन तत्रत्यामलौकिकीं सौन्दर्यधाटीमथाध्यात्मिकीं च महतीं
 शान्तिं सप्ताहमेकमुपभुञ्जानः स तदैतिहासिकवैभवमनन्यश्रद्धया स्मारं
 स्मारमनुष्ठेयविशेषांष्ट तत्र ये स्नानदर्शनभजनध्यानादयः सर्वान् सम्यगनुतस्थौ
 यथेप्सितमेकान्तपूते पुण्यधाम्नि । ततश्च केदारनाथञ्चचाल लक्ष्मीकृत्य । अन्तरा
 च वृद्धकेदारनाथत्रियुगीनारायणयोर्दर्शनभागाधेयेनाथ पवालिपर्वतघट्टस्य
 महोच्छ्रितस्य विचित्रदर्शनैर्दर्शनीयस्य तथा तत्पार्श्वप्रान्तस्य च विपुलमञ्जुल-
 विविधाद्भुतमृगविहङ्गमाध्युषितमहाविपिनपरिच्छन्नस्यालोकनाह्लादेन
 चात्मानमकृतसुकृतात्मा कृतात्मानम् । अथ केदारनाथक्षेत्रं च श्रद्धया
 प्रवृद्धयोद्धर्षणेन चानुप्रविशन्,
 रजतधवलमुच्चैर्भासुरं गोपुराभं
 तुहिनशिखरिकूटं तत्र लावण्यकूटम् ।
 निकटभुवि विलोक्य प्राप्तदिव्यप्रहर्षो
 विषयविषयिबोधात्सोऽगमद्दूरमार्गम् ॥४३॥

अथ च तत्रापि मन्दाकिनीमञ्जनदेवदर्शनादिकं निर्वर्त्य विधिवदसौ परेद्यवि-
 प्राकृतिकाद्भुतदृश्यद्युतिविद्योतितां क्षोदीयसीमपि नेदीयसीं चौर्वाडीसञ्ज्ञिकां
 सरसीमयासीर्दुर्गमविषमेण पथा । अहह ! घनतरतुषाराच्छन्ननिखिलतीरस्थल्या
 धवलदन्तावलावलिभ्रममादधानैस्तुषारखण्डैर्मण्डितेष्वनीलकलेवराया अस्याः
 कासारकन्याया अनुपमाभिनवसौन्दर्यशोभया समार्जितचेतास्तत्पार्श्व एव
 परिललितविनोदैर्दिनं समग्रमचिक्षिपत् । अन्यच्च वासुकिनामकमुरुतरं सुरम्यं
 सरोवरं किञ्चिदिव विप्रकृष्टं न सङ्गन्तुमपारयत् स सुयोग्यपथप्रदर्शकानुपलम्भेन ।
 ततश्च श्रीकेदारनाथधाम्नो बदरिकाश्रममयाञ्चक्रेऽलकनन्दासव्येतरतीरविराजमान-
 मृषिमुनिमण्डलोपजुष्टं पतितपावनं पुराणप्रसिद्धमतिलङ्घ्यैकैकशः पथिगतान्
 बहुमहारण्यमहीधरानथ क्षुद्राक्षुद्रनानाग्रामसन्ततीष्टा तथा गुप्तकाश्युषामठतुङ्गनाथ-
 ज्योतिर्मठादिविशिष्टस्थानान्युपसेव्य च बहुभिर्बहुमुखायासपरिक्लिष्टैरहोभिः ॥४४॥
 कनकशिखरगौरी शम्भुकैलासमुख्यप्रभुविहरणशृङ्गैः शृङ्गिणो देवमूर्तेः ।

अहह बदरिकेयं पुण्यपूतावदाना तिलक इव लुलोके फालपट्टे विशाले ॥४५॥

ऋषियुगलमृषीणां वन्द्यवंशावतंसो

ह्यसितमुनिरमेयप्राभवोऽन्ये शुकाद्याः ।

तप उरु सुचिरं यत्स्थानमास्थाय चेरु-

निजमहिमनि दीव्यद्विष्टितोऽदर्शि दृग्भ्याम् ॥४६॥

अथ च तत्र तप्तकुण्डे तीर्थे सर्वोत्तमे सश्रद्धमवगाह्य श्रीमन्नारायणप्रमुखानां
दैवतानां दर्शनमकार्षीत् स्वामी । तथा ब्रह्मकपालीप्रभृतीनां च तत्रत्यविशिष्ट-
स्थानानां यथावत्संसेवनमकारि तेन सुष्ठु यतियोग्येन विधानेन । कस्यचित्
पौरोहित्यवृत्तिमतो विप्रस्य प्राघुणसदने क्षपामेकां क्षपयित्वा पष्टादभीप्सिताधिक-
द्रव्यानुपलम्भशङ्कया स एष तेनोपेक्षितोऽवशिष्टमनेहसमपरत्रातिवाहितवान् ।
हन्त ! हन्त ! भारते वर्षे नगरे ग्रामे यत्र कुत्रचित् कोणे तीर्थे च पवित्रतरे सर्वत्र
तृष्णालोभदम्भादिबहुकालेयदोषविदूषितं शमदमतपोज्ञानविज्ञानादिभिः
स्वाभाविकगुणैर्विरहितमशुद्धं ब्राह्मण्यं सुलभमभिवर्द्धत इति साक्षादेवमवगत्य
लोके शास्त्रे च कीदृशी ब्राह्मण्यस्य चिरन्तनी साद्गुण्यनिष्ठाप्रतिष्ठाऽथ कीदृशं
ब्राह्मण्यदौरवस्थ्यमिदानीन्तनमिति तत्तत्प्रसङ्गेषु विमृशतस्तस्य विस्मितं विषण्णं
च समभून्मनः । अथ ततश्च श्रीबदरीधाम्नः स विलम्बमन्तरा प्रतिचलितुं प्रवृत्ते
विसृज्य तत्र विशिश्रमिषुं व्रज्याश्रान्तं ब्रह्मचारिणमनुचारिणमसहायः । तथा च
वनीयककलायामिव स्वयं पाचककर्मण्यपि नितान्तमपटुः परिक्रिश्यन्नेव
दीर्घदुर्गमतरम्मार्गमतिचक्राम सादुभक्तैरुदारैरध्वनीनैर्ग्रामीणैष्टाप्रार्थितप्रदीय-
मानेन भोज्येन देहयात्रां साधयन् । मध्येमार्गमेकस्मिन् मध्याह्ने कस्मिंश्चिद्
ग्रामदेवताऽऽवासे क्षुधया पीड्यमानमपि निष्ठोऽस्मासीन्मुदासीनं तमालक्ष्य
करटकृष्णबहिरङ्गोऽपि कथान वैष्णवः साधुष्टाक्राङ्गधवलान्तरङ्गः, कस्माच्च-
नोदारयात्रिणः सकाशात्स्वस्य तथा तस्य च कृते गोधूमपिष्टादिकं प्रतिगृह्य
तत्र विविक्ते स्थाने तत्पचनकर्मणि प्रावर्तत । अहो ! तत्रैव निकटभुवि स्वकीयमंत्रं
निष्पादयन् कथान ब्राह्मणः प्रौढवया ब्रह्मचारी साधुरिति विभाव्यमान एतत्

सर्वत्रिर्वर्ण्य महता क्रोधेन स्वचुलिकात् उत्थाय तत्साधोरभ्यर्णमागत्य तत्र सम्मिलितान्सर्वानाकम्पयन्निव परुषस्वरेण तमित्यमुच्चैर्भर्त्सयितुमारेभे। अरे पाखण्ड ! कस्त्वम् ! किं सम्प्रदायः साधुस्त्वमसि ? किं वर्णीयस्त्वम् ? सूत्रहीनस्त्वमन्यस्मै कथमन्नं पचसि ? अपसर त्वमतः स्थानात्। सनातनधर्ममर्यादा भक्ष्याभक्ष्यचिन्ता च किमशेषा विध्वस्ता ? निःसर ! निःसर ! इतो दूरतः पलायस्व ! सन्न्यासी कथं तव करादन्नं ग्रहीष्यति ? एवं प्रकारानपशब्दान-श्राव्यान्नपराधिनं साधुं प्रति प्रक्षिप्यमाणान् दूरत आकर्ण्य खिन्नमनाः सहसा तदन्तिके पतित्वा तं नैर्यतप्रकृतिं हन्त ! सान्त्वयितुमरं चिचेष्टेऽस्मत्स्वामी।

आध्यात्मिकमार्गे

किमर्थमेवं गर्हते भवान् साधुरिमं साधुम्। एवं प्रचण्डामर्षोत्कर्षाय किं सम्पन्नमत्र ? अयं साधुर्वैष्णवो विष्णुस्वरूपो मामशनायोद्विग्नमालोक्य मदर्थमप्यदनीयं पचति चेत्, भवते किमपराद्धं तेन ? अहो भवद्बुद्धता मर्यादामतिलङ्घयति। तस्य हस्तादन्नं ग्राह्यमथवा न ग्राह्यमित्येकतरविनिर्णये बुभुक्षुरहमेवाधिकारी न भवान्। निर्मृष्टशरीरेण विपच्य दीयमानं निर्मृष्टमन्नं ग्रहीतुमहं सर्वदा निर्घृण इति ममानुमत्यैव तेनास्मत्कृतेऽप्यद्यं विपच्यते। भवान् किमर्थमन्तरानुप्रविशति ? भवद्धर्मनिर्णये यथा भवतः तथाऽस्मद्धर्मनिर्णयेऽस्माकमपि स्वातन्त्र्येण भवितव्यमित्यशिक्षितो भवान्न जानाति। इत्येतादृशैरुपशामकैरपि तदुपदेशवाक्यैस्तद्रोषाग्रिर्नमना-गशाम्यत्, प्रत्युताज्यप्रक्षेपेणैव प्रचण्डतया द्विगुणितमवर्द्धत। तथा च भवादृशाः परमहंसा धर्मविध्वंसकाः कलियुगविभूषणमेवेत्यादिभिस्तीक्ष्णवचनशरैः प्रथमतः स्वामिनं प्रहृत्य पश्चात् स पुनरपि पूर्वाधिकरंहसा तं वैरागिसाधुं पाककर्मणि प्रवृत्तमतितीक्ष्णदुर्वाणीबाणैरुन्तुदैरविरतं व्यङ्गुमारभत। स च साधुः साधुशीलस्तादगृहणवेदनां सोढुमश्क्रुवन्नहो ! अन्नमपक्त्वाभुक्तवैव स्वमश्मन्तं परित्यज्य दूरतः परोक्षमपासरत्। हन्त ! हन्त ! कटुतरवाक्प्रहारैरेवं विप्रेण स स्वामिनो भक्तः साधुरपसारित इत्यतः स धर्मव्याख्याता ब्रह्मचारी भिक्षापवर्जनेन परिव्राजं क्षुधार्तमनुग्रहीष्यतीति स्वामी स्वकीयमाकुलं

चित्तमाश्वासयामास। परन्तु भिक्षाकबलमेकमपि तस्मै भिक्षुकायाभ्याश-
वर्तिनेऽप्रदायैव विप्रवरः स साधितं सर्वमन्नं स्वयमाकण्ठमभुष्ट। अहो खलु
द्विजवरस्य धर्मप्रचारपरिपाटी नूतना विचित्रतरेयमिति सोऽत्यन्तमस्मेष्ट। अथ
जिघत्साघस्मरं किमपि खाद्यविन्दमानस्तत्र ततः स समुत्थाय तत्क्षणमग्रे सरन्तीं
सरणिमनुससार मन्दमन्दम्। सायमन्यत्र किञ्चिद्दूरतरे विश्रामागारे भक्तेभ्यो
लब्धमन्नं स्वल्पतरमभ्यवहृत्य स परमां तृप्तिमुपागमत्। एवंविधविविधानिष्ट-
कष्टतरोपलम्भप्रणाल्या सोऽनलसचारी द्वादशदिनैरेव कृतपञ्चप्रयागादि-
नानापुण्यसलिलावगाहः श्रीबदरीनाथधाम्नो हृषीकेशक्षेत्रमुपजग्मिवान्
गुरुपूर्णिमातः पूर्वमथाध्यूषिवांष्ट्र यथापूर्वं पूर्वोपजुष्टमुदवसितं सर्वतोऽनुकूलं
सत्र्यासिनां ब्रह्मानन्दमठनामधेयम्॥४७॥

शान्तिर्दान्तिरथानुचिन्तनमनन्यासङ्गमीशस्य य-
द्वैतृष्ये पथि दुर्गमे च सुखतः सञ्चारकेली यतेः।
धर्मेष्वेषु स धर्मवांष्टिरतराभ्यासेन सिद्धोऽस्खलन्
प्रत्यस्थादनुवेलमस्तकलनं नूलोऽपि सन् प्रलवत्॥४८॥
अप्राप्यं स्वगृहेषु यत्तदिह किं सम्प्राप्यते सम्प्रति
प्रालेयाद्रितटेषु मस्तरिपदारोहे मयेत्यन्वहम्।
स्वच्छन्दं स्वधियं व्यचीचरदसौ धीमानवष्टभ्य न
श्रद्धारुद्धमतिः कदापि यद्ब्रूदृष्टानुगो वृष्णिवत्॥४९॥
धीरोदात्तसुधीर्विवेकनिपुणो योऽक्षस्वतन्त्रः स वै
कर्तव्याननुवर्तयन्नपि निजान् गार्हाष्ट्र सामाजिकान्।
अर्हेत्क्रीडितुमीश्वरेऽपि तु सदाध्यात्मप्रवृत्तौ क्षणा-
नासुप्तेर्न नियोक्तुमित्यपरधीन्यासी समुत्कृष्यते॥५०॥

अथ पुनराध्यात्मिकेषु नित्यनिरन्तरमनुचिन्तनाद्याचरणकर्मसु तथोपदेशादि-
प्रचारणकर्मसु च न्यासिवदितराश्रमिभिः कर्मकारिभिरपि साधनसम्पन्नैरन-
न्यचेतस्तया प्रवर्तितुं शक्यत इति चेच्छक्यतां नाम। नैतद्विप्रतिषिध्यतेऽत्र।

तर्हि विक्षेपभीरवो धृतिशून्याः साधनविधुराः साधारणा एव नित्यनिरन्तरनिर्विक्षेप-
तामभिकाङ्क्ष्य व्यवहारजटिले जीविते तामविभावयन्तस्तदर्थं सर्वं सत्र्यस्य
वनमुपाश्रयन्तीति चेत्तदपि बाढमित्यङ्गीकुर्मः । तथाप्यविक्षेपभीरुणा स्ववेश्म-
वास्तव्येन धृतिशालिनापि विषयगतव्यवहारशीलेनावश्यं विषयवेश्याहाव-
भावाद्यनभिभाव्योद्भटोच्चण्डप्रभावभीरुणा भवितव्यमिति यदि न्यासी
तमुद्ग्राहयेत्तर्हि विक्षेपभीरुणा वनवास्तव्येन न्यासिनापि कर्तव्यानामकिङ्करेण
सर्वस्वतन्त्रमन्येन हन्तहन्तावश्यमालस्यमहान्धकूपप्रपतनप्रमादभयभीरुणा
भवितव्यमिति कर्तव्यव्यवसायी तमन्नाम्बरमात्रप्रार्थिनं प्रत्याययेदिति च सत्यात्
सत्यतरमत्र स्पष्टतया वक्तव्यं प्रतिभाति ॥५१॥

तृतीयोल्लासः

निर्विषादमीश्वरस्मरणम्

अथ वर्षासु हृषीकेशविपिनराशिर्विटपिवल्लीगुल्मादि विविधोद्भिद्वर्ग-
विराजितोऽतिहृष्टपुष्टदशामाटीकिष्ट सर्वतो हरितवर्णनिबिरीसदिव्यद्युतिमयीं
हृदयोल्लासविर्वर्धिनीं प्राकृतिकनानाद्भुतसुलक्ष्मीकाम् । तथापि तत्सुषमा-
विस्तारमधुपानमहोत्सवं सम्यक्तया निर्वर्तयितुन्नापारयत्स तीव्रतरोप-
तापसमाक्रमणेन । वनप्रान्तीयेन तत्कालस्वाभाविकेन साङ्क्रमिकेण शीतज्वर-
विशेषेण यथा तत्र वास्तव्याः प्रायशो विश्वे जनास्तथा सोऽपि शय्यातलमुपजोषितः
किञ्चिदिव दीर्घं कालम् । तथा च रुजा जनितं महत्कष्टं शारीरकमकैतवतितिक्षया
तस्य सोढव्यत्वेन समापतत् स्वगात्रमात्रपरीजनस्याकृतपूर्वतत्तादृशक्लेशाति-
शयपरिचयस्य । तथापि तादृशं कष्टं न केवलं कष्टरूपेण किन्तु कृच्छ्रतपोभावनया
सोऽत्यवीवहदिति तदभद्रमपि कल्पते स्म महते भद्राय । क्ष्वेलाममृतयति हि
लोके तत्कलाकोविदः ॥१॥

दुःखं यद्यदनुप्राप्तं तपोरूपेण भावयेत् ।

तर्हि दुःखं न दुःखाय स्यादिति श्रुतिमातृगीः ॥२॥

एतन्न्यायेनैष यद्यदामयादिनानानर्थदुःखमुपनतं हाहाकारं विहाय
प्रतीकारचिन्तां वा न केवलं तदात्वे किन्तु सर्वदापि निर्विषादमीश्वरानुस्मरणेन
तदनुग्रहात्मनासहिष्टेति नैतदसाधारणमास्तिकप्रवरानामेश्वरैकसमर्पित-
प्राणानामीश्वरप्रेममात्रोपजीविनां जनानाम् । एवं हृषीकेशे तत्रत्यकुख्याति-

मत्पित्तोपतापतापेन प्राथमिकौ श्रावणभाद्रपदौ कृच्छ्रेण विच्छिद्य यथावदाश्विने
मासि स्वस्थतामविन्ददथ नियमतो निसर्गतोऽसौ साधुधर्मानुष्ठानावर्तनपरष्टा
पूर्ववत् समवर्तत। परमशुश्रुवच्च शुश्रूषुं कञ्चन यतिं श्रीशङ्करकृतं शिवानन्द-
लहरीस्तोत्ररत्नमनेकशस्तेन समभ्यर्थितः स तादृशेषु लहरीग्रन्थेषु विशिष्य
दक्षिणात्यास्तेषु च केरलीयाः परम्परयाभ्यासातिशयवन्तोऽधिकतरपण्डिताः
स्युरिति महत्या श्रद्धया विनीत्या च॥३॥

वर्षान्ते गगनतलं बभूव शुभ्रं श्यामश्रीलसितमनोज्ञमञ्जनाभम्।

स्वच्छन्दं चरितुमितस्ततष्टा कुट्याः सानन्दं बहिरथ साधवः प्रवृत्ताः॥४॥

दुर्गाया अपचितिवासरेषु भव्येष्वानन्दप्रसविषु जाह्नवी जलाङ्गी।

हा हाऽरुरुददखिलान् महाविपत्त्या मात्सर्यं हृदि न तनोति का सपत्नी॥५॥

अप्पूरः प्रलयजलप्रचण्डरंहा गङ्गाया बहुदिनवर्षणप्रवृद्धः।

साधूनामथ च तदोकसां मठानां वैदेह्यं बत विदधे बलाद्बहूनाम्॥६॥

ब्रह्मज्ञा अपि रुरुदुर्विमुक्तकण्ठं दृष्ट्वा तद्वरकृददृष्टपूर्वदृश्यम्।

हाहेति प्ररुवुरक्षमाः प्रकामं तत्रैवं कमपि स दृष्टवान् विनोदम्॥७॥

अध्रौव्यं विपदथ सम्पदासमन्ताद्दुःखं वा सुखमिति यच्च जन्ममृत्यु।

स्वाभाव्यं तदिदमहो भवस्य दृष्टं कौटस्थ्यं ह्यविचलमात्मनः स्वभावः॥८॥

आष्टार्यस्तिमितविलोचनस्थापि ह्याष्टार्यं महदवलोक्य पर्वतेऽपि।

प्रोञ्चे यज्जलचयवीचिकाट्टहासप्रोल्लास्यं प्रभुबलमस्मरत्स भक्त्या॥९॥

अथ द्वितीयः शीतकालष्टा हृषीकेशीयः कर्कशतरोऽपि मनः शान्तिसमाधि-
संवर्द्धकः समागच्छत्। अत्रान्तरे तु ब्रह्मानन्दाश्रमस्याध्यक्षो महन्तपदवाच्यो य
आसीद्दक्षिणात्यः स केनचित्कारणेन तत्पदात् प्रच्यावित इति तत्स्थानं
रिक्तमनधिष्ठातृकमवर्तिष्ट। मठस्यापरतन्त्रः स्वामी, स्वामी श्रीपूर्णानन्दगिरिर्यः
खलु सन्निकृष्टकैलासमहामठस्यापि मुख्योऽधिपतिः तत्र च बहिष्टा सङ्गम-
प्रसङ्गेष्वसकृत्तमावेदयत् स्वामिनं भवान् पण्डितो दैवादत्र समागत्य वस्तुमारभत;
अतो भवानेवास्याराजकतां गतस्याश्रमस्याध्यक्षपदं गृह्णातु; यदि भवानुर-

रीकरिष्यति तर्हि वयमविलम्बितमेव तत्पदे भवन्तमभिषेक्ष्यामो यथार्हमिति सस्नेहेनिर्बन्धम्। स च भक्त्या विनयेन च बद्धकराञ्जलिस्तत्क्षणेषु तत्क्षणमेवं प्रत्यवोचत् महन्तपदाधिरोहाय खलु नाहमधिकृतः, एतादृग्व्यवहाराभिरुचिः स्वभावतो मम न विद्यते; परमेतद्देशवाणीव्यवहाराद्यनभिज्ञा कथमाश्रमसञ्चालने समर्थः स्यामिति।।१०।।

नेपालं प्रति

अत्र हृषीकेशेऽवस्थाय यादृक्क्रियते ब्रह्मानुस्मरणं, तादृगन्यत्राऽपि निरातङ्के स्थाने कर्तुं शक्यत इति सम्यग्विज्ञानत्रय हिमवद्विव्यदृश्यसुषमारसानु-भवलम्पटस्तद्विहरणोत्सुक्या स्वामी नेपालराजधान्यां पशुपतिनाथधाम्नि सर्वोत्तरीय-देशसुप्रसिद्धेऽचिरेण वर्तिष्यमाणे शिवरात्रिमहोत्सवे कथञ्चिदुपस्थातव्यमिति सुदृढं मनसि समचकलत् प्रत्यपीपलञ्च शैत्यप्रौढिमातिपातसमयमक्षमतया। तदन्तराले च कैलासमठे माघे मासि नियमतः सम्पद्यमानभाष्यकारीयमहास्थानाध्य-क्षतया तत्र समागतान् निजगुरुभूतान् श्रीजगद्गुरुशान्त्यानन्दसरस्वतीपूज्य-चरणानप्रतीक्षितमद्राक्षीदभिमुखमकृत्रिमस्नेहवात्सल्यशेवधीन्। अहो! तस्य मुण्डित्वमापन्नस्य निर्वर्णनक्षण एव बहिर्निःससाराचिन्तितं हन्त! महता भावावेशेनेदृशी वाणी शङ्कराचार्यमुखात्।

हन्त! भवता गैरिकवस्त्रमिदं कदा धारितम्?

स्वामी - परिधानमिदं परिधायाब्दादधिकमनेहसमतिगमितवानहम्। अथ न किञ्चित्कालं किञ्चिदन्यत् प्रष्टुमशकि तैर्बतानेकादम्यदुःखादिभावप्रभ-वोपरुद्धवागादीन्द्रियव्यापारैः।।११।।

सम्पदे नयनयुगं तदीयमश्रुप्रस्रावि स्वरसत आविला मुखश्रीः।

सुस्निग्धं जनमुरुभागधेयमार्यं दृष्ट्वा कः कृशकबलार्थिनं न शोचेत्।।१२।।

एवं हा विकृतिमगात्तदीयचेतो वैतृष्ण्यव्रति धृतिमत्तथापि चार्द्रम्।

स्वीयत्वप्रणयसुपेलवं प्रसूनं न म्लयेत् किमणुतृणानलावलीदम्।।१३।।

ब्रह्मज्ञः स्थिरसुमतिः स हृद्विकारादुत्तस्थौ झटिति परं विवेकदक्षः।

संस्कारैः स्वयमुदितात्सतामयोग्याद्गन्तेव स्खलनत अपि च स्वभावम् ।।१४।।

अथ कुशलवृत्तमेवमनुयोक्तुं पुनरपि प्रावर्तत गीर्वाणवाचा जगद्गुरुर्महता स्नेहभावेन बहुमानस्वरेण च ।

अत्र भिक्षादीनां कीदृशः प्रबन्धः कृतः ?

स्वामी - साधारणः खलु पन्थाः । भिक्षुकाणां हि भिक्षाटनमेव जीवनधनम् । तथाऽपि तात्कालिकतया आश्रमादेवात्रमुपलभ्यते कथञ्चित्, यत्रेदानीं मया निवासः क्रियते ।

जगद्गुरुः - हन्त ! भोजनादिभ्यः पृथक् प्रबन्धः कुतो न कृतो भवता । किमर्थं शरीरं शिथिलयति भवान् एतादृक्शुष्कभिक्षात्रोपजीवनेन । यदि सत्र्यासी बुभूषति तर्हि तथा भवतु । परन्तु साधारणभिक्षुकवत् भिक्षात्रेन कथं शरीरं सम्यक्तया धारयितुं पारयति भवान् ?

स्वामी - सर्वं सत्र्यस्य भिक्षुर्भूत्वा भिक्षुजनाशोभनं राजसं विडम्बनं विदध्यामिति कथम् ? एतादृशकुशलयोगक्षेमप्रवृत्तिविनिमयेन प्रथमदिवस-सम्मेलनं तयोरवसितिमगमत् । अनन्तरेष्वपि दिवसेषु तत्र निवसतां तेषां सन्दर्शनमथ तैः सह लौकिकं दार्शनिकं च सुदीर्घानर्घतरं संल्लपनं तथा सायङ्कालीनं च भ्रमणं तस्य तत्प्रियान्तेवासिनो नियमतः समपद्यत । एकस्मिन्नपराह्णे तु तादात्विकवस्तौ तस्य ब्रह्मानन्दमठेऽपि तेन सार्धं समागत्य तत्सञ्चालनसम्बद्धां सर्वां योगक्षेमवार्तामश्रौषुस्तदधिकृतादथ चोत्थाय निर्गमनावसरे साधारणः साधुरिवायं महात्मा नोदासीनमनीषया मनागुपेक्षणीयः किन्तु सादरमनुरक्तधियापेक्षितपूरणेन नितरां परिचरणीय इति च तमादिक्षन् शिष्यप्रेमवशंवदा आचार्यचरणाः । तथा च ततः परमभ्याशवास्तव्याः साधवः सर्वे जगद्गुरुसंस्तुतसम्मानितं तमयं न साधारण इति किञ्चिच्छ्रद्धाविनम्रदृष्ट्या द्रष्टुमारभन्त गौरवं सम्मानसत्कारौ च व्यवहारेषु परापेक्षयाधिकतरं प्रदातुमपि । अप्रख्यातनिजगुणगणः साधुर्निरतिशयशान्तिलक्षणं विलक्षणमक्षय्य-मीश्वरानन्दमनुभवति नेतर इति संविदानो महात्मा विरक्तो विवेकी न कदापि

स्वकीयातिशयविशेषान् प्रचिख्यापयिषति तथापि लोकेऽदृष्टफलभोगाय भल्लूकसधर्मा गिरिगुहानिगूढनिवासी पुरुषोऽपि यदि गुणशून्यः सुविदितो भवतीश्वरेच्छया तत्प्रदर्शिताप्रतीक्षिताद्भुतसरण्या तर्हि किमाष्टार्यं तत्र यज्जन-समाजचक्षुः श्रोत्रपथपथिको यत्किञ्चिन्महत्वांशेन मण्डितो विशिष्टः सुजनो दर्दुर इव मृत्तिकागर्भगेहस्थो नान्यश्लाघितनिन्दितेतरसुगुप्तजीवनो वर्ततेऽव-
र्तमानवदिति ॥१५॥

ब्राह्मणानामप्ययम्ब्राह्मणः

अन्यच्च यदन्येद्युर्जगद्गुरुणा सह सायं भ्रमणवेलायां प्रासङ्गिकतया स इत्थं प्राचीकशदात्मनो यात्रासङ्कल्पमप्यनया गिरा आगामिनि शिवरात्रिमहामहे पशुपतिनाथदर्शनेन भवितव्यमिति। तदर्थं काष्ठमण्डपपुरीं लक्षीकृत्याचिरेण प्रस्थातव्यमिति च मनीषास्ति दृढतरेति। तामाकर्ण्य हर्षेण तत्क्षणमभणदित्थं प्रचुरेण शङ्कराचार्यः अस्माभिरपि नाद्यावधि पशुपतिनाथयात्रा कृता, अस्मिन्नब्दे तर्हि वयमपि गमिष्यामः कार्यभारोऽपीदानीं न महान् गुरुतरो लक्ष्यते, अत उचितोऽयमस्माकमपि सन्दर्भः श्वः प्रत्यूषे हरिद्वारं यास्यामस्तत्र विधेयपरतन्त्रा द्वित्रवासरान्निवत्स्यामष्टा भवतापि तत्र समागन्तव्यं, भद्रे मुहूर्ते ततः परं सर्वे वयमेकमण्डलीभूय सम्यक् प्रस्थास्यामः सर्वपर्वतीययात्रोपकरणसम्पत्त्येति। अथैतदाचार्याववादवशंवदः स यथानिर्देशमेकलः स्वामिनामावसथमाव्रजत् समुद्यतप्रमुदितचेता हरिद्वारे यतिभिराश्रमस्थैरन्यैष्टा केरलीयैः साधुभिः स्निग्धभावं भजद्भिस्तीर्थयात्राया विक्षेपहेतुत्वमुपपादयद्भिर्नानान्यायोपन्यासेन साग्रहं विनिवारितोऽपि सन्नविगणयन्नेव सत्त्वरम्। तथा च परेऽह्नि पूर्वाह्ने नियत-
कर्मानुष्ठानतः पष्टादुपोपविश्य यात्राकार्यमधिकृत्य मिथ आलपंतोः स्वामिनोः स्वामी कष्टानान्यो दण्डी तत्र समागच्छदाचार्यचरणवीक्षणार्थम्। अथ तत्र स्वामिनां पुरस्तादवस्थितोऽयं मुण्डी तस्य परिचितपूर्वः स एवासीद्यस्य छिद्रदन्तिनो द्रविडस्य कुटीरे कालमल्पतरमत्ययापयदसौ पूर्वं ब्रह्माचार्यवस्थः प्रथमहृषीकेश-
यात्रायाम्। स नूनमप्रसङ्गत एवोद्धतोच्चलष्टुद्धिराचार्येभ्य इत्थमब्रवीदाटोपेन

अयं स्वामी शास्त्रज्ञः सुशीलश्च तथापि न ब्राह्मणः, न जाने श्रीमद्भिराचार्यैः सह कथमस्य स्नेहसम्बन्धः सञ्जात इतीति। तामेतामभद्रजनोचितां निशम्य भारतीमाक्षेपगर्भा महान्यायालयस्य जरन्यायवादीव कुशलक्षिप्रवक्ता तदुक्ति-समाप्तेः प्रागेव तमुपरुन्धन्निवैवं झटिति प्रत्यवादीदाचार्यः अब्राह्मण्यमस्य स्वामिनो नास्माकमज्ञातचरं ब्राह्मणानामप्ययं ब्राह्मण इति ब्राह्मण्यमपि चिरादस्य वयं जानीमहे; हन्त! दण्डग्रहणलिङ्गे न भवादृशा अग्रजन्मान इति स्थूलक्रमेणानुमीयन्ते परन्तु कस्यापि चरितं सदसद्वेति को वा विजानाति साक्षादस्मादृशः? एतस्य तु महात्मनो महितमुत्तमं चरितमथ दिव्यान् गुणांष्टा बहोः कालादारभ्य विद्मः समानदेशीयतासम्बन्धसम्बद्धा वयमुत्पत्तिदेश-कालकुलादिकञ्च, अत एतदवतारणप्रतारण नैपुणीभवतो न स्थाने निपतितेति विषीदामो वयमिति। अथ स्वामिनामीदृशेन परुषतरेणोत्तरेण तद्दर्पसर्पगरुडायितेनामन्ददमितः शमितस्वरमीर्ष्याशून्यमपैशुन्यं किमपि विषयान्तरमालम्ब्य पुनरपि वृथा स्वपरान् कदर्थयितुमुदयुष्ट सोऽसम्बद्धा-सारभाषणव्यसनी॥१६॥

हतभाग्यो हताशश्च

अथैवं यात्रोत्साहे कृतेऽपि हन्तान्यत्र कुत्रचित् स्थाने तन्त्रीद्वारा सपदि समाकारिता आचार्यपादा अदसीयैः कैष्टिक्क्षिप्रावश्यकर्तव्यसम्प्रचोदितैराशु तत्सन्दर्शना-भिलाषुकैरिति तञ्चेतष्टिन्तारंहसा किङ्कर्तव्यतामूढमनूढैकतरकोटि-विनिर्णयमढौकिष्ट विषमविक्लुबामशमां दशाम्। अन्ततश्च स्वामिनः स्वामिनं - प्रतीत्यमिच्छाप्रतिघातजोरुविषादविषमितस्वरमचकथत् धिगस्मान् मठाधीशपदमधिरूढान् गृहमेधिनोऽपि नितान्तव्यग्रव्याकुलतरान्महाङ्गवत् परतन्त्रानतिदुर्भरभारप्रणमितोन्नतपृष्ठप्रतिहतनिजस्वच्छन्दगतिविलासान्। भवांस्तु भाग्यवान् गच्छतु पशुपतिनाथम्। वयमपि श्वो गच्छामोऽस्माकीनां गन्तव्यनगरीम्। अस्माभिः सहैव सञ्चरतां किञ्चिद्दूरमग्रिशकटीद्वारा। द्रविणञ्च यावदपेक्षितं सुखेन यात्रानिर्वहणार्थं तावदस्मत्तो गृह्यतामसङ्कोचेनेति।

तथैवापरेद्युः स आचार्यैः सार्धमध्यरुक्षदनलवाहनं हरद्वारतः। अनतिदूरमेवं
 सहयात्राहर्षमनुभूय तदूर्ध्वं च ततो वञ्चितः स्वयमन्यां शकटीमग्रतो गन्तुकामा-
 मनुप्राविक्षदादरेणाचरिताचार्याभिवादनः। आचार्यैः सवात्सल्यमसकृदाज्ञप्तोऽपि
 न तैरौदार्येण प्रदत्तं रूप्यकादिकं सोऽग्रहीदहो तदीयहार्दिकानुग्रहव्यतिरिक्तं
 किञ्चिन्नववैराग्यप्रतिरोधनादथ प्रयोजनादर्शनाच्च। अथ च द्रुतगत्या यात्रां निरन्तरायं
 निर्वर्त्य द्वारकायामन्यत्र वास्मत्स्थानेऽवश्यमचिरेण समागन्तव्यमथ तत्र वस्तव्यं
 विना विक्षेपं साधुधर्माभ्यासनैरन्तर्येण यथेच्छमिति वारं वारमादिदिशुराचार्या
 विकृतस्वरेण सोदरमिव तं भावाविष्टा विप्रयोगवेलायाम्। हा हन्तैतत्सम्मेलनतः
 परं न चिराय ते प्राणान् दध्नुःशरीरं ब्रह्मभूयमविलम्बमवापुरिति न स्वामी
 भूयोऽपि तानद्राक्षीदित्येतदपि वृत्तमनुपेक्ष्यात्रैव समुल्लेखनीयं प्रतिभाति हतभाग्यो
 हताशष्टात्यन्तमथात्याहितेन तेन स संवृत्त इति चानुवृत्ततया॥१७॥
 आत्मज्ञो यतिरथ तत्स्मृतौ निमज्जत्यानन्दं निजमजनि क्षयं च भुष्टे।
 अक्लेशप्रशमशरीरमाह चायं तुर्यो न व्यवहृतये परन्तु शान्त्यै॥१८॥
 बाढं न व्यवहृतिरादधाति बाधामल्पिष्ठां च्युतिमपि तत्स्मृतेस्तु यस्य।
 तस्य स्यात्क्षतिरिह का महात्ममौलैर्लौकिक्या गुरुतरसङ्ग्रहप्रवृत्त्या॥१९॥
 विक्षेपः परहितसाधने यदि स्यात्सोढव्यस्तदपि सुधीमतल्लिकायाः।
 अन्यत्किं भवति विभूषणं यदन्यस्वार्थाय ज्वरति यथा महान् महीरुट्॥२०॥

पशुपतिनाथपत्तने

अथ त्रिप्रहरापसर्पणेन लक्ष्मणपुरेऽवतीर्य तत्र चालोकितचरे त्रिदिवमन्दिरे
 न्युष्य निशामेकां पूजकद्विजसमुद्यमेनावशिष्टाग्रिशकटयात्रायाः कृते कस्माच्चन
 धनिन उदारात्प्राप्तद्रविणसाहाय्यस्ततोऽपि कृतप्रस्थानः सश्रद्धमाराध्य च
 मध्ये सिद्धान्प्रसिद्धानुभावान् श्रीगोरक्षनाथप्रभृतीन् गोरक्षपुर्यामथ ततः
 प्रापदक्षुद्रसुन्दरमपि क्षुद्रतरमसौ क्षोदीयसा कालेन स्वामी वीरगञ्जाख्यं
 नेपालनगरमन्तरा कष्टानुषङ्गम्। तत्र च नेपालक्षितिपपुरीं यियासवो नरनारीजनाः
 बहुसहस्रसम्मिताः समवेताः समवलोकिताः। तैः सह सोऽपि तत्रेश्वरेच्छया

यदृच्छयोपलब्धेन केनचिद्विप्रभक्तेन गृहमेधिना सश्रद्धं सम्यक्तया निष्पाद्यो-
 पहतमादाय पाथेयं मधुरमद्यं तन्मात्रयात्रासाधनो भिक्षुकवृत्त्या मन्दमन्दं
 चलित्वातिलङ्घितधनघोरालघुलघुविपिनपर्वतप्रान्तो दिनचतुष्टयेन पशुपति-
 नाथपत्तनं सायासमथवानायासमयासीत्। अहो बत ! बहवः साधुवेषधराः
 पुरुषा इव योषितोऽपि गैरिकवासोवासानाः सञ्चरन्त्यस्तत्र सरण्यां समुपलब्धाः।
 एकस्मिन्क्षणदामुखे तु वर्तन्यां कुत्रचित्समभूतले विस्तीर्णे विश्रमार्थं तत्र
 तत्र यथावदवस्थितेषु गन्तृजनेषु काचनाङ्गना प्रौढा प्रियदर्शना सत्र्यासिनी
 तदासनाभ्याशमागत्य प्रणम्य च भक्त्या तत्पादसंवाहनोत्सुका गुरुमूर्तिः
 स्वामी भवान्, अहं तु दासी भवञ्चरणपरिचरणेन धन्याञ्चरितार्थमात्मानं
 विधास्यामीत्यव्रीडमसङ्कोचमुच्चार्य तञ्चरणमग्रहीद्विनैवोमिति तदनुज्ञाम्। कीदृशी
 किमाचारा सा किमिङ्गितेत्यजानानोऽपि स्वामी झटिति तामञ्जलिरचनयाभिवन्द्य
 जनयित्रीमिव सादरं मातर्गच्छ ! गच्छ ! न काचिदेतादृशी परिचर्या ममापेक्षिता,
 तव समञ्जसा वेति प्रत्याख्याय च प्रयत्नतोऽपासारयन्नूलतरः सत्र्यासी
 निजधर्माभिमाना। हन्त ! हन्त ! मृतभर्तृका ललना नववयस्का अपि पर्वतीयेषु
 केषुचिदौत्तरीयेषु च प्रान्तेषु श्वशुरवेश्मनीव जनकसदनेऽपि यथापूर्वं
 सम्मानमविन्दमाना नैराशयेन दुःखेन च बहिर्निष्क्रम्य भिक्षुकीवेषमथवा
 सत्सङ्गिनीवेषमाबिभ्राणाः स्वच्छन्दमितस्ततो बम्भ्रमति सर्वत्रागतिकगतयः।
 तासु काष्टात् सन्तु नाम भगवत्परायणा यमनियमादिस्वधर्मनिरता
 जितबहिरन्तरिन्द्रियाः पूज्यचरणा ऋषिभूमिभूषायमाणा देव्यस्तथापि बह्व्यः
 पथभ्रष्टा कुलवनिता कुलकलङ्कायमानाः स्वपरनरकद्वारभूता दृश्यन्त इति
 नैतदविदितमावेद्यते दोषज्ञानाम्। बहिर्निर्गच्छन्तु निजवसत्यामेव निवसन्तु
 वा विधवाः; धर्ममर्यादाकार्कश्यमप्राकृतिकं दुरनुष्ठेयमतिभीषणे ताः पातयति
 हा ! महत्यधर्मरूपागाधान्धगते। एतादृशीं दृशोरग्रे दुर्दशामबलाजनानां
 पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति वैदिकम्मन्या धर्मनेतारोऽसद्ग्रहेण जडीभूतास्तथा
 समाजनेतारष्टोतरनानाकृत्यशतव्यग्रिता न तदपनुत्तिमार्गं मार्गयन्ति च। अहो

स्त्रीणां विभर्तृकत्वदुःखमिव न कदापि पुरुषाणां विभार्यत्वदुःखमिति
तेषामौदासीन्ये किमाष्टार्यमस्मिन्त्रे? तथापि जाग्रतु हैन्दवजनसमाजसंस्कर्तारः
नो चेन्नारीजनाः स्वयं स्वसमाजसंस्करणाय ॥२१॥

सौवर्णे सदनवरे स पञ्चवक्त्रं प्राणंसीत् पशुपतिनाथमाशु तोषम्।
विप्रेन्द्रैरुपचरितञ्च दाक्षिणात्यैर्नैपालक्षितिपतिभाग्यमश्रुनेत्रः ॥२२॥

अहो परितस्तत्र मन्दिरपरिसरे महामहीयबहुसहस्रनरनारी समुदयसमुदित-
नानाशब्दशब्दायमाने विविधवेषभूषासुसज्जितानां साधुसाध्वीशताना-
मालोकनरसमनास्वादितपूर्वमास्वाद्य च मुहुर्मुहुर्माद्यदलंललासमानसं तस्य
युवमस्करिणः । महोत्सवत ऊर्ध्वं तत्रत्यराजशासनप्रणाल्या विदेशीयाः सर्वेऽपि
यथागतं स्वस्वनीवृतम्प्रतिजगमुरभ्यागताः, तथापि कैष्टित्सुप्रतिष्ठितैर्गृहमेधिभिः
सत्र्यासिभिष्टा तत्र वास्तव्यैः श्रद्धया भक्त्या च सम्प्रार्थितः स तु काष्ठ-
मण्डपमविहाय तत्रैव सुखेन वस्तुमारभत वाङ्मतीतटे कस्मिंश्चिद्विशनामिमठे
तदन्तर्गततरिकैकान्ततरे सुन्दरे सुरम्ये भवनैकदेशे । क्रमशः कर्णाकर्णिकया
तस्या साधुत्वसुधीत्वसुश्रवस्तस्मिन् पत्तनवरे परितः प्रासरत्तथा च साधुभक्ताः
सत्सङ्गरसिका अनेके ब्राह्मणाः क्षत्रियाष्टा राजकुलप्रसूतास्तथान्येऽपि
स्वामिनो दर्शनार्थमथ योगज्ञानादितत्तदभीष्टविषयविमर्शनार्थञ्च प्रत्यहम-
पराह्णे तत्र तदन्तिके सम्मिलिता अभूवन् । यद्यपि तेषु केचिद्विवेकवैराग्यादि-
वासनावासितचेतसस्तत्त्वजिज्ञासवस्तत्त्वचर्चामात्रतत्परा उत्तमाधिकारिणो
दृष्टास्तथापि भोगवासनावशंवदा यद्वा भूतानां भौतिकसमृद्धिसन्तानकामुकास्तदर्थं
योगसिद्धीरभिकाङ्क्षयन्तस्तद्विषयकसाधनाभ्यासक्रमविविदिषवष्टा केचिदवर्तन्त ।
अपरे चाकृतसम्यक्साधुसङ्गमास्तु केचित्साधुतायाः सत्र्यासस्य चाध्यात्म-
विद्यायाष्टा प्रभूताद्भुतविभूतिसम्पत्तिरेव परमं फलमिति महामोहमुपगता
आसन्नान्तरकल्याणोपायमचिकीर्षन्तो बाह्यकल्याणमात्रदत्तावधानाः । तदपाकरणं
च तेनाऽकारि श्रुतिदृष्टान्तोपपत्तिभिरनेकाभिः पदे पदे । अयमस्ति तत्सारसङ्ग्रहो
मुमुक्षुजनमनः कुमुदचन्द्रिकायितः ।

सिद्धिर्नाम सामर्थ्यमसर्वसाधारणमियत्तया सङ्ख्यातुमशक्यमनन्तविधम् । सिद्धिर्यस्य स सिद्धः, तथा च जन्मना, औषध्या, मन्त्रेणाथ तपसा समाधिना च सिद्धा भवन्ति जनिमन्त इति योगिन आमनन्ति । नभष्टारादयो नभष्टारणादि-शक्तिमन्तो जन्मसिद्धाः प्रसिद्धाः परं प्राकृतिकतत्तत्स्थिरचरपदार्थनिष्ठ-तत्तत्सामर्थ्यविशेषविषयके विचारे क्रियमाणे सर्वेऽपि जन्तवो जन्मसिद्धा एवेति स्फुटमविशङ्कमवगन्तुं शक्यते । कथम्? स्थलजलनभष्टाराणां स्थलजलनभष्टारणसामर्थ्यं परस्परापेक्षया परस्परस्य न विद्यत इति ते समग्रा अपि जन्मसिद्धा एव । किञ्च स्थलचरेषु नरपतेलौकिकमैश्वर्यं हर्यक्षस्य वीर्यपराक्रमः कस्तूरीमृगस्य च कस्तूरिसङ्कलनकौशलमथ वज्रदशनस्य छिद्रनिर्माणनैपुणी च तथा जलचरेषु च तिमिङ्गिलस्याकारमहिमा, शुक्तिकाया मौक्तिकोत्पादनवैदग्ध्यं रक्तपायाष्टा रक्तचूषणचातुरी, अथ चैवं गगनगामिषु दाक्षाय्यस्य दूरदर्शनदाक्ष्यं, कौशिकस्य च निशीथिनीदर्शनस्वभावः, कृकवाकोः पाषाणपचनपाटवमथ षट्पदस्य च दारुविदारणवैदुष्यमेवमेकैकस्य च प्राणिनः प्रातिस्विकं प्रावीण्यमनितरसाधारणं तत्तद्विषयकमत्र दृश्यते स्पष्टमिति कृत्स्ना जन्मिनो जन्मसिद्धा एवेत्यवसीयतेऽवान्तरानेकभेदभिन्ना अपि । अपि च जनुषा वा मन्त्रादिभिरन्यैरुपायैर्वा सिद्धिः सिध्यतु, सिद्धिः सिद्धिरेव सर्वथा, न तत्र भेदः, यथा तृणारणिमणिसमुत्पन्नानामग्नीनामग्नित्वेन न किञ्चिद् भेदः जन्मसिद्धमन्त्रसिद्धयोगसिद्धादीनामपि तथा च सिद्धत्वेन न भेदः, पारस्परिकः सम्भावयितुं शक्यते । तर्हि जातिसिद्धसमकक्ष्या एव ते सकला अपीतरे सुचिरमनुष्ठितयोगाद्युपायैरुपार्जितदिव्यविभूतयः सिद्धाभिमानिन इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यथा जननसिद्धाः प्राणिनः संसारिणोऽहङ्कारममकार-महारण्यगर्भे निपतिताः कामक्रोधादिदावदहनसन्तप्ता जीवन्ति दुःखं सदा तथैवापरे सिद्धाष्टा संसारपरिधिं नातिक्रमितुमीशत इत्यपि संसारध्वान्त-विध्वंसकेश्वरभक्तिज्ञानप्रकाशविरहस्योभयेषां तुल्यत्वात् । तस्मात् साधुतायाः सन्यासस्य च न सिद्धिसम्पत्तिः फलं किन्तु; परमेश्वरभक्तिज्ञानदाढ्यजनितः

सर्वकामनिर्माकात्मको नित्यनिरतिशयप्रशमधारानुबन्धः परमपुरुषार्थसञ्ज्ञको देवदुर्लभस्तत्फलमिति फलितोऽर्थः ।

अथ न च महात्मनामीश्वरभक्तानामीश्वरदर्शिनामीश्वरप्रसादेन चित्तसंयमबलेन चालौकिकी सर्वा सिद्धिः सेद्धुमर्हतीति शङ्कितव्यम् । सिद्धिसाधनी-भूताद्धि चित्तसंयमादीश्वरदर्शनसाधनीभूता चित्तशुद्धिस्तु सर्वथा पृथगिति सर्वप्रमाणसम्प्रतिपन्नम् । परमीश्वरदर्शिनां यदि चास्ति संयमबलं तर्हि तदपि ते विवेकिनो विरक्ता न सांसारिकसिद्धये, किन्तु पारमार्थिकसिद्धयेऽर्थतोऽन्तर्बहिः सर्वत्र सर्वदा पारमेश्वरतत्त्वानुभवनैरन्तर्याय विनियुञ्जते व्यावहारिकी सिद्धिरीश्वरतत्त्वावगतितन्मात्ररतिप्रतिबन्धिकेति संविदानास्तत्प्रसादमपि तथा । हे परमात्मन् ! हे दीनबन्धो ! यदि मयि तव चरणरजो भुजिष्ये त्वं प्रसन्नस्तर्हि त्वयि निष्ठामखण्डितां भक्तिज्ञानमयीं मम देहि । संसारपारावारादपारात् करुणया करुणासिन्धो ! समुद्धर मां दीनमतिदुःखितम् ; असारेऽस्मिन् खलु संसारे किमस्ति सारभूतं यदहं त्वां याचे ? त्वत्प्रेम याचेऽन्यदहं न याच इत्येव ते प्रार्थयन्ते प्रभुप्रसादपात्रीभूताः पुण्यात्मानो न कदापि सांसारिकीः सिद्धीर्मम देहीति याः सर्वाश्छर्दितात्रवज्जुगुप्सया पूर्वमेव दूरतः परित्यक्ताः । अपि च ब्रह्मविदामीश्वरभक्तानामपि साधूनां वाक्सिद्धिर्भविष्यज्ज्ञानादिसिद्धिर्वान्या वा विविधाः सिद्धयो दृश्यन्ते चेन्न ता ब्रह्मविद्याया ईश्वरभक्तेर्वा फलं किन्तु तदर्थकस्येतरसाधनस्य फलमित्यनुमेयं तासां तत्फलत्वस्यामानसिद्धत्वात् यथा तालतरुसमारोहणसामर्थ्यं न साधुताया ब्रह्मविद्याया वा फलं किन्तु तदर्थकाभ्यासस्य फलं, यथा वा मन्त्रतन्त्रादि विद्यास्वातन्त्र्यमथ वैद्यविज्ञानपाण्डित्यं वा नेश्वरप्रेम्णाः सन्न्यासस्य वा फलं, किन्तु तत्तत्कलापरिशीलनफलमेव । ननु पुत्रवित्तादिकामितार्थप्रदानसामर्थ्यात्मिकया सिद्ध्या लोकानामुपकुर्वन्ति सिद्धा योगिनस्ततस्ते विशिष्टतरा इति चेत्तादृशी सिद्धिः केषाञ्चिद्योगिनां भवेदित्यभ्युपगम्यापीदमुच्यते यन्महावैभवो भिषगिव भूपतिरिव च तेऽपि स्वसिद्धिबलेन लोकाननुगृह्णन्तु तात्कालिकतया, परन्तु पारमार्थिकोपकारः

सांसारिकदुःखध्वंसरूपो लोकानां क्रियते परमार्थसिद्धैरीश्वरतत्त्वनिष्ठैर्महात्म-
भिरिति परेषां कथं विशिष्टतरत्वप्रसङ्ग इति।

एवम्प्रकारा अन्येऽपि बहव आध्यात्मिका विषया औपनिषदास्तष्टाह्याष्टा
विमृष्टा अभूवन्ननुदिनमनेकपुञ्जनसमज्यायाम्। न तत्राबलाजनाः सन्निहिता
दृष्टाः सत्सङ्गगोष्ठीषु यथान्यत्र स्वच्छन्दतया। अथ द्विस्त्रिस्तत्रत्यैः पण्डितैः
पल्लाशिभिर्विप्राभिजनैः सह तद्भोजनविषये विमर्शोऽपि प्रवृत्तः। मांसा-
दनन्निन्दितत्रिषिद्धमिति तेन नानोपपत्तिभिः प्रसाधितम्। जीवो जीवस्य
जीवनमित्येतन्त्रायेन परप्राणिहिंसनमन्तरेण परजीवजीवनस्याशक्यसम्भव-
त्वेऽपि निवार्यहिंसापरिवर्जने तात्पर्यमहिंसोपदेशस्य। अनिवार्याऽबुद्धिपूर्विका
च हिंसा केन वा महता योगिनापि परिहर्तुं पार्यते? यद्यचेतनजन्युनिग्रहमात्रेण
शरीरधारणं स्यात्, तर्हि प्ररूढेन्द्रियाणां चेतनप्राणिनां वैशसव्यसनमनर्थदं
किमर्थं महापाप्मरूपम्। परञ्च हिंसाकारित्वहेतोरपरः प्रबलतरो हेतुर्जागर्ति
तामसत्वमामिषाहारपरिहारे। अतः सर्वप्रयत्नेन मर्त्यैः परित्याज्यं पिशितसेवनं
धार्मिकैर्विशिष्टाध्यात्मसाधकैः साधुभिः। अथ ब्रह्मर्षिवर्या अपि पुरातनाः
पिशिताशिन आसन्निति यद्वर्णितमुपलक्ष्यते स्मृतिषु श्रुतौ च तस्य यथाश्रुता-
र्थवत्त्वे भवत्यपि नेतराचरणीयत्वं प्रसज्यते गर्हितत्वात् यद्वा गुणवादपक्षो
वरमुभयसम्प्रतिपन्नस्मार्तश्रौतानेकार्थवादाख्यानवदित्यादि च बहुधा
सविस्तरमुपपादितं स्वामिना मांसभक्षणदूषणं तत्र तेषां पुरतः। किञ्च यथा
योषितामेकपतिव्रतरक्षणमैकान्तिकतयापेक्षितं तथा पुरुषाणामप्येकपत्नी-
व्रतपालनं कथञ्चित्कर्तुमुचितमुभयोरैहिकामुष्मिकसुखशान्तिसम्प्रतिष्ठायै
तथान्योन्याखण्डितैकनिष्ठप्रेमनैर्मल्याय चेतीक्षित्वा तत्फलतोऽनेकनारी-
व्यतिचिकीर्षामाकृषत युवानः पार्थिवकुलप्रसूता अपि नारकदुःखहेतुमिति च
स तत्रोपादिक्षद्गुरुगभीरगिरा सर्वान्॥२३॥

एवमनुदिनमध्यात्मविषयविमर्शनस्याथ तदा तदा काष्ठमण्डपादि-
पुरत्रयपरिभ्रमणे स तत्रस्थप्राचीननानाबौद्धमठमन्दिरादिदृश्यदर्शनस्य तथा

नियतकार्यरन्ध्रेषु नियमतो नेपालदेशचरिततत्तद्विलक्षणाद्भुतचरितानां च शब्दतोऽध्यक्षतष्टाध्ययनस्य रसपानमहोत्सवप्रहर्षेण तस्यां नगर्याममुष्य क्षणेषु द्रुतमतिद्रवत्सु लघुतरेणाप्यलघुतरचिन्ताजनकेन शीतलामयेन समाक्रान्तोऽसौ स्वकीयासनस्थान एव सन्निरुद्धोऽभूत् कतिचन वासरान्। अथापि तस्या विपदि तत्रत्याः केचन सत्सङ्गिनो भक्ता निजजननिर्विशेषममुमुप्रेमाद्रचेतसा यथावत्परिचरुः। तथा च स्वास्थ्यमविकलमचिरेणोपलेभे पशुपतेः प्रभूतानुकम्पया। अहो प्रमूढधीः प्राकृतो निजप्रासादाभ्यन्तरे दारसुतादिभिः सह पर्यङ्कोपरि सन्निविष्टस्तदनुलाल्यमानोऽनवेल्मनुसेव्यमाना सङ्कल्पयति विकल्पवर्जमध्यवस्यति च स्वगृहेष्वेव प्रेमकल्लोलानामभङ्गुरोद्वेल्लनमस्मिन् भूमण्डले निजनिलयबहिर्द्वारतो बहिः प्रेम न कुत्रापि साक्षात्कर्तुं शक्यते केनापि स्ववेशमातिरिक्ते जगति कः परः स्वस्मिन्प्रेमरसमासिञ्चेत स्वस्वकीयसम्बन्धेन हि सर्वेषां स्नेहविनिमयः सर्वत्रैति हन्त ! गृहपञ्जरबद्धस्तदन्तरवरुद्धाविस्तारितप्रेमा विषयैषी जनः परन्तु विद्युच्छक्तिवत्प्रेमरसोऽपि सर्वव्यापकः सर्वत्र सर्वान्संव्याप्य निगूढोऽवतिष्ठते, तदाविष्करणमाविष्करणोपायेन प्रसिद्धयतीति प्रसिद्धं विज्ञानवत्सु। प्रेम्णा प्रेमोपजायते, अर्थतः प्रेमप्रतिग्रहोपायस्तु प्रेमप्रदानमिति महत्सिद्धान्तरहस्यम्। वसुधैवकुटुम्बकमिति दृढया बुद्ध्या वसुधाङ्कुटुम्बीकृत्य तां स्वकुटुम्बं प्राकृतो यथा प्रेमपुष्पैर्यः सततमाराधयति सुरभिलैस्तस्य तु सर्वं प्रेममयं जगत्, प्रेमशून्यज्जगदिति न प्रतिभासेत कदापि किञ्चिदपि। पाशवीयं परिच्छिन्नं भोगतृष्णावशंवदं प्रेमदिव्यमपरिच्छिन्नमस्वार्थपङ्कसंस्पृष्टं विशुद्धं व्यापकमापादयितुमर्हन्ति मनुष्याः। यदि तथा विपरिणमयन्ते, तर्हि प्रेम प्रेमैव केवलं सर्वत्र दृश्येत मधुरतरं, नहि कोऽपि द्विष्ट्यादथवोपेक्षेत तान्, सर्वे स्वयमतितरां स्निह्येयुरिति। एवमेव स्वामिना चोत्तरितमासीत्पूर्वं तस्य जन्मजनपदे निजस्निग्धस्वजनान्प्रति सन्त्यासीभूत्वा पर्यटिष्यामि मेदिनीमौत्तरीयीं हैमाचलीमितिमर्मविदारणीं गिरं तन्मुखादाकर्ण्य तत्तत्प्रसङ्गेषु साश्रुनयनाभ्यामुक्तन्यायेनापि तेषु प्रत्यवतिष्ठमानेषु। तदस्तु। तथा च यथा यावत् स्वामी

स्वकीयानुज्वलान्प्रेमकिरणान् विचकार तत्रत्येषु सत्सङ्गिजनेषु भद्रया
भावनयोपदेशपरम्परयाथ नित्यव्यवहृत्या च तथा तावत्तेऽपि फलतस्तदीया-
कैतवप्रेमपयोधारा ववर्षुः स्वामिनि निजतनुमनोधर्नेर्नितान्तपरिचरणादिनेति
किमस्वारसिकन्तत्र ॥२४॥

कैलासयात्रा

अथ च वसन्तास्तमये तत्र काष्ठमण्डपे भगवान् श्रीतपनस्तपुमतिशयेन तापयितुञ्च
पृथिवीतलमारेभे तेजसेद्धः । समुचितसमये सम्प्राप्ते श्रीकैलासाद्रिदर्शनेनात्मा
कृतार्थयितव्य इति प्रागेव दृढं हृदि तस्य सङ्कल्पितमासीत्तल्लोकोत्तर-
रामणीयकयशोविस्तारसुधामापपुषः । तथा सम्प्रतीक्षितस्त्रिविष्टपक्षितियात्राया
योग्यः कालः उपस्थित इति स स्वयमवगत्येत्यमात्मीयान्तरङ्गभक्तवर्गाय न्यवेदयञ्च
नेपालमार्गेणास्मिन्नेवाब्दे कैलासयात्रां कर्तुं व्यवसितमस्मदीयं मनोऽत
इतः क्षिप्रमुत्थातुमुत्सुकञ्चेति । स्वामिनामेतत्कैलासयियासावृत्तमुपश्रुत्य
बहुभिर्भक्त्या विनीत्या च अत्रैव नेपालनृपालनगर्याङ्कपया वस्तव्यमेकं वत्सरं
तथा चास्माकं महान्सत्सङ्गलाभो भविष्यतीति सुशिक्षितैः कैष्टादन्यैरपि
तथा माण्डूक्यकारिकाप्रभृतीन् वेदान्तग्रन्थानध्येतुकामा वयं श्रीमद्भ्यः
अतोऽत्रैवावस्थातव्यमवश्यमपरान् कतिचन मासानिति च सम्प्रार्थितोऽथ
भवतामिदं सुकुमारं दुर्बलतरङ्कलेवरं न कैलासयात्रासमर्थमत्युच्छ्रितानां
बहुतुहिनमहामहीध्रशिखराणामुल्लङ्घनं बलवद्दृढजङ्घालः सङ्घात एव कर्तुं
प्रभवेत् । अतोऽत्रैव शान्त्या निवसन्तु भवन्तः प्रयच्छन्तु च दर्शनं मङ्गलमयमिति
कैष्टादितरैर्वृद्धवयोभिः साधुभिर्गृहमेधिभिष्टा सस्नेहमुपदिष्टोऽपि स्वामी
स्वकीयादचञ्चलोत्साहान्न व्यतिचचाल । एवं रजतगिरिदर्शनोत्कण्ठितचेतसं
प्रस्थानोद्यतं स्वामिनं ज्ञात्वा तस्य तत्रत्यानां प्रियसञ्जनानामग्रणीः श्रीमान्
कर्णविक्रमसाहमहोदयो नेपालमहाराजस्य सहधर्मिणीसहोदरः सर्वानपरान् पृष्ठतः
कृत्वा झटिति तद्दीर्घदुर्घटयात्रायाः कृतेऽकृत यथापेक्षितं सर्वमपि सुप्रबन्धम् ।
तथा च काष्ठमण्डपनगरीतः स उत्तस्थौ शुभे दिने भव्यमूर्तिम्भवमभवब्रह्मरूपं

पशुपतिनाथं प्रणिपत्य भक्त्या कैलासनाथं च मनसि निधाय। अथ च सश्रद्धं सकुतुकमतिमात्रोल्लसितचित्तवृत्त्या च कैलासयात्रारूपङ्घोरघोर-
 मुरुदुष्टारन्तपस्तमुमारेभे स पुरुपूर्वपुण्यपरिणामकारणकमन्येन केनचिद्युवसाधुना
 सहित आसामदेशीयेनानन्दगिरिसञ्ज्ञकेन कैलासदर्शनमथ कैलासयात्रायां
 स्वामिपरिचरणं च सर्वात्मना कर्तुमत्युत्कटमभिलषता स्वामिचरणप्रचुरानुरक्तेन
 तदानीन्तत्र निवसता विनम्रोद्यस्वभावेन। एतन्महाकृच्छ्रतपोनुष्ठानचरितात्मकं
 कैलासयात्रानामकं केरलभारत्या विलिखितमस्माभिस्तत्तपोनिर्वर्तनतोऽनन्तरमेव
 प्राकाश्यञ्च प्रापितमस्ति पुस्तकं सुप्रसिद्धमनोरमापत्रसम्पादकेन श्रीमता
 के. कृष्णनायकमहाशयेन केरलेषु सुप्रचरितमिति नेदानीम्बहुविवरणाय प्रयत्यते
 तस्य॥२५॥

एवं तत्पुण्यपुरीतः प्रस्थाय किञ्चिद्दूरं प्रेङ्ख्याथ घोटकशकट्या ततष्टा
 पद्भ्यां सञ्चरमाणो यथेतं विशालां वन्यामुत्तीर्य चाधस्तात्क्रमेण वीरगञ्जपुरमथ
 ततोऽपि परमनसानलमुखेन मञ्जुलन्नेपालगञ्जाख्यञ्च लघुतरं नगरमयासीत्स
 उद्युक्तमनाः केनचित्रेपालीयकर्मचारिणानन्दगिरिणा चानुचरितः सन्। यद्यपि
 काष्ठिदपरा अप्युपरितन्यः सरण्या गण्डकीमूलवर्तिश्रीमुक्तिनारायणप्रभृतीन्
 प्रदेशविशेषान् समाश्लिष्य ततः कैलासप्रान्तमुपगच्छन्त्यो विद्यन्ते, तथापि
 क्लेशबाहुल्यभिया तासामनुसरणसङ्कल्पोऽपि न कृतस्तेन परोक्षतः
 अवबुद्धाशेषतद्गुणदोषविभागेन। अथ च हिमवत्पादोपत्यकासंस्थे तस्मिन्
 सुगुप्तसुन्दरे स्थाने कस्यचिदुच्चतरराजकीयाधिकृतस्य राजकुलजस्यातिथ्येन
 कतिचिद्वासरान्विश्रम्य ततोऽप्यग्रतो हिमगिरिदेशाञ्चित्रविचित्रदर्शनान् मन्द-
 मन्दमतिलङ्घितुमारब्धवान्स केनचिद्वीरयूना च जर्जरक्रोडराजाभिजनेन
 भृतकजनसुसज्जितेन सहचरितः। प्रथमतस्तु वाहकपुंवाह्येन यानेन विशाल-
 मतिमञ्जुलं समभूतलं क्षुद्रकाननश्रीविराजितमनेकलघुतरबृहत्तरग्रामकेदारैश्च
 समाकीर्णं तत्र तत्र च प्रहृष्टमनसा ग्राहङ्ग्राहमुरुश्रद्धया ग्रामीणजनविश्राणितान्
 स्वागतसत्कारोपहारादीन् कतिपयक्रोशसम्मितमत्यक्रामदध ततः परं पादयानेन

यातुं प्रवृत्तो घनघोरविपुलेषु महाविपिनान्तरेषु पर्वतसार्वभौमस्य परमाद्भुत-
विभूतिविस्तारप्रख्यापकेषु ॥२६॥

कान्तारं दरमतुलं तथापि हर्षं सन्तन्वत्स्थिरचरगोचरैरपूर्वैः ।

गम्भीरं परिददृशे भवाब्धितुल्यं दुर्लङ्घ्यं भ्रमपदमापदां निधानम् ॥२७॥

अभ्यर्णे दवदहनो दहत्यभीक्ष्णं सन्तप्तं वनतटमातपैः सुतीक्ष्णैः ।

शार्दूलो दिशमृजुगर्जितेन दंष्ट्री चाह्वयारान्मुखरयति स्वघुघुरेण ॥२८॥

ईदृक्षैरथ बहुहिंस्रकैः परोक्षैर्नाम्नोऽपि स्मरणविधौ वनान्तरालम् ।

विद्वेषं हृदि जनयद्भिरभूत्सुभीष्मं दुष्टानां मन इव दुर्गुणैः प्रपूर्णम् ॥२९॥

कुर्वन्त्यामहनि निशाभ्रमं प्रवृद्धैः सान्द्रायामगणितसालगुल्मवृन्दैः ।

श्यामश्रीजुषि कुसुमान्यरण्यवीथ्यामुद्गयोतीन्युडुगणवच्चकासति स्म ॥३०॥

वाहिन्यः सुजलवहाः सुहृद्यमूहुः क्षुद्राष्टालघुतनवो मुदा विचरेरुः ।

एणाद्या वनपशवष्टा नैकभेदा आमोदं विदधुरिमे तथान्यदृश्याः ॥३१॥

दृश्यानां सहृदयहृत्प्रहर्षकाणामालोकादनुपमरामणीयकानाम् ।

सस्मार त्रिभुवनसर्जकं जमाद्यं तञ्ज्ञेतः सपदि समादधे च तस्मिन् ॥३२॥

एवं तद्वनभुवि दिव्यदृश्यकान्त्या सर्वशे दृशिसुतरां निरुद्धवृत्तिः ।

ब्राह्मीं स प्रशमसुधां पपौ सुधीभिः सम्प्रार्थ्या परमसकृत्सुयोगिपीताम् ॥३३॥

यष्टिन्दाविह भव सार्वभौमसौख्यं सामुद्रे जलनिचये सरोऽम्बु यद्वत् ।

अन्तर्यात्यथ च यथा शतं परार्द्धं पौमर्थ्यं किमु परमं प्रसाध्यमस्याः ॥३४॥

एवञ्च हिमवतो मनोहराणि गम्भीरभीकराणि महारण्यान्यधस्तनानि
समुल्लङ्घ्य कुच्छ्रेणाथ भैरवीगङ्गातटेनोपरि सञ्चरमाणोऽधिकतरग्रामसमाकीर्णं
विरलतरवनाच्छत्रमितरं तुषारभूमीध्रभूविभागं सुन्दरमुपलेभे स्वामी षट्सप्त-
वासरैः । तथा च मन्दमन्दं सुखेन चलित्वा तत्सरित्तटोपान्तवर्तिनीं जर्जरक्रोडाख्यां
गन्तव्यराजधानीं कस्यचिल्लघुगिरेः शिखरे प्रशोभितां प्राविशदचिरेण
त्रिचतुरदिनाभ्यन्तर एव । तत्र चैकान्तप्रशान्तसुन्दरे स्थाने राजकुटुम्बातिथितया
कतिचन दिवसान्विश्रम्य ततोऽपि तत्प्रार्थनया तत्सहचरितः संस्तन् निदाघ-

वसतिमयासीदभ्याशगोत्रतगिरिशिरोविराजमानां सुचारुदर्शनम्। मध्ये मार्गं तु मार्गक्लेशतानवाय राजकुमारबहुवारसम्प्रेरणावशंवदोऽनिच्छन्नपि शिथिलगात्रः स हयपृष्ठमारुरोहारोहणे किञ्चिद्दूरम्। अथ कतिपयकलाभिरेव अश्वसन्ध्या-सिनोस्तक्रतण्डुलयोरिव नक्रशक्रयोरिव च न कोऽपि सुखतरः संसर्ग इत्यपरोक्षमनुभूय ततः स्वयमवरुरोह चेत्येतद्वृत्तं लघुतरमपि, नोपेक्षणीयं शिक्षकत्वादिति समुल्लिखितमत्र। तत्र च राजप्रसादपरिसरे घनतरवनान्तरे राजपुरुषैर्निर्माय सज्जीकृते मञ्जुलोटजे लोकव्यवहारसम्बन्धगन्धर्विवर्जिते स एकान्तरसपायी तपोमात्रनिष्ठः सुखेन निवस्तुमारेभे दाशरथिवदथवा प्राक्कालीनब्रह्मर्षिराजर्षिवत्॥३५॥

नो शास्त्रं च विषया बुधा न मूर्खा विक्षेपं विवदिषवथा नो वितेनुः ध्यानं यन्नियतमथात्मनोऽनुसन्धिस्तत्क्रीडारतिरपि तत्र कृत्यमासीत्॥३६॥ न द्वैतं खलकुलसङ्कुलं भयार्तं ब्रह्मैकं परमविकल्पमाचकास्ति। इत्येतद्वरवचसो विशोधितोऽर्थस्तत्राभादनिशममुष्य शान्तवृत्तेः॥३७॥ एवं तच्छदसदने सदैव सञ्चित्सौख्योदन्वति सुखमञ्जनेन चारात्। आरण्याकृतसुषमारसाम्बुराशौ निन्येऽसौ बहुदिवसानभौमभव्यान्॥३८॥ पर्यन्तप्रघनवनान्तसम्भ्रमेषु श्रीजातिप्रमुखसुमैः फलैष्ट दिव्यैः। सत्कुञ्जैर्मधुरझरैष्ट नन्दनाभां सोऽस्मार्षीज्झटिति सुकर्मिवृन्दभोग्याम्॥३९॥

एवञ्च तत्र निरन्तरान्तर्मुखान्तरङ्गवृत्तिर्निर्विषयस्वात्मसुखानुभवेन तथा राजपरिवारेणाभ्यर्णवासिभिर्ग्रामीणजनैष्ट सदा सत्कृतः सन्तर्पितष्ट सन्मधुमधुर-फलदधिदुग्धादिपर्वतीयप्रियभोज्यपेयादिविषयरसास्वादानेन चाप्यन्तरान्तरा-वनविहारविलासेन च विशिष्टां कामपि जीवितदशामप्राप्तपूर्वामविस्मरणीय-मतिवाह्य ततोऽपि स्वामी समुत्थाय राजकुटुम्बेन समं समीपत उपरि वर्तन्यामेव वर्तमानमपरं राजभवनमभिप्रतस्थे। देहास्वास्थ्यहेतोर्नृपतिसम्बन्धाच्च किञ्चिद्दूरं दोलारोहणस्य सुखं वा दुःखमभुज्यतात्रापि यथापूर्वम्। प्रकृतकैलासयात्रायां त्रिस्तावद्वोलारोहणमथ सकृत्तुरगारोहणं च नाममात्रतोऽपि यत्कृतं

तदिदम्प्रथमतया ततः पूर्वमपि पष्ठादकृतं तेन कदापि कृत्स्नजीविते
तस्य राजसमविहितमननुरूपं यतीनामधर्मवन्मनसि तदा तदा चिन्तां
शोकञ्चाजीजनत्तथापि न विपत्तिधर्ममर्यादामतिक्रामतीति विचारतो
निर्णीय तत्सान्त्वनमकार्षीत् कलुषभीरुरसौ। तथा च तत्र द्वित्रदिनानि
सानन्दमुषित्वा श्रमञ्चापनुद्य ततोऽप्यग्रतो गन्तुं प्रववृते राजकिङ्करेण
युवकलेवरेण केनचिदनुचरितः सन्नानन्दगिरिणा च। ततश्च दिनचतुष्टये-
नानेकारण्यानीर्हत्कम्पप्रजननीरतिलङ्घ्य कृच्छ्रेण बहुन् संवसरांश्च महान्तमेकं
हिमावृतमुच्छ्रितं शिखरिघट्टमथ चेतोहराणि समतलानि च विशालानि
हरितरल्लकास्तीर्णानीव घनमृदुलतृणाच्छन्नानि विवधविचित्रकुसुमस्त-
गुल्ममण्डितानि सुविदितं चन्दननाथाख्यममन्दप्रीत्या सम्प्रपेदे हिमानीरूपधवल-
विमलोष्णीषशिरोवद्भिः पर्वतप्रवरैः परिवृतपरिगुप्तमुत्तमं पवित्रतमं धाम॥४०॥
तत्र श्रीसुरनुतपादुके ववन्दे सिद्धश्रीयतिवरयोर्द्वयोः स भक्त्या।
नाथौ चन्दन इति भैरवश्च नाम्ना दत्तीयौ विभवयुजौ बभुवतुयौ॥४१॥
दिव्यश्रीनिलययुगेन योगिमौल्योः केदारैरथ सुफलैस्तिलोपगूढैः।
ग्रामैश्च प्रसृतमनद्रिवद्धिमाद्रेरुच्चं तत्समतलमाचकर्ष चित्तम्॥४२॥
सत्यं तत्समभुवि भूधराधिराजो माहात्म्यं महितमनन्तरत्नभाजः।
तत्स्वान्तं समदमचिन्तयन्नितान्तं तच्छृङ्गाद्वलगिरेरदूरगायाम्॥४३॥
तत्तादृक्तुहिनगिरीश्वरः सुरात्मा भूरिश्रीः शिर इव शोभते तु यस्याः।
तस्याष्टाप्रतिभटमद्भुतं महत्त्वं मेनेऽथो बहु निजमातृकोः सदर्पम्॥४४॥

तत्र च पर्वतजठरनिगूढे पुण्यधाम्नि मुख्यब्राह्मणस्य गृहेषु तथा विशालसुमञ्जुले
श्रीचन्दननाथमन्दिरे चोन्नतपदस्थै राजाधिकृतैरथ साधुमहात्मभिश्च सादरं सत्कृतः
परिचरितश्च कतिचन वासरांश्चिन्तयन् तथापि कठिनतरवाताम्बुसम्बन्ध-
जनितया ज्वरादिबाधया बहुधा परिश्रम्य च ततोऽप्युत्तरतः पुनरपि महोच्छ्रयान्
शिलोच्चयानारोढुमवरोढुं च प्रवृत्तः। स्वामिनः शरीरशैथिल्यचिन्तया तीव्रतरयाऽथ
साधुसञ्जिगमिषया च तत्रैव तस्मिन्वर्षे वस्तव्यं सुखनिवासाय च सर्वोऽपि

समीचीनः प्रबन्धो विधास्यत इति तत्रत्यैः सर्वश्रेणीगतैर्नरैः सभक्तिकमभ्यर्थिता-
वर्द्धोऽपि कैलासदर्शानोत्कण्ठाविकुण्ठितान्यदुःखसुखविचारणः स तादृश-
मनुनयमखिलमविगणयन् सङ्केतगो विट इवास्वादिताभीप्सितसङ्कल्पाभूतरसः
साक्षादासिस्वादिषुरक्षान्त एकोन्मुख आशु ततः प्रतिमुच्य बलाग्निरिच्छति स्म ।
तथा च निष्क्रान्तं तमलघुदूरमनुक्रान्तः सपरिजनमत्रत्य न्यायाधीशपदमलङ्कुर्वाण
उर्वीगीर्वाणवरो भक्तमण्डलीमण्डनायितो नेपालीयरजतमुद्रामुष्टिं पुरतो निधाय
साञ्जलिबन्धमेतद्ग्राह्यमिति मुहुर्मुहुरयाचत । तत्र नेपालक्षितौ राज्ञां राजैश्वर्ययुतानां
सम्बन्धे बहुसम्पन्नेऽपि न तद्दिनावधि कुतष्टिद्धनं तेनाग्राहि किञ्चिदपि
दृढवैराग्याभिमानेन । तदानीन्तु तद्विप्रभक्तस्य भक्तिविनयादिबहुदिव्यगुण-
विवशीकृतचेताः स्वामी तत्प्रार्थनाप्रवाहमनादर्तुमसमर्थः प्रतिगृह्य तानि
नाणकानि मार्गे तत्र तत्र विनियुयुजे तत्तत्समुचितार्थेषु । सक्तूनपि घृत-
माक्षिकशबलितास्तद्देशीयप्रक्रियया सुस्वादुसम्पादितान् पाथेयात्मना च केचन
भक्तास्तस्मै समर्पिषन् । अथ कष्टान् ब्राह्मणवयस्थोऽपि परिचारकतया
त्रिविष्टपदेशपर्यन्तं तमनुवव्राज राजाधिकृतैर्नियोजितः सन् । एवं यदृच्छोप-
लब्धैर्यत्किञ्चिद्वात्रासाधनैः सञ्जीकृतः स सर्वाननुगतान् प्रियभावुकजनान्
सर्वमङ्गलाशंसया प्रतिनिवर्त्य पुरस्तान्महान्तमुच्छ्रितं पर्वतमेकमतिलङ्घ्य,
परस्तात्सायं कञ्चन जनवासमगमत् । तत्र च ग्रामजनैः सादरं स्वीकृतः परिचरितश्च
निशामेकामुषित्वा, प्रातः परावर्त्य च ततो न्यायाधिपकर्मचारिणं, यः खलु
शुश्रूषणार्थमेकपद्यां वसति वसत्यां च तदाज्ञया तं छायेव सभक्तिकमनुयात
आसीत् साधुनैकेन तथापरेण भृत्येन च सहचरितो देहदौर्बल्यभियं पृष्ठतः
कृत्वाग्रतो गिरितटमारोढुमारेभे । घनघोराटवीपरिरब्धमहामहीध्रपरम्परां
पुरुषावासांश्च तत्र तत्रानुक्रमतोऽतिक्रम्य तथा चाज्ञातचरस्य बाढतरबाह्यक्लेशस्य
युगपदमन्दाभ्यन्तरामोदस्य च परां सीमामासाद्य चतुःपञ्चभिरहोभिः शीमक्रोडाख्यं
कञ्चनग्राममथ ततस्त्रिचतुरैर्वासरैर्यारीनामकमन्यञ्च सुन्दरं सम्प्राविश-
द्यथाकथञ्चित् । एकत्र तत्रत्यन्यायाध्यक्षस्यातिथ्येनान्यत्र च तत्र वास्तव्यस्य

राजकर्मचारिणः सामयिकाभावेन स्वयं द्वे चैकञ्चदिनं सुखेन विश्राम।
 अथेतेरेद्युर्नारसञ्ज्ञकं हृदयह्लादनमिव हृदयकम्पनं भयानकमनेकसहस्रपद-
 प्रमाणमहोन्नतं हिमगिरिघट्टमतिलङ्घयामास महता साहसेन क्लेशसहनेनाथ
 कैलासनाथासीमानुग्रहेण च नेपालदेशोदगवधिभूतम्। तत्र घट्टस्योच्चसीमातलतो
 यद्दर्शनं रम्यतरमलौकिकं नगाधिराजस्य सामान्यतो विशेषतष्टानेकाद्भुत-
 शोभनतराणां मेघमण्डलविभेदिनां रजतमहारजतकूटभ्रान्तिमादधानानां
 दिव्यैतिहासिकमहामहिमशालिनां तुहिनशिखराणामनुक्रमावक्रदीर्घतरपट्टे-
 र्लावण्यघनानां यथावद्वर्णनमविकलतया कर्तुमियमस्य तूलिका न
 कुशलेत्यनधिकारचेष्टात उपरम्यते प्रांशुलभ्यफलगृध्रवामन इव परिहास्यता-
 म्मागमदयञ्जन इति। अथ घट्टावरोहणेन तिबत्तक्षोण्यामवतीर्णोऽभ्यर्णत एव
 विस्तीर्णं सोऽद्राक्षीत्प्राथमिकतया तत्र समसुन्दरपृथिवीपृष्ठे पृथुलाकारं मठमेकं
 खोचरनाथाख्यं बौद्धसन्त्रासिनां लामाभिधानाभिधेयानां सुभद्राभूतदर्शनम्। तत्र
 चान्तः प्रविश्य भगवन्तं श्रीबुद्धदेवं तथान्यानि च दैवतानि स यथावद्वदृशिवान्
 पूजकपुरोधसा तत्र तत्र नीतः सन्नथ मुण्डिनाम्मण्डले परःशतानामभि-
 मुखतयोभयावल्यावतस्थुषि सादरमनारतमनुतस्थुषि चान्तर्मुखतया
 पाठभजनादिकमेकत्र सर्वानभिवन्द्य निषेदिवान्, अनन्तरञ्च तैः प्रदत्तान्
 सक्तुंस्तप्तानीयविशेषञ्च सम्यग्जक्षिवान् पपिवांष्ट, ततः परं तेषां पाठादिसमाप्तौ
 स्तोकं समयममीभिः सह धार्मिकं वार्तालापमपि चकृवांस्तत्तद्विषयकमथ च
 विश्रमार्थाय तैः प्रदर्शितं कुटीरमेकं प्रविविशिवान्। तत्र च रात्रिं शिवरात्रिवदपनिनाय
 महता कष्टेन तत्रत्यप्रपुष्टशैत्यसञ्जनितेन पर्याप्तवसनाभावात्, नित्योपयोगार्थको
 हि य एकः कम्बलस्तदीयः सोऽपि न प्रापि तस्यां रजन्यां तद्वाहको भृत्यः स्वयं
 कमठवन्मन्दगामी श्रमपीडया च सुतरां मान्द्यमुपगतः सहैव क्षिप्रचलनासमर्थो
 न तद्विश्रामस्थानमासादयितुं शशाकेति। अपरस्मिन्नहनि यत्किञ्चिद्विन्नमन्न-
 मदित्वा ततोऽपि श्रीसरयूपोषककर्णालीसरित्तेन समसुगमसुन्दरेणाथवा
 साक्षाच्छ्रीसरयूतटेनैव,

तस्मात्सुखावि सरसः सायोध्यामुपगूहते।

सरः प्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता॥

इति श्रीवाल्मीकिकृतौपचारिकवर्णनप्रामाण्यात्तक्लाक्रोडाख्यस्य तत्रत्य-
वणिज्याकेन्द्रस्य परिसरग्राममसरदस्तमयतःपूर्वम्। तत्र च कस्यचिन्नेपालीय-
राजकर्मचारिणः कुटरमध्युवास द्वित्रदिनानि ज्वरादिपीडया परमुपरिचलितु-
मशक्तः स्वामी। अथ च ततोऽपि पर्वतीयनानासस्यशाकादिभिः सुदर्शनतराणि
क्षेत्राणि कतिचिष्टौद्धग्रामांष्टा मन्दमन्दमतिक्रम्य गौरीगुहेत्याख्ययापख्यातं
पाटञ्चराक्रमणेन महोच्छ्रितश्रीमान्धातृगिरिनितम्बवर्ति विशालं समभूतलं सुन्दरं
दरकारकमियायापरसन्ध्यायाम्। तत्र च पथभ्रमेणाथ सूर्यप्रकाशापगमेन च
कस्याष्टिच्छिलानद्या उपकण्ठे स्थितिमकरोन्निरावरणभूपृष्ठे नामतोऽपि
लतागुल्माद्यावरणविवर्जिते। घटिकाभ्यन्तरे दूरतस्तदन्तिकमाजग्मतुरुभौ
परास्कन्दिनौ भीकराकारौ कुन्तखड्गादिधारिणौ; आगत्य च कण्ठादिधारितान्
स्वामिनो रुद्राक्षमालादीन् सकुतुकमेकैकश आलोक्य पाणिना स्पर्शं
स्पर्शमुच्चैर्हसित्वा च पुरस्तादवतस्थाते। तस्करकुलसङ्कुलोऽयं देश इति
बहुभिर्नेपालीयभक्तैर्निर्भरमाहितसंस्कारः स्वामी तस्करावेवेमौ नूनमास्क-
न्दनकारिणाविति तयोराकारप्रकाराभ्यां सुव्यक्तं गृहीत्वापि चित्तविकृति-
गन्थानुबन्धमन्तरा सस्नेहं स्मयमानः पाणिना तज्जानुसमास्फालनेन मैत्रीद्योतकेन
कुशलमप्राक्षीत्। अपरिग्रहरूपादकिञ्चनत्वाद्यथा स्वामी निर्भयतापदे प्रत्यतिष्ठत्,
तथा तेनैव हेतुना प्रधर्षणतर्षोऽपि तस्करचित्तात्तत्क्षणमुत्प्लुत्य दूरतः पलायिष्ट।
अथ च तावपि हासं हासमुत्तरं किञ्चिदुच्चारयामासतुस्तयो भारत्या। किञ्च
चिरन्तनस्निग्धानामिव परस्परं योगक्षेमविषयिका वार्तापि तेषां प्रावर्तत
स्वच्छन्दतया हस्ताद्यङ्गचेष्टासहकृता। तत्प्रसङ्गे च स्वामिनेत्यमावेदितं वयं तु
बहुबुभुक्षिताः यद्यत्र विद्यते युष्मद्वशे तर्हि भिक्षुकेभ्यो दातव्यम्। इतः परमग्रे
केन मार्गेण गन्तव्यमिति च न जानीमह इति। तच्छ्रुत्वा झटिति महता
भक्तिभावेन निजपृष्ठलम्बिवस्त्रभाण्डात्पर्याप्तं सक्तुकान्नं पुरतः पादयोः

समर्थं शिरसा प्रणम्य चैवमुक्तं, किञ्चिद्दूरेऽस्माकं वसतिः यदि तत्रागच्छति भूयोप्यत्रादिकं प्रदास्याम इति। शयितुमियं वेला न चलितुमिति स्वामिना यदा तदामन्त्रणं नोररीकृतं, तदानेनानेन मार्गेण प्रातरुपरिष्ठाद्गन्तव्यमिति गन्तव्यदिशां प्रदर्श्य सुस्पष्टं, तस्मिंस्तमसि ततस्तौ निःसृतवन्तौ नक्तचारिणाविव। अहो ! अपरिग्रहस्याहिंसात्मकस्य सर्वसाहोदर्यस्नेहस्य चाद्भुततरो यः परिणाम ईदृशो बहुवारमनेनानुभवगोचरितः स्वजीविते, तस्य दिङ्मात्रं दर्शितमत्र नाधिकं साधकोपकारायेति। एवं चोरनारायणौ कुत्रचित्परोक्षतायां निलिल्याते।

अथ च वारिवाहो वारि वर्षितुमारेभे, तुषारज्व न वर्षिष्यतीति को वा विस्मयः? ज्वरज्वरितशरीरः स महता दुःसहेन कष्टवेदनेन तां क्षपामपनीय तत्रानाच्छन्न आशामण्डले, ततद्योर्ध्वमुषसि प्रतिरोधिभ्रातृभ्यां प्रदर्शितेन पथा चचाल मन्दमन्दमानन्दगिरिमात्रेणानुगतः। पुनरपि सरण्यामास्कन्दिन उपलब्धाः। अथ चतुर्वादनसमयतः पूर्वं पूर्वदक्षिणकोणस्थं मानससरोवरस्य मञ्जुलं सन्त्यासिमठममन्दामोदमयते स्म। एवञ्चातिकृच्छ्रमहदिदं यात्रारूपं तपष्टारणं तेन यत्फलकामनया निर्वर्तितं तदप्रत्यूहमीश्वरानुकम्पया सम्प्राप्तमिति महञ्चारितार्थं समजनिष्ट तन्मनसि॥४५॥

लोकैककमनीया सरोदेवी

दिव्यं सरः स्वतुलिताद्भुतदर्शनं भूदेव्याष्टा दीव्यदुरुचारु विभूषणं यत्।
चेतो हठादपहरज्जगदेकदृश्यज्जेजीयते स्म पुरतः पुरुपुण्ययोगात्॥४६॥
पुण्यातिपुण्यसलिले सरसः सुषीमे रत्नोज्ज्वलोपलविशालतलेऽवरूढः।
प्रेमोन्मदः स उषसि स्वयमण्डजौघैराश्लिष्य सम्यगुररीकृत आममञ्जु॥४७॥

अहो बत लोकैककमनीयायाः सरोदेव्या दर्शनाय यादृशी दृढतरोत्कण्ठा समुदितासीत्तादृशी दृढतराह्लादधारापि तद्दर्शनेन तस्य हृत्तले वोढुमारभत।
कैलासपर्वते राम ! मनसा निर्मितं परम्।

ब्रह्मणा नरशार्दूल ! तेनेदम्मानसं सरः॥

इति यदुपश्लोकितमादिकविना तथा यस्य निर्मलजलेऽप्सरः स्त्रीवर्गा

अनवरतमानन्देन सङ्क्रीडन्ते यस्य च तटे शाखापल्लवपत्रपुष्पफलप्रफुल्लिता-
नमिताः कल्पविटपिनो विलसन्ति, अथ न केवलं कामधेनुः परमैरावतोच्चैश्वर्यः
प्रभृतयो देवपशवष्टा यस्य विशालकूलस्थल्यां स्वच्छन्दं विचरन्ति यत्पार्श्वदेशाष्टा
यक्षकिन्नरगन्धर्वाणां सिद्धानां दैवतानाञ्च प्रियतरा निवासभूमिः यस्य चान्तिके
पार्वतीपतेः शिवस्य प्रियं सद्य कैलासगिरिर्विजयते; तथा हेमाम्भोजप्रसवि
यदीयं सलिलमथ मुक्ताभोजिनां राजहंसानां यद्वयिततरं विहारस्थानमथवैतया
विधया यदनुवर्णितमनादिकविभिष्टा निरङ्कुशमतिशयोक्तिप्रियैः प्राकृति-
कैतिहासिक तद्विव्यमाहात्म्यविमोहितधिषणैः तत्तादृशस्य मानससरोवरस्य
लावण्यजलनिर्धेर्दर्शनामोदाय कस्य वा हृदयं सहृदयस्य न समुत्कण्ठेत?
आसित्वा सुस्मितमहो तत्र सरोऽधिराज्ञ्याः पुण्यमये पार्श्वे बहुस्रोतोवाहितल्लावण्य-
रसपूरमलौकिकमगाधमनिमिषनयनाभ्यां पायं पायमपि न ततर्प तस्य मानसम्।
घनतुहिनाच्छन्नमपि शीतकालेषु तदितरकालेषु नीलनिर्मलजलविलसितमथ
हंसाकारैस्तत्र तत्र सङ्घशो विहरद्भिर्विहङ्गमविशेषैर्विशोभितमष्टासु च दिक्षु
दर्शनीयैरष्टभिः सन्ध्यासिमठैर्मण्डितं महोत्तुङ्गहिमपर्वतप्रकारपरिवेष्टितञ्च
पञ्चविंशतिक्रोशविस्तारं चक्रवत्समवर्तुलमिदं स्वर्गीयं जगदेकमोहनं मानसं
सरः देवतरुर्देवगजो देवयोषित्तथा देवराजश्च तत्र विहरन्तु मा विहरन्तु वाऽथ
महादेवो नटराजस्तत्र ताण्डवं करोतु मा करोतु वा, तथा मुक्ताभ्यवहारिणो
राजहंसस्तत्र नितरां क्रीडन्तु वा मा क्रीडन्तु; किमनेन करटरदनपरीक्षणेन,
यथापूर्वमद्यापि जगदेकमोहनं विराजते सर्वदा विराजिष्यते चाचन्द्रतारमित्यत्र
नास्त्यतिशयोक्तिलेशः। तस्यैतस्य प्रब्रह्मस्यापि नूतस्य सरसीरत्नस्य लोकोत्तरमद्भुततरं
सौन्दर्यविशेषं यथाप्रतिभं यत्किञ्चिच्चित्रयामासुः प्राच्याः प्रतीच्या अपि
कविवरास्तत्समग्रमपि न समग्राङ्गस्पृगित्यसमग्रमेवाद्यापि वेविद्यते। अथ
द्वित्रिदिवसनिवासानन्तरं तत उत्थाय सरस्तटेन तद्विहाय च प्रत्यगुत्तरं गच्छन्
तत्र तत्रातिमात्रप्रशान्तैकान्तकान्तेषु मठेषु यतिवृन्दस्य देवतामूर्तीनाञ्च
भव्यतरेण सम्भोजनेनात्मानमुरुभागिनं विधाय शनैः शनैरभ्याशकाशिनः

कैलासशैलस्याधस्तलं विशालमनुप्राविशदसौ वासरैस्त्रिभिः ॥४८॥

कैलासशैले

साक्षादिगरीन्द्रसुतया सह यत्र शम्भुर्भूताधिपो विजयते मदनैकशत्रुः ।
 देवैर्दुरापमपि तं रजताद्रिकूटं सङ्कल्पदृष्टमधुना स ददर्श दृग्भ्याम् ॥४९॥
 पद्माधवोऽपि चकितः खलु यत्र हर्म्यसोपानपष्टिमधिरोहति भक्तिनम्रः ।
 द्वाःस्थैर्नियोजितगतिस्तमकृष्णशृङ्गं सङ्कल्पदृष्टमधुना स ददर्श दृग्भ्याम् ॥५०॥
 काकीशकृत्सममिदं विचरन्ति विज्ञा आलोक्य लोकविमुखाः सनकादयोऽपि ।
 तिष्ठन्ति यत्र मणिशैथिल्यवर्तिकायां कालार्थिनस्तमचलं स ददर्श दृग्भ्याम् ॥५१॥
 शम्भोरयं विजयभूस्तुहिनाद्रिदेशः प्राच्या जगुः शमधना मुनयो यदीत्यम् ।
 सत्यञ्जगुस्त इति निष्ठायधीरुदीयात् कैलासखण्डमपरोक्षयतां बुधानाम् ॥५२॥
 साक्षाच्छिवः परमशान्तिसतत्त्व ईशः सत्त्वोदधौ न वसतीह विशेषतष्टोत् ।
 आनन्दचिन्मयतनुः स तु कुत्र भायादन्यत्र तत्सदृशशोभनभूवियोगात् ॥५३॥
 सत्यं यदेकशिवतत्त्वमसौ शिवः कः सौन्दर्यमेव शिव इत्यखिलागमोक्तिः ।
 एवञ्च सुन्दरपदेषु शिवस्य वासः सौन्दर्यरूपिण इहेत्यसमञ्जसं किम् ॥५४॥

अहो पञ्चदशक्रोशपरिमितं पृथुतरोन्नतसमवृत्तं द्रविडप्रासादगोपुरप्रति-
 ममुपर्युपरि घनतरतुषाराच्छत्रमथ च रम्यसरिद्धिरनेकाभिरभितः संवेष्टितं
 गौरीकुण्डप्रमुखाभिर्दिव्यदर्शनाभिः कासारकन्याभिरूपाश्लिष्टमध ऊर्ध्वं
 कर्मन्दिमैष्टा कमनीयैरलमलङ्कृतं स्वरूपतः कृष्णपाषाणमयमपि धवल-
 मिदमीश्वरीयं कैलाससद्व मानसवदेव मानसानि दर्शकानां हठादावर्ज्य कामपि
 महतीमलौकिकीमाह्लादमयीं निरोधपदवीं प्रापयति निजाद्भुतदृश्यसुषमावैभवेन
 तथा निजैतिहासिक माहात्म्येन चेति किमु वक्तव्यं विशेषतः । क्षणे क्षणे
 यन्नवतामुपैति तदेवरूपं रमणीयताया इत्येतत्पद्योक्तलक्षणपरीक्षण-स्थानन्तु
 प्रकृतकैलासमानसप्रान्तादन्यद्वरतरमस्मिन्भूमण्डले न वेदितुं शक्यमित्येतदुत्तमं
 सत्यमपि सुस्पष्टमुच्चैरुप्यतेऽत्र । एतादृशश्रीरजतपर्वतापूर्वदर्शनप्रहर्षेण
 प्रकृतिसौन्दर्यलोलुभं तच्चेतो नितरां ननर्ताथ धन्योऽहं धन्योऽहमिति स

मुहुर्मुहुरात्मानं प्रशशंस च। अथ तत्रानावृतक्षितिपृष्ठे महोच्छ्रितशीतले पूर्वं जलवृष्टिरथ च हिमवृष्टिरिति महता कष्टसहनेन स आमयावी कर्शित-
 शिथिलितकलेवरस्तां निषद्वरीमपनीय तथा च कैलासपतेरसीमानुकम्पया
 मृत्युमुखबिलपतितं कथञ्चिदात्मानं मोचयित्वा यद्यपि कैलासगिरिपरिक्रमः
 कैलासयात्रात्मकमहाक्रतोः प्रधानमङ्गं तथापि तत्सङ्कल्पमप्यविधाय, सभक्तिकं
 रजतगिरिशमनेकशः प्रणिपत्य चासौ स्वामी ततः प्रतिचलितुं प्रवृत्तः। अदूर
 एव तत्र सरण्यां स्वनामविख्याते विस्तीर्णे कैलाससमतले पटकुटी-
 वास्तव्या काचन नारी युवती द्रव्यसम्पन्ना तद्देशीया साधुप्रेमप्रफुल्लितवदना
 तमुपरुरोध, उपरुध्योपवेश्य च स्वस्याः पटवासे विवधैर्भक्ष्यपेयैस्तत्र
 प्रचरितैरुपचचार। अथ पाथेयरूपेण चादनीयद्रव्यविशेषान् पर्याप्तमात्रया
 मात्रा सममनागतचिन्तया विततार च। तदत्रावष्टम्भः स मन्दमन्दञ्चलित्वा
 राक्षससरोवरस्य मानससमविस्तारस्य विपुलां तटीमथ ततोऽप्यधोऽधः
 सञ्चरन्निचतुरैर्दिनैरुपतापप्रयुक्तेन तीव्रतरदैहिकक्लेशेन तथापि गङ्गामग्राधकाय-
 न्यायतो दृश्यदर्शनजनितविषयानन्देन तत्त्वावगाहजनितनिजानन्देन च
 सहजेनापेक्षिकतयाधिकजनाध्युषितं तक्लाक्रोडग्रामञ्च सञ्जगाम। तत्र च
 दिवसत्रयीमवस्थितोऽपि हन्त! रोगबाधातोऽविमुक्तः स्वामी महतीं
 सङ्कटदशामापन्नस्ततोऽपि समुत्थाय समीपवर्तिनं लिप्सुसञ्ज्ञकम्महोन्नत-
 मुरुदारुणं हिमगिरिघट्टमतिक्रमितुमारेभे। बलवत्कलेवरसाध्यमिद-
 मद्रिघट्टसमुल्लङ्घनात्मकं वीर्यवत्कर्म केवलेन मनोबलेन कर्तुमुद्यतः स आतुरो
 दुर्बलदेहः। सुप्रसन्नदिवाकरे सुदिने तेन शिखरारोहणं कर्तुमारब्धं समीक्ष्यकारिणा।
 सुदिनमपि क्षणेन दुर्दिनयितुं समर्थे प्रावृट्कालेऽथवा परमेश्वरे जाग्रति का
 नाम समीक्ष्यकारिता पुरुषाणाम्? गगनाङ्गणे मेघपोत एकोऽपि दिवसादौ न
 विहरन् दृष्टः। तथापि मुहूर्तमात्रेणाभ्रमण्डलमभ्रैर्विवर्षिषुभिस्तत इतः सामूह्यं
 गतैरापूरितमभवटनविततभावेन नीलनीलैः। अथ च ते तत्कर्म कर्तुमहो
 अकरुणमर्थतो वारि वर्षितुमारभन्त। वर्षन्तु नाम। स्वामी तु धृतिमान्

घट्टाग्रमतिविपुलविस्तृतहिमसमाच्छन्नमधिरोहन्नेव मन्दमन्दमवर्तत नग्नपादशिराः
क्षीणबलः पर्याप्तानुकूलभोजनाच्छादनादिशून्योऽपि चिन्ताभयविवर्जमूर्जितोल्लासेन
भ्रमन्निव सायं समुद्रतटराजपथे बत ! मद्रपुर्या मुम्बापुर्या वा विशालविशोभिते
तथा च तत्तादृशप्रालेयशैलशिखरे केवलमध्यवसायबलेन तुषारोपरि सञ्चरतस्तस्य
वर्षोदकासेकेनाप्यासिच्यमानस्य हन्त ! शरीरं सोढुमशक्ययात्यन्तया शैत्यबाधया
चेष्टितुमप्यनुद्यतमिव समपद्यत । स्तब्धभावापत्तिष्ठा तस्य न दूरभाविनीति
शङ्कमानोऽपि गत्यन्तरनिरोधात्पुरत एव शनैः शनैः पदानि विन्यस्य
घट्टारोहणादवरोहणे प्रवर्तितुमारभत । समीपतस्तुहिनमपि पतितुमारभत ।
आनन्दगिरिस्तु शुश्रूषानिरतोऽपि स्थूलमतिः पष्ठात्स्वामीसकुशलमागच्छति
मन्दमन्दमिति हन्त ! विस्मम्भमाणः पुरस्ताच्चलित्वा झटिति पारोक्ष्यमगमत् ।
एवमसहाय एकलो महता साहसेन धृत्या क्लेशेन चावरोहणं कुर्वाणः स
विवर्धितविकरालशैतल्येन स्तब्धीकृतसर्वाङ्गालितुमशक्तो हतजीविताशः
कञ्चन अनावृतप्रस्तरपार्श्वमाश्रित्यामूर्च्छितोऽपि मूर्च्छितवदासाञ्चक्रे । ईश्वरः
किं चिकीर्षतीति शिथिलितशरीरोऽप्यशिथिलितचेतसा प्रत्यवैक्षत च । अहो !
हृदयकम्पिकायां तत्तादृशहिमपतनवेलायां तिस्रो वा चतस्रो भिक्षुकस्तयैव
पद्यया पृष्ठतः समागच्छन्त्यो बलिष्ठपुष्टशरीरिण्यस्तं तत्र यदृच्छया तादृश-
दयनीयदशापन्नमालोक्य परमहंसाश्रमिणं गुरुभक्त्या श्रद्धया च चरणयोः प्रणिपत्य
च किं कथमिदं वैवश्यं श्रीमतां निकटभुवि विश्रामस्थानं विद्यते शनैः
शनैस्तत्र गन्तव्यमिति व्याहरणेन सस्नेहस्वरमथ भक्षणार्थं भर्जितमधुरगोधूम-
पिष्टप्रदानेन चान्यैस्तथाविधयोग्यपरिचरणैश्च भृशमाश्वासयामासुः । इत्थमीश्वरनियो-
जितैस्तज्जननीजनैरुत्तेजितस्तत्प्रदत्तकरावलम्ब्य ततः समुत्थायातिसन्निकृष्टं
पथिकसदनमाससाद स मन्दमन्दम् । कीदृशं पथिकसदनम् ? मुम्बापुर्यास्ताज-
महलिकासदनमिति मा गृह्णन्तु पाठकाः । कृशावकाशं जीर्णपतितं छिन्नक्लिन्न-
मश्वाश्वतररासभादिपशुमलमलीमसं तदासीदतिपूतिगन्धिघृणास्पदम् । अपरत्र
कस्यचित्कृशग्रावापवरकस्यान्तः क्षपां क्षपयामास स दीर्घां तामानन्दगिरिणा

सह महाशीतभूताक्रमणेन पीड्यमानः काष्ठाद्यभावात् सम्यग्ज्वलन-
मुज्ज्वलयितुमसमर्थः सन्। उषसि चाहह ! हिमपातेन धवलधवलतां गतमव-
रुद्धमाशामण्डलमद्भुतापूर्वदिव्यदर्शनमवलोक्य कष्टवेदनां स्वस्य किञ्चिदपि
नावेदीददभ्रक्षणास्तत्सौन्दर्यशोभापहतहृत्। अथ श्रीमान्द्युमणिनारायण उज्जहे
करुणया मूर्तिमान् पुण्यपूग इव लोकानाम्। गन्तार उपर्यधष्टा स्वस्वगन्तव्यं
गन्तुमुद्यताः। द्वितीयवारमपि प्रकृतयात्रायां दुरदृष्टतो बत मृत्युतुण्डे
पतितं परासुप्रायमिमं जनं निगरणात् पूर्वमीश्वरो भगवान् भक्तवत्सल
उज्जहारेति मृतोत्थितवन्महता हर्षेण रजन्यामभीप्सितविश्रमाभावादनिवृत्ताध्व-
खेदखिन्नोऽप्यसौ च महात्मा ततः पुनरपि शनैः शनैनैवतुहिनवीचीविस्तारं
पद्भ्यां परिच्छेत्तुमथ व्यवसासीत्। पर्यायेण गर्वाङ्नामक ग्रामम्बृहन्तमधस्तन-
म्प्राप्य तत्र जन्माष्टमी सुदिनं श्रीवासुदेवपरतयाऽतिवाह्य च ततोऽपि देहदुर्बलतया
बहुविलम्बतो मन्दमन्दमतिलङ्घितानेक गिरिसरित्संवासरिगुणितेन कालेनार्थतो
मासाधिकेन समयेन सुप्रसिद्धमल्मोडानगरमगमत् स्वामी। मध्येमार्गमहो
महोन्नतं नर्पोण्याह्वयं पर्वतन्दुर्लङ्घ्यातिलङ्घ्यातितरां क्लान्तष्टा श्रान्तष्टैकस्मिन्
रजनीमुखे मन्दान्धकारेऽधस्तात् कामपि जीर्णमलिनां तृणकुटीं निकटदृष्टां
प्रविवेश विवत्सुः स आनन्दगिरिसद्वितीयः। एवं तत्र रात्रौ धृष्टतया प्रविष्टं
तमदृष्टपूर्वं भिक्षुकमीक्षित्वा मध्यवयस्का महिला काचन गृहिणी गृहिविरहिता
शिशुभिः परिवृतान्तरारोषमीषन्महतादरेण भक्त्या च रिक्तं किमपि स्थानं
पृथक् प्रायच्छत्प्रणतिकृतस्वागता तस्मै श्रमार्तायाश्रयार्थिने। अथ चातिथि-
सन्तर्पणायात्रामणवपि निजनिलयान्तरविन्दमाना सा साध्वी साधुभक्ता
प्रचण्डोञ्चण्डदारिद्र्यपीडितापि धर्मश्रद्धैकामूल्यमहामण्डनमण्डिता च
क्षिप्रमगतिकगतिका तादृशे तमसि गृहोपान्तगां क्षेत्रभुवं खनित्रेण खनित्वा
स्वयं कन्दविशेषान् पर्याप्तपरिमाणान् समानीय विपच्य च लवणयुतं
सरससुस्वादूस्तदसमये समया तत्पुरतः संहृष्टवदनभावा समार्पितः अहं तु
हन्त ! महादरिद्रा, मम वसतौ नान्यत्किञ्चन विद्यते, दययेदं भुज्यतामिति

विनम्रविनिवेदनेन । तद्भोजनवेलायाञ्च सुप्रसन्नयोस्तयोलौकिको धार्मिकष्टा
वार्तालापोऽपि समपद्यत । अहो ! कैलाससमतलप्रान्ते दृष्टा पूर्वनिर्दिष्टाथ या
प्रकृता, यद्येतादृशकुलाङ्गनामणयः सद्धर्मसंस्कारप्रभासन्दीपिता अहैतुकप्रेमनिधयः
सुशीला देव्यः संसारेऽधिकसङ्ख्यया वर्धेरन् तर्हि सुतरामयमासुरादिव्यरूपं
धन्यं धारयेदिति नास्त्यत्र संशीतिलेशः । मातृमान् पितृमानाचार्यवान् वेदेति हि
श्रुतेर्वचनं सत्यात्सत्यतरं विजयते । मातृजनाः संसारे सर्वोत्तमशिक्षकाः स्तन्येन
सह स्वगुणानपि स्तनन्धयेषु सङ्क्रमयतीत्येतत् सर्वसंविदितं तत्त्वम् ।
निजपरिव्रजनेषु तत्र तत्र वन्द्यचरणाः प्रातः स्मरणीया दिव्या नार्यो दृष्टिपथमागताः
स्फुटमसकृदेवंगुणा इति तानि तस्य धन्यानि चरितार्थानि च सम्पन्नानीति
सोऽमन्यत । अस्त्वथ तत्पर्वतीयपुरोपकण्ठे कुत्रचित्स्थाने रम्ये विश्रम्य बहूनि
दिनानि ततोऽपि निर्गम्य तत्र तत्र न्युष्य चानलगन्त्रीद्वारा बरेलीनगरमयासीत् ।
अन्तराचार्यसमाजनेता श्रीमन्नारायणस्वामी तदीयं मञ्जुलतरामाश्रमागारञ्च
निर्वर्णितं विविधग्रन्थसञ्चयसंशोभितमल्मोडानगरानतिदूरसंस्थितम् । तत्र बरेलीपुर्यां
माधुकरवृत्त्या कतिचिद्वासरानयमयापयत् । भिक्षायै स्वामी स्वयमाटीतत्र तत्र
गृहमेधिनां गृहेषु मध्याह्नवेलायाम् । अहो ! एकस्मिन्नहनि वेषभूषासुसज्जितायाः
कस्याष्टिद्गणिकाया गृहद्वारमगमदन्यस्मिंश्च दिने कस्यचिद्वनिनो योषावास-
मनुप्राविशदनभ्यस्तभिक्षाटनकलाक्रमरहस्योऽसौ यत्र खलु युवयोषितो
निर्लज्जमसङ्कोचमर्धनग्रा घटस्तन्यो मञ्जोपर्यवस्थाय नर्मवाणीविलासविनोदेषु
प्रवर्तमाना दृष्टास्तथा च युवभिक्षुकस्य गर्भाकारप्रवेशेन महान्कलकल्ला तत्र
सञ्जातः पाषाणप्रक्षेपेणैव परभृत्कदम्बक इत्येवमादयो विरसा विषमा अपि
सरसाः समताधृतिप्रपोषका अनुभवाष्टा समधिगतास्तत्र तदानीम् । तदनन्तरञ्च
कैष्टात् काकतालीययोगतः स्निग्धतां गतैः सज्जनैः सम्प्रार्थितः संसेवितश्च तत्र
कस्मिंश्चिदमरमन्दिरे कतिपयवासरानप्यपरानुषित्वा सुखेन सत्सङ्गचर्चया ततोऽपि
बाष्पयानमधिरुह्य पुण्यप्रियतरं क्षेत्रं हृषीकेशमेषाञ्जके । तथा च यतः स्थानाद्यदिदं
कैलासयात्रारूपं महद्दुष्टारं तपष्टारितुमारब्धमादितः कृच्छ्रशतसङ्कुलाविलमपि

सुशोभनं, तत्रैव तदहो सुष्ठु सम्पूर्तिमनन्तरायमगमयदस्मत्स्वामी। सुसमाप्तं हि
शोभनमिति हि महत्प्रचितमभियुक्तवचनम्॥५५॥
अदृष्टफलमस्य यत्किमपि वास्त्वटाट्यात्मन-
स्तुषारगिरिमूर्धसु स्वतपसस्तु दृष्टं फलम्।
महत्सु विविदेऽद्भुतप्रकृतिदृश्यसन्दर्शनं
विशोधनमथात्मनः प्रहरणैर्यथा रौक्मकम्॥५६॥
अनेन भवितव्यमभ्यवहतेन सुस्वादुना
तथाच्छतरवाससा कशिपुना च वस्त्यादिना।
अमूदृशसुखाग्रहं ग्रसति या विना सैन्धवं
तपस्विपदशिक्षिका जयति तापसी भर्गभूः॥५७॥

चतुर्थोल्लासः

आत्मा महत्तीर्थमनुत्तमं वा आत्मा च पूतात्सुतरां प्रपूतः ।
आत्मा सुदृश्याद्भुवनैकदृश्यं प्रियात्प्रियः सुन्दरसुन्दरः ॥१॥
आत्मा महान् सत्यसुखस्वरूपः सर्वस्य नित्याप्तनिजस्वरूपम् ।
देपीप्यतेऽन्तः स्वयमर्कबिम्बप्रख्यः सदाऽनस्तमितैकरूपः ॥२॥
तर्हि क्व यायादपरत्र तीर्थस्नानाय कृच्छ्रेण तथात्मशुद्ध्यै ।
सदृश्यसौन्दर्यरसोपभोगप्रहर्षलाभाय च कुत्र धावेत् ॥३॥
स्नातव्यमस्मिन् सुखतः स्वतत्त्वे शोद्धव्यमस्मिन् खलु शोद्धुकामैः ।
द्रष्टव्यमेतन्निमिषे निमेषे रन्तव्यमस्मिन् नितान्तरम्ये ॥४॥
अहो गृहाभ्यन्तरकोणलग्नान् मूढधीः पश्यति मध्वपूपान् ।
अन्वेषतेऽन्यत्र ह तत्पृषन्तीनेवं बहिः कृश्यति शातहेतोः ॥५॥
न वेत्ति भाण्डं तपनीयखण्डैः पूर्णं यदभ्यर्णगमङ्गणेऽन्तः ।
मन्दोऽपरान्याचति शुल्बखण्डमेवं बहिः क्लिश्यति शातहेतोः ॥६॥
निजप्रमोदाय निजात्मनोऽन्यदेशं क्षणं वस्तु च काङ्क्षते यः ।
कथं प्रतृप्येत्स परावलम्बः सदा सुखी नित्यनिजाश्रयो यः ॥७॥
विद्वान्विपश्चिद्विदितैकवेद्यो यतिः स्वयं स्वात्मनि मोदते यः
सोऽप्यत्र तीर्थेषु सुरम्यभूभृत्प्रान्तेषु चाश्रान्तमटाट्यते चेत् ॥८॥
सत्यं सदात्मैव जगत्समस्तं नान्यत्ततः किञ्चिदिहाणुमात्रम् ।
एवं स्वमध्यक्षयतः कथं नुः परत्र सञ्चारकथाप्रसङ्गः ॥९॥

बम्भ्रम्यते स्वात्मनि सर्वदासौ मोमुद्यते चात्मनि मोदनीये।
 वाव्रज्यते यद्यपि दुर्गदेशास्तोतुष्यते तत्र च बालतोषम्॥१०॥
 आत्मा पुरस्तादथ सैष पष्टादात्मैव वामेतरवामतष्टा।
 अधस्तथोर्ध्वञ्च समन्ततः स साम्येन सम्यक्प्रतिभाति साधोः॥११॥
 गच्छत्यथागच्छति पश्यति ज्ञः शृणोति गृह्णाति भणत्यभीक्षणम्।
 तत्तत्क्रिया तस्य सकारकादिर्ब्रह्मैव नूनत्र भिदा कदाचित्॥१२॥
 सञ्चित्सुखोदन्वति मत्स्यभूतः कल्पाम्बुवद्ग्रस्तसमस्तदृश्ये।
 अहो बहिः खेलति कुत्र विद्वान्यथा परिच्छिन्नमतिर्विमूढः॥१३॥
 चञ्चल्यतां कर्मसु रंहसा तद्देहोऽथवा ध्यायतु निष्ठालः सन्।
 चलाचलत्वप्रविमुक्तदेहः स्वस्मिन् स्वयं राजति योगिवर्यः॥१४॥

अनयैव प्रक्रियया निजमहिम्नि नितरां प्रतितिष्ठतोऽस्मञ्चितनेतुरमुष्य
 प्रागुक्तया कृच्छ्रसाध्यया कैलासयात्रया न किञ्चिद्विन्नमथ किञ्चिच्छिन्नं वा
 स्वामिनः। अथ यदि व्यावहारिकप्रक्रियया प्राप्तव्यं बहु सम्प्राप्तं तर्हि नेति कः
 प्रतिषेधति? तत्तथैवेत्यङ्गीकुर्मः। एवञ्चैतादृशं श्वेतपर्वतप्रान्तपर्यटनत्राम महाक्रतुं
 दुष्टारं परिसमाप्य यथावद्धृषीकेशक्षेत्रे वनभुवि कस्मिंष्टितृणोटजे स
 पुनरपि प्रावर्तत यज्ञं प्रशस्ततरमाचरितुमितररूपमप्रमादेन। दाक्षिणात्यसाधु-
 मण्डलाधिपतेः श्रीगोविन्दगिरेः सम्बन्धेन साहाय्येन च तत्र तत्स्वामिके
 तृणकुटीरे कृशावकाशे कृतवसतिर्नित्यनिरन्तरतयेश्वरदर्शनतच्चर्चादिभिरथ
 तत्परकोञ्चावचशास्त्रग्रन्थाध्ययनाध्यापनादिभिष्टा स्वकीयान् समयान्
 सानन्दमत्ययापयदसौ समुत्सारिततदितरविनोदसाधनो नित्यनिजरूपपरितृप्तः।
 सकृदन्नक्षेत्रेभ्यः स्वयं गृह्यमाणेन भिक्षात्रेण क्षुधाशान्तिष्टा तेन सुष्ठु
 सुखेन समपादि। किन्तु हन्त! जरठतरसुदूरयात्राप्रयुक्ताहारविहारादिवैषम्यात्
 तज्जनितासृगतिसारामयेनामयावी सन्नस्वास्थ्येनास्वतन्त्रतया च तत्र प्राथमिक-
 दिवसेषु किञ्चिदिव विक्षिप्तमनाः समभूत्।

तथापि साधुसहोदराणां परिचर्ययेश्वरस्य करुणया च पूर्ववत् स्वस्थ-

तामचिरेणोपागमत्सः। तदानीमपि तां रोगपीडामकिञ्चनोऽबन्धुमानसहा-
योऽपरिग्रहोऽसौ चिन्ताविलापरहितमेव सदा सर्वां तितिक्षते स्म भिक्षुको
यतिः॥१५॥

चिन्तयेद्विलपेद्वापि प्राप्तदुःखे य आर्तिमान्।

असाधनो वृथा व्यग्रः कथं स्यात्स तु तत्त्वधीः॥१६॥

अथ च तत्राभ्याशगे कैलासाश्रमे पण्डितमुण्डिभिर्मण्डिते स स्वत एव
नैकविधदार्शनिकग्रन्थावलोकनरसिकोऽपि सन् परतथा श्रीगोविन्दानन्दस्वामि-
चरणेभ्यो विद्यावयोवृद्धेभ्यः सकाशात् श्रीबृहदारण्यकमुपनिषद्रत्नं
सशाङ्करभाष्यतद्वार्तिक त्रियमतः श्रोतुमुपचक्रमे। एवञ्च तस्य निजानन्दसुधा-
स्तवमिव श्रुतिशास्त्रविचारानन्दरसनिष्यन्दमपि सरसमतितरामास्वादयतः
क्षिप्रमतिगताः कतिचन सप्ताहाः। तदन्तरे च तत्तत्प्रसङ्गेषु दाक्षिणात्यैस्तथान्यैश्च
साधुसुहृद्भिरमुष्मिन्नसाधारणान् धारयद्भिः प्रेमादरप्रमुखान् भद्रभावानिदममुष्मै
प्रत्यबोधि सप्रश्रयं साग्रहञ्च यत् सन्न्यासजीवितं निर्वाहुकामो भवान् तर्हि
यथाविधि भिक्षुकदीक्षया दीक्षितो भवतु। दशनामिसन्न्यासिनां साम्प्रदायिकीं
मर्यादामनुसृत्य श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठेन केनचिदाचार्येण शास्त्रचोदितः संस्कारः
सम्यक्कारयितव्यः। संस्कारः शुद्धिहेतुरिति हि सनातनो वैदिकः पन्थाः। तथा
च सम्प्रदायानुप्रवेशेन शास्त्रमर्यादा सुरक्षिता स्यात्। अथ लौकिकव्यवहारसौकर्यञ्च
सम्पादितं स्यादित्येवमादि। तुरीयाश्रमविषयिकामेतादृशीं लोकशास्त्रसरणिं सर्वां
स्वयं संविदानोऽपि फल्गुप्रयोजनत्वधिया तत्रकृतानादरो निरुद्यमो निःसङ्कल्पः
खलु निवसन्नासीत् स्वामी। अतश्च स्निग्धजनानामित्थमुद्योधनावसरेषु सद्यः
प्रतिकूलतयैव तान् प्रति प्रत्युत्तरितं तेन। तद्विषये तस्य विचारकस्य विचारः
प्रतिवचनञ्चैवमासीत्समासतः॥१७॥

संस्कारकर्मणा शुद्धिः कस्य सम्यक्कृतेन वै।

देहस्य मनसो वा स्यादात्मनो वा विचार्यताम्॥१८॥

न गात्रस्याथवा बुद्धेः शुद्धिः संस्कारतो नृणाम्।

दृश्यते नात्मनो वास्यान्नित्यशुद्धत्वहेतुतः॥१९॥
 इयम्भ्रान्तिर्हि मूढानां शुद्धः संस्कारतोऽभवम्।
 अशुद्धाः सर्व एते ये संस्काररहिता इति॥२०॥
 असंस्कार्यपि संस्कारी शुद्धः सद्धर्मतो भवेत्।
 न संस्कार्यप्यसंस्कारी पूयते पापकृत्तमः॥२१॥
 श्रद्धधानस्य दीक्षादिः शुद्धिकारीति चेन्मतम्।
 बाह्यदीक्षां विनैव स्याच्छ्रद्धादीक्षः स शुद्धिमान्॥२२॥
 दुर्गुणोच्छेदतः साक्षाद्व्यसद्गुणसङ्ग्रहः।
 शुद्धिरित्युच्यते सा किं दीक्षाकर्मानुवीक्षते॥२३॥
 साम्प्रदायिककर्मैतन्मा करोतु करोतु वा।
 गुणवांस्तत्त्वनिष्ठया ध्रुवं स्यात्साधकः पुमान्॥२४॥
 सम्प्रदायाभिमानेन क्षौद्रं प्रत्युत धीरियात्।
 पृथग्भावया विद्वेषो जायेते यमजौह्यथ॥२५॥
 एवञ्च लक्ष्यते किञ्चित्साम्प्रदायिककर्मणाम्।
 फलं भद्रं तथाप्येषु नराणां हि दुराग्रहः॥२६॥

एवं विधैः प्रबलैर्न्यायवादैस्तत्क्षणं प्रतिक्षिप्तेष्वपि संस्कारपक्षप्रशंसनेषु सर्वेषु
 सुहृदां शुभशंसिनामसकृत्प्रवृत्तेषु, परमन्ततो गत्वा तेषामभिमतमभ्यनुज्ञायि
 तेन। समाजे परम्परया यदनुष्ठेयतया प्रचलति युक्तं वायुक्तं स धर्मः तदननुवर्तने
 धर्मबाह्यः समाजबाह्यश्च सम्पद्यते मनुष्यः तथा च समाजस्यासङ्गमेनासहयोगेन
 च यद्यपि नास्ति परलोकहानिस्तथापि भवत्येवाणुमात्रयापीहलोकहानिर्व्यवहारानु-
 कूल्यविरहरूपा, अतो यतिसमुदायाङ्गतया तदन्तर्गतो भूत्वा तत्सहयोगबलयुक्तेन
 तथा च परिशिष्टतत्तद्व्यवहारसौगम्यवता च भवितव्यमित्ययं न्यायोऽपि तात्पर्येण
 तैः कैष्टिदनेकवारमुपन्यस्त आसीत्। यद्यपि सोऽपि न तस्य विचारपरिपक्वः
 प्रत्यभात्तथापि समाजसम्बन्धेन बहु विद्यते शिक्षितव्यं; समाजाङ्गताञ्च वर्जयित्वा
 तेन सह घनतरः सम्बन्धोऽन्यथा न भविता; अतो, वस्तुतोऽकिञ्चित्क-

रेणानावश्यकेनापि सन्न्याससंस्कारेणात्मानं संस्करिष्यामि नूनं तथा च दशनामिमुण्डिमण्डलीमात्मीयत्वाभिमानविषयभूताञ्च करिष्यामीति मनीषया पुनः पुनरावृत्तसम्यग्विचारसमुत्थया तद्विषये साकल्यतः प्रतिषेधमसौ प्रतिसिषेधः। तथा च तत्क्रियानिर्वृत्तये को नाम छान्दसो ब्रह्मविद्गुरुपगन्तव्य इति विचार आन्तरोऽकारि ज्यायोभिः परमहंसैः सह कैष्टित्तत्र चिररात्राय निवसद्भिः। तत्फलत्वेन च कैलासमठवास्तव्यान् मण्डलेश्वरपदे विराजमानान् कर्मब्रह्मोदयविद्याविचक्षणच्छ्रीस्वामिजनार्दनगिरिचरणानाचार्यत्वेन च मनसा वव्रे। अनन्तरञ्चाविलम्बत एव तत्र तदुपदेष्टृतया श्रीस्वामिविष्णुदेवानन्दप्रभृतीनां सौहार्दसौजन्यवतां सहकरणेन च पुण्यतमे महाशिवरात्रिदिनेऽनायासेन यथाविधि तत्संस्कारकर्म सुमङ्गलञ्च सम्पदे। अभिधा च तपोवनमिति नवीना वनयोगपट्टसमवेता पूर्वाभिधापरिवर्तनेन प्रादायि तैर्निजाभीष्टा निजसङ्कल्प-परिकल्पिता तदधिकारसम्पन्नैः सम्प्रदायविदां वरेण्यैः। एवमहो श्रुतिचोदितः शाङ्करसम्प्रदायप्रसिद्धातुर्याश्रमसंस्कारः सम्यगनेन यथोचितमाचरितस्तथापि यथा यत्पदे पूर्वमासीत्तथा तत्पद एव पष्टादप्ययमवर्तत स्वामीति न कष्टादतिशयस्तेन स्वस्य समुत्पन्नोऽवलोकितस्तदानीमिदानीं वेति चानुपेक्ष्यैवात्र वक्तव्यं प्रतिभाति। अपरमपि प्रसङ्गागतमिह किञ्चिद्वचमः॥२७॥

रक्षन्तु रक्षणीयम्

केरलेषु जगत्ख्यातेष्वाष्टार्येषु स्वसम्पदा।

नायका नायका आसन् प्राक्कालेषु सुपौरुषाः॥२८॥

क्षत्रियान्वयसम्भूता क्षत्रधर्मयुताष्टा ते।

व्यभ्राजिषत शुभ्राङ्गा अनन्याधीनवृत्तयः॥२९॥

सङ्करादन्यजातीयैराधिपत्यविवर्जनात्।

ब्राह्मणानां प्रभुत्वाच्च भ्रष्टाः कालेन ते पदात्॥३०॥

एवं ब्राह्म्यदशां प्राप्ताः संस्कार्यत्वेऽपि तेऽनघाः।

आचारेण विचारेण हीनतां न ययुर्मनाक्॥३१॥

शुद्धाचारविचारास्ते बुद्धिमन्तः सुशिक्षिताः ।
 अद्यत्वेऽपि विराजन्ते तेज ओजोबलान्विताः ॥३२॥
 संस्काराणामभीष्टा चेत्सम्प्रयोजनता इमे ।
 संस्कारार्हा इति ब्रूमो दृढमस्मन्मतं त्विह ॥३३॥
 चरितं प्राक्तनं स्वेषां वैशिष्ट्यञ्च विशेषतः ।
 विदन्तु वेद्यमखिला नायकाभिजना जनाः ॥३४॥
 तथा च प्रतितिष्ठन्तु स्वपदे निजगौरवम् ।
 रक्षन्तु रक्षणीयं यत्स्वाभिमानेन दीपिताः ॥३५॥
 वस्तुगत्या तु मर्त्यानां विभेदेष्ववरेष्वपि ।
 नावरत्वं मनाक्तर्हि वरेष्ववरता कथम् ॥३६॥
 यावद्वरावरत्वादिकल्पना नरजातिषु ।
 तावदन्योन्यतो मैत्री चैक्यञ्च कुशलं कथम् ॥३७॥

आनन्दप्रचुराण्यहानि

अस्तु । प्रस्तुतानुवृत्तिः क्रियते सम्प्रति । अथैवमतिगतेषु तत्र शैत्यप्रचुरेषु
 कतिपयमासेषु वेदान्तग्रन्थवीथीविहारादिविनोदेन तापसिकदिनचर्यया च
 प्रचण्डतरतपनादितापप्रचुर इतरः कालः सम्प्रवृत्तः । तथा च प्रालेयशैलप्राकृतिक-
 कान्तिशान्तिसन्दोहस्मरणेन तदावर्जितचेताः सुखेनोपरितनदेशनिवाससमुचितः
 समयः सन्निहित इति स्वामी क्षिप्रमक्षान्ततया तत्रगन्तुमुद्यतः समभवत् ।
 नीरुजं स्वस्थमपि शरीरं दुर्बलतरं सम्पन्नं कृच्छ्रतरया जीवनचर्यया ।
 सकृद्भिक्षात्रभक्षणेन गङ्गापानीयपीत्या च यतस्तेन गात्रयात्रा तत्र निर्वर्ति-
 तासीत् । तथापि मेषसङ्क्रान्तेः परमविगण्य देहदौर्बल्यमुत्तरकाशीम्प्रति
 चलिन्तुं प्रावर्तत शुभे दिने स परिव्राट् । नटेश इति व्यपदेशभागाङ्गलभाषाभिज्ञः
 कष्टानाग्रजयुवा द्रविडदेशीयो लौकिकव्यवहारेषु सञ्जातालम्भावो हृषीकेशमागत्य
 नैष्कर्म्याश्रमजिग्रहिषया साधुसञ्जिगमिषया च दैवनियोगतः स्वामिनं
 विधिवदुपसन्नस्तन्निकट एव निवसन्नवर्तत । सोऽपि स्वामिनमनुवव्राज शिष्य-

वृत्त्या तदाबद्धश्रद्धाभक्त्यादिप्रवर्हभावः। तथा च तेनानुचारिणा परिचारिणा च बह्वचारिणा सद्वितीय एष मुषूरीधनोल्टीमार्गेण मन्दमन्दं क्रमित्वा तत्र तत्र रम्यस्थानेषु विश्रम्याथ प्रकृतिदृश्यसुषमारसपूरमासमन्तादापीयापीय चेतः समाधि च तथाधिकाधिकमनुभूय षट्सप्तवासरैः श्रीसौम्यकाशीमनायासमयाञ्चक्रे। तत्र च पूर्वपरिचायिते कैलासमठे तदधिकारिणा प्रत्यभिज्ञातः सम्मानविधिप्रयुक्तया सर्वयाऽनपष्टु विधया सुखं वस्तुमारभत। अहो! चित्तन्तु तस्य सर्वदा तत्र सुप्रसन्नं सचिन्तमपिनिष्ठान्तं शान्तं समाहितमवर्तत। सौम्यकाश्या महत्सौन्दर्य-मलौकिकंनैसर्गिकमथ प्रणवगीतालापष्टा नक्तन्दिवमनवरतममरसरित्त-रङ्गैस्तीव्रतरमुद्गीयमानस्तत्र तस्य विशेषतो हृत्सामाधानहेतू समभूताम्। जपध्यानविचारादिषु किञ्चिदथासनप्राणायामादिषु वा परिश्रान्तिमन्तरेणैव स्वयञ्चेतः सदा समाधानपदवीमाटीकमानमलक्ष्यत। तथापि सम्प्रार्थितस्तत्र तदास्थानवासिभिर्मुण्डिभिरथ केरलद्विजमस्करिभ्यामुभाभ्यां तदात्वे तत्र प्रति-वसब्ध्यां सञ्चोदितष्टा सन् साग्रहं स्वपरविनोदप्रयोजनं प्रयोजकीकृत्य केवलं महाभारतीयशान्तिपर्वणः कथां प्रतिदिनमन्ववीवचत्स्वामी। तथा पञ्चदशीम-ध्यापिपञ्च ब्रह्मचारिणं शुश्रूषुमनभ्यसूयुमनुग्रहधिया। एवमहान्यानन्दप्रचुराणि तपोभासुराणि चाध्यात्मरसानुभवप्रधानानि तस्य तस्मिन् पुण्यसद्धानि क्षणमिवात्यगमन्॥३८॥

भ्रमास्तु भ्रमा एव

अथ चोद्दालकाश्रमो, जमदग्न्याश्रमः, कपिलाश्रमो, नाचिकेतसरो, बालखिल्यगुहा वारणावतगिरिरित्यादयो ये श्रुतिस्मृतिसमाख्यानसम्बद्धाः स्थानविशेषास्तत्र तत्र सौम्यकाशीपरिसरवर्तिनस्तद्देशविदिता विद्यन्ते, तान् विषयीकृत्य विचारोऽपि प्रसङ्गे जाते व्यधायि तेन स्वयमितरैष्टा तदहैः सह। निजसुतं श्वेतकेतुम्प्रति तत्त्वमसि वाक्यस्य नवकृत्व उपदेष्टा छान्दोग्यप्रसिद्ध उद्दालकस्तत्त्ववेत्ता महामुनिरथ जमदग्निः कपिलादयो बालखिल्या वानप्रस्था अनेकसहस्रसम्मिता अङ्गुष्ठपरिमाणा ऋषयष्टात्रैव पुराकालेषु न्यूषुरिति या पारम्पर्यागता वृद्धोक्तिः,

सा किं प्रामाणिकी अप्रामाणिकी वेत्यमुना विमृष्टमसकृद्दूहापोहकलाकामुकेन गतानुगतिकन्यायमननुगच्छता। न केवलमत्र, किन्तु सर्वत्र भारते वर्षे तथान्यत्र विदेशेष्वपि दृश्यन्ते य एतादृशाः स्थानविशेषास्तीर्थविशेषाः सरिद्विशेषाष्टा शतशोऽथ सहस्रशः तत्र यदिदं पौराणिकनानापूर्वचम-त्कारकारिप्रबन्धसम्बन्धवर्णनं तत्सर्वत्र यथाभूतं भवितुमर्हति परन्तु प्रायशोऽयथाभूतमैतिहासिकाख्यायिकाप्रामाण्यविस्रम्भप्रसिद्धये तथा स्थानादि-स्तुतये च कल्पितं प्रचारितञ्च तदा तदा तैस्तैरिति सुव्यक्तमवगन्तुं शक्यते परीक्षणविचक्षणैः श्रद्धया पाषाणजडतामनापत्रैः। हन्त ! यत्किञ्चिद्वृत्तमिह प्रलं वा नूलं कर्णपथमागच्छति मनागविमृश्यैव तत्सत्यं सत्यमिति यदि सर्वतोऽभ्युपगम्यते परमभिष्टूयते च, तर्हि बुद्धिमतां बुद्धेः किन्नाम कर्तव्यम्? तथा च मनुष्याणामीश्वरदत्ता प्रातिस्विकी विमर्शनवैदुषी न केवलमत्यन्त-मवकुण्ठतीत्येतत्, किन्तु स्वस्य समाजस्य चाजाविन्यायत एतादृशानुकरणेन महती क्षतिष्ठापततीति नैतत्तिरोहितं दोषज्ञानाम्। भ्रमोद्हनार्थहेतुरिति कस्य वा न सम्प्रतिपन्नम्? अथ संवादिभ्रमो नानार्थहेतुः, किन्तु श्रेयोहेतुरिति यदि कष्टित्प्रत्यवतिष्ठेत, तर्हि सन्तु शुभोदका अपि केचिद्भ्रमा लोके शास्त्रे च नैतद्विप्रतिषिध्यते; तथापि भ्रमास्तु हन्त भ्रमा एवेति ते च पुनरधिकतया विसंवादिनोऽनर्थहेतव इति यत्र करणप्रवृत्तिस्तत्र कारणिकैरवश्यं भवितव्यं भावुकैः सुधीभिरिति च निष्कृष्टः प्रकरणार्थः॥३९॥

आध्यात्मिकमैश्वर्यम्

एवञ्च तत्र श्रीविश्वनाथपुर्यामध्यात्मरसपानमहोत्सवेन तस्य समतीताः पञ्चषमासाः स्वामिनो रागद्वेषभयाकुलस्यास्य कस्यचित्प्रपञ्चस्य प्रतिभानविक्षेपमणुतरमन्तरा। अहो ! शान्तं नितान्तशान्तं निजमहिम्नि हिरुगशोभत तत्रत्यं साधुजीवितम्। साधुसङ्गमार्थिनः साधुभक्तास्तत्र सङ्ख्यया विरला अभूवन्निति तन्निबन्धनोपदेशादि-व्यवहाराभिमुखतापि नान्तर्मुखां प्रत्यभान्त्सीत्। पर्वतीयाः प्रायशः श्रद्धावन्तोऽपि पारम्परीयतया नहि शास्त्रचर्चायां ज्ञानचर्चायां वा तादृशसंस्कारविरहात् समुत्सुका

आलक्ष्यन्त। तथाऽपि शिक्षिताः केचिल्लोकमर्यादामनुरुन्धाना यदा कदाचि-
च्छ्रद्धेयान् साधूनुपगच्छन्तष्टा सन्दृष्टाः। तथा चैकस्मिन्नपराह्णे तत्रत्यप्रमुख-
राजकर्मचारिणा सहकृतो यात्री कष्टान् शर्मण्यदेशीयो विद्वान् स्वामिसन्दर्शनार्थं
कैलासमठमाजगाम सपत्नीकः। विनयविनम्रशिरसमभिवाद्यासने समासीनं तं
स्वामी सादरं कुशलमप्राक्षीदनन्तरं भारतागमनप्रयोजनञ्चाङ्गलभारत्या।
शास्त्रीयविषयविमर्शनाय यावत्पेक्षिता तावती स्वच्छस्वच्छन्दगतिराङ्गोयवाण्यां
तादृगभ्यासजनिता तस्य नासीत्; यत्किञ्चिदथ ज्ञानमासादितं शिक्षणादिकाले
तद्भाषाभाषणादिषु पूर्वं निजदेशे, तदपि हन्त ! बहु बहुकालव्यवधया विस्मृतं
तेन तथापि कथञ्चित्तयैव गिरा तेन सह वार्तालापः प्रचालितः प्रगल्भवाग्मीप्रवर्हेण।
अथ च समुद्रद्वेन महता भक्तिभावेन स इत्थं वक्तुमारभत सुप्रथितनामधेयं
श्रीगान्धिमहात्मानं भारतभूविभूतिं तथा महामहिमवन्तं श्रीहिमवन्तं तत्र वास्तव्यान्
वार्तमानिकानृषिमुनींष्टा साक्षाद्दृष्टिगोचरतात्रीत्वा धन्यमात्मानमाधातुमत्र
सकुतुकं सश्रद्धमहमागतोऽस्मि बहुतरयात्राक्लेशमविगणय्यापीति। निशम्यैत-
दमुष्य सुन्दरं हृदयग्राहि वचनं पण्डितपुरुषोचितं तच्चेतोऽतिमात्रवर्द्धत निज-
जन्मक्षोणीनिरुपमाध्यात्ममहत्त्वाभिमानेन। अहो खलु यत्किञ्चिन्महत्त्वमेतेषां
त्रयाणामशेषक्षितिकोणविप्रकीर्णं लोकोत्तरमर्जुनं यशो विपुलमुपार्जयदासीदस्ति
च, तत्र परेषामिव लौकिकविभूतिसमुत्थं, किन्तु हन्ताध्यात्मिकविभूति-
सञ्जनितमिति महानयं विशेषः। अथ लौकिकविभूतिप्रभवं महत्त्वमध्रुव-
मापातरमणीयं परिणामि च परिणामदुःखञ्चेति तथान्यदीश्वरदर्शनप्रभवं तु
सुध्रुवमादिमध्यान्तसुन्दरमपरिणामि सुखरूपं परिपूर्णमेकरसञ्चेत्यत एतदतिशय-
प्रियमनिशमखिलसुधियामुरुसमाकर्षकञ्च भवतीति प्रत्यभाणि च स्वामिना
तत्क्षणमक्षुण्णाखगर्वगुरुणा स्वरेण स्वभावविनम्रविमानिनापि। अनन्तरं
पुनराध्यात्मिकं तत्तद्विषयविचारणे प्रवृत्ते प्रसङ्गतः स इत्थमर्थगर्भमनुशोकगिरा
सादरमब्रवीत्पौरस्त्यदर्शनानां पौरस्त्यदेशचरित्राणां च प्रौढप्रगाढपरिचयवांस्तथा
पौरस्त्यमनुजवर्गाणामध्यात्मज्ञानसम्पत्तिविषयेऽपरिमेयश्रद्धावांष्टा शुद्धात्मा हन्त !

हन्त ! प्रतीच्या वयं विवेकहीना रत्नाकरवारिणामुपरितलेषु साटोपमटाट्यमाना
 अविन्दन्तः किमपि सारं मुधा जीवितमपनयामः प्राच्यास्तु भवन्तः खलु
 विवेकवन्तो भाग्यवन्तश्च स्वयं तदन्तरधस्तलमवगाह्य महता साहसेन धैर्येण
 च तत्रस्थितानवर्धतरानितरदुर्लभान् रत्नविशेषान् यत्नतो विचित्य विविच्य च
 सम्यग्दृग्दोषभुज्यात्मनो जन्म चरितार्थयन्तीति । अहो महदिदं गौरवस्थानमस्माकं
 भारतीयानां, यदन्यदेशीयैः पण्डितप्रकाण्डैरपि संस्तूयमानावदानमति-
 चिरन्तनमतुलितमात्मतुलितमध्यात्मावगाहलक्ष्मीमाहात्म्यमास्माकीनमिति ।
 एतादृशीमात्मीयाध्यात्मप्रभुतां परम्पराप्राप्तां पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति हैन्दवा
 इदानीन्तना दुर्दैव परिदूषिता इति महदिदं ब्रीडास्पदमपि । भौतिकविभूतिः
 प्रभूताऽपि नात्यन्तिकीं शान्तिमाधातुमलमिति दीर्घदृढतरपरीक्षया साक्षादवबुध्य
 ततो मुखं परावर्त्य तदैकान्तिकसाधनभूतामात्मिकविभूतिमारादन्वेष-
 माणास्तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाऽसदा मुमुदिरे प्राक्कालीना
 ऋषयोऽत्रभवाः । एवं पूर्वैः पूर्वतरमाबद्धां स्वकीयामाध्यात्मिकीं पद्धतिमुत्तमां
 श्रेयः साधनीमनुसरन्तोऽधुनातना बत स्वभावप्रवृत्तामधमाधमामधोगतिसाधनीं
 परकीयां प्रायशो वैषयिकीमनुधावन्तीत्यतो नु किमस्ति दुःखतरम् ? एवंविधेन
 दुःखोदकेण भोगमार्गानुधावनेन सर्वप्राणिसाधारणेनाहो त्यागवैराग्यभक्तिज्ञानाना-
 मुत्पत्तिक्षेत्रमिति यत्सुविमलं यशोऽस्मद्देशस्य, तदाशु विनश्येदवश्यमिति
 जागरुकैर्भवितव्यं हिन्दुधर्माभिमानिभिर्देशनेतृभिः । अपि चान्ततः स उत्थानसमये
 विपश्चिदपष्टिमो नित्यनिरतिशयामात्मशान्तिमनुबुभूषुः संसाराडम्बरविमुखो
 विशिष्य पाष्टात्यसभ्यतायामुदितनिर्वेदभाव एवं न्यवेदयदमन्देनामोदेनाशया
 च प्रचितया भ्रान्तं भूमण्डले सर्वत्र मया । न कुत्रापि शान्तं सुन्दरमेतादृश-
 माध्यात्मिकं वातावरणमपरोक्षविषयतां गतं मम यथात्र हिमवदभ्यन्तरप्रान्ते
 गङ्गारोधसि । स्वान्तं स्वयमत्र शान्तं समाहितमध्यात्मभावप्रभावितञ्च परिणमते ।
 अतोऽत्र कुत्रचित्स्थाने महाराजानुमत्या कुटीरमेकत्रिमायं तत्र जीवितशेषमध्यात्म-
 रसमहापारावारविहारेण परमया शान्त्यापनिनीषाम्यहमिति । विदेशजन्मनो

नास्तिकशिक्षाभिर्विद्धितस्यापि तत्सुधातल्लजस्याहो ! महानयमार्षः संस्कारः
पुरुपुण्यलभ्यः परमपुरुषार्थसाधनसम्बद्धः श्रद्धाभक्तिमयः श्रद्धां भक्तिं च तं
भक्तम्प्रति तन्मनसि समजीजनत् ॥४०॥

वर्षावसाने गगनान्तरालं निरभ्रमप्यद्भुतनीलवर्णम्
अभात्सुसूक्ष्मं प्रतिभाति यद्वत्परात्परं ब्रह्म सनामरूपम् ॥४१॥

धुनी च दैवी कलुषाम्बुधारामुत्सृज्य शुद्धाम्बुवहा बभूव ।
शरत्प्रसङ्गेन मलीनबुद्धिः स्वच्छा यथा स्याद्वरसङ्गमेन ॥४२॥

गङ्गा च नीला गगनञ्च नीलं वनञ्च नीलं घनसम्प्रवृद्धम् ।
नीलच्छटाव्याप्तिरभूद्धिमाद्रा वेवं मनोज्ञाऽश्वयुजोद्गमेन ॥४३॥

जह्नुस्तनूजा धवलाऽथ नीला कलिन्दपुत्रीति कथा कवीनाम् ।
परत्र सत्या हिमवद्विवर्जं नगाधिपे त्वंशत एव सत्या ॥४४॥

द्वित्रान् हि मासान् परिवर्ज्य पाथोवृष्टिप्रधानांस्तु हिमाद्रिदेशे ।
कृष्णप्रियाप्रख्यमियं वहन्ती कृष्णद्युतिर्विष्णुपदी च दृष्टा ॥४५॥

एवञ्च शरदृतुसमारम्भे सर्वतः प्रसृतदृश्यशोभाप्रशोभिते पर्वतसार्वभौमे
तत्सौन्दर्यरसास्वादप्रलोभितमनाः स्वामी सोत्कण्ठमाश्रमात्समुत्थाय गङ्गोत्तरी-
मभिप्रतस्थे द्वितीयवारम् । एकाकी विचरेन्नित्यमिति न्यायविदेकाकिता
स्वातन्त्र्यमभिकाङ्क्षंस्त्यक्तान्यसहचरः स एकको मोहनतराणाम्बहूनामुत्तुङ्ग-
शिखरिणां क्षुद्रसंवसथैरथाक्षुद्रघनविपिनविभागैश्च समाच्छन्नानामेकैकशः
सुरतटिनीतटगतमञ्जुलमार्गतोऽनुक्रममतिक्रमणप्रक्रियया तत्प्राकृतिककान्ति-
प्रवाहपूरमाकण्ठमकुण्ठिततृषा पायं पायमपि च यदृच्छाप्राप्तेनात्रादिना देहयात्रां
कुर्वाणाः क्लिष्टमपि दृष्टां तां, यात्रां निर्वर्तितवान् । तत्रासरण्यामेकत्र मध्याह्नवेलाया-
मशनायापरिपीडितः स भोजनादिप्राप्तिमार्गमपश्यन् ग्रामादिविदूरगे कुत्रचिद्विद-
पिमूलेऽनन्यगतिकस्त्यक्ताशस्तूष्णीमवतस्थे विश्वम्भर ईश्वरः किं करिष्यति ?
कथं वा रिक्तमिदमुदरमिदानीं पूरयिष्यति ? इति प्राणिनां योगक्षेमनिर्वहणकला-
कौशलप्रकारमीश्वरस्यारादध्यक्षयितुमुन्मनाः । अहो सपदि पृष्ठतः कष्टान

समागच्छति पर्वतीयः पथिको वृद्धवया ब्राह्मणः, समागत्य च सृत्यामसहाय-
मासीनं परिश्रान्तं सन्न्यासिनं समीक्ष्याथ भक्त्या तं प्रणिपत्य स्वयं
निजवस्त्रभाण्डगतानुदकपक्वान् सुस्वादून् कन्दविशेषान् तस्य पुरतो निधाय
साञ्जलिबन्धमेवमभ्यर्थयाञ्चक्रे क्षुधार्त इव लक्ष्यते भवान्, अत्र ग्रामादिकञ्च न
विद्यते निकटे, कृपया गृह्यतामिदं भोज्यं, भुज्यताञ्च, मार्गे ममाभ्यवहरणार्थं
गृहीतमिदमद्यं मया, तथापि महात्मनो भवतः क्षुधानिवृत्तिरेव मम क्षुधानिवृत्तिरिति ।
अहह ! केनाद्भुताप्रतीक्षितप्रकारेणाघटितमपि घटयत्यनायासेनेश्वरीया शक्ति-
रिति सुस्पष्टमत्रापि साक्षादवगतं तेन । किञ्च; साधुभिक्षुकजनान्प्रति प्रायशो
हिमवत्पर्वतीयानां श्रद्धा मूढाप्यविवेकजनिताऽप्यसाधारणी प्रशंसामर्हति
महतीमिति च बहुतरैरेतादृशैर्निदर्शनैर्निजजीवितानुभूतैरवधारितं तेन ।

अथ चाग्रे गङ्गोत्तरीसन्निकृष्टे हरिप्रयागसञ्ज्ञके स्थाने मनोऽतितरामरंस्त
तस्य तदलौकिकसुषमाविशेषेण दिविषद्दारुघनविपुलविपिनविस्तारप्रभवेण ।
गङ्गोत्तरीप्रान्ते तत्र तत्र साधवः केचन निवसन्तो दृष्टाः । किन्तु वस्तुतोऽन्व-
र्थनामधेयाः साधवः सन्न्यासिनो वा पट्टण इव पर्वतेऽपि सङ्ख्ययात्यन्त-
विरला इति हिमालयोपर्यपि गङ्गाकूलयोः सिद्धा महात्मानो न तृणवनस्पतितुल्यं
सुलभतयाऽनवलोक्यन्त इति च तेन प्रतिपन्नं प्रत्यक्षपर्येषणया तस्मिन्
कमनीयधाम्नि पुनर्दिनद्वयादधिकमवस्थातुमपारयन्नभ्यवहारादिप्रबन्धविरहा-
न्निकटभाविनि योग्यसमयेऽत्र समागत्याहितसमुचितसुव्यवस्थो भूयसो दिवसान्
निवत्स्यामीति मनसिकृत्य ततोऽसन्तुप्तचेता अपि प्रत्यगच्छत्स्वामी ।
गङ्गोत्तरधरणेरसाधारणं दिव्यमद्भुततरमध्यात्मभावप्रसारणवैभवं तस्य मनसि
महान्तं प्रभावमुदभावयत्; तथा च तत्प्रान्तसंसेवनेनाध्यात्मिकी तदीया शान्तिः
सुदीर्घमुपभोक्तव्येति सुदृढमवश्यकर्तव्यतयैव सङ्कल्पितं तेन । अथ च सुरसरितः
साक्षादुद्गमभुवं श्रीगोमुखनामकं स्थानं गङ्गोत्तर्या अग्रतोऽन्तिकस्थं दिव्यवैभव-
मतुलान्द्रुतप्रौढप्रकृष्टावलोकमवलोकयितुमुदितोत्कलिकोऽप्ययमपरिचयोऽस-
हायस्तदात्वे तं विकटदुर्घटं देशं व्रजितुं न प्रबभूव । तथा च श्रीजह्नुजोत्तरात्रति-

प्रस्थातारं पथि निकषा भास्करप्रयागमुपरि गङ्गोत्तरीं गच्छन् गोस्वामिश्रीगणेश-
दत्तशास्त्रिमहोदयः पञ्चनदीयसनातनधर्मप्रतिनिधिसभाप्राणभूतस्तत्कार्यकर्ता
च यदृच्छयाऽहो ! स्वामिनं कर्णगोचरीभूतमक्षिगोचरीकृत्य महता हर्षेण
निसर्गसिद्धया साधुभक्त्या साधुभावेन च प्रणम्य प्रणयेनासाधारणेन
फलाद्युपहारैस्तमाराधयामास सौम्यकाशीनिवासितम् । वार्तालापश्च पारस्परिकः
कुशलसमाचारविषयकोऽथाध्यात्मविषयकश्च तयोः स्वल्पोऽपि स्नेहमयो
हृदयस्पृक्समवर्तत । १६२६ तमे क्रैस्तवाब्दे गङ्गोत्तरसरण्यामेवं सञ्जातमिथः
प्राथमिकसाक्षात्कारयोरे तयोः स्वामिगोस्वामिनोर्निरपेक्षोऽन्योन्यसम्बद्धः
प्रणयसद्भावस्ततः प्रभृति क्रमशोऽभिवर्द्धमानश्चिरन्तनोऽप्यनपक्षीणो नूतन
इवाद्याऽपि देदीप्यत इति च प्रासङ्गिकतया वक्तव्यमेतत्प्रतिभाति । अथ चैवमसौ
द्वितीयामपि गङ्गोत्तरीयात्रां सकुशलं निर्वर्त्योत्तरकाशीं प्रत्यागतः पूर्ववत्
कैलासमठ एव निरुपद्रवं न्यवात्सीत् । अथ निष्ठुरतरो दुःस्सहस्तितिक्षु-
जनतितिक्षानिष्कृपपरीक्षको हैमवतः शीतसमयोऽपि सम्प्रवृत्तः । साधवश्च
बहवोऽधस्तादनुकूलतरस्थानेषु हृषीकेशप्रभृतिषु गन्तुमुद्यताः । स्वामी तु
हिमवत्प्रोच्चदेशीयहिमप्रहारसहनाभ्यासाय तथा विशेषतः शीतकालभवामनन्य-
कालसामान्यां नितान्तैकान्तशान्तस्तब्धमञ्जुलां दशां सुदर्शनामुत्तराखण्डो-
त्तरक्षितेः साक्षादध्यक्षयितुमुत्कण्ठया च तत्रैव स्थितिमकार्षीत्तत्तादृश-
तीव्रतरतितिक्षादिगुणसम्पद्रहितोऽपि ॥४६॥

नीहारवच्छीतलशुभ्रनीरे सुरागायाः शिशिरेऽपि काले ।
रक्तक्रियारोधिनि नित्यशुद्धोऽप्यापुष्पुवे नित्यमनन्दितोऽसौ ॥४७॥
गङ्गावगाहो निपठदियद्यद्भयानञ्च दैनन्दिनकृत्यमस्य ।
वेदान्तचिन्ता च कथा प्रवृत्तिष्ठाचाल हैमेऽप्यखिलं सुचारु ॥४८॥
माघे तु मासे मघवानमोघप्रभाववान् मेघगणाभिमानी ।
तुषारपुष्पाणि ववर्ष हृष्टो दृष्ट्वा तपस्यामिव तस्य कृच्छ्रम् ॥४९॥
कार्पासतूलभ्रममादधानैर्हिमैः पतद्भिः परिपूरिता भूः ।

अदृष्टपूर्वं दिनपातदृश्यं पश्यन् हिमानां स ननर्त मत्तः॥५०॥
 तुषारपूरः प्रससार भूमौ सर्वत्र भास्वत्कलधौतधौतः।
 हिमालयोऽभ्यर्हितनामधेयं सम्यक् स्वमन्वर्थयति स्म नूनम्॥५१॥
 हिमं पुरस्तादथ पृष्ठतश्च वामे हिमं दक्षिणतश्च विष्वक्।
 अथस्तथोर्ध्वं हिमराशिरित्थं हिमालयोऽभूद्धिममात्रदृश्यः॥५२॥
 न डीयते पक्षिगणोऽपि नीडाष्टहिः पशूनां भ्रमयः कथं स्युः।
 नरोऽपि नैष्टाल्यपदं प्रपेदे सर्वा दिशः सर्वदिशावरुद्धाः॥५३॥
 अहो महालोकमिमं प्रकृत्या आलोक्य चालोक्य ततर्प नो दृक्।
 पपौ निजात्मद्युतिपूरमन्योपाधौ यथादर्शत आस्यशोभाम्॥५४॥
 अकृत्रिमप्राकृतदिव्यदृश्यचमत्कृतीनां वितताम्बुराशौ।
 एवं विहृत्यान्तरथान्ततो हत्तत्स्रष्टरीशे प्रविशत्यभीक्ष्णम्॥५५॥
 दृश्यानुविद्धो बत बाह्यतो यः समाधिभेदस्तमुपेक्ष्य चैतम्।
 दध्ये च साक्षात्स शिवं गभीरे काले तदा सुष्ठु सुखासनस्थः॥५६॥
 क्रमेण साक्षाच्च सदा समाधिप्रधान इत्थं हिमकाल आसीत्।
 हिमालयप्रोञ्चतलोत्तरश्रीकाश्या हठाद्वृत्तिनिरोधदक्षः॥५७॥
 शान्तिः सुखं परमतत्त्वमियं मुमुक्षुप्राप्यं च शान्तिरिह सा न तु सद्वयेऽल्पे।
 अद्वैतमेव हि परात्मपरेशशब्दाख्येयं समाधिमसुखशान्तिपदं प्रसिद्धम्॥५८॥
 द्वैतत्र सुस्थिरमनन्तमभीष्टमेतन्नो वै घटत्वमघटेषु पटेषु दृष्टम्।
 छिन्नौ तथा घटपटौ च परस्परज्वेद्वेशोऽपि सक्षण इमौ हि परिच्छिनत्ति॥५९॥
 द्वैतत्र वस्तु भवितुं प्रभवेत्स्वतन्त्रं कर्त्रादिकारककला कलितत्वतश्च।
 दृष्टञ्च नष्टमसदत्र घटादि दृष्टं कर्त्रादिकारककदम्बकनिर्मितं हि॥६०॥
 यत्कारकाधिकृतितत्कृतितत्फलानां सीमां विलङ्घ्य विलसत्स्वमहिम्नि नित्यम्।
 अद्वैततत्त्वमचलं विमलं तदेकं सत्यं सुखं शिवमनन्तमनन्यतन्त्रम्॥६१॥
 द्वैतं मनाग्यदयुतायुतशोकहेतुप्रोतं न वीक्षितुमलं मुखमुन्नमय्य।
 तस्मात्समदैकरसनित्यशमस्वरूपं प्रत्यक्पदं तदिह सुन्दरसुन्दरञ्च॥६२॥

दृश्यावलोकनसतः समतां गतं हृच्छृङ्गारहास्यकरुणादिरसेन यद्वत्।
अद्वैतशृङ्गमधिरुह्य महोच्चमुच्चैरानन्दति स्वरसतोऽत्र रसे रसानाम्॥६३॥
दृश्यावलोकनमुखतः सुखतः स्वयं वा वृत्तेर्निवृत्तिमुखतो निजचित्तपद्मम्।
एकाद्वितीयपरमेश्वरपादपीठे विद्वान् समर्प्य सुखभागभवतीह मुक्तः॥६४॥
इत्थमद्भुतहिमाद्रिदृश्यचयतद्वृशिद्युतिसुधां सदा
स्वादयन् सततविस्मृतद्वितयसंविदेष मदमत्तधीः।
जज्ञिवात्र तुहिनव्यथामपि तु संशमः परमसत्यमि-
त्यर्थ एष परमोऽत्र पञ्चजनकाम्य इत्यपि मुहुर्मुहुः॥६५॥

पञ्चमोऽङ्काः

धर्मोदयः

अथ च कुम्भमहामहो गङ्गाद्वारगत आगतो यत्र ।
नरोऽखिलश्रेणीकाः प्रयुतोत्तरसम्मिताः सम्मिलन्ति ॥१॥
गतानुगतिकतोऽथवा किमपि कुतुकत्रिमित्तीकृत्य लोकाः ।
ईदृक्षोद्धर्षेषु प्रायशोऽपि हन्त सन्निधत्सन्ते ॥२॥
तीर्थश्रद्धां शुद्धामाश्रित्य सत्सङ्गासङ्गतो वा ।
गच्छन्ति मार्गगा ये धन्यास्ते सन्ति सङ्ख्यया विरलाः ॥३॥
उद्गिरन्नहह हीह हूहू चेत्यद्भुतहास्यादिरवान् ।
इतस्ततो बम्भमीति पुंस्त्रीजन एतदीक्ष्यते कुम्भे ॥४॥
किं सुकृतमथ दुष्कृतं किं किमर्हितमनर्हितञ्च किमिति ।
भ्राम्यन्तेऽजानाना लीलाविनोदः सुकृतहेतुरिति ॥५॥
अथ च धार्मिकम्मन्या धर्मदैवतवरासनेऽभिषिक्ताम् ।
अधर्मोग्रपिशाचिकां हन्ताराधयन्तीह निर्हीकाः ॥६॥
आदौ धर्मविवेकस्तदनु सत्यसंयमादिमहितगुणाः ।
यस्यैषा सामग्री तस्यैव धर्मोदयः सर्वत्र ॥७॥
धर्मप्रचरणसिद्धिः साम्प्रतञ्चास्य तु विलोपितां गता ।
सम्मताचार्यविरहात्सम्मतधर्मोपदेशविरहाच्च ॥८॥
धर्मस्तु धर्मकर्तुर्हिताय न तद्धिताय धर्मकर्ता ।

इत्ययमबाध्यनियमो बोध्यस्तदोषकैर्ग्रन्थकीटैः ॥९॥

पुराण इति बीभत्सव्यर्थाचारो नापरचरणीयः ।

करणीया परिष्कृतिः परीक्षा च धर्मत्रिजमविषुभिः ॥१०॥

कुम्भोत्सवे

अथ श्रीस्वामी सौम्यकाश्यां हिममासानेवत्रिमिषमिवातिवाह्य महताऽध्या-
त्मविजयेन, महाशिवरात्रितः प्रागेव ततः समुत्थाय सुहृद्भिर्यतिभिस्त्रिचतुरैरि-
तैरथ निजब्रह्मचारिणा च समुपेतः सुखेन शिवद्वारमभिप्रतस्थे तत्राचिरेण
वर्तिष्यमाणं कुम्भसम्मेलनाकारप्रकाराभ्यामतिबृहददृष्टपूर्वं द्रष्टुमनाः सन् । बहून्
महीध्रानतिलङ्घ्य नरेन्द्रनगरमार्गेण हृषीकेशेऽवतीर्य तत्र कैलासाश्रम एव
द्वित्रिदिवसान् विश्रम्यानन्तरञ्च बहिर्दाक्षिणात्यसाधुमण्डल्यां कस्मिंश्चित्पुत्रावासे
कतिचन दिनानि सानन्दमुवास । कुब्जाम्रकेऽपि कुम्भोत्सवं लक्ष्मीकृत्य बहवः
साधुसन्न्यासिवेषधृषोऽन्ये गृहस्थादयश्च मानुषीमानुषाः सोन्मेषं समवेता दृष्टाः ।
उभे हृषीकेशहरिद्वारधामनी जननिकरेण जनकोलाहलेन चैकतां गत इव
चावालोकषिताम् । अथ चैकत्र तत्रेतोऽमुतो देशान्तरादधिकसङ्ख्यया समुदितानां
दाक्षिणात्यसाधूनां केरलद्रविडदेशीयानां सन्दर्शनेन मनसि तस्य महान्
स्निग्धभावस्तथा स्वदेशतद्भाषादि संस्कारसमुद्योदपादि ! अथोपस्पर्शनपर्वणि
सन्निहिते ततोऽपि विष्णुद्वारं गतस्तत्रापि सप्तस्रोतसि कैलासमठान्तर्गते
कस्मिंश्चित्स्थाने वस्तुमारेभे स्वामी स्वान्तेवासिसद्वितीयः । अहो
बत ! घनाघनजनौघव्यवहारजनितः कलकलनिनदो नित्यनिरन्तरस्तथा
सर्वाक्षप्रक्षोभकं विक्षेपकं वायुमण्डलञ्च शान्तिरसिकानाञ्चिराभ्यस्त-
विजनवासानां साधूनाञ्च केवलं न मनोरञ्जकमासीदिति, किन्तु दिनमेकमपि
न सोढुं शक्यं योग्यञ्च । तथापि तत्र किञ्चित्कञ्चिदर्थमपश्यन्नपि कैष्ठा-
न्मुण्डिमित्रवरैरवरुद्धः पञ्चषादिवसांस्तत्पुण्यपुर्यामसाववात्सीत् । तथा च
कनखलाद्यैतिहासिकपुण्यस्थानेष्वपि भ्रामं भ्रामं तत्रत्यानेकमस्करि
निलयांस्तदधीश्वरांश्च तथाऽपरानपि दर्शनीयान् सम्यगद्राक्षीत्, तत्कथा-

प्रवचनादींष्टा सविस्मयमश्रौषीत् । किञ्च बहिर्जाह्नवीतटे विशालसमसैकततले विराजमानान्विविधविचित्रवेषविधानवतो विविधसम्प्रदायगतान्साधु-
विभागांष्टाष्टार्यस्तिमितविलोचनाभ्यामालुलोकत् । अपरत्र चैकस्मिन्दिने पृथुलोन्नतपिचण्डेन हन्त श्रीमन्तमेकदन्तमपि धिक्कुर्वाणा विरक्तमण्डल-
मण्डनायमानाः स्थूलकाया बहवोऽवधूतवरेण्या अपि दूरत एकान्ततरे विपिनान्तरेऽध्यक्षीकृताः तैः सह सद्भावेनाथ ब्रह्मविद्यावैराग्यत्यागविषयक-
स्वस्वानुभवसम्बद्धो वार्तालापष्टा संवृत्तः । अपि चान्येद्युः सनातनधर्ममहासभां बालकवत्केवलकौतुकेन सम्प्रविष्टस्तत्र च यदृच्छया श्रीगोस्वामिप्रभृतिभिः
प्रियवरैः सन्दृष्टः सादरं स्वीकृतष्टा सभामञ्चे सबहुमानमुपवेशितो माननीयश्रीमदनमोहनमालवीयप्रमुखाणां धर्मनेतृणामथ ब्रह्मनिष्ठश्रीस्वामि
जयेन्द्रपुरीपुरोगाणां धर्मप्रवाचकानाञ्च प्रवचनसुधारसं सश्रद्धमापीय कर्णाभ्यां ब्राह्मणधर्म इति विदिते सनातनधर्मे तेषामविचलिता या निष्ठा तां स सुतरां
बह्वमन्यत । तेषु च केषाञ्चिद्वर्णाश्रमधर्मविषयका उपदेशा न्यायशून्याः कीराङ्गनागिर इव केवलस्मृतिवाक्यानुवादका अतिचिरन्तनतया जर्जरतां गताष्टा न शिक्षितानां
विचारणनिपुणानां मनोहरणक्षमाः सम्प्रेदिरे । अथ मध्याह्ने तु प्रत्यहं साधुभोजनमहोत्सवोऽपि तत्र तत्र स्थानेषु महता समारोहेण समवर्तत । तत्रापि
कुतूहलितयोपस्थाय साधुसुहृद्भिः सहोच्चावचानि दृश्यानि सभ्यान्यसभ्यान्यु-
पश्लाध्यान्युपहास्यानि च स्वामी ददर्श । हन्त ! हन्त ! लङ्घुकापूपादिमिष्टान्नां दैनन्दिनभोजनप्रहर्षप्रयोजनायैव केवलमिदं देववन्द्यसाधुपदग्रहणं शास्त्रेण
विहितमिति, ततष्टा तदेवैकं कथमपि साधुभिस्तात्पर्येण विधेयमिति, कुम्भसम्मेलनमपि तदर्थमेव केवलन्नातदर्थमायोजितमिति च यथा शङ्क्येत,
तादृक्तत्र समुद्यमः सङ्घर्षष्टा साधूनामहो महानहमहमिकया सन्दृष्टस्तेन विस्मयोत्फुल्लचक्षुषा । एवमग्रिमान्दिवसान्समग्रांस्तत्र तत्र तस्मिंस्तस्मिन्नर्थे
विनुद्यान्ततो मेषमासीयप्रथमवासरे बहुलक्षगणनागणितेन मानुष्य-
केण सह सोऽपि महता कृच्छ्रेणाभूतचरेण कुम्भावगाहमकरोत्सुप्रसिद्धे

ब्रह्मकुण्डेऽस्तोकसुकृतप्राप्यमस्तोकसुकृतप्रापकञ्च । अनेकसहस्रसम्मिताष्टा
साधवस्तत्तत्सम्प्रदायाभिमानिनस्तत्तद्वेषभूषाविभूषिताः पृथक्पृथङ्मण्डलीभूय
निजनिजवैभवख्यापिकया घोषयात्रया कुण्डमागत्य नियमितविधया सर्वे
सस्त्रुर्यथाक्रमम् । उरुप्रचुरसङ्ख्याकानां साधूनां भारते वर्षे सर्वत्र सुलभतया
बम्भ्रम्यमाणानां भिक्षावृत्तिमतां स्तुतेरधिकतरमिदानीं निन्दाया विषयभूतानामेकत्र
दिङ्मात्रदर्शनमीदृशसम्मेलनेषु सम्यगवाप्यते सकलैः । अहो ननु विवेकिनो
विरक्ताः शमदमादिगुणसम्पन्ना मुमुक्षवो महात्मानः कति विद्यन्तेऽन्वर्थनामानः
साधवः साधका अस्मिन्नासेतुहिमाचलव्यापिनि भिक्षुकसमाज इत्यन्धश्रद्धा-
राज्यादिदूरे सञ्चरन्त आधुनिका विमर्शकाः पर्यनुयुञ्जते; अथ साधुशब्दवाच्यानां
पुंस्त्रीजनानामेतादृशी सङ्ख्यावृद्धिरस्माकं पुण्यदेशस्याध्यात्मिकोन्नतेरवचतेर्वा
कस्याः ख्यापिकेति, हन्त ! हन्त ! देशदौर्विध्यमथवा सौविध्यं किमस्या निदानमिति
च सुष्ठु किञ्चिद्विचार्यतामिति ते शिक्षितान्प्रतिष्ठितान्साधुप्रवरान्प्रार्थयन्ति च ।।११।।

साधुसमाजः

अत्र किञ्चिद्वचः,

निम्ने देशे यद्विजिष्यमिषति निसर्गतः कबन्धम् ।

जनुष्मन्तोऽपि तद्विजिष्यमिषन्ति सममक्लिशितं समे ।।१२।।

विषमदशया कयाचिद्व्यथित इमां विश्रान्तिमुपाश्रयते ।

राजपथवत्प्रवितताम्प्रचरितां सुचिरादिह भिक्षुताख्याम् ।।१३।।

अहो ! न स्वच्छया निवृत्तसया, किन्तु सांसारिकैर्निमित्तैरेवम्भ्रान्त्या
सन्त्यक्तस्वगृहबन्धुबान्धवसम्बन्धा इतस्ततः परिभ्रमन्तो याञ्चामेकां निज-
जीवनधनत्वेन मन्यमानाः साभिमानं साधुवृन्दं प्रतिदिनमिव हन्त ! स्थगयन्ति,
तथा च चित्रन्न तस्य गुरुत्वं प्रत्युत महल्लघुत्वमापादयन्त्यपि । तर्हि को
नामाभ्युपायोऽनधिकारिणां प्रतिरोधाय ? अधिकार्यनधिकारिणां विवचेनन्तु
कथं स्यात् ? धर्मनेतृणां हृदि बहोः कालादारभ्यैतादृशी चिन्ता प्रवर्तमाना
दृश्यते । श्रीमान् मालवीयोऽपि त्रयीधर्मस्तम्भत्वेन परमां प्रतिष्ठां प्राप्त एकदा

हृषीकेशे स्वामिदर्शनार्थं स्वामिनस्तृणकुटीरमागतस्तत्र प्रासङ्गिकतयेमं विषयमधिकृत्यापि किञ्चिच्चर्चामकरोत्स्वामिनः पुरत इतरपण्डितद्वयमण्डितः। केन मानदण्डेन मातुं शक्यः साधूनामधिकारोऽनधिकारो वेत्ययं प्रश्न ईषन्निरूपितोऽपि न कयापि विधया सम्यक् निर्णयपदमस्पर्शत्। किञ्च गृहिणां गृहेषु भिक्षार्थमटनमधिकारिणामपि प्राचीनमिदं साधुसत्र्यासिनां विहितत्वेनानुमोदितमेतर्हि किं समुचितमनुचितं वेत्यपि चिन्तामर्हति धर्मपरिष्करणप्रणयिनाम्। ननु न केवलं साधूनामाश्रमधर्मः किन्तु गृहस्थादीनामप्याश्रमधर्मः सुतरां विदूषित इति सोऽपि साङ्गोपाङ्गतया संस्करणीय इति चेत्, नेति कः प्रतिषेधति? अप्राकरणिकत्वान्नात्र तस्य निरूपणं प्रवृत्तमिति साधुसमाजप्रकरणसम्बद्धमिह किञ्चित्कथितम्॥१४॥ बहुविलपितेन किं?

जहिहि जहीहि जहाहि भोगतृष्णाञ्जहि जहि मोहमहारिमेहि तत्त्वम्।
वस वस वेश्मनि वेश्मनोऽधिभूःसन्नुतविपिने यतिराडग्रहोऽत्र॥१५॥
कुरु कुरु तर्हि नितान्तपौरुषं त्वं पुरुष सदैव च दैवसम्पदर्थम्।
मतिमिह मा कुरु भिक्षुतां वरीतुं नहि बलतः स्वयमेति चेद्वरा सा॥१६॥

सुवर्णमन्दिरम्

एवं निर्वर्त्य कुम्भस्नानं पावनात्पावनतरं यथाविधि सश्रद्धं सन्निहित एवाहनि सर्वतः प्रसृततरङ्गितस्य महतो जलराशेरिव तञ्जनराशेरुतरप्रक्षोभजनि-
तानविरतोञ्चण्डप्रचण्डविक्षेपांस्तत्र वृथा शिरसि धारयितुमनिच्छन्
समुचितस्वतन्त्रवासादिवियुतः स ततः कश्मीरदेशं जिगमिषुरग्रिशकटीमारुरोह
नटेशब्रह्मचारिसंयुतः प्रस्थातृजनसङ्घर्षसङ्कटेन महताऽदृष्टचरेण। अथ च
प्रथमतः सुप्रथितेऽमृतसरोनामके पुरवरेऽवतीर्य यादृच्छिकतया कस्मिंश्चिदुदासीन-
साधुसदने कृतवसतिस्त्रिचतुरान्दिवसांस्तत्र यानि विशिष्टानि द्रष्टव्यानि तान्यशेषाणि
दृष्ट्वाऽतितराममोदिष्ट। निवासनिकेतननिकट एव संस्थितमहरहर्गत्वा
विधिवन्निर्वर्णितञ्च तेन सुवर्णमन्दिरं सुन्दरं सुश्लाघितमलौकिकावलोकं

सरोवरपरिवेष्टितं शिखधर्मानुयायिनामतिशयितश्रद्धास्पदमापादयन्मनसि
विस्मयमलघुमाह्लादधाराञ्च तस्यापि ।।१७।।

एका जातिर्नृणां पुंस्कृता हि पुम्भिदा मात्स्यनयतः ।

इति समतां दिदेश यस्तं नानकगुरुं स जनाम भक्त्या ।।१८।।

मैत्री मुदिता त्यागः सुगतवदथ शङ्कराचार्यतुल्यम् ।

भक्तिरैकात्म्यनिष्ठा चादिष्टा येन तमसौ ववन्दे ।।१९।।

श्रुतिरपि साधुमहत्त्वत्र वेत्तीति साधुरीश इति साक्षात् ।

यदीयपरम्परागीः स तमसकृदैडिष्ट साधुसर्वस्वम् ।।२०।।

काश्मीरं प्रति

ततश्च निजचरित्रख्याते चिरन्तने लवपुरेऽपि नागरिकनानादृश्यदर्शनामोदेन
द्वित्रिदिवसानुषित्वा श्रीशीतलामन्दिरे ततोऽपि रावलपिण्डिनगरं सुसमृद्धमणु-
विस्तृतमयासीत्स्वामी बाष्पयानद्वारैव । तत्र च पुरो बहिरुपवनेऽतिमनोहरे
तपोवनाख्ये पृथग्विधैरसुलभैः सुरभिलकुसुमवल्लीविशेषैरथ सुस्वादुफल-
द्रुमविशेषैरप्यविरलविभूषिते विजनैकान्ततरे कस्याञ्चित् कुट्यां कृतासनः
सानन्दमत्यवाहयदहानि कानिचित्रिश्चिन्तया नितान्तशान्तया स्वान्तवृत्त्या ।
भ्रामरभिक्षावृत्त्या च संहननयात्रां सुखेन निर्वहति स्म । आसने भक्तजनोपनीतमपि
भोजनं सस्नेहं गृहीतमासीत्तत्र । किञ्च विशिष्य केरलीयः कष्टान सत्र्यासी
तदारामे चिरस्य निवसंस्तत्रत्यबहुजनबहुमानितष्टाङ्गल-वाणीप्रयोगनिपुणः
सुस्निग्धशीलः स्वयं पाकी स्वयं स्वदेशसाधारणं दीदिविसूपशाकादिकं
सुस्वाद्यन्निष्पाद्य स्वामिनं श्रद्धया भोज्यमभोजयत्तदा तदा । अथ च माधवान्त
एव ततोऽपि मोटरशकटीमधिरूढः केषाञ्चिदुपकारेण पुरातनीं कश्मीरराजधानीं
श्रीनगरनगरीमगमत्स दिनद्वितयेन सांसिद्धिकसौन्दर्यसन्दोहनिष्यन्दिन्या
हृदयार्जकया दिव्यतरपर्वतीयवर्तन्या । तत्र गत्वा च प्राथमिकान् द्वित्रान्
घस्रान्नारायणमठेऽनन्तरं कांष्टान श्रीशिवरत्नस्वामिनां दुर्गानागमठे च सत्कृतः
किञ्चिदिव विविक्ततरेऽवात्सीत् स्वामी । अहो ! भूलोकत्रिदिव इति

विश्वविश्रुतस्य काश्मीरदेशस्य राजनगरी स्वकीयामेयापूर्वसुषमयामुष्य
मनोऽतितरामाह्लादयामास। एतादृशी लोकोत्तराकृतका लावण्यलहरी कस्य
वा सचेतसद्योतो नोह्लासयति? रागिणां भोगिनां विषयध्यायिनामैश्वर्यमदप्रमत्तानां
राजाधिराजानामिव विरक्तानां त्यागिनामात्मदर्शिनामकिञ्चनानां मुनिप्रवराणामपि
महन्निरुपममानन्दस्थानमियं भूमिरभूद्भवति भविष्यति चेत्ययमहो कश्मीरप्रान्तस्य
विलक्षणः प्राकृतिको महिमा। शीतवातसर्वतोमुखानामसाधारणं वपुः
सम्पोषणानुकूल्यं, भूरिप्रभेदानाञ्च सस्यशाकफलादीनां खाद्यपदार्थानामपरत्र
दुष्प्रापाणामसामान्या समृद्धिरथ रम्यतरकासारोपवनविपिनप्रभृतीनामद्भुततरं
बाहुल्यमित्येवमादयो हि विशेषा हिममहीध्रामध्यगतस्याप्येतस्य देशस्य
भोगिनो मनोऽतिमात्रं प्रीणयन्ति तथा प्रकृतिविलासिन्या नैकविधविलास-
वैभवप्रशोभितं तथा च तदधिष्ठातृ तदात्मभूततत्पतिदेवतातत्त्वोपस्मारकं
प्रशान्तैकान्तगम्भीरामाशामण्डलं योगिनोऽपि मनोऽत्यन्तमासञ्जयति तत्र॥२१॥
कश्मीरराजनगरीमतुलाखिलश्रीवार्द्धिं स्वनाम च तथा चरितार्थयन्तीम्।
श्लिष्टां सुमञ्जिततरीगृहभृन्नेन प्रेक्ष्याद्रिनाथमहिमानमसावनावीत्॥२२॥
तप्ता क्वचित्क्वचिदमानवभोगपूर्णा शुष्का क्वचित्सलिलसस्यवहा परत्र।
हैमी महोपलमयी च विचित्रदृश्या सन्दृश्यते हि धरणी धरराड् धरेत्यम्॥२३॥
आवासभूर्भुवि चिराय मुनीश्वराणाञ्चानन्तरत्नविभवप्रभया नूनम्।
अस्मत्क्षितेरिव समग्रवसुन्धरायाः प्रालेयवाञ्जयति सैष बृहद्विभूतिः॥२४॥

आनन्दमयोऽभ्यासात्

अथ यथानियममुषःस्नानभजनानन्तरं तत्र दुर्गामन्दिरस्य पुरो वितर्दिकायां
स्वामी निषसादैकस्मिन् दिनेऽध्यात्मचर्चाविनोदेनान्यैषा कैष्टित्साधुभिर्गृहमेधिभिष्टा
सार्धम्। तदात्वे तु नववादनवेलायामपरः कथंन काश्मीरब्राह्मणः प्रौढवयाः
प्रासादमागत्य देवीदर्शनादिकन्निर्वर्त्याथ स्वामिनमुपसद्य सादरमभिवन्द्य चासिष्ट
समुच्चिते स्थाने। स्वामी च सस्त्रेहं कुशलमप्राक्षीत्। स तु शब्दशास्त्राध्यापक-
स्तच्छास्त्रपारदृश्वा वेदान्तदर्शनेऽपि निष्णात आसीत् प्रगल्भतरः पण्डितः।

अथ च सरससुन्दरया सुरसरस्वत्या मिथो योगक्षेमविषयकलघुभाषणतः परं आनन्दमयोऽध्यासादित्यस्य प्रसिद्धस्य वेदान्तसूत्रस्यार्थव्याख्यानाय स सत्सङ्गरसिकः स्वामिनं सविनयमभ्यार्थयत्। यथास्मरणं यथाप्रतिभञ्च सूत्रार्थो विव्रियते स्म स्वामिना। तथा च तदधिकरणविचारस्तत्त्वनिर्णय-तत्त्वानुसन्धानमात्रप्रयोजनकः श्रेष्ठतरः सुष्ठुसम्प्रवृत्तो भद्रभावेन, न तु स्वल्पयापि विदूषितया विजिगीषुतया। आनन्दमयब्रह्मपक्षो न क्षोदक्षभः पुच्छब्रह्मपक्ष एवाधिकरणसिद्धान्तभूत औपनिषद इति शाङ्करम्ममतम्। तत्र सौत्रानन्दमयशब्द-स्यानन्दमयपर्यायाम्नाते पुच्छब्रह्मणि लक्षणा। स्वप्राधान्येन प्रतिपाद्यमित्यध्याहारः, इत्यादिपरिमलोक्तरीत्याऽध्याहारादिभिः सूत्रं व्याख्यायते पुच्छब्रह्मादिभिः। तर्हि ब्रह्म पुच्छमध्यासादिति कथं न सूत्रितं सूत्रकारेणेति केचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते। अहो नेतदप्रसिद्धं यत्पण्डिताभिमानिनां विशेषतः कण्ठशोषणक्षमम्महाकलह-कारणमिदमानन्दमयाधिकरणं दृश्यते वेदान्तदर्शन इति। एवं प्रियतरब्रह्मचर्चयाऽथ दिव्यतरदृश्यदर्शनविनोदेन चातिवाहितद्वित्रसप्ताहः श्रीशारदाक्षेत्रमत्यन्तविविक्तं, कश्मीरखण्डाघटोपसङ्घटितं श्रीशङ्करभगवत्पादानां सर्वज्ञपीठारोहणस्थानत्वेन सुप्रथितं विदूरवर्ति महादुर्गममपि कथञ्चिद्गन्तुमथ तत्र पुरुहान् वासरानीश्व-रानुद्धाररूपया तपोवृत्त्यापनेतुञ्च समीहमानो ज्येष्ठे मासि पुष्टिमीप्सत्येवोत्तमे दिने ततः समुत्तस्थौ निःस्वोऽपि निखिलभुवनस्वामी स्वामी। उत्थानदिन-तोऽतीताव्यवहितेऽपराह्णे यदा स बहिर्भ्रमणार्थं निष्क्रान्तस्तदा कष्टान कर्मचारी आलवारमहाराजस्य तदानीं श्रीनगरे विराजमानस्य तत्र तद्वासमासाद्य महाराजो हृषीकेशवास्तव्यानां श्रीतपोवनस्वामिनां दर्शनाभिलाषुको वर्तते; यद्यनुमतिः श्वो मोटरशकटीमानेष्यामहे स्वामिनष्टा नेष्यामहे राजभवनमिति तत्र सन्दृष्टं नटेशमावेदयन्महताग्रहेणानुनयेन च। अथान्तेवासिसमुखादेतद्वृत्तमाकर्ण्यपि स्वामी स्वप्रस्थानदिनपरिवर्तनाय न मतिं विदधेऽप्रसितः स्वभावत एवेदृक्षेषु व्यवहारविस्तारेषु, तथा चावकाशविरहान्महाराजसङ्गतिरसौभाग्यमप्राप्यैव ततः प्रतिष्ठमानः स ससाधकः सोपुरनामकं किमपि नगरं वितस्तातीरगमवड्रमागत्य

तत्र च देवतानिलयने विशश्राम दिवसद्वयम्। दण्डिस्वामी च कष्टान तद्देशीयस्तत्र निवसन् दृष्टः। द्वितीये दिवसे भोजनसमये समुपस्थितेऽपि पण्डितम्मन्यः कष्टान तद्देशभूर्द्विजो वाराणस्यामभ्यस्तविद्य उद्वण्डप्रकृतिरविनीतस्तद्दर्शनार्थमागतस्तमभिवन्द्याभिनिषदद्य च विविधान् प्रज्ञान् प्रष्टुमारेभे दार्शनिकान् विजिगीषुभावविक्षब्धानसम्बद्धान्। शान्तिमाश्रित्य परिमितगिरा तत्पृच्छासु साधुनिरूपितास्वपि स तु वाक्कलहप्रियः पुनः पुनर्निरर्थकं बत बहु विवदितुं प्रववृते। तथापि चेतोविकृतिमन्तरा स्वल्पाक्षरैरुत्तरप्रदानेनाधिकतया च मौनमुद्राग्रहणेन विषमप्रक्षुब्धतरं दुर्घटं घट्टमेतमतिचक्राम विजिगीषुकथां वराहीविष्टामिव जुगुप्समानोऽतितरां बिभ्यञ्च महापिशाच्या घोरादृहासादिव तस्या उद्धतोच्चण्डनिनदात्स्वामी। एतादृशेण कण्ठक्षोभेणोद्वेगजनकेन शान्तिभङ्ग एव ह्येको, न पुनर्वस्तुनिर्णयोऽणुमात्रमपि सेत्स्यतीति स्थिरतरस्तस्य विस्रम्भः। एवञ्च महति विकारहेतावपि महीरुह इव स्वामिनः स्तब्धनिष्क्रम्य-स्वभावमसाधारणमालक्ष्य स पण्डितः, क्षम्यतां क्षम्यतामियमनुचिता धृष्टता। भवादृशा महात्मानः प्रकृत्यैव क्षान्तिमन्त इति मादृशाः क्षुद्रात्मनो बालका इव पुरस्तात् खेलन्ति यथा च फेरवाः कण्ठीरवस्य पुरत इत्युदीर्य विनीत्या प्रणम्य च मुहुर्मुहुस्ततो निष्क्रम्य निजनिकेतनादन्नादिकमानीय स्वयमकृतप्रीत्या श्रद्धया च स्वामिनमादयते स्म। एवं सुस्वादुफलादिभिः खाद्यपदार्थैष्टामुमुपसेव्यमुपसेवते स्म स ब्राह्मणस्तत्र तदा बहुवारम्। अथ च ततोऽपि बहून् जननिवासान् अपूर्वाद्भुतमधुरफलप्रसविविविधदिव्यतरुलतानिबिडितैर्निखिलाक्षसन्तर्पकैरुत्तमोपवनैर्विशोभितांस्तत्र तत्र तथा सन्ततविततव्रीहिक्षेत्राणि चातिलङ्घ्य काश्मीरसमतलस्य प्रत्यगवाग्दिशावधिभूतं रुद्रवनं नाम सुन्दरं ग्राममयासीदसौ दिवसैस्त्रिचतुरैः। तत्र च कस्यचिद्विप्रस्य वणिग्वृत्तिमतोऽपि साधुजनानुरक्तस्य सत्सङ्गस्पृहयालोगृहेषु दिनद्वयमानन्देन व्यश्रमत्। ततश्च महान्तं महीश्रमेकं हिमखण्डमण्डितं महता साहसेनातिक्रम्याग्रतः सुरतरुविपिनानि च घनघनश्यामलतराणि हृदयहारीणि, ततः परं वितस्तापोषकसरिच्छ्री-

कृष्णगङ्गापसव्यतटेन मन्दमन्दं मार्गमूर्ध्वगमविरतमनुसरन् द्वित्रैर्वासरैरनायसगत्या तत्सव्यतटविराजितं श्रीशारदासद्वयं च सम्प्रपेदे । साधूनामीश्वरदर्शिनामीश्वरानन्दमदमत्तानां महानायासोऽप्यनायासायत इति तेषां किं वा कुत्र वा कुतो वा वसुधोदवसितानां भवत्यायासदुःखम्? अथ च तत्र साक्षाच्छ्रीशारदामन्दिरे सुन्दरे तत्सम्बद्धविशाले चतुःशालैकदेशे सकुशलं वस्तुमारभतोपांशु यथेप्सितं स्वामी ॥२६॥

श्री शारदासद्वयनी

श्रीशारदां त्रिजगतो जननीमुपासां चक्रेऽखिलगमतनुं स चिदात्मशक्तिम् । सिन्दूरपङ्कधनलेपकठोररक्तश्रीचक्रमध्यलसितां लसदङ्घ्रिसंस्थः ॥२७॥
ब्रह्मैकमद्वयमृतं ह्यनृतं ततोऽन्यत्सर्वं तदेव बहुधा समुपास्यते जैः ।
शक्तिप्रधानमथशक्तपरञ्चलोके श्रेष्ठं लघिष्ठमिति तत्र कुतः प्रसक्तिः ॥२८॥

तत्र समीपत एकं वा द्वे द्विजवेश्मनी दृष्टे । दूरतस्तत्र तत्र महम्मदीयाष्टात्यल्पसङ्ख्याकाः प्रतिवसन्ति स्म । अथ किञ्चिद्दूरे साधारणं पुराणं दुर्गमेकं राजभटाष्ट केचन तत्र निवसन्त आलोकिताः । तत्र पूजकमुखजावासान्त्रियमतो भिक्षादिकं प्राप्तमासीत् । स्वामिनः शारदावस्त्यमागच्छन्ति तत्र तेषां वरिवस्यादिकं यथावद्विधेयमिति दुर्गानागमठाधिपतेः सन्देशपत्रबलेन वा स्वामिनः साधुस्वभावबलेन वा स्वतः श्रद्धालुरपि स बाडवः सकुटुम्बस्तं प्रति श्रद्धां भक्तिञ्च विशेषतो व्यधत्त; तथा च सर्वथा तत्प्रसादसम्पादने यावच्छक्यमुद्योगवानवर्तत । एवमनुकूलव्यवस्थया तत्र भगवतीं श्रीशारदां सञ्चिदानन्दघनां ब्रह्मविद्यास्वरूपिणीं नित्यनिरन्तरतया मनसा वाचा तन्वा च भजमानस्तन्मात्रदत्तचित्तो निमिषमिव दिवसान्निनाय स्वामी । किञ्च पञ्चदश्यादिवेदान्तपाठोऽपि नियमतः स्वल्पकालावच्छिन्नतया प्रचलित आसीत् । अथ च सायं प्रत्यहमभ्याशवर्तिषु त्रिदशतत्प्रधानविधिविचित्रवृक्षवल्लीविलासविभासुरेषु विपिनान्तरेषु केवलमनोविनोदप्रयोजनेन स एकद्विघण्टाकालमितोऽमुतो भ्रमणमप्यकार्षीत् । एतदन्तरे च नटेशोऽसृगतिसारकी भूत्वा तज्जायुसिसेविषया सरण्यामाहितसौहृदं

कमपि काश्मीरपण्डितमगदङ्कारमन्वेषमाणस्तद्ग्रामं रुद्रवनादप्यधस्ताद्
वर्तमानमतिदूरगमगमत्। तथा च तदानीं स्वामी तत्र स्वयमसहायोऽप्यात्म-
सहायोऽव्यग्रमना यथावदात्मीयं तपो निष्प्रत्यूहमावर्तयन्नेवावर्तत श्रीमातृचरणयोः।
अम्बाया अनुग्रहेणाथ बहुदिनव्यवधानं विनैव तूर्णमुल्लाघतां प्राप्तः सोऽपि
स्वामिसविधं समङ्गलमावब्राज। एवमतिगतेषु कतिपयाहस्सु गृहादेकस्मादेव
दैनन्दिनभिक्षाग्रहणपरिपाट्या मनसि समुदितसङ्कोचाङ्कुरस्तञ्चिन्ताकृत-
चित्तविक्षेपवान् स्वामी समजनिष्ट। अभ्युपायः कोऽपि न तस्य प्रतिभात
एतदसमीहितदशासन्तरणार्थम्। अकिञ्चनत्वव्रती यतिधर्मनिरतोऽसौ न हि
द्रविणादिसङ्ग्रहवानासीत्। अथ भिक्षाटनव्यवसायेन भिक्षुको निजकुक्षिं
पूरयितुमपि नापारयत्स हैन्दवजनावासविरहा तत्र। एवं तद्विषमविषण्ण-
दशाविमोचनायान्यगतिमनालोकयन्नगतिकगत्या स तत्स्थानमुत्सृज्य हृदयप्रियमपि
निर्गन्तुं कुत्रचिदपरत्र मतिं व्यधात्। इत्थमध्यवसाये कृतेऽपि साक्षान्निष्क्रमक्रिया
न निर्वृत्ता। तदन्तरे तत्र वेदान्तपाठवेलायां मध्याह्नतः पष्ठादकस्मादेकस्मिन्दिने
कष्टान तरुणः सूरूपः पाष्टात्यरीत्या विधारितराजोचितानर्घवस्त्रोपनेत्रादिरपि
विनम्रः साधुभक्तो दर्शनार्थं स्वामिसनीडमागच्छत्। स श्रेष्ठी महान् प्रभूतवित्तपतिः
पञ्चाम्बुदेशनीयः काश्मीरप्रान्तीय देवदार्वादिदारुक्रयविक्रयव्यापारवांस्तदात्वे
तत्र तन्निरीक्षणार्थं भ्रमणं कुर्वाण आसीत्। आगत्याभिवाद्य च सविनयमासितवता
तेन सह तस्याङ्गलविद्यास्वतन्त्रेण विशेषतो धार्मिक आध्यात्मकष्टा वार्तालापः
प्रावर्तताल्पतरं कालम्। तदनन्तरञ्च पुरुपुण्यपरिपाकेणाद्य श्रीमतां दर्शनमत्र
सम्प्राप्तं भवादृशानां केवलदर्शनमस्माकं संसाररोगसम्पूर्च्छितानां महान् जीवातुरिति
किमु वक्तव्यम्? अचिरेण पुनरप्यत्रागत्य भवञ्चरणौ द्रष्टास्मीति सप्रणाम-
त्रिवेद्य ततो निरगात्स मान्यमहोदयः। अथ च मन्दिरतो बहिर्निर्गतः स
पूजकब्राह्मणमामन्त्र्येत्यमादिदेशैधितभक्तिभावेन स्वामिनो यावदत्र विराजेरन्
तावत्सम्यग्भोजनादिकं निष्पाद्य सादरं विश्राणनीयम्; अन्यदपि यद्यत्परिचरण-
मपेक्षितं तत्तन्महत्या प्रीत्या श्रद्धया च करणीयम् वयमस्मत्स्थानादद्यैव झटिति

तण्डुलादीनावश्यकपदार्थान् प्रहिणुम इति । एतादृशमादेशमाकर्ण्य ब्राह्मणमुखात्तस्य भक्तमहाशयस्य तादृशीमुत्तमां सेवामिति स मनसा बहुमेने विनैवाज्ञां विदित्वापेक्षितपूरणात्मिकाम् । ततः परञ्च ततः प्रतिष्ठासा तस्य निवृत्तिमगमदापाततः । तथा च तत्र पूर्ववच्छुष्कतरवन्यान्नग्रहणप्रसङ्गमन्तरा सुष्ठु पर्याप्तमात्रया मृदुसुस्वादुतरमोदनतेमनादिकं लब्धुमारब्धं शरीरयात्रायै । एवमघटितमपि घटयितुं समर्थया परमेश्वरस्य करुणयाथवा परमेश्वर्याः श्रीशारदायाः करुणया तत्रैव बहून्दिवसान्निवसन् स्वकीयमसाधारणं तपस्तप्तुमशकत्स्वामी निष्ठलैकाग्रचेतसा । ईश्वर ईश्वरीत्येतौ हि शब्दौ वस्तुतः समानार्थबोधकौ । यदि भास्वानीश्वर ईश्वरी भा भवति; शर्कराचेन्माधुर्यम्; तथा कस्तूरी चेत् तत्सुरभिगन्धेति का भिदा विचारणायामीश्वरीपरमेश्वरयोः प्रसिद्धयति ।।२९।।

अद्वैतं परमार्थसत्

अपि च श्रीशङ्करभगवत्पादानपि मुहुर्मुहुरनुस्मार तत्र तेषां सर्वज्ञपीठाधिरोहण-स्थानमासीदेतदिति संविदानः स्वामी । यदा श्रीशङ्करः शारदासदनस्य श्रीदक्षिणद्वारभुवं प्रपेदे कवाटमुष्टाय निवेष्टुकामस्तदा तं वादिगणो न्यरौत्सी-दिति, ततः शास्त्रार्थकथायुद्धे सम्प्रवृत्ते तान् सर्वानाचार्योऽनायासेन विजिग्य इति, तथा च सर्वविद्वारासनमधिरुह निर्निरोधमिति च साटोपं प्रस्तुवानो दृश्यते शङ्करदिग्विजयः । ईदृग्विधैष्टारित्रशकलैरेतत्क्षेत्रोपलक्षितः कश्मीरदेशः सकलशास्त्रपारङ्गतैः पण्डितधुरन्धरैः समलङ्कृतः समावर्जकः पुराकाले व्यभ्राजतेति, तथा चायं विश्वविश्रुतं विद्याकेन्द्रमासीदिति, श्रीशङ्करो दिग्विजयी बदरिकाश्रमादिवदत्रापि पर्यटनप्रयत्नमकरोदिति च सम्यक्प्रमातुं शक्यते । यथा वा तथाऽस्तु तत् । वादमहारणे तत्र तत्र भारते वर्षे श्रुत्यनुमानादि प्रबलप्रमाणबाणप्रहारैर्वादिगणविविधपक्षान् प्रतिक्षिप्य निस्तुलेन महता कौशलेन यः सिद्धान्तपक्षः श्रेयोहेतुरिति शङ्करस्वामिना सर्वत्र प्रचारितः तस्यातिसङ्क्षेपेणोल्लेखेन क्रियतेऽत्र प्रसङ्गतः पाठकानां सुखार्थग्रहणो-पकाराय ।।३०।।

प्रत्यक् परात्मभेदो न वस्तुतः किन्तु जनित उपाधिना ।
 यतस्तदैक्यं मुख्यं सर्वेऽपि वदन्ति वेदान्ताः ॥३१॥
 तत्त्वमस्यादिवाक्यैरवगतमेकत्वमन्यथाकर्तुम् ।
 प्रत्यक्षं न प्रभवेदनुमानं मानमन्यद्वा ॥३२॥
 न तात्पर्यं श्रुतिगिरां सिद्धे किञ्चित्प्रयोजनाभावात् ।
 समन्वितास्ताः सकलाः साध्य इतीच्छन्ति कर्मजडाः ॥३३॥
 मैवं सिद्धस्यापि स्थाणोर्ज्ञानात्तत्स्करदरनाशः ।
 अथोरगदरनिवृत्तिः फलं दृश्यते रज्जुबोधात् ॥३४॥
 तथैव जीवपरैक्यं यद्यपि सिद्धं यदा बुध्यते ज्ञः ।
 संसृतिसाध्वसमोक्षस्तत्क्षणमनुभूयते तेन ॥३५॥
 भूतोऽतः श्रुतीरितो डित्थडवित्थवदपार्थः स्वतोऽर्थः ।
 ततश्च भव्यान्वयीति तैर्जल्प्यते यदतिहासम् ॥३६॥
 संसृतिरियमविद्यया विद्ययैव तदात्यन्तिकोच्छेदः ॥
 न कर्णोपास्त्या वा यावदायुरभ्यस्तयापि ॥३७॥
 तरति शोकमात्मविदथ तमेव विदित्वा मृत्युमत्येति ।
 विद्यां विमुक्तिहेतुं प्राहैवं प्रभृतिश्रुतिशतम् ॥३८॥
 स्वतोऽतिविरुद्धयोरपि विषयविषयिणोर्जडाजडयोर्मिथः ।
 योऽध्यासो निसर्गतः साऽविद्या निगद्यते बुधैः ॥३९॥
 तमः प्रकाशयोर्यथा तयोस्तद्धर्माणाञ्च तादात्म्यम् ।
 यद्यपि भवितुमयुक्तं भवत्येवाध्यक्षमानतः ॥४०॥
 तमेतमवष्टभ्य दृढमध्यासमिह चिराय सम्प्रवृत्तम् ।
 लौकिकवैदिकभिदया भिन्नमखिलकर्मनिकुरम्बम् ॥४१॥
 देहादिष्वहं ममेत्यभिमानपरो हि पुरुषः प्रमाता ।
 प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारभाङ्गं त्वसङ्गचित् ॥४२॥
 एवञ्चाविद्यावद्विषयं न विद्वद्विषयं प्रमाणम् ।

प्रत्यक्षाद्यं कृत्स्नं विधिनिषेधमोक्षश्रुतिष्टा ॥४३॥
अतोऽज्ञानध्वस्तये चात्मैकत्वविज्ञानमभिलषितम्।
तदर्थमन्यविवर्जं श्रुत्या मत्या च भवितव्यम् ॥४४॥
सत्र्यासः श्रवणाङ्गं शमपरोऽतस्त्याज्यं कर्म साङ्गम्।
उपनिषदैदम्पर्यं तथा च निष्ठेयमैकात्म्ये ॥४५॥
साक्षादथ दूराद्वा सर्वे वेदा ब्रह्मणि समन्विताः
तन्निष्ठैवापवर्गहेतुरनितर इति सिद्धान्तः ॥४६॥
मायाविलसितमेतत्क्रियाकारकफलभेदवद्द्वैतम्।
अद्वैतं परमार्थसदित्यदुष्टमाननिर्णीतम् ॥४७॥
अर्थं शुद्धमभ्रान्तमिममपवदन्ति येऽत्र वावदूकाः।
दुर्ग्रहदलितविवेकास्ते मुमुक्षुभिरुपेक्षणीयाः ॥४८॥

षष्ठोल्लासः

अमरनाथयात्रा

अथ चैवमतिवाह्य सार्द्धमासं तत्र हिमवन्मूर्धनि शारदाक्षेत्रेऽभूतपूर्वया अभङ्गुरप्रशमधारया नित्यनिरन्तरेश्वरदर्शनस्वरूपया सुकृतप्राग्भारलभ्यया तत उदतिष्ठच्छुभे दिने तस्मिन्नब्द एव नूनमन्यूनपुण्यप्रदां पर्यटितृप्रसिद्धाममरनाथयात्रां विधिवद्विधित्सुः स्वामी। अम्बां श्रीशारदां सादरं प्रणिपत्य ब्रह्मचारिसहितः स मन्दिरतो बहिर्निर्ययौ। तदा च तत्रत्या बहवो विशिष्य ब्राह्मणकुटुम्बाङ्गभूताः सर्वे पुरुषाः कृष्णगङ्गापर्यन्तमथ बालकबालिकाष्टा गच्छन्तं स्वामिनमनुजग्मुः असाधरणेनानुरागेण तद्भद्रभावविवशीकृतचेतसः साधुसमागमसौभाग्यमनुस्मरन्तष्टा। तथा महिलाजनाष्टा हन्त! महत्या श्रद्धया गृहेभ्यो बहिर्भागोपान्त-मागत्य निर्निमीलितदृष्टयोऽश्रूणि मुमुचुः। अहो स्नेहसम्प्रयोगेणह पतत्रिणः पशवष्टा प्रतिस्निह्यन्ति चेन्मनुष्यास्तथा कुर्वन्तीत्यत्र किमाष्टार्यम्? द्विषन्ति, स्नेहफलमभिकामयन्ते च प्राये लोके लोकाः यथा पापमाचरन्ति पुण्यफलमिच्छन्ति च। स्नेहरसप्रवर्षणं कुर्वन्तु सर्वेषु सर्वदा सर्वेऽपि जनाः जगदिदं स्नेहमयमापादयितुमुपायो नापर इतो विद्यते कष्टात्। अथ च स्वामी रुद्रवनं प्राप्य ततष्टादृष्टेन केनचिदन्यमार्गेण विचित्रान् विशालान् शालिकैदारकविभागान् केरलसुजलोर्वराभ्रमसम्पादकानथ बहूनि रम्योपवनानि तत्तज्जनसंवासांष्टा सुन्दरान् मन्दमन्दं क्रमेणातिक्रम्य कतिभिष्टादहोभिः क्षीरभवानीसञ्ज्ञकं सुविदितं तीर्थवरं मञ्जुलमयाञ्चक्रे। अयने च तत्र तत्र ब्रह्मचारिनिलयाः सुमधुरफलसाल-

विशालवाटिकामध्यस्थिताः प्रशान्तैकान्तकान्ता ईक्षिताः द्वित्राः। तत्र च यथेच्छमेकैकस्मिन्ननेकानि दिनानि विश्रम्य विश्रम्य, तथा च तदधिष्ठातृणां सस्नेहसत्कारादिकं स्वीकृत्य सानन्दं यात्रा निर्वर्तिता तेन। मठाञ्चैकस्मादेको वर्णी तद्देशपण्डितः स्वामिदर्शनेन समुदितोत्कटोत्तमश्रद्धस्तमनुवव्राज सत्सङ्गमाभिलाषी। तस्य च तत्तद्ग्रामादिसम्यग्ज्ञानवतः साहचर्येणोत्साहेन च भक्तिप्रयुक्तेन यात्रायां तत्र तत्र योग्यस्थानेषु योग्या वसतिभिक्षादिकञ्च महता सम्मानेन सौकर्येण चासादितमासीत्। अहो महम्मदीया यथान्यत्र तथा काश्मीरदेशेऽस्पृश्यतां घृणाञ्च नावहन्तीति, ते चाग्रजातयष्टा स्वच्छन्दतया स्वजनवत्परस्परं स्पृशन्तः स्निह्यन्तष्टा लेशतोऽपि जुगुप्साभावमन्तरा व्यवहरन्तीति च प्रत्यक्षमवलोक्य महतीं मुदमापेदे स्वामी, तत्रत्या ब्राह्मणस्तेषामयमाचारष्टा विशेषतो धन्यवादमर्हन्तीति च सहर्षममन्यत च तत्तत्प्रसङ्गेषु। हन्त! हन्त! सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतष्टोत्तरेणेत्यादीनि मन्त्ररत्नानि साक्षाद्दृष्टवतामृषिवर्याणामेतत्प्रियतरमातृधरण्यां वैषम्यविषवृक्षफलभूता विविधा विगर्ह्या आचाराः कथं प्रचारं प्रापुरिति वयं न जानीमहे। हैन्दवाचारारक्षसी हन्त! कामरूपधरा नियताकारप्रकाररहिता विहरति विचित्रा स्वेच्छयाऽपत्रपमपत्रासं च तत्तद्देशेषु तत्तदाकारेण तत्तत्प्रकारेण च। अहो! आचारा मनुजानाम्मस्तकमारुह्य तान् प्रसह्य हा! प्रशासति सर्वत्र। वेद्यमिदमत्र भूयो विदां कुर्वन्तु विचिन्तकाः सुधियः सर्वे यन्मानवानां सुखार्थमाचाराः प्रकल्पिताः न पुनराचाराणां सुखार्थं मानवा इति। अथ च तत्र क्षीरभवानीमुपसेव्य दिवसद्वयं ततोऽपि सलिलसरण्या सन्निकृष्टां श्रीनगरपुरीमियाय सुमङ्गलं स्वामी॥१॥

अहह विफुलसरोरुहैः सुरक्तैरतिशयरञ्जितदीर्घिकाः सुदीर्घाः।

दिविसुलभाः सुजलास्तथा सरस्यो हृदपि विरक्तमतन्वत स्वरक्तम्॥२॥

विततविमोहनवारिवीथियात्रां परित उरुच्छविदृश्यदर्शनाढ्याम्।

तरणिगतो विदधद्व्यचिन्तयत्स स्वजनपदीयसमुद्रपोतयात्राम्॥३॥

तत्र च दुर्गानागमठ एव, किन्तु स्थानदारिद्र्याद्वसनवसतौ वसतिं विदधे कतिपयवासरान् ब्रज्याश्रमविनिवृत्तये। अमरनाथयात्रिणः साधवो बहवस्तत्र सामूह्यं गता दृष्टाः। यत्र क्वापि गम्यतां, हन्त ! समधिकसङ्ख्याकेषु साधुषु दृष्टिपथपान्थतां प्राप्नुवत्सु पराङ्मुखाः प्रायशो दृश्यन्ते; शास्त्राभ्यासरसिका अपि हि विरलास्तेषु, किमु वक्तव्यमन्तर्मुखवृत्तयः साधुलक्षणसम्पन्ना ईश्वरदर्शिनस्तु महाष्टार्यतुल्या इति। अथ श्रावणपूर्णिमादर्शनं वार्षिकमखिलकाङ्क्षितं लक्षीकृत्यानेकानेकसाधुगृहमेधिगणमध्यगः सोऽपि सम्पादयितुं प्रवृत्तः शनैः सम्यगमरनाथयात्राक्रतुं नटेशसहायः। तथा चानन्तनागादिपुण्यक्षेत्राणि मार्गस्थानि समुलङ्घ्याग्रगे विशालसमवर्तुलभूतले भूरिशोभने दुग्धगङ्गासरित्सम्मालिङ्गिते दिवसद्वयं विश्रमामोदमनुभूय च ततोऽप्यग्रतस्तत्तन्नवनवप्रांशु-पर्वतीयदृश्यसन्ततिः सन्ततमहह ! सोत्कण्ठमनुधावन्तीं तन्निषक्तां दृष्टिं तदा तदा बलादाकृष्य क्षणप्रभयेव तया सरणिं क्षणादणु भासयित्वाऽथ मन्दमन्दमस्खलनं सुमङ्गलमचलत् स्वामी। तत्र वङ्गीयाः केरलीयाः केचन सन्न्यासिनः परिचितपूर्वाः प्रेमादरभावमावहन्तो यदृच्छया सङ्गता इति, तेषां सङ्गत्या च ततः परं यावदनुकूलविश्रमादिविधिना क्लेशातिशयवैवश्यमन्तरा कठिनतरं मार्गं समग्रमतिलङ्घितुमुत्सेहे। शेषनागस्थानं मनसि महान्त-मलौकिकमाह्लादमुदपीपदत्। तदभिधे विस्तीर्णोऽसह्यशीतलेऽपि श्रद्धये सरसि चेतोहरे दुग्धधवलाम्बुपूरिते तत्र यथाविधि सभक्तिकममाङ्क्षीत्सः। तुहिनसङ्घातसञ्छन्नोच्चतरशैलमालासमावृते तस्मिन् समतल एकां शर्वरीमतिकृच्छ्रेणापनीयानन्तरेऽहनि चान्यत्समतलं पञ्चतरङ्गिणीति विश्रुतमतिसुन्दरं सन्ददर्श। अहो ! किं कथनीयमकथनीयाद्भुतविजृम्भित-रामणीयकवैभवं तस्य। ततः स्थानाञ्चाति सन्निकृष्टाममरनाथगुहाममर-गङ्गातटसङ्गिनीमसाधारणव्यासविपुलविशोभितां स्तिमितगम्भीराममरनाथ-सनाथां विवेशैष बहुविविक्षुजनसम्मर्दसङ्कटं सोढ्वैव श्रद्धावान् मध्याह्नतः पूर्वमपरेद्युः॥४॥

अमरपदप्रदमीशमद्विदर्या हिमशकलकृतिमाससाद साक्षात् ।
 विधिवदधामरनाथमासमन्तात्समरसभासुरमप्यसौ यथाऽज्ञः ॥५॥
 वरिवसिताष्टा यथाक्रमं गुहास्थास्तुहिनमयामरमूर्तयः समस्ताः ।
 हिमधरणिप्रभवैः प्रसूनपूगैरथ च ददर्श सुदर्शनान्विशेषान् ॥६॥
 चरमचरं सकलं स्वरूपतोऽसत्तदपि परं पररूपतः सदा सत् ।
 इति परमात्मधियां किमस्त्यनर्ह्यं तृणमपि नार्हति नार्हणां महार्हाम् ॥७॥
 निखिलमिदं निजरूपमात्मतत्त्वं ह्यनुभवतां करबिल्वतुल्यमित्थम् ।
 अगतिमतां क्वचिदत्र तत्र तीर्थभ्रमणमहो विदुषां विनोद एतत् ॥८॥

किञ्च प्रशान्तसुन्दरे कन्दरवरेऽगण्यपुण्यसुलभे मांसादवागागत्य तपश्या-
 माचरन् कथान महात्मा भिक्षुरुत्तरकाश्यामध्यक्षितपूर्वः स्निग्धपदं प्राप्त्या यदृच्छया
 तत्रोपलब्धो महदाष्टार्यमानन्दञ्च समजीजनदमुष्य चेतसि । तथा च प्रतिप्रस्थाने
 ततः स्वामिनः सोऽपि सहचारी समवर्तत श्रीनगरोपान्तपर्यन्तम् । प्रतियात्रायामपि
 दिव्यमहिमनि शेषनागसरोवरे सम्यगवगाहादिकं निर्वर्तितमनेनान्यैः सर्वैः
 सङ्घातिभिः सह सश्रद्धम् । अथ सन्त्यज्य सकलान् सहगन्तृन् सुहृदः श्रीनगरमं
 जिगमिषूननन्तनागपरिसरवर्ति सुरम्यं गौतमनागस्थानमयासीत् स्वामी स्वान्ते-
 वासिसमेतस्तदीचिक्षिषया केवलया । तत्र च ब्रह्मचारिमठमेकं सुविदितं
 साधुसेवापरायणमनुप्राविशञ्च विश्रमेण पथक्कमं परिजिहीर्षुरपराह्णे
 पञ्चषवादनावसरे । साधुचर्यया तत्र निवसद्भिर्ब्राह्मणैः स्वागतवचः पुष्पाणिवर्षद्भिः
 सादरमुररीकृतो मठीयद्वितीयोच्चतरस्तरं प्रापितस्तत्र खट्वोपर्युपवेशितष्टाथ तेषु
 केनचित्प्रौढवयसा काश्मीरपण्डितेनेतरयोगक्षेमवार्तया कालतिपातममृष्यमाणेन
 सहसेत्यं धृष्टतया पृष्टः शास्त्रज्ञाः श्रीमन्त इति सुस्पष्टं प्रतीयते; कालात्ययापदिष्टस्य
 किं लक्षणम्? कृपया श्राव्यतामिति । मशकदंशनेनेव बत तादृशप्रच्छन्ताडनेन
 तदा तस्य विशिश्रमिषोर्मनसि मनागिव विक्षेपभावः सञ्जातः, तथा च
 तन्निवृत्तये तत्क्षणमेवं प्रत्यवोचत्स्वामी, हन्त ! भोः पाण्डित्यमदग्रहगृहीता-
 नामुद्रिक्तबुद्धीनामेतादृशी दयनीया दुर्दशा सर्वत्र दृश्यते, न तेषां नीतिरथ

धृतिः क्षान्तिः शान्तिर्वा; पथक्कमपरिक्रान्तानामत्रागत्यावस्थितानामस्माकं दश निमिषा अपि नातिगताः, अहो भद्रतरव्यवहारमर्यादां विस्मृत्य स्वयं क्लिष्टानस्मान् दुष्ट पुनः क्लेशयितुमारभते भवान्; विश्रमार्थिनो वयमिदानीं, न प्र प्रार्थनिरूपणार्थिन इति न जानातीत्येतद्विचित्रं मन्यामह इति। अथ च स पण्डितः प्रात्रिकः स्वस्याकाण्डताण्डवोद्यमे किञ्चिदिव ह्रीतः साञ्जलिबन्धं ममागः क्षमन्तां क्षमन्तामिति ब्रुवन् स्वामिनः कृते सत्वरं पक्वफलादिकमद्यमानेतुमनास्तत उत्थाय निरगात्। इतरेद्युर्मध्याह्नभोजनतः पष्टाद्यदा स पण्डितः स्वामिसमर्यादमागत्य प्रणतिपुरःसरमासने सविनयमासिष्ट, तदा स्वामी तत्सन्देहमतीतदिनोद्भावितं शास्त्रीयमयमपाकरोत्प्रसन्नचेतसा सुस्पष्टैः समाधानवचनैर्यावदधिकारं कालात्ययापदिष्टो नाम हेत्वाभासेष्वन्यतमः पुरातनेषु न्यायदर्शनादिग्रन्थेषु सम्यङ्निरूपितः। स एव नवीनैर्नैयायिकैर्बाधित इति व्यपदिश्यते। बाधित इति नामधेयं तल्लक्षणं च साधारणानामपि पण्डितानां जिह्वाग्रे विहरत्येवेति नैतच्छिक्क्षणीयम्। गोतमीयं तु सूत्रमिदमस्ति तल्लक्षणपरकं कालात्ययापदिष्टः कालातीतः इतीत्येवं प्रभृतिभिः। अन्यच्च, कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते। निदर्शनम्। नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवदित्यादि यद्विवृतं तत्र वात्स्यायनेन, तथाऽपरञ्च, नन्वयमनैकान्तिक एव संयोगव्यङ्ग्यत्वादि, अनित्यमपि संयोगेन व्यज्यमानं दृष्टं यथा घट इतीत्यादि यदुद्योतितमुद्योतकरेण तयोः समग्रयोः सारसङ्ग्रहोऽपि ग्राहितस्तेन परिमितैरजिह्वैः शब्दैः॥९॥

श्रीनगरं प्रति

एवं तत्र सरसया सत्सङ्गकथया गौतमकुण्डनामके च सत्तीर्थे प्रत्यहं प्रातरुपस्पर्शनेन चाश्रमवासिभिः सर्वैः सादरं सस्नेहमुपचरितः सन् कतिचन वासरान् कृष्णाष्टमीसहितांस्तत्क्षेत्रमासेव्य ततोऽप्यनन्तनागमार्गेण द्वित्रैर्दिनैरसौ श्रीनगरपत्तनमविलम्बितमभिप्रतस्थे। तत्र चैकान्तशान्ते कस्मिंश्चित्कुटीरे रमणीयारामकोणगे जनसम्बन्धशून्ये नारायणमठाधिकाराधीने स्वच्छन्दतया

विरेजे स्वामी बहून् प्रशमरसनिष्यन्दिनो दिवसान्। श्रीमान् कथान जानकी-
नाथाभिधः काश्मीरद्विजो न्यायवादी तस्य निवासकाले तत्र योगक्षेमादिकञ्च
सर्वं निर्वहन् महत्साहाय्यमतानीत्। अहो! कश्मीरपुरी स्वल्पपरिमाणापि
साम्प्रतमुच्चावचभौतिकानन्दरसरञ्जिता दृष्टा न तु तापसिकानन्दरसरञ्जिताथा-
ध्यात्मिकानन्दरसरञ्जिता वा।

अथ शरत्कालः शोभनः सम्प्रवृत्तः; हिमवदुन्नतप्रान्तेषु शैत्यातिशय-
सञ्चारोऽवश्यायपातप्रचारश्च समारब्धः। अतः कन्यार्के काश्मीरराजधानीं विसृज्य
दुर्गोत्सवकाले मोटरशकटीद्वारा जम्बूनगरमियायैष एकलः स्वामी। पञ्चाब्देशीयेन
केनचिद्भक्तेन यात्रार्थकः सर्वोऽप्यावश्यकः प्रबन्धस्तत्र वास्तव्येन सम्यक्तया
विहित आसीत्। ब्रह्मचारी तु ब्रह्मबोधग्रहणापेक्षया गौरिकवासोग्रहणमधिकतया
कामयमान आसीन्मनसा। तथा च स्वामिनः सकाशादलब्धविवर्णवसनः
प्रतिहताशः परस्तादपि तत्प्रतीक्षाविरहाद्धृषीकेशं पुनरपि यातुमनभिलषंस्तत्रैवा-
वतस्थे। स्वामी भिक्षोपजीविसाधुजनसङ्घ्याविवर्धनपक्षपाती नासीत्; तथा च
तरुणनिपुणकायान् वनीयकसिंहासनेऽभिषिच्य निरर्थकमितस्ततः सम्भ्रामयितुं
स लेशतोऽपि नैषीत्। ततश्च विरागेण रागेण वा लौकिकजीवितं विनिन्द्य
भिक्षाकवृत्त्या कुक्षिं भर्तुकामा युवानस्तस्मिन्नप्राप्तनिजमनोरथा नाप्रीयन्त।
अस्तु। अथ स्वामी तत्र जम्बूपुर्यां सुप्रसिद्धे रघुनाथमन्दिरे द्वित्रवासरान्
विशश्राम। हन्त! मन्दिरतः स्वयं भिक्षा प्रदास्यत इति प्रतीक्षया प्रथमे दिने
तदर्थमकृतव्यवसायस्य स्वस्थान एव स्थितवतस्तस्य मध्याह्नकाले निर्गतेऽपि
नागता भिक्षा। अद्य रघुकुलतिलकः कथमुदरं पूरयिष्यतीत्यालोकितुमुत्सुकः
स स्वासन एवासाञ्चक्रे, न चिचेष्टे तत्कृते किञ्चित्। अहो तत्र तदैव
चतुर्वादनवेलायामवेलायां कुतश्चिदागत्य केचित्पुरुषा योषितश्च गृहस्थधर्मिणः
काषायाम्बरधारिणोऽभ्यर्णोऽन्नम्पचन्तो भक्त्या भोजनसञ्जितं भाजनं पुरतो
निधाय कृपया भुज्यतामिदमिति करसम्पुटक्रियया सानुनयममुमभ्यर्थयामासुः।
किमत्र चित्रमनाशङ्कितवर्त्मनापि भगवान् भक्तवत्सलो भक्तानामभीप्सितं

प्रापयतीत्येतद्वि पदे पदे नूनमनुभूतमास्तिकानाम् । ततोऽपि स्वामी समुत्थित
एकलोऽनलशकटपेटिकानुप्रविष्टो हृषीकेशं निजगन्तव्यसद्य सम्प्रतस्थे
क्षिप्रगत्या ॥१०॥

हृषीकेशयात्रा

चरितमहो परिशील्यते चिराद्यत्तदकमनीयमपि प्रियङ्करं स्यात् ।
गृहधनबन्धुविवर्जमेककीयं भ्रमणमपि प्रियतां श्रयेत तद्वत् ॥११॥
न च विजने विपिनेऽसहायवासे न च यदकिञ्चनयाचनेऽपि किञ्चित् ।
लघु लघु सर्वमिदं सुसाधामेका दुरधिगमात्मनि संस्थितिस्तु गुर्वी ॥१२॥
भ्रमतु महीधरमस्तकेषु तीर्थेष्वथ वसतु स्वगृहेषु नो विशेषः ।
यदि धिषणा तु वसेत्परेशतत्त्वे ध्रुवमनिशं तदसौ विशेषहेतुः ॥१३॥
अहह महान्त इमे महाविविक्ते परमपरिग्रहिणो जयन्ति धन्याः ।
इति बत नागरिकाः स्तुवन्ति साधून् तु भगवत्परा परीक्ष्यते तैः ॥१४॥
गहनगुहासु वसन्ति वन्यहिंसाः स्वयमणुसङ्ग्रहशून्यमृक्षमुख्याः ।
न तु परमेश्वरदर्शिनोऽथवा तद्भजनपरा गुणिनोऽपि वेक्षितास्ते ॥१५॥
स्मर नर विस्मर मा निजं स्वरूपं स्फुरति जगत्पथ तस्थुषि स्वयं यत् ।
अनुदितसौख्यघनं भवाध्वपारं तत इतरद्वि विडम्बनं समस्तम् ॥१६॥

अद्भुतकरी चर्चा

अथ च तत्र साधुनगर्यां श्रीरमणमहर्षिभक्तस्य रमणाश्रमनामकतृणकुटीराणां
निर्मातुः प्रागुक्तश्रीगोविन्दगिरेः प्रणयेन सेवाभावसुरभिलेन तदायत्तायां
कस्याञ्चिदेकान्ततृणकुट्यामेव नवीन झाडीस्थाने पूर्ववत्तपोवृत्त्या स्थितिमकरोत्
स्वामी । तस्यां बत ! पिपतिषुदिविषत्तटिनीतटवर्तिन्यामसौ कुट्यां वैधेयतया
विद्वत्तया वा विपत्तिचिन्तां विहायाहानि कतिचनानिवाह्यान्तिकस्थामेव तत
इतरां कुटीं तादृक्पतनदरविधुरामपि सङ्कीर्णामेकमात्रशरीरशयनावकाशां
जीर्णमलिनप्रायां शरणीचकार गत्यन्तरादर्शनात् । क्रमशोऽथ तत्कुटीरादिकं
सर्वं सुखनिवासानुकूलं समपादयत्साधूनां निजनिदेशकारिणां सहकरणेन ।

तत्र च निष्ठान्तं निवसन्नानन्दमिन्द्रियविषयसंस्पर्शनिरपेक्षं नित्यनिरन्तरतया सहजं सकृद्विभातमुपबुभुजे । किञ्च प्रातः स्नानभजनादिनित्यानुष्ठानतः पद्यादुपनिषद्भाष्यादीनामध्यात्मग्रन्थानां विचारमपि श्रीरामकृष्णसम्प्रदायिनोरुभयोः केरलीयसन्न्यासिनोस्तथा परेषाञ्च केषाञ्चिदर्थे साधूनां प्रत्यहं प्रवर्तयन्नवर्तत घण्टाद्वयसमयं स्वामी । अपि च कैलासावासे बृहदारण्यकशाङ्कर-भाष्यपाठमितरैर्महात्मभिः सह यथापूर्वन्नियमतः सश्रद्धमशृणोद्गत्वा । एवमतिगच्छत्सु वासरेष्वीश्वरीयरसरसालेषु हिमकालेऽपि हिमशीतले गङ्गाम्भसि प्रत्यूष एवावगाहः, अटित्वैव स्वयं भिक्षां गृहीत्वा सकृद्भोजनं, सततमेकाकितयैकान्तवासोऽथ चोलकरल्लाकादीनां नित्योपयुक्तपदार्थानामपि भक्तजनोपहियमाणानां प्रतिग्रहप्रतिषेधः कुत्रापि साधूनां भोजनोत्सवादिपरिषत्सु साधारणतया सम्पद्यमानासु कदापि स्वेच्छया परेच्छया वा सन्निधाननिधानमथ स्वासनाञ्चान्यत्र चङ्क्रमणनिरोधो व्यर्थालापविसर्जनमित्यादिकयाद्भुततरया नियतचर्यया तस्य तत्रत्याः साधुमहात्मानस्तथा सत्सङ्गिज्जनाष्टा विरक्त इति महता महितेन परोक्षव्यपदेशेन तं व्यपदेष्टुमारेभिरे बहुमानधीवशंवदाः । अहो कस्यचिद्विरक्तिं रक्तिं वाप्रत्यक्षामन्यः कष्टान् कथमचिराज्जानीयात् ? तथाऽपि लोकानामयं स्वभावो यत्सहसा यत्किञ्चिदाशयाविष्करणम् । अथ हन्त ! विरक्तो रक्त इति साधुरसाधुरिति वा जल्पन्तु लोकाः स्वस्वभावमनुसरन्तस्तेन का नाम वृद्धिर्हानिर्वा स्यान्महात्मानां वीतरागाणाम् । एवञ्च तपोमयानेहः क्रमेण परःसहस्राणां साधूनामथ साधुसेविनाञ्च बहूनां निवासकेन्द्रे तत्र कुब्जाम्रकक्षेत्रे तस्य शोभना शुभ्रतरा सत्साधुत्वप्रयुक्ता समज्ञान्योत्स्रा किञ्चित् किञ्चिदिव प्रसर्तुं प्रवृत्ता । हन्त ! हन्त ! शान्तं पापम् ! अहो बत ! यदेतादृशमात्म-यशोवृत्तमुतेजकं तत्र तत्र निजं स्थानमधिकृतं त्वरयाऽधिरोढुमुत्कमुत्कटोद्युक्तमपि, सपदि स्वश्लाघनाघप्रसक्तिभयात्र्यायतोऽन्यायतो वा तत् प्रत्याख्यातुं जागरूका वयं, तथापि यत्रकुत्रचिदुपेक्षयापेक्षया वा प्रसङ्गपतितेनागतिकगतिकेन स्वकीयसद्यशष्टारित्रकणिकोपस्पर्शनेन यद्यात्मस्तुतिप्रस्तुतिगन्धप्रचार इतीव

प्रतीयते, तर्हि तादृशं मन्तुं क्षन्तुमर्हन्ति महान्तः। तथा च तदा तत्र हृषीकेशे विराजमाना नवोन्नतशिक्षया शिक्षिता मानिताष्टा श्रीमान् स्वामी अद्वैतानन्दो गुर्जरः, स्वामी स्वयञ्ज्योतिर्गुर्जरः, स्वामी शिवानन्दष्टा द्रविडोऽथ निर्जरभाषाभिज्ञः स्वामी कृष्णाचार्य इत्याद्या बहवः साधवोऽन्तरङ्गस्निग्धाः सम्पेदिरे। श्रीशिवानन्दस्तु दिव्यजीवनसङ्घाध्यक्ष इदानीं सुप्रसिद्धस्तत्र ब्रह्मानन्दाश्रमनिवासावसरे प्रागेव सौहार्दं प्राप्त आसीत्। तस्मिन्नेव मठेऽधस्तादेकत्र वासं कुर्वन्स एकस्मिन् मध्याह्ने स्वामिसविधमागत्याङ्गलग्निरेत्यमावेदयत् स्वामिन्! मया सार्द्धमपरोऽपि कष्टित्साधुर्वङ्गदेशीयो निवसति; सोऽयं बहुभिरहोभिरुपतापपीडितः; आश्रमेऽत्र तदर्थमत्यल्पपरिमाणं पयो मया गवेषितमपि नासादितम्; नान्यः कष्टानोपायो दृश्यते; हृष्टः क्रेष्यामि यद्याणकद्वयं लभ्यत इति। अहो स्वामी तपोवनमपि निष्किञ्चनो भिक्षामात्रजीवी नार्थसङ्ग्रहवानासीत्। तथापि कथञ्चित्सम्पाद्य चतुराणकान् तस्मै स्वामिने स्वामी स बहुमानं सप्रणामं प्रददौ प्रशशंस च मुक्तकण्ठं तदीयां भूतदयां परिचरणनिष्ठाञ्च। एवं पूर्वमेव स्वामी शिवानन्दस्तदलौकिकगुणाष्टा तेन बहुमानिताः साक्षात्समवर्तन्त। तथा च सुहृद्भूतैरेतादृशैरपि महात्मभिः सह सम्मेलनवेलायां यदा कदाचिद्दार्शनिक-तत्तदर्थविचारणमपि सम्यक् प्रवर्तमानमासीत्।

जीवन्मुक्तिविषये चर्चा

एकदा तु सायमुभौ मुण्डितौ दर्शनार्थममुष्योऽजमागतौ विविधाध्यात्म-विषयविमर्शनप्रसङ्गे पूर्वाचार्यैः कैष्टिज्जीवन्मुक्तिः समर्थ्यते, कैष्टिदितरैस्तु निरस्यते, तत्र स्वामिनां किमभिमतं, कथनीयमिति तं पप्रच्छतुः सश्रद्धभावेन। अथ च स्वामी जीवन्मुक्तिप्रसाधनपरान् न्यायान् स्वसम्मतांस्तौ सुविशदं सङ्क्षेपत एतादृशानशिश्रवत्।

अहं सुखी दुःखी; पुत्रो मे नष्टः, धनं मे नष्टं, हा हतोऽस्मि, इत्येवम्प्रकारा संसारावस्था यथा सर्वेषामविदुषामनुभवप्रसिद्धा, तथाहमसंसारी, नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्तस्वरूपं ब्रह्मास्मि, मयि नास्ति संसारः किञ्चन, सुखदुःखादयः संसारधर्मा

वेत्येवंविधा मेक्षावस्थाऽप्यस्मिञ्छरीर एवं विदुषामनुभवसिद्धा। तर्हि सा जीवन्मुक्तिदशा बन्धदशावत्कथं प्रतिषेद्धुं शक्यते? नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम इति हि भाष्यकारोक्तिः।

तौ - सुखदुःखादयो मयि न सन्तीति वचोमात्रम्। विद्वानपि हि सुखी, दुःखी, हृष्टो, रुष्टो दृष्टः। तथा च विद्वांसोऽविद्वांसः सर्वेऽपि निर्विशेषं नानादुःखशोकादिभिः पीडिता एव जीवन्तीति सशरीरावस्थायां को नाम मोक्षोदयः?

स्वामी - देहधनमानादिषु सन्त्यक्ताभिमानस्यात्ममात्रानुसन्धानवतो विदुषो न यथापूर्वं तत्साकल्यवैकल्यप्रयुक्तं हर्षशोकादि भवितुमर्हति। विषयासक्तिर्हि हर्षशोकादिहेतुर्बन्धो मतः।

तौ - अनासक्तस्य शान्तस्वान्तस्यासक्तिजनितदुःखभयाद्यभावेऽप्यनुकूलप्रतिकूलमलयज्वलनादिविषयसन्निकर्षजा सुखदुःखप्रतीतिस्तु अवश्यं भवत्येव।

स्वामी - तादृशं सुखदुःखानुभवमवश्यं भाविनमदृष्टाधीनं को वा निवारयितुं शक्तः? तदर्थमेव हि तस्य शरीरं जीवति। दुःखानां तानवं विवक्ष्यते, न तु दुःखानामात्यन्तिकतयाप्रतीतिः।

तौ - तर्हि सर्वदुःखनिवृत्तिरानन्दप्राप्तिश्चेतीयं पारिभाषिकी मुक्तिदशा विदुषोऽपि जीवतः कथम्?

स्वामी - सत्यमुच्यते भवद्भ्याम्। वस्तुतस्तु पारमार्थिकदृष्ट्यैव सर्वदुःखोच्छेदरूपा मुक्तिर्विदुषो न व्यावहारिकदृष्ट्या। पारमार्थिकीमेतां दृष्टिमवष्टभ्यैवाविद्यावादिनापि श्रीसर्वज्ञमुनिना जीवन्मुक्तिस्थाने सद्योमुक्तिः प्रदर्शिता तेन विदुषा सद्योविमुक्तिर्ध्रुवेति। तथापि जीवन्मुक्तेर्जीवन्मुक्तस्य चानभ्युपगमे महान्तो बहवो दोषाः प्रसज्येरन्निति प्राचीनाचार्याः प्रायशो जीवन्मुक्तिमण्डका आसन्न खण्डका इति।

अथ चैतयोरेकतरस्तु स्वामी स्वयञ्ज्योतिः पण्डितोऽपि सन्स्वामिन्याबद्ध-

श्रद्धातिशयोऽनन्तरं प्राप्ते योग्येऽवसरे स्वामिनो मुखादुपनिषदां शाङ्करं
भाष्यमश्रौषीदादरेण कतिचन मासानपरैष्टा बहुभिर्महात्मभिस्सह तत्र
हृषीकेशस्थाने ॥१७॥

कैलासयात्राविवरणमधिकृत्य

अपि चैवमध्यात्मविद्याधिगन्तृषु युवयतिषु तत्र श्रीस्वामी गोविन्दगिरिः
केरलीयोऽथ श्रीस्वामी शाश्वतानन्दष्टा वङ्गीय इत्युभावेतौ विशेषतः प्रथमवृत्त्या
स्वामिशुश्रूषणनिषक्तौ श्रद्धावन्तौ चान्तरङ्गप्रियतरौ नितरामवर्तिषातां दैवयोगतः ।
तथा च तावहम्पूर्विकया नियमतोऽन्नक्षेत्रेभ्योऽथ भक्तानां निमन्त्रकाणाञ्च
निलयेभ्यः स्वामिकृते भिक्षां यथासमयं समानिन्यतुः सभक्तिकमिति ततः
प्रभृति तस्य भिक्षाटनव्यापारो निरोधमगमदिव । सत्सङ्गिनः स्निग्धजनाः
प्रागनुमतिमगृहीत्वैव भिक्षादिकं स्वयं स्वामिकुटीं प्रापयामासुष्टा तीव्रश्रद्धा-
सम्प्रचोदिताः । एवञ्च द्वित्राः साधवस्तत्र स्वामिना सह प्रत्यहमभ्यवहारमकार्षुरिति
महदिदं प्रहर्षस्थानभूतस्य । अथ गच्छता गणरात्रेण तूर्णमन्नक्षेत्रात्स्वयंश्रद्धया
प्रापितमन्नमपि बाह्यतो भक्तजनैरुपनीयमानानामदनीयानां प्राचुर्यान्निवारितमभवत् ।
हृषीकेशनिवाससमये सर्वदैषा प्रभूतप्रमिष्टभिक्षापरिपाटी तस्य प्रचलति स्म
अद्यापि प्रचलतीति तत्र वास्तव्यानां जनानामहो साधु विबुधचरणप्रेम
नितरामन्यादृशं शोशुभ्यते ।

अथ मिहिकाकालोऽतिक्रान्तः । मिहिकाचलसुखसञ्चलनानुकूलः कालष्टा
कमनीयतरः समागतः । तथा च व्यवहारविरक्तः परमेश्वरीयप्रशमसुखधारानुरक्तः
स्वामी हृषीकेशत उत्तरमुत्तरकाशीमेव हिमवन्मध्य संस्थामभिप्रस्थातुं
मतिमदधात् । एतदन्तरे च केरलदेशतः श्रीमतः के. कृष्णनायकमहोदयस्य
मनोरमापत्रसम्पादकस्य पलाशमेकमुपलब्धं तेन, यस्मिन्नेवं निष्टङ्कितमासीत्,
कैलासयात्रानामकस्य निबन्धस्य प्रथमः खण्डो मुद्रापयितुमारब्धः; तत्र स्वामिनां
जीवनचरित्रसङ्क्षेपस्तथा चित्रमप्यादौ संयोजनीयमित्यन्तमस्माकमभिलाषः;
अतो विलिख्य विवरणमालेख्यसहितं कृपया त्वरया प्रेषणीयमिति ।

कैलासयात्रानिर्वर्तनानन्तरं तदा तदा यथावकाशं तच्चरितं धार्मिकाध्यात्मिकादि-
 विविधोपयुक्तविषयविचारविभूषितं सरसया केरलवाचा विलिख्य तत्पत्रे पूर्वाश्रम
 एवाहितबहुसम्बन्धे प्रकाशनार्थं प्रहितमासीत् स्वामिना। हस्ताक्षरपरिचये नायं
 लेखकोऽवश्यममुक इति तत्सम्पादकस्तु तं क्षिप्रमवजग्मिवान्। तथा
 चासाधारणेनादरेण तां तस्य लेखपरम्परां स्वकीये पत्रे स क्रमशः प्रकाशयं
 निनाय। तदा तत्र प्रकाशनकालेऽपि तेनेत्थं यदेकस्मिन् पर्णे न्यबोधि, स्वामिनां
 लेखपरम्परा केरलीयानतितरां प्रमोदयति। सा खलु पुस्तकाकारेणाचिरेण
 प्रकाशनीयेत्यस्मदेशीयाः सुधियः प्रार्थयन्ति। तदर्थं धनादिसाहाय्यमपि
 बहुजनेभ्यः प्राप्तुं शक्येत यदि तथेच्छामो वयमिति सम्भाव्यते। तस्मा-
 त्तस्याः पुस्तकरूपेण प्रसाधनविषये श्रीमतामनुमतिमात्रमभ्यर्थ्यत इति।
 अभ्यर्थनादलमेतदुपलभ्य निजामनुज्ञामविलम्बितमेव तं प्रत्यवगमयच्च स्वामी
 प्रतिदलमुखेन। तदनन्तरञ्च गतेषु दिनेषु पूर्वोक्तविधया छायाचित्रयुत-
 स्तच्चरितसङ्ग्रहः साग्रहमाकाङ्क्षितस्तेन तत्प्रसादव्यवसायिना। अथ
 स्वामी च सत्वरमित्थमुत्तरयामास, न ग्रन्थेऽस्मज्जीवितचरितादि संयोजन-
 मवश्यापेक्षितम्मन्यामहे वयम्; पुस्तकं तु प्रकाशनीयं लोकोपकाराय किन्तु
 चरित्रचित्रप्रकाशनादिभिलौकिकविडम्बनैः किं स्यादिदानीं प्रयोजनमिति।
 तथा च मनोरमापत्राधिपतेरुत्कटमभिलाषमपूरयित्वैव स एकलः सौम्यकाशीं
 प्रति प्रस्थितोऽभूद्यशः प्रतिष्ठां विङ्गराहीविष्टामिव नितान्तमन्तः करणेन
 विनिन्दन्नज्ञातनिवासमथाभिनन्दंष्ट। नरेन्द्रनगरपट्टा नैष्ठुर्यभीरुः स मषूरी-
 सरणिमनुसरन् भिक्षावृत्त्या शरीरमनुसन्धारयंष्ट षट्सप्तवासैः स्वगन्तव्यक्षेत्रं
 समङ्गलमनुप्राविक्षत्। तत्र च परिचितपूर्वं कैलासनिलय एवान्यत्रासुलभेन
 महतानुकूलेन वस्तुमारेभे। नित्यनिरन्तरया तपोवृत्त्या शास्त्रविचारवृत्त्या-
 थाध्यात्मसमाधिवृत्त्या च तत्र समयः समग्रोऽनायि तेन सानन्दम्। स्वल्पं कालं
 तु साधकसाधुजनसाहाय्यमपि स व्यदधात्तत्तद्योग्यतरवेदान्तग्रन्थपाठप्रचालनेन।
 अथ चोष्मकदिनेषु सायं मुहूर्तद्वयमृभुसरिदसीसङ्गमोपान्तैकान्तकान्तशीतलासु

सैकततटस्थलीषु तथाघनविपिनस्थलीषु च गत्वेश्वरीयप्रगाढचिन्तारस-
 प्रवाहावगाढतयाऽवस्थानमपि तस्य तत्र महानन्यतमो विनोद आसीदलौकीकः
 सुकृतिमात्रसुलभः। किञ्च, संसारष्टिन्तासन्तापरूप इति तत्यागस्तत्याग इति
 च संसृतेर्दुःखरूपत्वं सिद्धवत्कृत्य तद्धानरूपः सन्त्यासाश्रमोऽवश्यविधेय-
 तयापवर्गसाधनत्वेन च प्रचारितः पुरातनैर्दुःखसन्त्रस्तुभिः शिक्षकम्मन्यैर्हन्त !
 हैन्दवजैनबौद्धादिधर्मेषु। दुःखात्कुतो भेतव्यम्? यदि दुःखानुभवः, तर्हि संसार
 एवावस्थाय तन्निवृत्तये यावच्छक्यं कथं न प्रयतितव्यम्? संसारव्यव-
 हाराणामनारम्भणमात्रेण किं दुःखोपशान्तिर्दृश्यते? सर्वं कर्म यदि सर्वे
 परिजह्युर्विक्षेपभयात्, तर्हि कीदृशी दशा स्यादस्य जगतः? अनारम्भणप्रचारेणैतेन
 जगत उन्नतिमार्गोऽत्यन्तं निरुध्यतेऽवनतिमार्गश्च परमुष्टाट्यते, सुखशान्तिरिह
 पुनर्नानारम्भणनिष्ठया, किन्तु परमात्मनिष्ठया परमात्मश्रद्धया च इत्यादि
 यदिदमभिमतं केषाञ्चित् तत्र सपदिसाकल्यत उपेक्षणीयमिति तद्विषयेऽपि
 स्वानुभवमवष्टभ्य तदा तदा स व्यचिचिन्तत्। पाषाणवत्केवलमकर्म,
 बालोन्मत्तवन्निरर्थकं कर्म वा कर्मसमर्थस्योहापोहबुद्धियुक्तस्य मनुष्यस्य कदापि
 न शोभनम्। तथा च सन्त्यासपदं कर्मान्तरप्रवृत्तिनैरन्तर्यपरकं, न
 पुनरकर्मपरकमपार्थक्यपरकं वा भवितुं युक्तम्। तथा भवति चेन्न स वस्तुदोषः;
 परन्तु पुरुषदोष इत्येवोन्नेयम्। सतत्त्वानुभवप्रयत्नस्तदुपायप्रचारणप्रयत्नश्च तथा
 बुद्धिमांष्टोत्तत्त्वशास्त्राध्ययनवर्द्धनप्रचारणप्रयत्नश्च यदि सन्त्यासिना कर्तुमुचितः
 सम्यक् क्रियते तर्हि पारिव्राज्यन्न दोषाय प्रत्युत स्वपरश्रेयसेऽवकल्पेतेति नैष
 विप्रतिपत्तेर्विषयः। तथा च स्वोचितस्वनुष्ठेयकर्मणामितरदुरनुष्ठेयानामारम्भेण
 सर्वथाऽनारम्भेण एते कर्मन्दिन इति न ते परेषामुपालम्भं, प्रत्युत
 महत्सम्मानमर्हणाञ्चार्हेयुः। न तथा दृश्यत इति, प्रायशः सर्वे हन्त ! जडं
 निरुद्यममलसं जीवितं नयन्ति निर्लज्जमन्येषां भारायमाणा इति च नैतन्निर्हेतुकं
 श्रवणकट्वपि तेषां विमर्शनम्। अथ दुःखसन्त्रासः किमर्थम्? न कस्यापि
 दुःखविमोक्तः सशरीरस्य। यथा गृहेषु गृहस्थं तथा गहनेषु परमहंसमपि

दुःखमत्र न विमुञ्चति । दुःखभयपलायनेन सुखसार्थकजीवनपरिक्षयं विना किमन्यत्फलं प्रतीक्ष्येत ? दुःखपरं परोपसमर्दितमपीदं जगत्सुखप्रभूत-
मातनितमखिलैर्यावदधिकारमुत्सुकैरुद्यतैष्टा भवितव्यम् । तथा च लोकस्य क्रमिकोन्नतिः । सन्न्यासोऽपि पुनर्न दुःखभीत्या वा न निरुद्यमजाड्यजीवनाय वा न महत्त्वगुरुत्वाभिमानाय वा किन्तु कस्मैचिदन्यस्मै महोद्यमायान्यत्र दुःसम्पादाया सर्वधर्मेषु पूर्वैर्विहितोऽथवा विहित इति विज्ञेय इति निष्कर्षः इत्येवविधा विचारधारा प्रावर्तत तच्चेतसि ॥१८॥

गुरुपवनपुराधीशपञ्चकम्

अपि चैवं चलति काले नियतोद्योगवति तत्र गोपालकुटी वास्तव्यश्रीशङ्करानन्द-
भारतीस्वामिनः केरलीययतेः श्रीगुरुवातपुरेशभक्तस्य तन्मूर्तिपूजकस्य श्रीरमणमहर्षावपि बद्धश्रद्धाभक्तेस्तत्सुहृदः सन्नेहानुरोधेन गुरुपवनपुराधीश-
पञ्चकनाम्ना पञ्चपद्यानीमानि विलिख्य हर्षेण घनतरेण घनश्यामलाङ्घ्रिकमलयोः
सादरं समर्पिपत्स्वामी प्रावृडादौ कस्मिंश्चिद्दिने,
गोपीगोकुलमालपत्सुमुरलीसप्तस्वरैर्हर्षयन्
गोपीमण्डलमध्यगः स्मितमुखो माधुर्यवीक्षाङ्कुरः ।
गोपालाष्टिकुरोल्लसच्छिखिशिखण्डाखण्डदीप्तिष्टिरं
गोपालाश्रमविश्रमी विजयतां विश्वैकमुधाकृतिः ॥१॥
काशी कुञ्जवती परञ्च भवतो भूपद्विषो भूरियं
यत्रास्ते खलु शङ्करस्तव पदाम्भोजैकभक्तः स्वयम् ।
त्वत्पादाम्बुजसम्भवा पुलिनवत्येषा हि सा जाह्नवी
वृन्दायामिव राधिकेश रमतामत्रैव गोपीयुतः ॥२॥
शुद्धं बुद्धमबुद्धिगम्यमचलं यद्वस्तु वेदान्तिनां
तत्त्वं कृष्ण ! किशोरविग्रह ! विभो ! तत्त्वत्र किञ्चित्परम् ।
राधावल्लभ ! रामराष्ट्रविलसद्वातेशमूर्तिर्भवा-
न्नेहेऽन्यं पुरुषार्थमात्मनि सदा सङ्क्रीडमानोऽस्त्वलम् ॥३॥

बिभ्राणोऽनरुणं शरीरमरुणे स्थित्वापि तं भासयन्
 लोकानां गुरुरप्यगौरवतरैः क्रीडंश्च बालक्रमैः ।
 सञ्च त्यञ्च हि यस्य रूपमपि च प्रच्छेदि दुष्टोतसां
 श्रीलः श्रीरमणः श्रितामरतरुः कृष्णः स पुष्पातु नः ॥४॥
 भट्टश्रीरथ विल्वमङ्गलयतिः प्रख्यातभक्ताग्रगौ
 दृष्ट्वा यादृशरूपमक्षिजनुषोः साफल्यमासेदतुः ।
 तद्रूपं तव दिव्यदिव्यमनिलाधीश ! प्रभो ! कृष्ण ! मे
 साक्षादक्षिपथं गमिष्यति कदा चित्तञ्च वर्धिष्यते ॥५॥

दुण्डिकायां यमुनोत्तर्याज्य

अथ च पर्वतसार्वभौमस्य हिमवतो हिममस्तकादिदिव्यदृश्यदर्शनसुयोग्यः
 शारदीयः कालो निर्बलाहकनिर्मलनिरावरणदिव्यचक्रवालान्तरालस्तरुणतां गत
 इति यत्र क्वचित्तादृशकमनीयोन्नतस्थाने किञ्चिद्भूमितव्यमिति मतिः कृता तेन
 स्वतः प्रकृतिदेव्याः समुपासकेन । तथा चोत्तरकाश्या उत्तरेणोत्तुङ्गव्यवहितदिशि
 वर्तमानं द्वित्रदिवसमात्रसम्प्राप्यं सुविदितं सुन्दरं सरोवरं दुण्डिकाख्यं
 तीर्थभूतमलौकिकावलोकं प्रति प्रातिष्ठत स्वामी कैष्टिदितरैः साधुभिः सार्धं
 तुलार्कपर्वणि तत्रावजिघाक्षमाणः सन् । अध्वनि च विप्राणां कस्मिंश्चित्परिचयवतां
 संवासे कृतद्विदिनविश्रामस्ततोऽप्यग्रे मन्दमन्दं दुर्गमं मार्गं मातुमारभत ।
 पद्याप्रदर्शनपद्यानिर्माणादि साहाय्यकरणाय तत्रत्या द्वित्रा भक्तजनाष्टा तमनुजग्मुः ।
 दुण्डिसरोवरयात्रामिमामुपश्रुत्य साधूनामहो बहवो ग्रामीणाः प्रवयसः सवयसष्टा
 योषित्पुरुषा हाहाकारमकार्षुः देवतास्थाने तत्र मनुष्याणां सञ्चरणेन देवताः
 सहसा कुप्येयुः, तथा च करकवर्षणादिनास्माकं क्षेत्रगताञ्छाल्यादीन् सर्वान्
 ध्वंसयेयुरित्यादिभिर्विलपनारावैः सह । हन्त ! हन्त ! परिष्कृतम्मन्येषु
 विज्ञानविकासेन वृद्धिं गतेष्वपि पाष्टात्यदेशेषु यदि नानाविधा अन्धश्रद्धाः
 सकुशलमद्यापि जीवन्ति तर्हि तादृशपरिष्कृतिविधुरेष्वशिक्षितेष्वेतादृश-
 निगूढपर्वताभ्यन्तरप्रान्तेष्वीदृक्षा भ्रान्तकुविश्रम्भाः परम्परागताः प्रचरन्तीत्यत्र

किमाश्रयम्? महोन्नतमहीध्रपार्श्वव्यापिविपुलविस्तृतघनाघनवनान्तराले पद्धतिरहिते पद्यां निर्माय निर्मायाथ तत्र पदं विन्यस्य विन्यस्य च शनैः शनैरवरुद्धधियातिकृच्छ्रेणैष विषमस्थलीं तामललङ्घत्। अहो! विविध-विचित्रवल्लीविटपिवनस्पतिविभूषितमध्युषितञ्च स्वच्छन्दमच्छभल्लशार्दूला-द्यनेकभीकरशरारुजन्तुभेदैः अथाद्भुतमनोहरैर्विहङ्गमविशेषैर्विशिष्यान्-त्राधस्तनदेशेष्वदृश्यमानेन दिव्यदर्शनवता कुक्कुटाकारेण विकिरविशेषेण च केनचित् प्रशान्तमतिगम्भीरं तदेकान्तकान्तं कान्तारजठरं तच्चित्ते अपूर्वमतनुकौतुकमतनिष्ठ। वानरपुच्छाख्यस्य विख्यातप्रांशुतरहिमवच्छिखरे-ष्वन्यतमस्य चिरप्रचिताक्षय्यहिमसङ्घातनिलयनस्य धवलद्युतेरितराल्प-तरतुषारकूटानाञ्च दर्शनं प्रसह्य हृदयावर्जकं तत्र तत्र मध्येमार्गमसकृत्प्राप्तमासीत्। तथा च महत्या धृत्या कष्टसहनेन चान्ततो घननिबिडमहारण्यसौधाभ्यन्तरकोणे गिरितटकुड्यसमावृतविष्वदिशैकदिग्द्वारविजिर्ममन्दसुन्दराकारा सा सरोवराङ्गना राजदारा इवातिगुप्तविविक्तस्थिता परैरदृष्टाऽपि भाग्ययोगतस्तस्य विपत्सन्नाससन्त्यक्तुर्दृष्टिपथमागता। ततश्च तत्पार्श्व एव पुरुषुण्यपुष्पात्रलभ्ये स्वीयमासनं कृत्वा महता विजयाभिमानेन चारितार्थ्येन च तत्सौन्दर्यसुधारसं साधारणैरपीतं स उन्मनाः पुलकिततनुर्मुहुर्मुहुरपिबत्।

अथ निषद्वर्याञ्च तत्र दिनभवनानाबाह्यविक्षेपविधुरनिजनग्रप्रमत्ताद्भुत-शृङ्गारिताङ्गप्रयुक्तांस्तस्या वरवर्णिन्या रात्रिसम्बद्धान्नैकविधान् विलास-विशेषांश्चान्द्रताराद्युतिविद्योतितान् भूयो भूयोऽनुभूयापि नातृपत्तस्य चेतः। एवं विषयानन्देनात्मप्रत्ययैकतानतारूपेण सुषुप्तिरूपेण चोभयविधेन सहजानन्देन च विभावरीं यावदतिवाहितवान् सः। अथ च सरस्तटगतमहावृक्षमूलात् समिद्धाग्निसमीपतः समुत्थाय निजासनादुषसि विधिवत्तन्निर्मले जले निमज्ज्य पीवरपृथुरोमविसरविशोभितेऽभ्यर्च्य च सभक्तिकं वन्यकुसुमादिभिः सरोदेवीमथ समवर्तुलकारामल्पपरिमाणामपि तां महतायासेन परिक्रम्य च यात्रायाः धार्मिकं कृत्यमपूरयत्स्वामी। इतः साक्षात् सुगुप्तसरोवरान्निस्सरत्युत्तरकाश्या उत्तरावधिभूता

असीनामिका सरिदसारसलिलधारारूपेण । ततश्च खाद्यखादनानन्तरमविराममपरैः सर्वैः सह प्रतिप्रस्थितः स हिमपातादिमहाविपत्तिभयग्रस्तात्तदुन्नतशिखरदेशादधस्तात्तूर्णमवरोढुकामः । तथापि दैवेन किञ्चिदन्यथा चिन्तितम् । अहो ! अवरोहणतः पूर्वमेव प्रौढप्रचण्डनिर्घोषभीषणाः कालमेघा न तुषारान्, किन्तु वर्षोपलानां वर्षितुं प्रवृत्ताः । कोलीफलवयस्थाफलवयस्यानां पाषाणपोतानां निरन्तरद्रुतवर्षणेन तदद्रिशिर उत्तुङ्गं स्वभावशीतलमसह्यामेयसुषीमतामार्षीत् । तथापि तत्र मार्गे कुत्राप्यवस्थितियोग्यसंवृतस्थानानुपलम्भाद्गत्यन्तराभावान्मृत्युमुख इव घुटिकाद्वयसघनकरकोपरि महत्या धृत्या जीवननिधनचिन्तां सन्त्यज्याग्रतः प्रचलन्नेवावर्तत स्वामी नग्नपादशिराः । तथा च क्षिप्रचलनकुशला निखिला इति भगवत्कृपया हस्तपादाद्यङ्गस्तम्भनदशातः प्रागेवावरोहणघट्टमागत्य स्वलनभियातीव मन्दमन्दं ततोऽवतरितुमारेभिरे लगुडावष्टम्भाः ।

अथ च तथार्थमार्गावतरणेन ततः परमधस्तान्नाश्रमवृष्टिः सञ्जातेति, क्षितिपृष्ठ एव पूर्वापेक्षया निर्निरोधमधिकतरुंहसा चलितुं प्राभवन् । एवमहो एते साधवो भगवद्भक्ता न दण्डनीया इति दयावता नीतिज्ञेन मृत्युनानुग्रहधिया स्वमुखाद्विप्रमुक्तास्ते सर्वे मृतोत्थितवन्महता मात्रोज्जितेन हर्षेण तदहार्यनितम्बवर्तिनं संवसथमेकं पर्वतीयजनानां प्रापुर्यामिनीमुखे भृशमाश्वस्तचित्ताः । किञ्च, यदेन्द्रदेवता घनघोरप्रकारेण तेषामुपरि कठिनकठिनमदभ्रतुषारप्रस्तरान् प्रक्षेप्तुमारेभे तदा कस्यचिद् ब्राह्मणस्य तत्सहचारिणः संहननमाविवेश सहसा तद्ग्रामीणेष्टदेवता महता प्रक्षोभेण । तथा च विषमदारुणेऽपि तत्स्थाने तदवसरे साष्टहासमुच्चण्डमुद्धताभिनयेन नरीनृत्यमानस्तानादिदेश मा भैष्ट; सर्वं साधु सम्पादयिष्यामीति । प्रसूनादिवितरणपुरःसरमित्येतदपि वृत्तिमिहास्ति विशेषतो वक्तव्यम् । अहो हिन्दुस्थानेऽस्मद्देशे सर्वत्र तत्तद्द्रूपेणैतादृशदेवतावेशतदादेशादिव्यवहारो यद्यपि परम्परया प्रचलितः परिदृश्यते, तथापि देवतायाः किंस्वरूपम् ? सा कुत्र निवसति ? सा कथं किमर्थं कया सृत्येदं मनुष्यशरीरमाविशति ? इत्यादयो विषया निपुणमतिभिर्निपुणतरं निरूपणीया इति विद्याविचारादि-

परिष्कृतप्रज्ञैरपि मूढपरम्परया विमूढैर्न भवितव्यम् । अनन्तरञ्चानन्तरेऽहनि भुक्त्वा पीत्वा तदग्रामादपि निर्बाधमुत्तरकाशीमयासिषुस्ते तत्र तदा वास्तव्यैः श्रीगोस्वामिप्रभृतिभिः स हर्षमनुमोदिता धन्यवादेन विच्छिन्नमहामृत्युपाशा वीरा महोद्यमा इति ।

किञ्च यमुनोत्तर्या अपि यमुनाजन्मभुवः प्रकृतसरः सन्निकृष्टायास्तेन यात्रा कृता शरदुदय एव तस्मिन्वत्सरे सहान्येन महात्मना । सानन्दमर्कसुता-
तटगतसाधारणसरण्याहार्यतटानि घनाटवीसुशोभितान्यनेकान्यतिलङ्घ्य
चतुर्थेऽहनि शमनभगिनीसद्य सम्प्रपेदे स्वामी । तृतीये दिने पुनर्मध्याह्नवेलायां
कुत्रचित्कस्यचिद्गमस्यान्तः प्रविश्य स भक्ष्यं विभिक्षे । हन्त ! विफलोद्यमं
तमित्थमब्रवीत् काचन नारी जरती स्वगृहाद्धिरागत्य विनीत्या भक्त्या च
पादयोः प्रणिपत्य च हस्तगृहीतपिष्टान्नभाजना समयातिपातः सञ्जातः भुक्त्वा
पीत्वा च स्वस्वकर्मकरणार्थं निलयेभ्यो निर्गताः सर्वे । इदमत्र विपच्य भुज्यतां
विना विलम्बमिति । पक्तुं नेच्छामो वयं पचनकर्मकौशलाभावादित्युत्तरितं झटिति
तेन अहो ! पक्तुं नेच्छसि भोक्तुं तु बाढमिच्छस्येव, भोजनकर्मकौशलं तु तव
विद्यत एवेति तं मृदुलमधिक्षिप्याथ मातृवत्सलहृदया सा वन्यान्नचूर्णैररङ्कर-
पट्टिकां निष्पाद्य सश्रद्धं स्वामिभ्यां निवेदयामास लवणयुतम् । अहो एतादृशस्य
प्रेमोपालम्भस्यामृतभोजनस्य च माधुर्यमसाधारणमविस्मरणीयं यदसकृदनुभूतं
तेन तत्र तत्र निजभिक्षुजीविते तदुपलक्षणप्रयोजनतया लघ्वपि वृत्तमिद-
मनुपेक्ष्योदाहृतमत्र । परितः प्रौढोन्नतगभीरसुन्दराणां प्रालेयशिलोच्चयानां
विचित्रावलोकेनात्यन्तमाह्लादितचेतास्तत्र सर्वमिदमहमादिकमपि हन्त ! स
आपाततो व्यस्मार्षीत् ॥२०॥

कलिन्दकन्यामलिनीलवर्णां विलोललीलाललितक्रमाढ्याम् ।

बालामलोकिष्ट स शैलशृङ्गच्छिद्रेऽथ भद्रेऽद्भुतभागधेयाम् ॥२१॥

तप्ते जले तत्र निमज्ज्य पूजाञ्चक्रे च दिव्यैः कुसुमैः स देव्याः ।

दध्यौ च तत्तत्त्वममा निदध्यौ तामेव सर्वत्र निजात्मरूपाम् ॥२२॥

अरक्षितं तिष्ठति

अथ च यथा नियमं शीतसमयनिवासाय सौम्यकाशीतोऽविलम्बितं कार्तिके मासि हृषीकेशमराञ्चकार स्वामी । सरण्यां देहरादूननगरे धनिनः कस्यचिदापणिकस्यातिथ्येन द्वित्रवासारान्विश्रम्य, ततश्च तदीयमोटरशकटीद्वारा सुखेन कैष्टिदन्यैः सह घण्टाद्वितयेन गन्तव्यं स्थानमगमत् । तत्र च कुब्जाम्रके पूर्ववद्रमणाश्रमाधिष्ठातुरुपचारेणादसीये कस्मिंश्चिद्विविक्तानुकूलतरे तृणोटजे नूतनझाडीखण्ड एव कृतासनः स्वीयं दुष्टारं महत्तपस्याजीवनमतिवाहयितुमारेभे । ततः परञ्च तस्यामेव कुट्यां स्वच्छन्दतया प्रत्यब्दमुवास स्वामी हृषीकेशगमनेषु स्वयं साधिततदपेक्षितसंस्करणादिः । तत्र तु नानाविधकुतृणगुल्मादिविवृद्धिविदूषिते मशकादिज्वरसङ्क्रामकजन्युप्रचयवति तस्मिन्काले पौढप्रमत्ततद्भङ्गलस्थाने पञ्चषडिनैरेव तीव्रतरशीतज्वरसमाक्रान्तमभूत्तस्य शरीरम् । विशेषतो लङ्घनादि प्राकृतिकचिकित्सयैव साधूनां परिचर्यया च दशद्वादशावासरैरुपतापः शान्तिपदमभजत् ।

अरक्षितमपि साधुकलेवरं रक्ष्यते दैवेन । दैवमन्तरेण को वा माता पिता पत्नी पुत्री पुत्रो वा बन्धुर्भृत्यो वा साधूनां देहं स्नेहेनाभिरक्षेत् ? हृषीकेशे पुनरपि तथाऽनन्तरसंवत्सरेषु तस्मिन्नेव शरत्काले एकद्विवारं न्यूनाधिकमात्रया ज्वराभिमर्दः सञ्जात इति ततः परं तादृशरोगोपद्रवभयप्रदान् मासान्वर्जयित्वैव पष्टाष्टहुविलम्बतस्तत्र जग्मिवान्स स्वकीयनियतशीतकालनिवासाय । तथा तस्य ज्वरावस्थायां तत्र तद्दर्शनार्थमौत्सुक्येन तत्कुटीरमागतो दृष्टः समाकर्णित-तत्साधुकीर्तिः श्रीमान् गङ्गाशङ्करनामा लक्ष्मणपुरे प्राड्विवाकपदमलंकुर्वाणो मान्यमहोदयः आगत्यानम्यावस्थाय च कुशलप्रदानिरूपणानन्तरं पारमार्थिकवार्तालापोऽपि सत्कारेण किञ्चित्प्रवर्तितः । श्रद्धाराज्यादधिकतया बुद्धिराज्ये विहरन्नासीदसौ । नवीनशिक्षाप्रपुष्टप्रबलधियः स्वतन्त्रविचारप्रगतीन् धीरानन्दमयितुमथ स्वकिङ्करयितुमहो बत मूढश्रद्धा कथमूढप्रभावा स्यात् ? एवमेतत्प्रथमसन्दर्शनत ऊर्ध्वं स तस्य हृषीकेशागमनावसरेषु शश्वत्स्वामिनः

सङ्गमनं स्वामिना सहेश्वरभक्तिज्ञानसाधनादिविषयविमर्शनञ्च श्रद्धया भक्त्या च वितनुते स्म। अमोघतरेणैतादृशेन प्रतिवर्षसमागमेन क्रमशो विवर्धमानप्रेमादि सद्भावसम्बन्धेण समभूदिति तद्विषयकमवशिष्टमुपरिष्ठाद्वक्ष्यते तत्तत्प्रसङ्गेषु॥२३॥

सत्सङ्गगोष्ठी

अथ चेश्वरकरुणया साकल्यतः कल्यतां गतेन तेन श्रद्धधानानां बुभुत्सूनां साधुचारिणां कृते वेदान्तग्रन्थानामध्यापनं नियमतस्तत्र यथापूर्वं पूर्वाह्णे प्रवर्तितं। किञ्चापराह्णे किञ्चित्कालमध्यात्मविषयकशङ्कासमाधानात्मकः सत्सङ्गोऽपि, स्वतः सम्प्रवृत्त आसीत्तदुत्सुकसुयोग्यसज्जनानां सन्निधानेन। एतादृशी सत्सङ्गगोष्ठी तत ऊर्ध्वमेकैकसमाक्रमेण विवृद्धिं भजमानेदानीमपि सम्यक्प्रचलत्येव हृषीकेशनिवासकालेषु। यदि न सर्वेषां तथापि विरक्तानामीश्वरदिदृक्षूणामधिकारिणामुपकाराय कल्पेतेति, साधूनामपि पुनर्यावच्छरीरं यत्किञ्चिन्नोकरिचरणमधिकारानुरूपमवश्यं कर्तुं युक्तमिति च स्वीयनिष्ठितमनीषया तादृशी सत्सङ्गगोष्ठीव्यवस्था न कदापि तिरस्कृता तेन व्यर्थविक्षेपहेतुरिति प्रतीताऽपि केषुचित्कालेषु कैश्चिन्निमित्तैः॥२४॥

मातृभाषापरिचरणे चारितार्थम्

एतस्मिन्नन्तरे च तत्र केरलेभ्यः श्रीमनोरमासम्पादकस्य पलाशमेकं सम्प्राप्तं, तथा किञ्चित्पूर्वमुत्तरकाश्यामपि कैलासयात्रानिबन्धस्य पुस्तकाकारेण प्रकाशितस्य प्रथमखण्डस्य द्वित्राभिः प्रतिकृतिभिः सह तत्पत्रमेकमुपलब्धं, ययोः सहर्षं सभक्तिकं च विलिखितमिदमासीत्, नूतनमिदमस्माकं पुस्तकमखिला अप्यत्रत्याः पत्रपत्रिकाः सबहुमानं प्रशशंसुः। पत्रलोकस्य सम्मतयः सर्वाः संहृत्य सम्यग्वितीयखण्डे प्रकाशयिष्यन्ते। एतादृशलेखपरम्परा पुनरपि केरलीयानामुपकाराय विलिख्य प्रेषयितुं कृपा विधेया। किञ्च केरलीयान् मनोरमापत्रमपि मा विस्मरन्तु स्वामिनः। यदि ये केचिदन्येऽपि ग्रन्था विलिख्यन्ते तेऽपि प्रकाशनार्थमत्र मह्यं कृपया प्रेषणीयाः। अथ च मनोरमापत्रं यदितो

नियमतः श्रीमद्भट्टः प्रेष्यते, तदपि स्वीयत्वबुद्ध्या सस्नेहं स्वीकुर्वन्तु; मा प्रतिषेधन्त्वित्येवमादि। एवं कैलासयात्रानिबन्धः केरलीयसहोदराणां प्रमोदस्य प्रशंसायाष्टा विषयः समभूदिति केरलीयविद्यार्थिनामपि पुनरैच्छिकानुवाचनाय सादरमुररीकृत इति च ततोऽवबुध्य किञ्चिदिव चारितार्थ्यमगमत्स्वामी स्वमातृभाषापरिचरणात्मकेन तत्प्रयत्नेन। तथा च पुनरपि पूर्वसंस्कारेण मनोरमापत्रकारस्य च सम्प्रार्थनया केरलीयानां विज्ञानाय कैरलीचरणोपचारधिया हिमगिरिविशिष्टक्षेत्रयात्राविवरणविषयकानुप्रयुक्ततत्तद्दार्शनिकसिद्धान्त-निरूपणविर्वर्धितान्निबन्धान् तत्तत्परिव्रज्यातः समनन्तरमेव सरलकेरलवाचा विलिख्य प्रकाशनार्थमसौ तदा तदा प्राहिणोत्। तादृक्ष्यस्तदीयलेखपरम्परास्तत्र पण्डितान् प्राकृतानपि पाठकानशेषानतितरामाह्लादयामासुरश्रुतपूर्वहिमवन्माहात्म्यप्रतिपादिकाः। तथा च तत्तत्कालेषु हिमाचलीयतत्तत्पुण्यधामभ्रमणसम्बद्धाया लेखपरम्परा विलिखितास्तत्पत्रे प्रायशः प्राकाश्यन्तीताष्टा ताः सर्वाः सङ्कलय्य हिमगिरिविहाराभिधपुस्तकात्मना खण्डद्वयेन प्रसाधिता महोन्नतेष्वन्यतमेन कैरलीसाहित्यकारेषु भार्गवभूविभूषणेन मनोरमाप्रवर्तकादन्येन तद्देशभाषाप्रणयिनां तीव्राभिलषितपूर्तये, यस्योलेखः खलु प्रासङ्गिकतया कृतोऽधस्तादेकत्र द्वितीयोल्लासे। तत्रादिमे भागे स्वामिनः प्रथमाश्रमादिजीवितचरितसङ्क्षेपोऽपि सम्यक्तया संयोजितः प्रकाशकमहाशयेन। कैलासयात्राप्रथमखण्डे तु स्वामिकृतप्रतिषेधहेतुना तत्पूर्वाश्रमादिवृत्तस्यात्यन्तलघुदिशासम्पूर्णोऽस्पष्टः परिचय एव प्रादायि तत्प्रसाधकेनेति पष्टाद्धिमगिरिविहारप्रकाशनेन तदसम्पूर्णताप्रयुक्तं वैकल्यं तत्र विकलीकृतमित्यतः केरलीयानां तत्पूर्वापरसामान्यवृत्तविषयकविजिज्ञासा विरतिमगच्छत्सामान्यतः। सोऽपि ग्रन्थस्तद्देशीयपत्रपत्रिकाभिरथ सुधीजनैः साधारणैश्च सुश्लाघितो बहुमानितश्च तथा वाचनालयैश्च सश्रद्धमुररीकृत इति विदित्वा मनाक् प्रफुल्लितमनाः स्वतः समभवत्स्वदेशवियोगवतापि मया यत्र कुत्रापि स्थित्वा यत्किञ्चिदगण्यं स्वल्पात्स्वल्पतरं तत्परिचरणं कर्तुमशकीत्यभिमन्यमानः।

किञ्च तथा स्वीयमातृवाणीप्रेमप्रवृत्तिसंस्कारेणैव श्रीशाण्डिल्यमुनि-
प्रणीतानां भक्तिसूत्राणां भक्तिदर्शनाख्यया प्रख्यातानां भाष्यानुसार्यपि
स्वतन्त्रं विस्तृतं केरलभाषाव्याख्यानमथेशकेनकठोपनिषच्छाङ्करभाष्याणां
तद्भाषानुवादद्योतरकार्यच्छिद्रेषु वत्सरद्वयेन व्यलेखि तत्र तेन। समापना-
नन्तरञ्चाचिरेण तयोराद्यं पुस्तकं तु मनोरमापत्राधिपतये तथान्यदन्यस्मै
कस्मैचित्केरलीयसुहृदे च प्रकाशनार्थं प्रहितमपि ताभ्यामभ्यर्थितेन नैतावदवधि
तत्प्रसाधनविषये किञ्चिच्छ्रुतं दुर्भाग्ययोगतः। सर्वं सन्न्यस्य कन्याकुमारी-
समीपात्प्रालेयशैलमध्यमध्यासितवतोऽपि तस्य निजदेशनिजभाषाभिमान-
वतस्तद्व्याहारसाहित्यव्यवसायविनोदविषयकं चरितमतिलघ्वपि नोपेक्षितुं
योग्यमिति किञ्चित्कथितमत्र स्वमातृभूमिभाषापरिचर्या यथाधिकारमखिलैः
करणीया कथमपि कस्याञ्चिदवस्थायामपीति शिशिक्षिषु शिक्षायैः॥२५॥

यः पश्यति स पश्यति

उष्णोत्तरदिनान्येवं नीत्वा तत्र प्रसन्नधीः।

अदृष्टहिमवत्प्रान्तेष्वबिभ्रमिषदेष सः॥२६॥

उभयासङ्गरहितं स्वतन्त्रं जीवितं यतेः।

आसङ्गाष्टध्यते जन्तुर्ह्यसङ्गाञ्च विमुच्यते॥२७॥

अन्तः सङ्गो निवृत्तस्स्यात्स्वस्वरूपानुबोधतः।

बुद्धस्यापि बहिः सङ्गष्टापरिग्रहनिष्ठया॥२८॥

तत्त्वज्ञोऽपि य आरम्भी व्यवहारपरो नरः।

अबद्धोऽन्तर्बहिर्बद्धः स्वातन्त्र्यं न तु विन्दते॥२९॥

यावद्देहं बाह्यो बन्धः कस्यापि स्याद्ध्वस्तः सर्वतः।

सर्वत्यागेऽप्यङ्गं नग्नं न ज्ञेनापि त्यक्तुं शक्यम्॥३०॥

तथापि बन्धाविध्वंसः सङ्ग्रहत्यागमात्रया।

यावांस्त्यागः स्वतन्त्रं तावान् सम्पद्यते बुधः॥३१॥

सोढ्वापि बाह्यविक्षेपान् बन्धञ्चापातिकं सुधीः।

लोकसङ्ग्रहकार्येषु कुर्याद्यत्नमनिन्दितम् ॥३२॥
 इत्याहुः केचिदपरे हित्वा बाह्याखिलोद्यमान् ।
 अनुत्थानसमाधाने मनो युञ्जीत चेत्यपि ॥३३॥
 अस्तु पक्षद्वयं किञ्चिन्मिथो नैतद्विरुध्यते ।
 योग्येन योग्यसम्बन्धाद्योजनीयं विकल्पतः ॥३४॥
 पूर्वप्रज्ञाबलाद्यस्मै रोचते यद्द्वयोः स तत् ।
 गृह्णाति तद्दिशा लोकाष्टानुगृह्णाति तत्कृती ॥३५॥
 अथ व्यापारबाहुल्येऽप्यात्मज्ञो ग्रन्थिभेदवान् ।
 न मनाक्सङ्गभीरुः स्यात्पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥३६॥
 आत्मनोऽन्यत्र सन्तुष्टिहेतुस्तत्रैव तुष्टिमान् ।
 रागद्वेषभयोद्वेगैर्विमुक्तो यः स आत्मवित् ॥३७॥
 सुखदुःखे सुहृद्द्वेष्यौ मानामानौ च यस्य वै ।
 समतां प्रापतुर्धीरस्तदोच्येत स आत्मधीः ॥३८॥
 इन्द्रियाणाञ्च कैङ्कर्यं कृतं प्रागथ तज्जयात् ।
 साक्षात् स्वामित्वमापेदे जितात्मा यः स आत्मवित् ॥३९॥
 उपेक्षते गतं यद्यत्प्राप्तं प्राप्तमपेक्षते ।
 हर्षशोकविहीनो यः स प्रोक्तो ब्रह्मविष्टुधैः ॥४०॥
 ततष्टोष्टासु चाक्षाणान्नाहं कर्तेति सज्जते ।
 यः स्वनिष्क्रियतानिष्ठो नैष विद्वान्विकम्पते ॥४१॥
 सर्वभूतेषु चात्मानमेकं नित्यं निरञ्जनम् ।
 शुद्धं बुद्धञ्च मुक्तञ्च यः पश्यति स पश्यति ॥४२॥
 प्रतीचो दर्शनं यत्तत्साक्षादीश्वरदर्शनम् ।
 ईशदर्शी चेशरूपस्तस्मादीश्वर आत्मवित् ॥४३॥
 एतादृक्षः प्रत्यग्दर्शी तत्त्वीभूतो ध्वस्ताकाङ्क्षः ।
 लोकोपेक्षां कर्मोपेक्षां सङ्गाद्धीत्या को वा कुर्यात् ॥४४॥

द्वितीयः खण्डः षष्ठोल्लासः

ध्यानरतः कर्मरतो वास्तु समं ह्येकरसम्।

भ्रेषति नो शान्तिपदाच्चित्तमसौ प्राज्ञवरः॥४५॥

सप्तमोऽह्लासः

तीर्थाटनम्

अथ श्रीरामनवम्यां हिमवद्विदूरविकटोच्छ्रितदेशसंस्थितश्रीत्रिलोकीनाथ-
धामपर्यन्तेषु तत्र तत्रैकान्तमञ्जुलपुण्यस्थानेषु परिव्रजितुमनाः स्वामी
हृषीकेशतः समुत्थायाग्रिशकटीद्वारा सुप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमयासीत् केनचित्केरलीयेन
गैरिकाम्बरधारिणा ब्रह्मचारिणा सह स्निग्धतां गतेनान्तिमाश्रमग्रहणमत्यन्त-
मभिकाङ्क्षता । तुषारगिरिवर्जमपरत्र सञ्चरितुमनीहमानोऽपि स यात्रासौकर्यचिन्तया
किञ्चिद्दूरमनलानसाऽतिलङ्घितुं मतिमकरोत् । तथा च तन्मार्गनिकट एव
वर्तमानमिदमैतिहासिकं धर्मक्षेत्रमपि सिसेविषते स्मासेवितपूर्वम् । तत्र
गत्वा च कृष्णकम्बलक्षेत्रवाटिकान्तर्गतस्य कस्यचिद्रिक्तनिर्जनभवनस्य
बहिरलिन्दकेऽनवस्करे शुद्धे त्रिचतुरान् वासरान् ससुखमवसज्जडवदप्रख्यापित-
निजगुणः । तथा च तत्र तीर्थाटकेन विधेयान् सर्वान् सम्यक्तया व्यवधाञ्च ।।१।।

सरसिजैरुणैरुपशोभिते सरसि जैत्रचिरश्रवविश्रुते ।

वरदतीर्थवरे पुरुभिः परैः सह मिमङ्क्षुजनैर्निममज्ज सः ।।२।।

विधिवदर्जुनवीर्ययशोऽर्जुनप्रभृतिपाण्डवदर्शनमञ्जसा ।

भगवतोऽद्भुतगीतकथाकृतोऽप्यकृत सोऽकृत सोऽद्यभक्तिमान् ।।३।।

अथ सरोवरमन्यददूरगं विततमद्भुतदृश्यमलोकयत् ।

शुशुभिरे च यदम्बुनि सुप्रभाः सुमनसो मनसोऽमितशर्मदम् ।।४।।

अथ सरित्सुतभीष्मपितामहप्रथितमार्गणसच्छयनस्थलीम् ।

अगमदत्र च तद्वचनस्मृतिर्ह्यतनुतातनुतात्त्विकचिन्तनम् ॥५॥

ज्वालामुखी

उपसेव्यान् सर्वानेवमुपसेव्य तत्र हिमवद्देशानुद्दिश्य ततोऽपि समुत्तस्थौ स्वामी कृतकर्तव्यः। चित्तसमाकर्षणसमर्थं न किञ्चिद्दृष्टं तत्र येनाधिकदिनविवत्सा स्वयं स्याज्जिह्वादिषा च। अनुचरसाधुमुत्सृज्य तत्र तत एकलः स बाष्पवाहनयात्रया पञ्चाम्बुदेशोददिशासंस्थं हिमगिरिद्वारभूतं होषारपुरं नाम सुन्दरपुरवरं प्रापत्। तत्पुर्याञ्च यदृच्छोपलब्धस्य कस्यचित्साधुभक्तस्य वणिग्वृत्तिमतो ब्राह्मणस्य तथा तत्सन्निकृष्टवासिनः सश्रीकस्यायोध्याप्रसादसज्जकस्य तन्नगरवर्तिन्यायवादि-प्रमुखस्य चातिथ्येन सत्सङ्गानुरक्तस्य तत्रैव सञ्जातपरस्परपरिचयस्य दिनचतुष्कं सानन्दमनैषीत्। भोजनं तु न्यायवक्तुर्भवन एव कृतमासीत्प्रत्यहं तत्सम्प्रार्थनया। भिक्षानन्तरमाध्यात्मिकः सत्सङ्गविचारया तत्र तात्पर्येण किञ्चित्कालं प्रावर्तत। एवमासादितप्रथमसमागमः स ईश्वरस्य साधोऽष्टा भक्तस्तदनन्तरं शीतकालेषु तदा तदा हृषीकेशमागच्छंस्तत्र स्वामिनमपि सादरं ददृशिवानथ सत्सङ्गकथाञ्च सश्रद्धं शुश्रुवान्। ततश्च मोटरशकट्या प्रारब्धप्रस्थानोऽपि तज्जनितोच्चण्डकष्टासहिष्णुः स तां प्रहाय स्वयं स्वच्छन्दतः पादचारेण पुनरानतोन्नतसजलनिर्जलचित्रविचित्र-पर्वतीयदेशनिरीक्षणप्रमोदेन मन्दमन्दं मार्गानतिलङ्घयन् पञ्चभिर्दिनैरौत्तरीयप्रियं ज्वालामुखीसमाख्यं हिमवदन्तः स्थितं देवीस्थानमनघमयाञ्चक्रे। मध्येमार्गमन्यच्चिन्ता-पूर्णीति विदितं देवीस्थानमपि स गत्वा द्रुतमद्राक्षीत्। तत्र च ज्वालामुख्यां श्रीमताऽयोध्याप्रसादेन पत्नीमुखेन विज्ञापितस्य कस्यचिद्राजकीयकर्मचारिणः पूज्यप्राधुणरूपेण दिवसान् कांष्टिदवात्सीत्। तथा च द्रष्टव्यानशेषानद्राक्षीद् आस्तिक्यप्रज्ञया संयुतः ॥६॥

दीव्यत्सुवर्णमयसुन्दरमन्दिरान्तर्देवीमुखण्डपरिपूर्णशिवैकरूपाम्।

ज्वालामुखीं ज्वलदधूमकधूमकेतुज्वालावलीचलतनुं समपूजयत्सः ॥७॥

साधुताया निकषः

तत्र तत्र मसृणमनोहरपाषाणपट्टिकाविशेषपरिष्कृते गर्भगृहे लेलायमाना

अग्रिजिह्वा निरन्तरमाविर्भवन्त्यस्तिरोभवन्त्यष्टा साक्षात्परमेश्वरीबुद्ध्या समाराध्यन्ते जनैः। गन्धकशिलानलविस्फुरणान्येतानीति नैतद्दर्शनं वैज्ञानिकानां विस्मयहेतुस्तथापि साधारणानां महाष्टार्यजनकमिति किमु वक्तव्यम्? एतादृशप्राकृतिक चमत्कारप्रतीकेन बाह्यतः समाकृष्य साधारणानां चित्तमीश्वराभिमुखमाधातुमैच्छन् प्राचीना ऋषयः। अहो! महदिदमीश्वरीयलीलावैभवमिति सश्रद्धं स्मरन्ति हि परमात्मानमीदृग-पूर्वाद्भुतदृश्यदर्शनतत्क्षणमेव पराङ्मुखा मूर्खा अपि। अत एव तत्र तत्र भारते वर्षे प्राकृतिकचमत्कारयुक्तानि तथाऽनुपमसृष्टिसौन्दर्यभासुराणि च तत्तत्स्थानानि तीर्थरूपेणेश्वरनिवासकेन्द्रतया च ते कीर्तयामासुः प्रचारयामासुष्टा यथाधिकारमखिललोकाः कथमनुगृहीताः स्युरिति विभावयन्तः। ज्वालामुख्या मुख्यमनद्भुतं महत्त्वं मुगलसम्राट् प्रवरोऽपि विधर्मवान् पुराकालेऽभिनन्द्य तस्यै बहुमूल्यांशोपहारानुपजहारेति तत्रत्याः पुरोधसः साभिमानमश्रावयन्। अथ च पर्वतसानुषु तत्र तत्र केचित्साधवोऽपि निवसन्तो दृष्टाः। साधु-भ्योऽधिकतरं तेषामेकान्तकुटीरवृक्षवाटिकास्थानानि रम्याण्यानन्ददायीनि च तस्य प्रतिबभुः। हृषीकेशेऽभिज्ञातपूर्वः कथान साधुरपि एम्. ए. बिरुदधारी सुशीलस्तत्र यदृच्छया प्रत्यभिज्ञातः परस्परकुशलालापविनिमयमात्रप्रयोजनतया। ततः परं ततोऽपि गिरिप्रस्थान् विशालानेकलः स ईश्वरशरणो निर्भयमतिक्रम्याग्रे लब्धाग्रियानसरणिरथ तदवलम्बः काङ्गडानगरमगमदेकेनैव दिनेन। तस्मिंष्टा नगरे कस्मिंष्टिद्वेवसदने कतिपयघस्रान् सानन्दमतिवाह्य ततोऽपि धूमधोरणेनैवोपरि समीपवर्ति वैद्यनाथनामकं स्थानमब्राजीत्। तत्र वैद्यनाथमन्दिरे चिरन्तने देवदर्शनार्थं गतस्य तस्य तदन्तिके निवसन् सोमदत्ताख्यः कथान पण्डितोऽपि तत्र यदृच्छया सममिलत्। स खलु वेदान्तादिशास्त्रेषु कृतव्यवसाय आसीद्विनीतप्रकृतिष्ठा। कुशलानुयोगत ऊर्ध्वं गीर्वाणगिरा शास्त्रीयविषयकं भाषणमपि किञ्चित्कालमादरेण तयोः सम्प्रवृत्तम्। तथा च तस्मिन् समुदितश्रद्धस्य तस्य ब्राह्मणस्याथ तत्सुहृदः कस्यचिद्वण्डिस्वामिनष्टा तत्प्रदेशेषु लब्धप्रतिष्ठस्यासाधारणेनानुरोधेन

तत्स्वामिमिठे तेन सत्कृतः सानन्दं स दिनद्वयमयापयत्। तदनन्तरं ततष्टाग्रतः शुचिशकटयैव गन्तुं प्रवृत्तः। अथ हन्त ततो द्वितीये शकटमन्दिरे दुष्टादृष्टप्रचोदनया काचिदध्वगा वारसीमन्तिनी झटिति तदीयशकटापवरकमुद्धाटयान्तः प्राविशत्। तदनु रासभीमाक्रमितुकामा रासभतरुणा इव तामनुधावन्तः कामयितारोऽपि त्रिचतुरा अन्तः प्रविश्य तत्समीपत एवासाञ्चक्रिरे। अहो! तत्र तेषामुद्दण्डनिरपत्रपप्रकृतीनां शृङ्गारवचनविचेष्टितलीलाभ्यासच्छिद्रेषु कष्टिदुपहासलीलाभ्यासस्यापि प्रियतरो विषयः साधुमुण्डिरूपः स सम्पन्नो युयैककोणस्थः। तथा च तेषामेतादृशाश्लीलाभद्रोत्तेजकक्रियाकलापप्रक्रियया किञ्चिदपि क्रोधादि वैकृत्यमनुपयातः स्वामी धृत्या निजमहिमनि तूष्णीमेवावतस्थे सभ्यासभ्येषु प्रकृतिकृपणान् कामार्तान् धूर्तास्तान् प्रति किमुपदेष्टव्यमिति मन्वानः। क्षमावत् क्षमाशीलेन भवितव्यं साधुना। साधुताया निकषपाषाणायते तिरस्कार इति नात्र विदुषां विप्रतिपत्तिः। तथा च तिरस्काराद्यन्तमुत्कर्षयति। पुरस्काराद्यन्तमुत्कर्षयति। अत एव सदा नन्दनं द्वेष्टि, निन्दनमभिकाङ्क्षति च विवेकी विरक्तः।

एवमेव कतिपयदिनेभ्यः पूर्वं कस्याञ्चिदनलशकटशालायां शकटप्रतीक्षया भ्रमन्तं स्वामिनमित्थमुपालभते स्म कष्टान तत्कर्मचारी शिखजातीयः परिष्कृतवेष-विधानवान् काषायवाससा व्यर्थमितस्ततो बम्भ्रम्यमाणा नितरामितरेषां भारायमाणोः साधवो हन्त! प्रतिदिनमिवात्र सङ्ख्यया वर्धन्ते। एकत्रावस्थाय योग्यमुद्योगं कृत्वा कुतो न जठरं बिभ्रति भवादृशा भिक्षुवेषधृषेति। स्वामी च विक्षोभमन्तरा सस्मितमित्थमुत्तरयति स्म यदा विवर्णवाससा सर्वतः परिव्रजनेन चोपायेन न जठरं पूर्येत, तदा भवानिव वयमपि साधवो यत्र कुत्रापि स्थितिं कृत्वा नित्यनियतलौकिकोद्यमेनैवोपायेनास्माकं पिचण्डं पूरयिष्याम इति।

बुद्धिभेदेन विचारभेदोऽपि प्रवर्तते लोके। बुद्धीनां तदनुरूपविचाराणाञ्चैकरूप्यमिह कदापि न सम्भावयितुं शक्यम्। तर्हि यत्किमपि वस्तु कस्यचित्पूजाविषयमन्यः कष्टान नितान्तमधिक्षिपति चेत् किमाष्टार्थं तत्र?

शिवलिङ्गं सालग्रामे साक्षात्कैलासपतिरथ वैकुण्ठपतिरिति च केषाञ्चिन्मतं परन्तु परेषां केवलमुपलमात्रमिति । तथा साधुरीश्वरभक्तः श्रेष्ठानुत्तमजीवननिष्ठः परमपूज्यो निखिलनामिति केचिच्छ्रद्धधते चेदन्ये च भुवि भारभूतश्छागीगलस्तनवदपार्थजीवी साधुर्जुगुप्सामर्हतीति स्वकीयं विचारं प्रकटयन्तीति तत्र दण्डादण्डि किमर्थमिति न वयं जानीमहे । अथ चार्धघण्टाकालेनैव पत्रतोऽवतरणस्थानं समासादितमिति तादृशभ्रष्टानिष्टासमञ्जसदशातः स लघुविमुक्तोऽभूत् । योगीन्द्रनगरनामकात् तत्स्थानादूष्मयानपद्यापर्यन्तभूतादथ मन्दमन्दमुत्तरतः पादचारेण बहून्द्रिविभागाञ्जनसंवासांष्टा विलङ्घ्य द्विदिनाभ्यां विपाशासरित्तीरवर्तिनीं मण्डीराजधानीमनुप्रापत् । ॥८॥

नीलहृदालयम्

महाष्टार्यकरं लोके जले पर्वतसम्भ्रमः ।

किमिदं देवचरितं किं वा दानवसम्भवम् ।।

इति महाष्टार्यरूपेणोपवर्णितं पुराणनिर्मात्रा नीलहृद इति पुराणनाम्ना रिवालसर इति नवीननाम्ना च सुविदितं तीर्थभ्रामकप्रियं सरोवरमभिप्रतस्थे हैन्दवैर्बौद्धैश्च निर्विशेषमाराध्यमानं तत एकवासरासाद्यमसौ तत्र पञ्चषादिनविश्रामतः परस्तात् । राजपुर्यां तत्र कृशकलेवरायामेकस्मिन्नतिथिनिकेतने श्रीभूतनाथसुरसदनसम्बद्धे विश्राम्यन्तं शान्तं स्वयमेकाकिनं स्वामिनमालोक्य कैलासगिरिसञ्ज्ञकः साधुः कष्टान तस्मिन्नाबद्धश्रद्धाभक्तिभावः सर्वभावेन तमुपचरितुं चारेभे स्वामीव तीर्थान्यटिषुरधस्तनाद्देशात्तत्र समागत्य निवसन् । तथा च तेनापि साधुना सहकृतः स्वामी नीलहृदालयं पर्वतप्राकारपरिवेष्टितं सुन्दरं सन्दृश्याथ तस्मिन्नगण्यपुण्यप्रदे हृदवारिणि रक्तोत्पलविराजिते स्नानपूजनादिकं यथाविधि निर्वर्त्य चात्यन्तमतुषत् । तृणगुल्मैर्द्वित्रैर्बालतरुभिश्च समाच्छन्नः पृथुलाकारो मृत्तिकापिण्ड एकोऽन्यौ च तदपेक्षयाल्पीयानल्पिष्ठयौ द्वित्रा मृत्समुच्चयाः सरःसलिलोपरि प्रभञ्जनगतिवेगमनुसरन्तः पुनः पुनरितस्ततः प्लवन्त इति तत्तीर्थवैलक्षण्यमेतत् । तत्र चिरकालतपस्यामनुष्ठितवते श्रीलोमशमहर्षये

गिरिशृङ्गरूपेण साक्षात्परमशिवो दर्शनं प्रादत्तेत्याख्यानगतिः पौराणिकी।

क्व साधूनां गौरवं, क्व च नीचमाचरणम्

स्थलपुराणं हि तीर्थपुरोहितैर्दत्तमनुवाचितं तेन तत्र निवासदिवसत्रयावकाशेषु। किञ्च बौद्धागारमपि तत्रत्यमसकृद्गत्वा दृष्टवान् सः। दशबलमन्दिरप्रमुखाचकेन महात्मना सह सकृत् सरोवरस्य परिक्रमणमपि सश्रद्धमकारि स्वामिना। अथ च ततः प्रत्यागत्य मण्डीनगर्यां पुनरपि न्युष्य कानिचिद्वासराणीतरसाधु सहायस्ततोऽपि समुत्थितो मणिकर्णिकाख्यं पुण्यं तीर्थवरमयासीत् षट्सप्तदिवसैर्वर्त्मनि कुत्रचिद्विशेषविश्रमेण। अहो वर्तनीस्पर्शानि कस्यचित् साधोर्निवेशने विश्राम्यतस्तस्य चक्षुःपथे काचन विचित्रा सदा स्मर्तुं योग्या घटना घटितेति, साधुवेषधृषां मण्डलीषु के के दुष्टा उद्वण्डाः कपूयचरणार्थान्तर्भवन्तीति किञ्चित्तद्याथार्थ्यदिग्दर्शनायोपयुक्तं तद्विवरणमिति तत्साकल्यत उपेक्ष्याग्रे न गन्तुमिच्छामः। विपाशातटे पिप्पलमूलमण्डपोपरि निर्मिते कस्यचित् साधुब्रह्मचारिणः सुन्दरकुटीरस्थाने तस्य सम्प्रार्थनया विनीतप्रकृतेरभ्यागतसत्कारतत्परस्य कृतावस्थितेः स्वामिनो यामिनीद्वय-मतितगतम्। तत्र पञ्चाम्बुदेशीयः कथकः कथनं ब्राह्मणोऽपि निवसन् प्रतित्रियामं नियमेन नववादनत ऊर्ध्वमेकघण्टाकालं तुलसीकृतरामचरितमानसस्य सवादित्रसङ्गीतकथाञ्चाचकथयत् सरसमनोहरशैल्या। तत्र तत्साधुकुटीराङ्गणे कथाश्रवणार्थमुद्रितकथा श्रद्धयोत्सुकतया चानेके जनाष्टा सम्मिलिता दृष्टाः। तथा च तृतीयविभावर्या कथावसाने श्रोतृजननिष्क्रमणतोऽनन्तरं तत्र चलदलमण्डपे विशाले सम्यगेकदिशाविवर्जं सर्वतः समाच्छादिते साधुनिलयवासिनः सर्वे तत्तत्प्रातिस्विकशयनस्थानेषु शिष्यिरे। स्वामिनः समीपत एव स पण्डितोऽपि निजजीवनधनायितं श्रीरामायणपुस्तकं प्राणप्रियतरं विस्तृतव्याख्यासंवलितं स्थूलाक्षरैर्मुद्रितं चात एव बृहदाकारं निजोपबर्होपान्ते संस्थाप्य हन्त ! सुष्वाप निष्ठान्तम्। तदनु स्वामी च शनैर्निर्विशेषदशामढौकिष्ट। अथ निशीथिन्या अपरार्धवेलायां केनचिद्ध्वानविशेषेण स्वामी सपदि प्रबुद्धोऽभूत्।

तथा च सम्भ्रमेण चक्षुषी समुन्मीलयता स्वामिना मण्डपात् क्षिप्रमधः कूर्दमानस्य पलायमानस्य च कस्यचित्पुरुषस्य रूपं पुरतः साक्षात् सुस्पष्टमध्यक्षितम्। तस्य तीव्रतरपादपतननिनद एवासीत् स्वामिनः सहसा जागरणकारणम्। स च पुरुषः कथान साधुर्नग्नशरीरः कृशतरकौपीनमात्रधारी जटामुकुटधृगापादशीर्ष भसितविभासित उल्मुकवदसितवर्णो हृष्टपुष्टाखिलाङ्गो दृष्टस्तस्यां ज्यौत्स्निकायां मस्तकन्यस्तवस्त्रपरिवेष्टितालघुपुस्तकभारष्टा। अहो रजनी खलु सा दुष्प्रभाता तत्र। प्रातरुत्थितः पण्डितः प्रियतरं स्वकीयं पुस्तकं तज्जीविकाधारं तद्देशेष्वलभ्यं तत्स्थानेऽनवलोक्यातिव्याकुलितचेता हाहाकारं कर्तुमारेभे ग्रन्थस्तस्करेणापहतो ममेति मुहुर्मुहुः प्रलपन्। वाराणसेयः कथान पण्डितो व्याकरणादिशास्त्रनिष्णातस्तत्र केनचिन्निमित्तेनागतस्तत्रत्यां पार्वतीयनितम्बिनीं काञ्चित्परिणीय सुन्दरीं तत्रैव निवसन्, तथा च निजपाण्डित्यगौरवप्रचारेण जीवनसाधनानि सम्पादयंष्टावर्तत। प्रकृतकथकस्य कथाप्रवृत्तिस्तत्र स्वाधिष्ठिते देशे तस्य मनसि स्पर्धामजीजनदिति लोकोक्तिरासीत्। ततश्च तद्वारकमिदमास्कन्दनमिति शशङ्किरे केचित्। अथाकर्णितैतच्चौरिकावृत्तस्तत्र साधोः पिप्पलनिलयमागत्य तत्रस्थैः सह वार्तालापं कुर्वन् स काशीयः स्वामिनमपि तत्र समासीनं कुशलमप्राक्षीत्। तथा च कुशलविषयकं शास्त्रविषयकञ्च भाषणं निर्जरगिरा तेन समं स्वामिनोऽपि सम्पन्नं किञ्चित्कालम्। अथ च तत्र स्वामी दशवादनावसरे कृताभ्यवहारो यथानिष्टातं तत उत्थाय मणिकर्णिकासरणिमतिलङ्घयितुं प्रवृत्तः। साधुकृतमिदमतिजुगुप्सितं पुस्तकस्तेयवृत्तं विचिन्त्य विचिन्त्याहो बत ! स्वामिनः स्वान्तमाष्टार्यविषादाभारभरितं सम्बभूव। क्व साधूनां सर्वोन्नतं गौरवं पूज्यत्वं च ! क्व च तेषां दूषितं नीचमाचरणम् ! कीदृक् तस्य साधोर्नग्नदिगम्बरं सटाभस्मविभूषितं शरीरम् ! कीदृक् तस्य श्रद्धाजनकमपरिग्रहं त्यागमयममरबन्धं बाह्यरूपम् ! कीदृशं च तस्य निकृष्टं नारकीयं भ्रष्टतरमाभ्यन्तरं रूपम् ! हन्तैतादृशाः साधवः समाजकलेवरान्निरुपयोगितया निर्गतमलकल्पाः पूतिगन्धेन स्वपरिसरानपि घृणागोचरानापादयन्ति। ईदृक्षाः साधुनेपथ्यवन्तष्टिरप्रतिष्ठं

साधुसमूहं तदीयोच्चतममहामहनीयगौरवपदादत्यन्तमधो भ्रंशयन्ति ।
 अथवा साधूनामेतेषामगतिकगतीनामशिक्षितानामनुकम्पनीयानां को
 नामापराधः ? तेषां बहुनोपालम्भेन किं फलं स्यात् ? सामाजिकीयं दुरवस्था
 दुर्व्यवस्था च द्रुतमहो समूलमुन्मूलनीया तदुपयुक्तसुधारणोपायैरित्येव कथनीयं
 शोभनमुत्पश्यामः समासतः । अथ च पार्वतीगङ्गातटगते मणिकर्णिकातीर्थे
 दिनद्वयमवस्थाय, तत्र गन्धकोष्णकीलालकुण्डावगाहादिकं यद्यद्विधेय-
 मासीत् तत्तदखिलं विधिवद्विधाय च तत्सङ्कल्पादपि विप्रमुक्तः समभवत्
 स्वामी । भिक्षादिकं तु तत्प्रदेशेषु सर्वत्र सुलभतया सम्मानेन च सम्प्राप्तमासीत् ।
 इतरसाधुः स्वयमटित्वाऽनटित्वा वा भिक्षाकृत्यनिर्वहणमकार्षादभङ्गुरतया
 प्रतिदिनमेकवारम् । तत्सम्पर्कतः प्राक् स्वयमहो स्वामी भ्रामरादिभिक्षावृत्त्या
 स्वीयं संहननं सुरक्षितमधारयत् सुखेनार्दनाटानकलाप्रावीण्यविरहवानपि ।
 अथ मणिकर्णिकातः कुल्लूराज्यराजधानीमसरदिनत्रयमात्रयात्रया । साधुश्रद्धावद्भि-
 रभ्युषितायां तस्यामल्पतरपर्वतनगर्यां सस्यशाकफलाद्यदनीयपदार्थसमृद्धायां
 विशालविचित्रदृश्यशोभायां कानिचिद्विवसान्युषितवान्स आमोदेन ।

मञ्जुले शिखरवर्त्मनि

केचित् परमात्मकथाशुश्रूषवोऽपि तत्र दृष्टाः । ततष्टोपरिष्टाद्वर्तमानं वसिष्ठत्राम
 तीर्थवरमगमदसौ द्वित्रैरहोभिः । तत्राप्युष्णसलिलाशये सस्पर्शप्रमोदमुपस्पृश्य
 सम्यगथ वसिष्ठमन्दिरे तन्मूर्तिमपि तदन्यादृशमाहात्म्यसंस्काराद्बोधिकामुपसर्प
 यथावत्स्वयमानर्चं च सभक्तिकं प्रसूनाद्युपहारैः ॥९॥

अमरकीर्तिमदार्यचिरोञ्ज्वलन्मुनिवरर्क्षगणोडुपमत्र सः ।

परमतत्त्वसमाधिगुरुं वरश्रियमुपास्त महागृहमेधिनम् ॥१०॥

अथ वसिष्ठनिदिष्टमभीष्टसत्पदमभीक्षणमधाञ्च सुखाम्भसः ।

अलयमालयमात्मनि योगवानुपरतापरताभ्रमदुर्ग्रहे ॥११॥

दिनचतुष्टयमेवमनन्यया प्रशमितद्वितयेश्वरहृत्तया ।

वरधराकृतयाऽयमयापयद्रसमयं समयं समयाब्जजम् ॥१२॥

अथ ततो बहुभिष्टा महात्मभिः सममसौ पुनरूर्ध्वमितोऽञ्जसा ।
तुहिनवपृहदुच्छ्रितघट्टमप्यतिसुषीमविभीषणमाप्तवान् ॥१३॥
घनतुषारमहार्णवमध्यगो रजतवद्धवलोज्ज्वलमञ्जुले ।
शिखरवर्त्मनि मन्दपदक्रमैः क्रमितुमैहत धारितधैर्यवान् ॥१४॥

उदग्ररमणीया पारमेश्वरी रचना

रट्टाङ्सञ्जकः सुप्रसिद्धः स हिमगिरिघट्टस्तस्य हृदि भयमिव बहुलमाह्लादमपि
जनयामास । तिबत्तदेशीयैर्वणिज्याव्यवसायिभिः सत्रा तत्र यदृच्छयोपलब्धैर्महता
साहसेन प्रयासेन च घट्टमत्यललङ्घत् स्वामी । अहो ! महत्प्राकृतिकदिव्य-
रामणीयकच्छटालोकरूपं तदाष्टार्यमनालोकितपूर्वमालोक्यालोक्याऽपि नापूर्यत
तस्य चक्षुःकुक्षिः । अहो पारमेश्वरी रचना कीदृग्विधसौन्दर्यशालिनी, तदग्रे च
जैव्या रचनायाः किं नाम सौन्दर्यम् ? यद्यस्ति यत्किञ्चित्सौन्दर्यं मनुष्यरचनायाः
तत्साक्षादेतादृशबिम्बसौन्दर्यस्य प्रतिच्छायालेशमात्रमिति किं गदितव्यम् ?
अथ सत्यमेव परमेश्वरस्य स्वरूपं, सत्यं च सौन्दर्यं, तथा च सौन्दर्यात्मनः
परमेश्वरस्य साक्षात्रिरुपचरितं दर्शनमेतादृक्षेषु सृष्टिसुषमापारम्यजुट्सु
स्वयमुपलभ्यतेऽभ्यर्हितेषु स्थानेषु प्रकृतिपुरुषयाथात्म्यविवेकिनाम् ।
अरुणकिरणसंस्पर्शजेन चाकचक्येन देदीप्यमानं हिमपटलदेशं विशालमासाद्य
तदुपरि सरभसं बालकवत् कुतूहलितया कूर्दमानः स्वं परं च विसस्मार
किञ्चित्कालं स्वामी । अहो प्रकृतिदेवताया अपूर्वागण्यलावण्यसम्पत्तिः ।

सुगतसदने

घट्टतोऽवरुह्य ततः परमतिमात्रशिशिरः प्रदेशः प्रौढप्रोन्नतपर्वतैर्निबिरीसस्तत्र
तत्र बौद्धधर्मावलम्बिभिर्जनैरध्युषितैर्ग्रामैश्च विशोभितो विलक्षणः सम्प्राप्तः ।
अथ ग्रामीणाः श्रद्धावन्तो भिक्षुकभक्ता आसन्निति पर्याप्तं पिष्टशाकादिकं गव्यञ्च
दधिनवनीतादिकमलम्भि तत्र । तथा च तन्मार्गे प्राणाग्रिहोत्रकृत्यमन्यूनमात्रया
दारिद्र्यमन्तराऽनन्तरायमनायासञ्च सम्पद्यते स्म । वसिष्ठादारभ्य षट्सप्तसाधूनां
मण्डलस्य श्रद्धेयः पूज्यग्राधिपतिरभूत् स्वामीत्यतस्तैरखिलैर्भिक्षावृत्त्याऽन्नादिकं

सञ्चित्याथ विपच्य च तेन सम्यक् प्राथम्येन स्वामी समाराधित इति तद्विषये स न चिक्लिशे लेशतोऽपि तद्यात्रायाम्। एवमानन्दतुन्दिलया नवदिनपरिच्छिन्नया निरन्तरव्रज्यया त्रिलोकीनाथसद्य वैदिकावैदिकोभयोपासितमलभत स्वामी सिन्धुनदीपोषिकायाष्टान्द्रभागायाः सव्यतटवर्ति भव्यालोकभासुरम्। विदूर- देशादागताः सौगता हैन्दवाष्टा साधव एव तत्र मन्दिरसञ्जवने केचित् समासीना दृष्टा नान्ये। लामापदवाच्यस्य बौद्धभिक्षोः पूजकस्य तात्कालिकानुपस्थितेस्तत्र तस्य प्रेयसी मन्दिरान्तर्देवदर्शनपूजनादिकृत्येषु स्वामिनः पौरोहित्यमाचचार सुचारुविनम्रशीला। हन्त! तथागतधर्मिणः सर्वे तिबत्तदेशेष्विव तत्रापि चर्मपादुकावर्मितपादा एव भगवन्तं त्रिलोकीनाथमपूपुजन्॥१५॥

अपचितिमकरोत् प्रसूनपूगैः समुदितविस्मयभक्तिभावमारात्।

अखिलजगदधीशविष्णुमूर्तेर्यतिकुलभूषणशाक्यसिंहनाम्नः॥१६॥

प्रणतिरथ परिक्रमष्टा यद्यद्विहितमहो निखिलं व्यधायि भक्त्या।

अथ स निशि निशान्तकोणसंस्थो ह्यमनुत भूरि विशुद्धबुद्धतत्त्वम्॥१७॥

वसनविशकलैः सुरञ्जिताभैरुपरि बहिर्बत बौद्धभक्तबद्धैः।

सुगतसदनसद्वसन्तवीरुत्तुणितसुशोभमदर्शि पुष्पिताग्रा॥१८॥

प्रारब्धमात्रपाथेयः

पुराकालेषु मानुषादिनां यातुधानानां निवासभूमिरासीदियं भूमिः, तान् सर्वात्रिहत्य देशं सुरक्षितमकार्षुरस्मत्पूर्वजा इत्यादि सरसं विस्मापकं तद्देशचरितं बहु सविनयमश्रावयत्तत्र वास्तव्यस्तन्मण्डलखण्डप्रभुर्व्याधितस्य तस्य स्वामि- सन्दर्शनार्थिनः सम्प्रार्थनासन्देशेन तदीयहर्म्यवलभिमधिरुह्यावस्थितं सपरिवारेण तेन सभाजितं स्वामिनम्। निशम्य तन्मुखादिदं नैऋतानां पुरावृत्तमितिहासेषु च यदेतादृशमुपवर्णितं रक्षोयक्षकिन्नरादीनधिकृत्य तदयं सस्मितमस्मार्षीत्। एवं तत्र रात्रित्रयमुषित्वा तुरीयेऽहनि ततः प्रतिगन्तुं प्रवृत्तः स्वामी कैलास- गिरिमात्रसहायः। तुषारशिखरगतश्रीमन्महेशनामकमन्यत् क्षेत्रमनतिदूरवर्ति लक्ष्मीकृत्य केचित् प्रातिष्ठन्त साधवः। वर्तन्यामतिलङ्घनीयस्य कुतिसञ्ज्ञया

विज्ञातस्यातिदीर्घघनतुहिनसमाच्छन्नस्य हिमालयघट्टस्य दारुणत्वमुपश्रुत्य न स्वामी तद्यात्रोद्यतः समभूत्। केलङ्समाख्यं ग्रामं सौगतजातीयानां विपुलं विश्रुतं च मार्गतः सार्धक्रोशद्वयमात्रविप्रकृष्टमगमत् स्वामी केवल-दर्शनोत्सासप्रयोजनाय। तत्र च महती जलवृष्टिर्हिमवृष्टिः सञ्जाता। ततः परमथ दैनन्दिनतुषारवर्षणेन महाशैत्यपिशाचिकायाः पुनः पुनरुग्रप्रहारपीडां दुःसहं सेहेऽसाधनोऽपसुसाधनः स्वामी हाहाकाररहितः। तथा च ज्वलनजिह्वाविलेहनेनेव कलेवरं कृष्णितकर्षितं च समभूत्। घट्टमतिक्रम्य वसिष्ठं, ततश्च पुनः कुल्लूनगरीं प्रापत्। सुरसरितमुत्तरकाशीं च मनसि ध्यायंस्तत्र गन्तुमध्यवसायवांस्ततोऽपि समुत्थाय पञ्चषदिनाक्षीणनिरन्तरप्रयाणेन शतद्रुतटिनीतटभासुरां रामपुरन्नाम तञ्जनपदराजनगरीमल्पतराकारामपि सुन्दरां वव्राज। मध्येमार्गमन्यत्र परिव्रजितु-कामं कैलासगिरिं परित्यज्यैकलो हिंस्रजन्तुप्रतिभयघनविपुलविपिनाच्छन्नानुव्रतान् बहूनहार्यास्तथा तत्र तत्र जनसंवासांश्च सानन्दमसन्नासमतिचक्राम प्रत्यहं भक्षणार्थं स्वयं भिक्षमाणः स्वामी। सर्वमीश्वरमयमिति दर्शननिष्ठया तत्रैव रममाणानां किं नाम कुत्र वा कुतो वा भयम्? सुप्रसिद्धात् शिलानगरा-ञ्चत्वारिंशत्क्रोशविदूरोदक्पष्टिमदेशवर्तिनि तस्मिन् स्थाने द्वित्रवासरान् विश्रम्य बौद्धमन्दिरप्रभृतीन् द्रष्टव्यान् दृष्ट्वा च ततोऽपि पुरतश्चालितुमारब्धस्स प्रारब्धमात्रपाथेयः। ग्रामेषु याचनाभ्यासेन क्षान्तिदान्तिनिर्मानतादीनामलौकिक-गुणानामपि सम्यग्भ्यासः संसिद्ध्यतीति तदंशे तु चिरप्रवृत्ता सत्र्यासिनां भिक्षाटनपरिपाटी वरतरा प्रतिभाति। अहो भिक्षाटनप्रसङ्गेषु कष्टिद्विधुकं सादरं सभक्तिकं पूजयति, कष्टिदन्यस्तृणवदसारताबुद्ध्या समुपेक्षते; अपरो द्वेषभावेन बलवदवहेलयति; समये पिठरेऽन्नप्राचुर्येऽपि कष्टिदेकमन्नग्रासमपि साधवे न प्रयच्छति; प्रत्युतासमये रिक्तामुखामवलोक्यापरः स्वयमदनीयं विपच्य तूर्णं श्रद्धया तं भोजयति। एवंविधान् विविधान् मधुरानथ कटूननुभवाननुभवति स्म स्वामी सरणिषु तद्यात्रायां तथा पूर्वास्वपि तत्तद्यात्रासु।

एकस्मिन् दिने तु रजनीमुखे घनघोरवृष्टिवेलायां विततविजनवनसन्निकृष्टं

कञ्चिद्ग्रामं निशानिवसनस्थानकामनया स शरणीचकार। महामलीमसाकृति-
प्रकृतयस्तद्ग्रामीणा मानुषा अपि वन्यहिंसास्तिर्यञ्च इवातिकूराः क्रूरवचनैस्तं
ग्रामान्तः प्रविशन्तं निवारयामासुः। तथा च गत्यन्तरादर्शनाद्ग्रामाष्टहिः
पादपमूले वनौकोवद्वर्षणनीराभिषिच्यमानशरीरोऽध ऊर्ध्वमभितोऽभसां
प्रचार इति तस्यां तमिस्रायां महता कृच्छ्रेण घण्टाद्वयाधिकं कालमतिवाहितवान्
सः। अहो! नववादनसमये दयालुः कथान स्थविरः स्वामिनिकटे प्रकटीभूय
महात्मन्! तमस्विन्यामत्र बहिर्न स्थातव्यम्। ममोदवसिते समागत्य
शयितव्यमित्यभाणीत्। ततश्च तद्गृहप्रघणेऽतिकञ्चरे कृशावकाशे यामिनी-
मतिवाह्य प्रत्यूषे ततो निरगात् स्वामी। वन्यधान्यपिण्डानां करपट्टिका रात्रिभोजनाय
तेन प्रदत्तापि न गृहीता स्वामिना। एतद्वैपरीत्येनान्यत्र कथान यवनः
पद्यायां स्वकीयनिषद्यायामवस्थितः स्वामिनमालोक्य जयनारायणशब्देन प्रणम्य
च भोक्तुं समयोऽयं, भोजनं निष्पाद्य पृथक् पवित्रे स्थाने शीघ्रं स्वामिनं
भोजयेति निजक्षत्रियचेटकमाज्ञापयद्विनयौदार्यादिगुणगणगरीयान्। अग्रे च
नीलमञ्जुलाकारा कुमारी कलिन्दजा कृष्णप्रियतमा सम्प्राप्ता। महता हर्षेण
भक्त्या च तत्पयसि सस्त्रौ, तत्पयः पपौ चाकण्ठम्। यमुनातटादथोन्नतामेकां
पर्वतपटितिरिणीमतिलङ्घ्यान्यस्मिन् पार्श्वे प्रवहन्तीमम्बां श्रीभागीरथीं
हृदयवल्लभामुत्फुल्लमनोनयनाभ्यां प्रत्यक्षमैक्षत स्वामी। तथा च तत्तीरसरण्या-
नधिकदूरगां श्रीसौम्यकाशीमयिषितामयाञ्चक्रे।

एवं पार्वतेयजनमात्रप्रसिद्धेन यात्रासाधनमात्रविरहिणोपरितनैकान्त-
दुर्गममार्गेणानेकानेकानद्रिप्रवरानारुह्यावरुह्य चैककस्तत्र तत्र विलम्बितगत्या
कुल्लनगरीतः पञ्चविंशतिदिनैरुत्तरकाशीं सकुशलं प्राविशत् स्वामी व्यासपूर्णमास्याः
पूर्वमेव। सर्वमीश्वरमयमिति सर्वत्र सर्वदा नित्यनिरन्तरेश्वरदर्शनसानुभवमात्रेण
परितृप्यतः को नाम लाभो लब्धव्योऽस्ति कृच्छ्रतरैतादृशदेशपर्यटनेन?
कृतेनाकृतेन वा न तस्य किञ्चित् प्रयोजनमित्यहो ईश्वरसम्प्रवर्तनेषा केवलमिति
वदामः॥१९॥

श्रीसौम्यकाश्याम्

अथ च तत्र कैलासनिलयसम्बद्ध एवैकस्मिन् पृथग्वर्तिनि विविक्तकुटीरे पूर्ववत् तपोवृत्त्या वेदान्तविद्याप्रचारणेन च वस्तुमारेभे स्वामी सुहृत्साधुसञ्जनसमागमेन समुदितप्रमोदवान्। अथ बाल्यप्रभृति शिवभक्तिरसिकस्तत्संस्कार प्रचोदितः श्रीकाशीशं विश्वनाथं स उपासिसषते स्म तत्र कयाचित्रवीनया प्रक्रियया। तथा च गुरुपूर्णिमात् आरभ्य विश्वनाथस्तुतिपराणि कतिपयपद्यानि स्वयं विरुच्य तैः प्रत्यहमुषसि गङ्गावगाहानन्तरं विश्वनाथवेशमनि गत्वा भगवन्तं सभक्तिकं तुष्टाव तत्पुरतोऽवस्थाय। विश्वेशकृपयानन्तरायमीदृशी तपस्या तस्यासाधारणी प्रचलति स्म नियमतः। तथा च चातुर्मास्यकाले विशिष्टानुष्ठानरूपेण निर्वर्तितमिदं शम्भोः स्तवनात्मकं द्वैमासिकमुपासनं मनसि प्रचुरं तोषमजनयञ्चारितार्थ्यञ्च तस्य। चित्तञ्च स्वच्छं निर्मलमेकोन्मुखं सुप्रसन्नं समवर्ततेति महदिदं तदानीं दृष्टफलं दृष्टम्। श्रीकाशीपतिष्ठानेनान्यादृशेन श्रद्धामयेन पुरष्कारणेन तदुपरि भूरि सम्प्रीतस्तं गाढमनुजग्राहेति स स्वयमभीक्ष्ण-मभिमेने। एवमीशादिषोडशोपनिषदर्थसमन्वयरूपाः,

विश्वनाथ! नमस्तुभ्यं विश्वमायाविलासिने।

काशिकेश! नमस्तुभ्यं केशवाद्यर्चिताङ्घ्रये॥

इत्याद्या इमे नुतिश्लोकास्तदा तत्र सम्प्रणीता अष्टादशस्तवकात्मना विभक्ता अन्ततः श्रीसौम्यकाशीशस्तोत्राभिधग्रन्थभावमभजन्। अथ चैतद्वृत्तमखिलं जनमुखात् स्वामिमुखाच्च श्रद्धया श्रुतवन्तस्तदात्वे तत्र तपष्टार्यामाचरन्तः श्रीगणेशदत्तगोस्वामिनः स्वामिनः सकाशादादर्शमेकं हस्तलिखितपुस्तकस्य तस्य जगृहुः प्रसाधनार्थं लोकानामुपकाराय।

अथ शोभनः शरत्कालः समागच्छदिति स्वकीयनियमानुक्रममनु-क्रम्योत्तरवाराणसीतः स हृषीकेशं प्रति कार्तिके मासि स्वयमेकलोऽचालीत्। सुरतरङ्गिणीतीरवर्त्मनि घनविततविटपिव्रततिनिकुञ्जमञ्जुलमावर्जकं स्थानं यत्र यत्राक्षिलक्षीभवति तत्र तत्र तदुत्कण्ठितः स्वयमवस्थाय सौन्दर्यप्रियः

प्रगाढचिन्तायां सुदीर्घमवजगाहे । तत्तादृगवगाहे च काला कालचिन्ता-
मशनादिवार्तामपि स विसस्मार । न केवलं प्रकृतमार्गे किन्तु कृत्स्नेष्वपि
प्रालेयवत्परिव्रजनसरणिषु तस्यैतादृशी दशा पुनः पुनः समवर्तत विचित्रालौकिकी ।
अहो ! कस्य चिन्तायां स एवं निमग्नवृत्तिरभूदिति चेदीश्वरतत्त्वचिन्तायामिति
ब्रूमः । तथा च नित्यनिरतिशयं महान्तमीश्वरीयमानन्दञ्च निःस्पन्दमनुबभूव
सः । हन्त ! हन्त ! लोके भोगिनः सौभाग्यमर्थयितुमीश्वरसत्तामभ्युपगच्छन्ति;
आर्ताष्टार्तिनिवृत्तये तस्य नाम गृह्णन्ति; हिमालयघट्टस्य बृहदकूपारस्य
वा लङ्घनोद्यता अनुग्रहार्थमीश्वरं स्मरन्ति; अथ मलिम्लुचा वज्रकाष्ठा
स्वापराधसङ्गोपनार्थमीश्वरं प्रणमन्ति; तथा पापभीताः पापादात्मानं मोचयितुं
तमभिकामयन्ते; युद्धसन्नद्धाष्टा विजयार्थमीश्वरं कीर्तयन्ति । एतादृशकामना-
वशंवदा मान्त्रिकचिकित्सकमौहूर्तकादिवदीश्वरमपि स्वकामनासिद्धिसाधन-
त्वेन ये भजन्ते, ते कथं पारमार्थिकमीश्वरीयं तत्त्वमीश्वरीयमानन्दं वा
किञ्चिदपि विजानीयुः ? ईश्वरसत्ता महत्ताविषयिका श्रद्धापि तेषां प्रायशो
निजेङ्गितसिद्धिमाश्रित्यैवावतिष्ठते यथा साधुमहात्ममाहात्म्यविषयिका श्रद्धा
केषाञ्चित् । ये पुनर्निष्कामा निर्मलान्तःकरणा ईश्वरसत्तां स्वसत्तामिव श्रद्धधाना
ईश्वरादभिन्नमात्मानं पश्यन्तः सत्तामात्रेणैवानतिशयशान्तिशेवधौ तस्मिन्निरपेक्षं
स्वतो रमन्ते, ते नूनं तदीयमानन्दधारामास्वादयितुमर्हन्ति । तादृशानां महात्मनां
मनो निम्नवाही स्रोतोवेग इव सर्वदा न कामनया प्रयत्नेन वा, किन्तु स्वभावत
एवैश्वरं तत्त्वमभिद्रवति । तथा च तेषां चित्तप्रसारकालेऽपि शान्तिभङ्गो न
प्रसज्यते, तथापि तत्प्रसारोपरामोपनीतामतिशयितां शान्तिं प्रत्यपि ते निसर्गतः
समाकृष्टा भवन्ति । एतादृशीमैश्वरीमधिकां शान्तिमुपबुभुक्षुः स्वाम्यपि
स्वयं संस्कारसमीरितस्तदुचितदिव्यशोभाप्रशोभितैस्तत्तत्स्थानैः समावर्जितचेताः
समभूत् । लोकेऽपि याचनकेभ्योऽधिकतरो लाभोऽवनीयकानामनिच्छया
स्वयं लभ्यत इति नैतदसाधारणम् । एवं स्वामी मन्दगत्या स्वच्छन्दमानन्देन
हृषीकेशं प्राप्य पूर्ववत्तत्र हिमकालनिवासं कर्तुमारेभे ॥२०॥

हृषीकेशे हिमकाले

तथा च तस्य तत्र निजनिबद्धतपष्टार्यालीलामभङ्गुरमाचरतो मासद्वितयी क्षण इवातिगता। अथ च प्रयागमहाकुम्भसम्मेलनोत्सवः सन्निहितः। साधूनां साधुसङ्गिनाञ्च चित्तं तदासक्तमुन्मत्तवद् श्रान्तं नर्तितुमपि प्रावर्तत। स्वामी तु नैतादृशेषु जनकोलाहलेषु मनागकृतरुचिस्तत्र गन्तुमैहिष्टाथ तत्सङ्कल्पमपि कर्तुं वा। तथापि सत्सङ्गिषु प्राग्रहरः पूर्वनिर्दिष्टः श्रीगङ्गाशङ्करमहोदयः स्वामिनि श्रद्धाभक्तिमान् कुम्भमहोत्सवदर्शनोत्सुक आसीदिति तत्प्रवर्तनया तेन तथा निजसुहृद्भ्यां श्रीमत्स्वामि शिवानन्दा-द्वैतानन्दाभ्याञ्च सह सोऽपि प्रयागराज्यमगमन्महता कूतूहलेन। तत्र च भरद्वाजमन्दिरोपान्ते कस्यचिन्मान्यमहाजनस्य भवने पञ्चषान् दिवसानवात्सीत्। हरद्वारवदहो तत्रापि विशाले गङ्गायमुनासङ्गमस्थाने सैकते शोभनेऽनेकलक्षसम्मिता जनाः सामूह्यं गता दृष्टाः। अधुना तु नैतादृशो महोत्सवस्तपः प्रधानो धर्मब्रह्मप्रचारप्रधानो वा, किन्तु केवलं विनोदप्रधानो विलासप्रधानश्च दृश्यत इति प्रायशस्तद्रसिकाः कलकलनिनदामोदवन्तश्च हन्त तत्र समुदिता भवन्ति। तदा तदा त्रिवेणीसमतले तत्र तत्र सञ्चरन् गानकीर्तनप्रवचनादिचेष्टा भक्तानां पण्डितानाञ्च सकुतुकमध्यक्षयामास सः। एकस्मिन् दिने तु त्रिपथगोभयतीरनिवासिनां महात्मनां दर्शनार्थं सुहृद्भिः सह स निर्गतः। परे पारे स्थूलकायास्तुन्दिभा विरक्तसञ्ज्ञया निर्दिश्यमाना बहवो विराजमानाः सहर्षमीक्षिताः साधवः। तेषामसाधारणाकारप्रकारदर्शनमेव मनसि तोषमजनयत्, न तु भाषणादिकं किञ्चित्। अथ तत्र जाह्नवीपुलिने विशालकमनीये कष्टान मण्डलेश्वरोऽपि प्रत्यागमनवेलायां निजवसनमण्डपस्थाने विराजमान आलक्षितः। तदन्तिकं गत्वा प्रणम्योपविश्य च परस्परकुशलोदन्तविनिमयानन्तरं प्रसङ्गागतं शास्त्रीयवृत्तमपि किञ्चिच्चर्चयितुं स आरभत सविनयम्। तथा च जीवन्मुक्तस्तत्त्ववित् कैर्लक्षणैर्लक्षयितुं योग्य इत्येतद्विषयविचारोऽपि सम्प्रवृत्तः। मण्डलीपतिः स विनम्रप्रकृतिरप्रगल्भः अहं न शास्त्रार्थविचारणानिपुणः, अयं तु पण्डितप्रवरः

प्रगल्भवाक् सर्वं भवद्भिः सह सम्यग्विचारयितुं समर्थ इत्युक्त्वाऽन्यं कञ्चन स्वामिनं प्रौढवयसं तत्समीपे समानासनस्थं पिचिण्डिलमभिनयेन निरदिक्षत्। अहो ! तत्क्षणमुद्धतप्रकृतिः स पण्डितमहात्मा गुरुगर्वस्वरेणेत्यमारभत भाषितुम्। हृदयग्रन्थिभेद एव तत्त्वविदो लक्षणम्। प्रजहाति यदा कामानित्यादीनि यानि लक्षणानि स्थितप्रज्ञस्य भगवतेरितानि किं नाश्रौषीतानि भवान्।

महात्मनां न शोभनं

स्वामी - सर्वकामनिर्मोकादयो धर्मा ब्रह्मविदः प्राप्तानुवादेन भगवता प्रदर्शिताः। किन्तु दृढकामादिनिषेधेऽपि कामाद्याभासास्तन्निबन्धना उच्चावचकर्मप्रवृत्तयष्टा प्रबुद्धस्यापि न निषिध्यन्ते। तथा च दृढकामादिना प्रवृत्तिरथ तदाभासेन वेत्यत्र निर्णये कस्यचित् किं नियामकम्?

महात्मा - कामादीनां दाढ्यं तानवं वा सम्यगनुमातुं शक्यत एव परीक्षणनिपुणैः।

स्वामी - कथमनुमातुं शक्यते? तीव्रकामादिवेगवन्तोऽपि बालकादिवत् कामाद्याभासवन्त इव कामाद्यत्यन्तविरहवन्त इव वा किञ्चित्कालमभिनेतुं प्रभवन्तोऽपि दृश्यन्ते बहवश्छद्मकारिणः परप्रतारणबद्धपरिकराः पापिनो लोके। तथा चेत्कथं भवदुक्तसदनुमानोदयः?

अहो खलु स पण्डितमानी फणीव कुपितस्वभावः स्वामिनमेवमुक्तवन्तं विजिगीषुकथाचिकीर्षुरित्यन्यथा गृहीत्वा झटिति क्षोभमुपगतो विकृतमुखभावो हन्त रक्तनयनः साटोपमब्रवीदुच्चैः किमस्माकं सर्वतन्त्रनिष्णातानामुक्तिं खण्डयितुं प्रवर्तते भवान्? अस्मद्विजयार्थमागतो भवानत्र। अहो महदाष्टार्यम्! अस्मत्पाण्डित्यप्रतिष्ठाभिदानिं प्रदर्शयिष्यामो वयमित्याद्यसङ्गतं बहु।

स्वामी तु स्वीयां सहजां विनीतिमनुज्झित्वैव, महात्मानो भवन्तः। क्षोभः किमर्थम्। भवादृशेभ्य आचार्यवर्येभ्यो ज्ञानं किञ्चिदासादयितुमागताः किञ्चिज्ञा वयम्। अन्यथा मा गृह्णन्तु श्रीमन्तोऽस्मान् भवद्विधेयान्। अनुमानेन सद्धेतुमता कस्यचन ज्ञानमज्ञानं वा प्रमातुं शक्यत इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः; परन्तु

हेत्वाभासेन कथं सदनुमानप्रवृत्तिः ? तथा चान्यस्य कस्यचित् तत्त्वनिष्ठानिर्णये यया न प्रत्यक्षं प्रमाणं तथाऽनुमानमपि न पर्याप्तं प्रमाणं भवितुमुत्सहते । अत एवाचार्यैर्महर्षिभिर्बहुत्र सप्रपञ्चमिदमुष्टोषितं न परस्य कस्यचिद्वेदनं परसंवेद्यं किन्तु स्वसंवेद्यमेव क्षौद्रादीनामास्वादनसौख्यवदिति ।

महात्मा च प्रतिघवेगोद्वेहितोष्ठपुटो महोच्चविकृतक्षुब्धस्वरेणास्माकमुक्तिः खण्ड्यते भवता । अथ पृच्छामो वयमुत्तरं ददातु यदि भवान् पण्डितः । वेदनं वेदनमिति प्रजल्पति भवान्, वेदनस्य किं स्वरूपं कथ्यताम् ?

अकारणं हन्त ! तत्पण्डितस्य रुषारयमथ विकृतकरालरूपमप्यालोक्य ते सर्वे स्वामी तत्सुहृदष्टाष्टार्यमनुतापमनुचिन्ताञ्च परं चक्रुः । अथ प्रज्वलतो ज्वलनस्य सन्निकर्ष इव भवत्सन्निकर्षो न सोढुमस्माभिः शक्य इत्युदीर्यामर्षमूर्तिं दुर्वाससं तं सप्रश्रयमभिवन्द्य च स ततः समुत्तस्थौ स्वकीयैरन्यैः सह । यदा तत्समीपत एवं सहसा समुत्थितः स्वामी, तदा किञ्चिदिव व्रीडां प्राप्तः शान्तिञ्च स महात्मा साञ्जलिबन्धमित्थमञ्जसा जगाद चतुरप्रगल्भधीः, वारिदाः प्रथमं गर्जन्ति वारि वर्षन्ति, पष्टात्स्वयं शान्तिमुपगच्छति च । रणरङ्गे च मल्लाः परस्परमतिरभसेन युध्यन्ति, भुवि पातयित्वा वक्षःस्थलीमधिरुह्याट्टहासं कुर्वन्ति च महता विजयगर्वेण, अथ चान्ततः सहोदरवदितरेतरं स्निग्धभावेनाश्लिष्य निजनिकेतनं गच्छन्ति । तथैवाशान्तेरनन्तरं शान्तिः सञ्चरतीति शास्त्रार्थविचारकलहरूपाया अशान्तेः कुतो बिभेति भवानिति । पैशाचिकरूपधारणं न महात्मनां कदापि कस्याञ्चिदप्यवस्थायां शोभनं स्यादित्याशयवानेष तत्र किञ्चिद्भाषितुमनिच्छंस्तूष्णीं ततो निष्क्राम तूर्णम् ॥२१॥

गीतार्थविचारः

अपि च निवासस्थानेऽपि सायं सत्सङ्गगोष्ठीं प्रत्यहं आवर्तत । उन्नताङ्गलेय-शिक्षाविचक्षणा बहवस्तत्र हृषीकेशीयमहात्मनां स्वामिप्रमुखाणां सन्दर्शनार्थं समवेता आसन् । तेषु कष्टान् बारिष्टरपदे भ्राजमानो विचारकुशलः प्रतिभाशाली प्रगल्भवागध्यात्मसंस्कारवांष्टा विशेषतः समुल्लेखनीयतया स्मरणविषयतां

याति । श्रीभगवद्गीतायास्तात्पर्यार्थविषयकं निरूपणं तेन सम्प्रवर्तितमेक-
स्मिन्दिने । स्वस्वोचितकर्माणि न परित्याज्यानि; कर्मणामनुष्ठानेन सहैव
परमार्थतत्त्वविचारस्तदवगमस्तन्निष्ठा च न सम्पादयितुमशक्या; परमेश्वरप्राप्तये
कर्मत्यागात्मकः सन्न्यासो नापेक्षितः, अथ च कर्मत्यागो भीरुताया न धीरताया
लिङ्गः; कर्मणां ज्ञानाभ्यासज्ञाननिष्ठयोऽष्टा न मनाक् परस्परविरोधित्वमित्येतेषु
विशिष्टार्थेषु गीतायास्तात्पर्यमिति निजं पक्षं न्यायाभिभाषकः स्वायत्तवचोधाट्या
पूर्वापरश्लोकार्थसंयोजनेन सयुक्तिकं स उपन्यस्तवांष्ट । यथा कर्मप्रवृत्तिरविदुषो
नैसर्गिकी तथा कर्मनिवृत्तिरपि विदुषः स्वाभाविकी; बालकवदुन्मत्तवत्
सुरापवच्चेत्शरीरमदप्रमत्तो विद्वरिष्ठः कर्मणाऽनर्हतया सम्परित्यक्तः स्वयं कर्मशून्यः
सन्न्यासी भवति; तथा च तादृशीमकृत्रिमां विद्यापरिपाकजनितां कर्मोपेक्षां
गीता वाऽन्यो वा कष्टान् धर्मग्रन्थो न निषेद्धमुत्सहते; नियतं कुरु कर्म त्वं
कर्म ज्यायो ह्यकर्मण इति साक्षात् कर्मोपदेशाय प्रवृत्ताऽपि गीता न
कर्मसन्न्यसनमात्यन्तिकतया द्वेष्टि; इत्येष पक्षः स्वामिनाऽप्युपक्षिप्तः । एवमुपक्रान्तो
गीतातत्त्वार्थविषयको विचारस्तत्र सम्पूर्णतां न गत इति हृषीकेशगमनतः
पद्यादपि परस्परं पत्रीमुखेन किञ्चित्कालमनुप्रचलितः । किञ्चाङ्गलेयभाषया
गीतार्थव्याख्यानविलेखनोद्यम इदानीं क्रियते मयेति सविनयमावेद्य
तत्तत्पद्यानां स्वसम्मतमसाधारणमर्थं स सादरमश्रावयत्स्वामिनम् । तत्र
सात्त्विकाद्याहारभेदनिरूपणपराणां श्लोकानां रहस्यमर्थमित्थं प्रभृति बहु
व्याचख्यौ निजस्वतन्त्रसुन्दरया विधया स सुधीर्नवनवविचिन्तनकलाकोविदः
सात्त्विकभावविवर्धको य आहारः स सात्त्विकः, तथा राजसतामसभावविवर्धकौ
च यौ तौ राजसतामसौ, इत्येषा नित्यमाहारस्य साधारणी कार्यनिबन्धना
सर्वानुभवप्रसिद्धा परिभाषा । तथा चेत्सात्त्विकादीनामाहाराणां नियतं
किमपि स्वरूपं साधयितुं शक्यं देशकालमात्राभेदेन सात्त्विकादिभावानां
व्यभिचारदर्शनात् । यथा घृतपक्वमिष्टमन्नं यद्यपि मद्रदेशे ग्रीष्मकालेऽधिकमात्रायां
च गरिष्ठं सत् तामसकोटिमाटीकते तथापि हिमगिरिशिखरदेशे शिशिरकाले

न्यूनमात्रायां च सात्त्विकभावमपि भजते तादृशगुरुतामभजमानमथ गोक्षीरमपि मधुरफलानि च मात्रादिभेदेन गुरुतां तामसतां च गच्छन्तीति नैतद्विप्रतिपन्नम्। तथा च कस्यचिदपि खाद्यपेयवस्तुनः सात्त्विकादिभावो नैकान्तिक इति सिद्धम्। एवं विधानुभवन्यायाविरोधेनैव गीतायामन्यत्र च सात्त्विकाद्याहारपरवाक्यानामर्थः संयोजनीय इति।

अथ चानन्तरमचिरात्तदीयाङ्गलवाग्विवृत्या सह प्राकाश्यं नीतं गीता-पुस्तकं हृषीकेशे स्वामिनिरीक्षणाय श्रद्धया प्रहितमनुवाच्यादसीयां विचारनैपुणीमध्यात्मज्ञानतृष्णाञ्चाश्लाघिष्ठ मनसा स्वामी। एवं तत्र निरन्तरतया न केवलं शास्त्रसत्सङ्गचर्चारसलहरीविहारकोलाहलः समभूत्, किन्तु नैकविधैर्भोजनतेमनादिभिरथ मोदकशष्कुलरसगोलिकादिभिर्मधुरपक्वफलैष्टा रसनेन्द्रियरसलहरीविहारकोलाहलोऽप्यविरतम् प्रावर्तत। स्वामी तु तदानीं लवणपरित्यागव्रतवानासीदिति लवणमिश्रितानां स्वादिष्टानां पाकप्रक्रियया निष्पादितानां भोज्यपेयलेह्यादीनां ग्रहणं नाकार्षीत्। पत्रपानीयादिपानमपि समुज्झितमासीत्। रसनेन्द्रियविजयं केवलं लक्ष्यकृत्य साधुवृत्या हृषीकेशगमनतः पथात् तदा तदा सिन्धुजरसपरिवर्जननियमममन्दं सोऽनुतस्थौ। परन्तु तत्र तत्र यात्रायामथ यतीनामाश्रमेषु तैः सह भोजनादि व्यवहारकरणप्रसङ्गेषु च तन्नियमभङ्गः सञ्जात इति न तदीयं तद्व्रतं सन्ततनिरन्तरं समवर्तत। ब्रह्मचारिदशायामपि निजदेशे कदाचित् स एतादृशं नियमममोघमतिश्रद्धयानुतस्थिवान्। अथ च गङ्गोत्तर्यादिहिमगिरिशिखरदेशेषु नियमतोऽधिकदिन-निवासारम्भसंरभेण च लवणपत्रपानीयादिवर्जनव्रतमात्यन्तिकतयेदानीं वृक्कणप्रायमभूत्स्यानन्यगतिकस्य तत्रत्यशीतवाताम्बुकार्कश्यव्यथामसहमानस्य। अस्तु॥२२॥

कुम्भगतचित्रदृश्याः

कुम्भावगाहदिवसे मकरोदये स प्रत्यूष एव जनवारविमर्दिताङ्गः।

आप्लोष्ट नीलसिततीर्थजले त्रिवेण्यां श्रद्धाविर्वद्धितमनाः शिशुवन्निरीहः॥२३॥

दृष्टा च तत्र पुलिने बहुलक्षयोषापुष्पस्तकालिखचिताखिलदिविभागे ।
 सच्छाटदिवपटवतामवगाहयात्रा साध्वीजनैष्टा घटिता प्रथिता यतीनाम् ॥२४॥
 चित्रं विशृङ्खलविगर्हितनग्रयात्रप्रस्थानमेतदिह हन्त कथं प्रवृत्तम् ।
 मृष्येयुरद्य कथमाधुनिकास्तु जीर्णबीभत्सदृश्यमिदमुद्धटशेमुषीकाः ॥२५॥
 अभ्यस्तपष्टिमकलाः खलु सम्यगर्वा एवं जजल्पुरथ काष्ठान वृद्धवध्वः ।
 स्पृष्टां मृदं शिरसि तञ्चरणेन दधुर्यत्संस्कृतिर्य इह जन्तुरतादृशः कः ॥२६॥
 त्यागस्तपष्टा भगवद्रतिरित्यमी ये
 दैवा गुणा हृदिगता न तु देहनिष्ठाः ।
 लिङ्गप्रदर्शनमिदं निजलिङ्गितां न
 त्यागादि किञ्चिदपि बोधयतीति किञ्चित् ॥२७॥
 निन्दन्तु साधुनिवहान् बत नव्यशिक्षावीक्षाविवर्तितधियो भुवि भारभूताः ।
 एतेऽथ शूद्रपतिता इति दण्डिनष्टा गृह्णाति तत्पदरजांस्यधुनाऽपि लोकः ॥२८॥
 एवञ्च कुम्भगतचित्रविचित्रदृश्यैः प्रत्यैर्नवैः पुरुहमर्हितगर्हितैष्टा ।
 नीत्वा दिनानि हृदि हर्षविषादकृद्भिः कुब्जाम्रकं तत इतः स च तृप्तचेताः ॥२९॥

वल्लभरामशर्मा

अन्ये सर्वेऽपि सुहृदः स्वस्वकार्यपरतन्त्राः सरण्यां तत्तत्स्थानेषु तात्कालिकी-
 मवस्थितिमकार्षुरित्यतः स हृषीकेशमवातरदग्रिशकटीत एकलः । ततश्च तदुदजे
 सन्ततब्रह्मचिन्तनोद्योगबन्धुरेषु निर्गतेषु कतिपयदिनेषु तत्र कष्टान युवा गौरकलेवरः
 सुरूपस्तदर्शनार्थमागच्छदेकस्मिन् पूर्वाह्ने । तदानीं तु तत्र शारीरकभाष्यपाठः
 प्रचलित आसीत् । ब्रह्मविद्याश्रोतृमण्डले नवागतः सोऽपि सप्रणाममवस्थाय
 तत्पाठमशेषं सादरमश्रौषीत् । पाठसमाप्तौ साधूनां विद्यार्थिनां निःसरणतः पष्टात्तेन
 सह स्वामी वार्तालापमकार्षीत् । तथा च स सौराष्ट्रदेशीयो ब्राह्मणोऽधीतसुरब्राह्मीको
 ब्रह्मविद्यायामपि व्यवसायवान् विनम्रमधुरस्वभावः सरससंलापसमर्थष्टेति
 साक्षादवगतं तेन । वल्लभरामशर्मेति शुभाभिधानो वैद्यवरः स तदानीं तत्र
 निवसन्नेवमासादितप्रथमदर्शनः स्वामिनं पौनःपुन्येनोपगम्य वेदान्तादिशास्त्र-

विषयकभाषणेन तन्मुखेन च तद्विज्ञानविवर्धनेनात्मानं सन्तुष्टमतानीत्। ततः प्रभृति स्वामिन्याबद्धश्रद्धाप्रेमातिशयः स पण्डितः समवर्तत इति तदा तदावकाशेषु हृषीकेशमाभजन् स्वामिनः सम्पर्करसमनुभूय सन्तुष्टिमगमञ्चेति विशेषतः कथनीयमस्ति। सोऽपि श्रीसौम्यकाशीशस्तोत्रमनुवाच्यहस्तलिखितमतिप्रसन्नतां गतोऽभ्यर्हितत्वादङ्कित्वा प्रकाशयितुकामः तत्प्रतिकृतिमेकां तस्मादगृह्णात् सहर्षं हृषीकेशतो गमनवेलायाम्॥३०॥

साधूनां स्वासनं वरम्

अपि च तदानीं तत्र स्वर्गाश्रमे विराजमाना श्रीसुरथाकुमारी देवीति धन्याभिधाना कस्यचिद्राज्यविशेषस्य राज्ञी जरती सत्सङ्गरसिका स्वामिदर्शनेच्छया स्वकीयजनेन स्वकीयहर्म्यतलमानिनाय स्वामिनमेकस्मिन् दिन इत्यथ तत्र महत्या श्रद्धया भक्त्या चान्यैष्टा कैष्टात् साधुभिः सत्रा निजविभवप्रद्योतकेन भोजनेन माध्याह्निकेन तं समाराध्यानन्तरं पारमेश्वरीयविविधविषयविमर्शन-वार्तारसमास्वाद्य चामन्दमनन्दञ्चेत्यादि यदिदं वृत्तमपि नात्र सामग्रेणोपेक्षणीयं प्रतिभाति। एतदादिमदर्शनतः परं च प्रतिहायनं हृषीकेशहरद्वारनिवासावसरेषु परमेश्वरतद्भक्तभक्ता सा राजवनिता स्वामिनः साक्षात्कारायापि नूनमनून-प्रयत्नमकरोदथ च स्वामिनस्तृणोटजमागत्यापि निर्मानं स्वामिसन्दर्शनं सत्सङ्गचर्चाञ्च सुचारु व्यदधात्। उष्णोत्तरमासेषु मासद्वयं मासमेकं वा राजधान्यामागत्य वस्तव्यं स्वामिना; तथा निवासेन सत्सङ्गलाभो महान्मम भविष्यति, अथवा तत्र यदि नागन्तुमिच्छति, हृषीकेशसन्निकृष्टे नीलकण्ठे मम वसत्यामागत्य विराजितव्यं किञ्चित्कालमित्यादि च बहु निवेदितमासीदसकृत्तया मनीषिण्या प्रत्यब्दमपरोक्षवीक्षणप्रसङ्गेषु। तथापि स्वामी स्वभावत एतादृशविषयेषु निर्भरमुदासीनो राजसविमुखष्टाय साधूनां स्वासनं वरमिति न्यायावष्टम्भेन च निजजीर्णतृणावासाष्टहिरपरत्र न गत्वा वस्तुमियेष स्वतन्त्रतया ब्रह्मपुरीनीलकण्ठादिरम्यस्थानेषु मुहुर्भ्रमणरसिकोऽपि सन्। अथ सततं स्वापतेयस्वामिनः प्रति सर्वसाधारणतया न्यूनाधिकभावेनैतादृशा

आशया आविष्कृताः स्वामिना तेषां सम्मेलनवेलासु विजनेऽथ निजसत्सङ्गि-
जनगोष्ठ्यां वा ॥३१॥

एतत्सर्वं दैवीकम्

दानं दानं द्रव्यस्यैतत् कार्यं द्रव्याधीशैर्धरैः ।
देयं हीदं नान्यत् काङ्क्ष्यं सष्टुद्धयैवं नासष्टुद्ध्या ॥३२॥
भोगो भोगः कार्यं वित्तस्येत्येवं ये हा मुह्यन्ति ।
श्रेयःपद्यामस्पृष्ट्वैते हीयन्तेऽर्थाद्धीनप्रज्ञाः ॥३३॥
यद्वद्धर्मं सूते वित्तं दत्ते मत्तस्यांहृष्टोग्रम् ।
भद्रारम्भे युञ्जीतातो वित्तं वित्ती चित्तोन्नाये ॥३४॥
भोगो नैव द्रव्यापेक्षस्तिर्यञ्चोऽपि द्रव्यापेताः ।
भोगान् भूयो विन्दन्तेऽतः शुश्रूषार्थं लोकस्यार्थः ॥३५॥
भोगोत्थानामानन्दानां साधारण्यं प्राणिष्वेतत् ।
दध्यङ्नामा योगिप्राग्र्यः सुत्राम्णो यत्प्रोक्तं तथ्यम् ॥३६॥
अर्थासक्तो भोगासक्तः किञ्चित्कर्तुं धर्माभ्यासम् ।
नार्हेद्वरे ब्रह्माभ्यासश्छिन्धि भ्रान्तिं सत्सङ्गासिः ॥३७॥
सूचीच्छिद्रे धावेदुष्टो भक्तो न स्याद्द्रव्यासक्तः ।
इत्थं बाह्योऽप्याचार्यो यत्प्रोचे तच्च स्मर्तुं युक्तम् ॥३८॥
एतत्सर्वं दैवीयं न स्वीयं किञ्चिन्निष्ठित्यैवम् ।
आज्ञाकारीवेशस्यार्चारूपं कुर्यात्कार्यं यद्यत् ॥३९॥
अन्तः सङ्गं सन्त्यज्यान्तः शुद्धयै सद्धी ऋद्धश्रद्धः ।
कर्माण्यर्हाणीशोपासाञ्चार्हामिष्टां कुर्याद्गाढम् ॥४०॥
रामः कृष्णः शम्भुः शक्तिर्यः कोऽपीष्टो ध्यायेदेतम् ।
पुष्पैर्मन्त्रेणाराध्याच्छश्वन्नोचेत्प्रातः सायम् ॥४१॥
इष्टो मन्त्रः स्वस्योपास्यदेवस्योरुप्रीत्या जाप्यः ।
देवः प्रीयेतानेनैवः क्षीयेतैधेतेशे भक्तिः ॥४२॥

त्यागाद्या ये दिव्या धर्माष्टोशे भक्तिः पुम्भिः साध्याः ।
 लोभाद्या दुर्धर्मा देहे भक्तिष्टान्यूनानां सिद्धाः ॥४३॥
 रुक्मं रूप्यं ना नो खादेत् खाद्यं खादेद्वित्तेशोऽपि ।
 कैमर्थ्येन द्युप्ते लोभं रक्षत्येष प्राणं यद्वत् ॥४४॥
 मानोत्थं यत्सौख्यं किञ्चित्कादाचित्कं न स्थासु स्यात् ।
 प्राव्यां खण्डान् सञ्चित्यास्मिन् मानं कुर्वद्बालस्येव ॥४५॥
 मानोत्थान् वा भोगोत्थान् वा जह्याद्धीमान्क्षुद्रान्मोदान् ।
 गृहीत्याञ्च श्रेयष्टार्याजन्यं धन्यं ह्यन्यामोदम् ॥४६॥
 ईशात्प्राप्ता या काचिच्छ्रीरीशार्चायै योज्या चैतत् ।
 विश्वं विश्वेशाङ्गं व्यक्तं तत्पूजाऽतस्तत्पूजैव ॥४७॥
 देहस्थित्यै देहद्वारा चेशान्वेषायेशोपास्त्यै ।
 प्राप्त्यै नो नो भुक्त्यै सर्वे चार्थाः सृष्टाः स्रष्टा ॥४८॥
 जीवनयात्रा भोजनकार्यं भोगविलासो जीवनकार्यम् ।
 नेति नितान्तं निष्ठिनु चित्ते चेश्वरलब्ध्यै जीवशताब्दान् ॥४९॥
 राष्ट्रपतिर्वा रङ्गपतिर्वा प्राज्ञवरो वा मूर्खवरो वा ।
 ईश्वरचिन्ताभक्तिविवर्जं विन्दति केनाखण्डितशान्तिम् ॥५०॥
 ईश्वरदर्शी पुंसु वरेण्यः प्रातरशेषैः संस्मरणीयः ।
 मोहविमुक्तः सन्तततृप्तः काङ्क्षतु मर्त्यस्तत्पदमाप्नुम् ॥५१॥
 कनकनिकरः काञ्चनाङ्गी कुलं निखिलोन्नतं
 पदमपि नरं नन्दयेत् किं मृगोदकसोदरम् ।
 जहि जहि महामोहदस्युं जहीहि निहीनतां
 भज भज भजत्सौख्यसाम्राज्यदं प्रभुमीश्वरम् ॥५२॥

अष्टमोऽङ्काः

दिवानिशं ध्यानम्

अथ स बदरीक्षेत्रमुच्चैरभिष्टुतवैभवं

मुनिमघवतां पूतपृष्ठं पदाब्जरजःकणैः ।

अलघुमहितं दिव्यदृश्यामितद्युतिगर्वितं

प्रशमधनदं गन्तुमैच्छद्विचिन्तकवल्लभम् ॥१॥

प्रकृतिसुषमासम्पदद्रीशितुर्हृदयं हठा-

द्यदहरदतो गोत्रयात्राकृतापघनव्यथाम् ।

न परमविदत् सोऽद्वितीयोऽद्वितीयपदस्थितो

ह्यचलदलघुत्यक्तसङ्गः स्वतन्त्रविहारवान् ॥२॥

प्राप्याश्रमं बदरिकाख्यमसौ द्वितीयवारञ्च तत्र सरितः परपरागायाम् ।

आरब्धवाननुपलब्धबृहत्कुटीरो वस्तुं विविक्तमविगीतगतिर्गुहायाम् ॥३॥

तत्कन्दरे कुशपिनद्धनिबद्धदेशे दध्यौ दिवानिशमनीश्वरजीवभेदम् ।

याथात्म्यमैश्वरमखण्डमखण्डवृत्तिः कार्यं न किञ्चिदपदं कृतवान् स तत्र ॥४॥

यच्छेद्वाङ्मनसीति यत्नकरणं नात्र प्रसक्तं

गुहावेशमान्तर्हठयोगमुद्रणकलासम्मुद्रिताक्षो यथा ।

संरुद्धद्विविधेन्द्रियप्रचरणः सोऽभूत्स्वयं तेन तत्

पाष्टात्या मनसो मतेष्ट नियमक्रीडैव शिष्टा शनैः ॥५॥

गुहाजीवने कुतुकी

गुहाजीवनमिदमिदम्प्रथमतया तत्र कृष्णद्वैपायनाश्रम एव समास्वादितं स्वामिना। कैलासयात्रायां त्रिलोकीनाथयात्रायाञ्च मार्गेषु तत्र तत्र गुहायां रात्रिरतिवाहिता तेन तदा तदा। अधिकदिवसनिवासः कन्दरे नाकारि तेनेतः पूर्वं कुत्रापि। गुहानिवासश्चित्तसङ्कोचनोपकार्यपि शरीरस्वास्थ्यापकारीति स्वल्पकालानुभवेनैव तत्र निर्णीतं तेन। तथापि गुहाजीवितं त्यागवैराग्यगमकमेतत्तद्वर्धकं च स न दिद्वेष, परन्तु प्रियभावेन तच्छान्तिमन्तरङ्गेण सम्यग्बुभुजे तत्र तथा तदनन्तरमन्यत्रापि। किञ्च तत्र बदरीसद्मनि प्रातस्तप्तकुण्डतीर्थेऽवगाहस्तथा श्रीनारायणदर्शनञ्च नियमतः प्रत्यहं श्रद्धयाचरितं तेन। कदाचिदपरसन्ध्यायामपि मन्दिरे गत्वा देवदर्शनमकार्षीत् स्वामी। देवसदने प्रधानार्चको रावलपदवाच्यः श्रीमान् वासुदेवनम्पूतिरिरिति शुभाभिधः केरलब्राह्मण आसीत्। स च समानदेशीयतासम्बन्धवानथ केरलीयवृत्तान्तपत्रानुवाचनमुखेन स्वामिनामधेयपरिचयवांष्ट तत्र बदरिकाश्रमे स्वामिनो दर्शनेन निवासेन च महतीं प्रीतिं श्रद्धामादरं चादीदृशत्। अपरथा पुरुषोत्तमशास्त्री धर्मशास्त्रे कृतव्यवसायः पण्डितस्तस्य सचिवस्थानीयोऽपि संस्कृतभाषाभाषी स्वामिनि विशेषतः प्रकटितश्रद्धाभक्तिभावो दृष्टः। तथा च ताभ्यां सह तदा तदा सन्ध्यादर्शनतः पद्याद्दर्शकजनविरहितवेलायां तत्र मन्दिरस्य गर्भगृहद्वारोपान्तोन्नतमसृणपाषाणासनेऽवस्थाय किञ्चित्कालं साक्षाच्छ्रीबदरीनारायणस्य पुरतः केरलभाषया संस्कृतभाषया च भाषमाणः स्वामी परमां मुदमसामान्यामवापदथ झटिति केरलीयगुरुपवनाधीशादि-मन्दिरमस्मार्षीञ्च न केवलं केरलवाणीव्यवहारधाट्याः किन्तु पवित्रतरदेवपूजा-परिपाट्याष्ट सम्पत्तिसादृश्येन। अपि चालकनन्दाया उभयकूलवर्ति क्रोशाधिकदीर्घं विशालसमभूतलं नरनारायणाख्यमहातुहिनशैलसमावृतमनन्यहिमवच्छि-खरतीर्थसाधारणमशोभत तत्र महानुल्लासहेतुः। दैनन्दिनेन सायङ्कालीनभ्रमणेन तत्समतलस्य दिव्यं नैसर्गिकं सौन्दर्यमतितरां साक्षादास्वादयामास स्वामी,

तथा सर्वातिशायि महदैतिहासिकमपि सौन्दर्यमुरुविस्मयमनुसस्मार ।
 गौडपादशिला यदुपरि स्थित्वा श्रीगौडपादाचार्यः स्वकीयां सुप्रसिद्धां
 माण्डूक्यकारिकां पुरा चकार; गणेशगुहा यत्र किल द्वैपायनमुखाद्धारवाहिकया
 विनिःसृतान् महाभारतश्लोकान् द्वैमातुरो विलिलेख; अथ व्यासगुहा यत्र
 साक्षाद्वेदव्यासचरणा विरेजिरे, तथा मुचुकुन्दगुहा यत्र श्रीवासुदेवानुगृहीतो
 मुचुकुन्दो राजा सर्वद्वन्द्वसहस्तपसा हरिमाराधयत्; इत्यादीनि समीपस्थानि
 पुराणाख्यानसंस्मारकाणि स्थानानि तत्र तस्य विचारस्य विनोदस्य च स्थानानि
 समपद्यन्त । एतादृशीषु वृद्धपरम्परोक्तिषु प्रामाण्यबुद्धिमहायाकुर्वाणोऽपि सर्वाणि
 श्रद्धया सम्मानेन कौतुकेन चैव तान्ययमनुवीक्षते स्म । विशेषतो व्यासगुहा
 मानाग्रामाग्रसंस्थिता तस्य बहुवारसायंसञ्चरणलक्ष्यमभवत्तत्र ॥६॥

पारमार्थिकसन्न्यासी

अथ चैवमामोदेन व्यतीतेषु चित्तव्यायामविधुरेषु तत्संयममधुरेषु पर-
 मीश्वरमात्रदर्शनप्रधानेषु बहुषु दिनेषु ततः समीपं सत्यपथनाम्ना सुविदितं
 सर इतरसाधुद्वयसहकृतोऽयाम्बभूव दृश्यसौन्दर्यदर्शनेच्छावान् स्वामी ।
 त्रिकोशविदूरगाद्वसुधारातीर्थदेशात्पुनरपि तावतीं भूमिमतिविकटभयानकां
 तुषारप्रस्तरप्रायां साधारणैरनतिलङ्घ्यामतिलङ्घ्य महता साहसेन चक्रतीर्थमलभत
 भास्वदस्तमयात्पूर्वम् । तत्र च निरिन्धनो निरग्निः कस्मिंश्चिदनावृतपाषा-
 णरन्ध्रे स रजनीमत्ययापयत् पारमार्थिकसन्न्यासी सन्नक्षततितिक्षाबलेन ।
 शैत्यजनितरुजाया इयत्ता नासीत्तत्र शर्वर्याम् । प्रातरुत्थाय श्रीकृष्णाचार्यो
 हृषीकेशवास्तव्यः स्वामिनः सुहृत्तत्र भ्रमणविनोदार्थमागतो निकट एव निवसन्
 लब्धः । तत्र तस्य वसनवसतौ पर्णोष्णपानीयं निपीय ततोऽप्यग्रतोऽगमत्स्वामी
 महाकठिनदुर्गमस्थलेन । हिमगिरेः श्रीचौखम्बानामकस्य सुविश्रुतमहातुहिनकूटस्य
 धवलधवलस्योपान्तगं तद्धिमसमतलं विशालमपूर्वचमत्कारकारि मुहुर्मुहुरालोकितं
 तेनोत्फुल्लिताभ्यामत्यनुरक्तलोचनाभ्याम् । अहो सत्यपयाख्यहिमधारा
 घनतरविस्तारसुन्दराकारा सुप्रथिता या खलु भागीरथखरकहिमधारासंयुक्ता

तीर्थसरितोऽलकनन्दायाः साक्षाञ्जननी हृदयं हठादावर्जयन्ती तत्र जेजीयते स्म । तथा हिमशिखरपट्टेर्मध्यगायाः परस्मात् पार्श्वार्दारभ्य परतो गङ्गोत्तरीहिमधारा श्रीगङ्गाया जनयित्री च सुदीर्घविपुलविचित्रदर्शना दिव्यदिव्या दीव्यति । तथा चालकनन्दा श्रीभागीरथी चैकस्मादेव मूलस्थानाद्विनिःसृत्य प्रवहत इति न केवलं शब्दगम्यं, किन्तु सर्वप्रत्यक्षमेतत् । अथ दिनं न सुप्रसन्नमासीदिति किञ्चिद्दूरत एव सत्यपथसूर्यकुण्डसरः प्रान्तस्य तदग्रवर्तिनः स्वर्गारोहणीति युधिष्ठिरस्य त्रिदिवारोहणस्थानत्वेन सुप्रसिद्धस्य महोन्नतविपुलधवलप्रालेय-कटकस्य चौखम्बापूर्वविभागस्य च सश्रद्धं दर्शनं सामान्यतो विधाय तन्मात्रेणैव सन्तुष्टोऽसौ ततः परावर्तत मन्दं मन्दमहो तत्र निवासयोग्यसामग्रीविरहविषण्णः । एवमाषाढमासस्य मध्ये पाण्डवानां महाप्रस्थानभूमिमद्भुतानुभावामलौकिक-तुहिननिवहालोकामालोक्य निवृत्ततद्वासनः पुनरप्यभ्यस्तदिनचर्यया बदरीमुपसिषेवे स्वामी ॥७॥

ईश्वरो यदिच्छति तद्भविष्यति

अथ च तदात्वे वङ्गविदेहपञ्चनदादिप्रान्तीयाः केचन साधवो बदरीपुरीमागताः श्रीकैलासयात्रामपि कर्तुमीहमानास्तस्याः कृते कृतसन्नाहाः स्वामिनमपि तदनुभववन्तं द्वितीययात्रार्थं सबहुमानं बहु प्रेरयामासुः । तेषु द्वित्रा दृष्टपूर्वास्तस्मिन् भक्तिमन्तस्तं विशेषतः प्रार्थयामसुष्टा मार्गे भोजननिष्पादनादि यद्यत्कृत्यं शारीरिकमखिलं वयं करिष्यामो यथाकालं तद्विषये मनाक् चिन्ता न कार्या इत्याद्यैः प्रोत्साहनवचनैः । सृष्टिद्युतिविद्योतितान् देशान् सञ्चरितुमत्युत्सुकः स निसर्गतस्तत्सुधारसपानलम्पटस्तादृशीः सस्नेहाः प्रार्थनावाणीरुपश्रुत्य सपदि समुद्रुद्धवासनस्तद्विषयकचिन्तावान् सम्बभूव । द्वितीयवारमपि यदि कैलासदर्शनं लभ्येत, तर्हि महानयं सौभाग्योदयः स्यात्; किन्तु क्व तत्कठिनयात्रासाधनानि ? ऊर्णकर्पटादिकमथ किञ्चिद्द्रविणं च यात्रानिर्वहणायावश्यापेक्षितं कुतः ? ईश्वरो यदिच्छति तद्भविष्यति इत्यादिचिन्तायां स किञ्चित् प्रावर्तत कांष्टिद्विवसान् । मनुष्यस्यैवं तु नानाचिकीर्षितालोचनमात्राधिकारः ईश्वरस्यैव

हि तदध्यवसायाधिकारः । तथा चेदानीमप्यगण्यपुण्यपरिपाकवताऽनेन कैलासयात्रा करणीयेति करुणावरुणालयः परमेश्वरोऽध्यवस्यति स्म । तत्फलतया च समग्रमपि सामग्रीजातं हिमदेशत्रज्यासङ्ग्रामप्रवर्तनौपयिकमनायासेन प्रयत्नलेशमन्तरैव तत्र तेन सम्प्रापि । पण्डितश्रीवल्लभरामस्य प्रागुपवर्णितस्य पिता तापसः श्रीमान् विश्वनाथशर्माऽथ मोहमयीपत्तनवास्तव्यस्तद्धक्तः कष्टान श्रेष्ठी च बदरीनाथमागतौ स्वामिनो यात्रासङ्कल्पमाकर्ण्य तस्मै सश्रद्धं स्वाग्रलोकं रूप्यकाणि च प्रददाते । अथ रावलमहोदयः श्रीवासुदेवनम्पूतिरिष्टानूनश्रद्धावान् निशम्येदं वृत्तं यावदपेक्षितं वित्तमन्यञ्च वस्तुजातं सर्वं मन्दिरकोशतो गृहीतव्यं निःसङ्कोचमिति पुनः पुनः स्वामिनं सादरमावेदयत् । तथा च तत्प्रेमवशंवदेन स्वल्पमात्रं द्रव्यं ततोऽपि तेनाग्राहि । किञ्च स्वामी शाश्वतानन्देष्टा हृषीकेशवासी स्वामिनोऽन्तेवासी तत्र समागतो यात्रायां स्वामिनमनुचरितुमुद्यतः समभूत् । एवं कैलासपतेः कृपया समासादितसकलसाधनः स इतरैष्टाष्टादशभिः साधुभिः सह श्रावणमासस्य प्राथमिके सप्ताहे श्रीबदरीपतिं त्रिविधकरणैः प्रणम्य श्रीकैलासपतिप्रियसद्मने प्रस्थानमकरोत् । निश्मिततत्कैलासयात्रासङ्कल्पोदन्ता हृषीकेशस्थिता श्रीसुरथादेव्यपि महीपमहिला मार्गव्ययनार्थमपेक्षिता रूपिकाः स्वयं स्वामिने प्रेषयितुं यद्यपि क्षिप्रं प्रयेते तथापि स्वामी बदरीपुरीतः किञ्चित्पूर्वं निष्क्रान्त इति न ताः प्राप्नुमपारयत् ।

हिमगिरिविहारः

अथ प्रथमे दिवसे बदरीनाथोपान्तवर्तिनि मानाग्रामे हैन्दवबौद्धोभयाचारवतां केषाञ्चिज्जनानां तात्कालिकावासभूते कृतवसतिरनन्तरेऽहनि सरस्वत्यास्तटेनालकनन्दाङ्गभूताया मन्दमन्दमुदक् चलितां प्रवृत्तः । तत उपरि तु हिमालयदेशे मनुष्यसंवासो न वर्तते हिमप्राचुर्यात् । अग्रतष्टा सरस्वत्या अर्वासरितः सङ्गमस्थाने गस्तोलीसमाख्ये विशालविशोभने भोजनं विपच्य यथाकथञ्चिद्भुक्त्वा च ततोऽपि किञ्चिद्दूरं गत्वा तत्र रात्रिस्थानमकरोत् । प्रातरचलत्ततोऽपि पुरस्तात् ! महातुहिनसमूहसमाच्छन्नो कलधौतमिव धौतावलोकोऽतिप्रति-

भयोऽप्यतिशयाह्लादको नगराजशिखरदेशो रम्यरम्यस्तत्र साक्षादक्षिलक्षता-
माटीकिमुमारब्धः। मार्गदुर्गमता तत्समुत्थं कष्टमप्युपचीयते स्म पदे पदे।
शैत्यकार्कश्यकथा तु किं कथनीया? अहो तपनकिरणतेजः प्रचारपर्यन्तं
तत्र पूर्वाह्णे स्थिरवारीणि सर्वाणि काचरङ्गरजतादिपट्टिकावद्धनीभूतानि
धवलान्यरुणानि च मनोहराणि भृशं चकाशिर। दिव्यप्राकृतिकदृश्यसौन्दर्य-
च्छटामहोदन्वति नितरां निमग्नं प्रववृते विशेषतस्तञ्चेत इति समासतः
कथ्यतेऽत्र। तत्तादृशलोकोत्तरसौन्दर्यसुधारसपानहर्षेण शनैः शनैः सावधान-
पदविन्यासक्रमेण चतुर्दिनारोहणयात्रयाऽसौ मानाघट्ट इति प्रख्यातस्य
प्रौढप्रोन्नतहिमगिरिघट्टस्य सुदीर्घस्योदग्रतमं शिरोदेशमाययौ। भोद्वीयाः केचन
व्यापारिजना अपि सहैव यात्रां निर्वर्तयन्तष्टा क्षिप्रं तत्र समस्ता आगत्य समवेताः।
हिमपटलविप्रकीर्णं तस्मिन्समतले विशाले देवसरोवरस्य तुषारपूरितस्य
समवर्तुलकलेवरस्याभ्याशगे धवलधवले धवलहिमकूटपरिवेष्टिते रात्रिनिवासार्थं
मतिमकरोत्स गत्यन्तराभावात्। अहो! सर्वेषां सर्वे भारवाहका मृगाः
परिश्रान्ता नाग्रे चलितुं शक्ता आसन्निति तत्रैव महाविपत्तिपिशुनेऽपि
विषमस्थानेऽत्यन्तशीतले पथिकानामवस्थानायोग्ये ईश्वरो भक्तवत्सलः शरणमिति
सुदृढं श्रद्धायोपविवेश स्वामी। सङ्घाताङ्गेषु बहवः सह सञ्चरितुमपारयन्तः
पृष्ठत एव कुत्रचित्स्थाने स्थितिमकार्षुः। तत्र च सरस्तटे हिमरिक्ते मृत्तिकास्थाने
मिहिरास्तमयात्पूर्वमेव स्वामिसहचरास्त्रिचतुराः साधवः क्षपाक्षपणार्थायाल्प-
परिमाणामेकां पटवसतिं कथञ्चिष्टबन्धुः। इन्धनादीनामभावाद्वोजननिष्पादन-
वार्तापि तत्र न प्रसक्ता। बदरीनाथतः ऊर्ध्वमेधसामत्यन्तविरहादोदनाद्यदनीय-
पचनं न साधु साधितमासीत्। घृतपक्वं मधुरगोधूमचूर्णादिकं यद्बदरीपुरात्
समानीतमधिकतया तददित्वा किञ्चित् किञ्चिदशनायानिवृत्तिरकारि सरण्याम्।
तत्रापि चूर्णा एव भक्षिताः कयाचित् कठिनप्रक्रियया सम्पादिततप्तच्छदनोदकेन
सह। अहो मृत्युवक्त्रबिलोपमस्य कतिचन निमिषानपि निष्टान्तमवस्थातुम-
योग्यस्य तस्य घटोत्तुङ्गतमदेशस्य चिन्तासन्त्रासजनकत्वं स साकल्यतो

व्यस्मार्षीत् सद्यः सुरापानेनेव दिव्यदृश्यसुषमारसपानेनोद्विक्तमदप्रमत्तोन्मत्तमनाः
सन्। तत्रत्याद्भुत सुषमावैभवावर्जितवृत्तिर्नापरं किञ्चित्चिन्तयत्तत्र।
क्षणदायामप्यष्टनववादनपर्यन्तमनिमीलितलोचनाभ्यां तुषारशिखरप्रान्तं
तमनुपमलावण्यनिधानं दर्शं दर्शमपि न लेशतोऽश्रमत् स्वामी। अहो चित्रं
चित्रमेतादृशी विचित्रा दिव्यच्छविः पारमेश्वरसृष्टिसौन्दर्यस्य न कुत्रापि दृष्टपूर्वा।
वाचा कथं वाचकेभ्य इमामवर्णनीयामसाधारणीं सौन्दर्यधोरणीमवबोधयेयुः
श्रीवाल्मीकिकालिदासादयोऽपि। अन्ये सर्वे सुषुपुर्विव। अल्पतरपटकुटीरान्तः
सोऽपि स्वरल्लकासनेऽशयिष्ठ बहिः शैत्यबाधामसहमानः। असह्यसुषुमीमे
तत्तादृशे हिमशैलशृङ्गे सुखनिद्रा कथमधस्तनोष्णतरदेशप्रभवाणाम्?
रात्रौ यदि तु हिमवृष्टिः सञ्जायेत, कीदृशी दुर्दशा बत समापतेदिति तत्र पुनः
पुनरुत्थिता चिन्ताऽपि गाढनिद्राप्रतिरोधहेतुः समभवत्। निशायां घनसञ्चारो
घनीभूतघनरसपृषन्तिवर्षणमपि सञ्जातं तथापि न तुषारान् ववर्षुर्वारि-
वाहा इतीश्वरस्य महतीयं करुणावृष्टिरिति तेऽखिला मुमुदिरेऽतिमात्रम्।
प्रत्यूषे नासिकानेत्रादिभ्यो नीरस्त्रावकेण महता शैत्येन कर्शिता अपि
मन्दमन्दं चलित्वोग्रतरं विकटोत्तुङ्गघट्टमत्यक्रामन्; तथा च ततः परं शनैः
शनैरवरुह्यावरुह्यापराहृतः पूर्वमेवाधस्ताद्विश्रामानुकूलं घट्टनितम्बदेशमविन्दन्त।
अयमतिलङ्घितो मानाघट्टः पुरातनेषु कालेषु केन नामधेयेन व्यपदिष्ट आसीदिति
गवेषकाणामेष गवेषणविषयः। पाण्डवाः श्रीकृष्णसहिता अनेनघट्टेन कैलासं
जग्मुरिति पौराणिकाः। श्रीरामचन्द्रो लक्ष्मणग्यानेन पथा कैलासयात्रां चक्रतुरिति
च वृद्धाः केचित्। मानसराजहंसानां भारतागमनमार्गत्वेन मेघसन्देशे वर्णितं
क्रौञ्चरन्ध्रं तथान्यानि च तत्तद्रन्ध्राणि प्रसिद्धेष्वधुनिकहिमालयघट्टेषु कः क
आसीदिति विवेचनं न कुत्रचिद्दृष्टं केनचित्सम्यक्तया कृतम्। अथ द्विरात्रं
तत्र विश्रम्य ततोऽपि प्रस्थितः स्वामी। अहो त्रिविष्टपदेशस्य समविशालभूतलानि
विश्वविख्यातानि हरितसुन्दरलघुतृणमात्राच्छन्नानि वृक्षवल्लीपाषाणादिशून्यानि
केवलैकान्तनग्नानि पुरतः प्रत्यक्षीभवितुमारब्धानि तस्य। वन्याश्वाः शतश

इतस्ततष्टाङ्क्रम्यमाणा आष्टार्यमाह्लादञ्च प्रभूतमुदवीभवंष्टा। काचन
 दिव्यभूमिरत्यद्भुतेतरविलक्षणा संलब्धेति च प्रतीयते स्म। अग्रे पुनस्तत्र
 तत्र कन्दरेषु निवसतोऽसाधारणाकारप्रकारान् ग्रामीणजनानपश्यत्
 सविस्मयमथ किन्नरनैऋतादीनां पौराणिकं वर्णनमस्मरञ्च तदा तत्र सः।
 एवमसामान्यातिमन्दगत्या श्रीबदरीपुरीतो दशाधिकैर्दिनैः श्रद्धेयं थोलिङ्गमगमत्
 पष्ठिमतिवत्तप्रान्तस्य केन्द्रस्थानभूतं शतद्रुसरित्तीरसंस्थमतिमञ्जुलदर्शनम्।
 बौद्धभिक्षुकाणां विशालनिकेतनं थोलिङ्गमठ इति विख्यातमेकमेव तत्र
 विशेषतो द्रष्टव्यत्वेन व्यराजत। मठस्य बहिः प्रकारपरिसरे वसननिवेशने
 सोल्लासमाराममकार्षुः सर्वे चतुरो घसान्। नानानिशान्तनिविरीसे विपुलवर्तुलकलेवरे
 प्रांशुप्रकारपरिबद्धो श्वेतपीतादिवासः शकलपताकाभिरलङ्कृते मठे
 चमत्कारकारिणि प्रत्यहमन्तः प्रविश्य श्रीबुद्धभगवत्पादानामनेकान्यदेवतानां
 च तत्र तत्र प्रतिष्ठापिता मूर्तीः श्रद्धया भक्त्या चोपसिषेवे स दर्शनार्हणस्तवन-
 प्रणमनादिभिः। परः शताः सत्र्यासिनस्तत्र निवृत्तिनिष्ठा निवसन्तो दृष्टा
 लामापदवाच्याः। कदाचित्तेषां भजनं कुर्वाणानां दीर्घपट्टेरन्ते समानासनेऽवस्थाय
 तदीयं पाठभजनादिक्रमं सर्वं सकुतुकमध्यगच्छदथ तैः सह भाषणमपि
 धार्मिकमकार्षीत्सस्त्रेहं स्वतन्त्रतया। अथैकस्मिन् दिने बहुमाननीयम-
 नूनप्रभाववन्तं लामामण्डलेश्वरमपि तत्कालीनं तद्विशिष्टवेश्मादृतले
 घनविचित्रोर्णाम्बरास्तरणपरिष्कृते वरासने सुखासीनं गत्वाद्राक्षीत् स्वामी
 तत्प्रतीहारोपनीतः। बदरीनाथमन्दिरात्प्रेषितं सन्देशपत्रं बहुमन्वानः स
 मठाध्यक्षमहोदयस्तान् सर्वानसाधारणसौजन्येन तत्र स्वीकृत्योपवेश्य च
 सत्कारसम्मानपुरःसरं तैः सह सस्त्रेहसरससम्भाषणमकरोद् द्विभाषिसहायवान्।
 विशेषतो मठाभ्यन्तरविभागश्च विदेशीयैरदृष्टान् प्रदर्शयामास तेषां विशेषप्रसादनाय।
 अन्यथा यो योऽपेक्षितः साहाय्यप्रबन्धोऽनन्तरयात्रानिर्वर्तनाय तं तमपि सर्वं
 महता हर्षेण व्यदधात् प्रभुत्वशाली स महात्मा। अथ च ततोऽप्यग्रतश्चालितुं
 प्रावर्तत स्वामी। अत्रवसनादिभारवहनार्थं द्वौ चमरमृगौ सम्प्राप्ताविति

क्लेशकाठिन्यविवर्जं मार्गमतिक्रमितुमशकंस्ते सकलाः। नग्नविशाल-
मञ्जुलान्यनेकानि समभूतलान्यथ विशङ्कटाः सरभसमभिद्रवन्तीः स्रवन्तीष्टा
कटिदध्नोत्कटोदकस्रोतसोऽनेका धृतेः साहसस्य च परिमाणपरीक्षिका
मन्दमन्दमतिलङ्घ्य तत्र तत्र विश्रामेण च दशद्वादशदिवसैः ज्ञानिमाख्यं विख्यातं
तद्देशीयव्यापारकेन्द्रमगमत्सः। अहो विलक्षणा सा त्रिविष्टपभूमिरदृष्ट-
चरनानाऽद्भुतदर्शनविभिताऽत्यन्तैकान्तशुद्धशीतला मनसि महद्वैचित्र्यमाद-
धात्तस्यैकपदीषु। तत्र तत्र क्षुद्रग्रामोपान्ते क्षपा चानुकूलविधया यापिता।
दापानामको ग्रामो वैपुल्येन सौन्दर्येण च सरण्यां विशिष्टतरो दृष्टः। तत्रत्यः
शासनविधाता प्रभाववान् नानासाहाय्यकरणेन तानन्वग्रहीत् थोलिङ्गमठाधि-
पतेर्निदेशवशंवदः। एकस्यां निशीथिन्यां तु शिवचिलिङ्गग्राममार्गे विविक्षतसमतले
कुत्रचित्प्रस्रवणोपकण्ठे विश्राम्यन्तष्टौरभयात् सङ्कटगते महति ते सर्वे
न्यपतत्रत्यगाधेऽलक्षितपूर्वे। क्षपामुखे तत्र कथान तस्करप्रणिधिः समागतः।
तद्देशीयं तेषां नियोज्यं चमरपशुसञ्चालकमावेदयञ्च रात्रौ दस्यव इमा
नास्कन्त्यन्ति समर्याद एव रहसि निवसन्त इति। अथ स गूढपुरुषः स्वामिनः
पटकुट्यामागत्यान्तरवतस्थे परित ईक्षाञ्चक्रे च कांथान निमिषान्। गैरिका-
म्बरधारिणं स्वामिनमालोक्य सोऽब्रवीत्, भवान् लामाभिक्षुः शुद्धः। अन्ये
केचिन् भिक्षवः, ते खलु धनिनो राजसवस्त्रादिवस्तुसङ्ग्रहवन्तष्टा दृश्यन्ते ते
नूनमास्कन्दनयोग्या इत्यादि। तदनन्तरं स्वाम्यपि तथा तदासनाभ्यासे गत्वा
तेन सह सस्नेहं वार्तालापमकार्षीदङ्गचेष्टासहकृतम्। तन्मध्ये च चौरचारोऽपि
स स्वामिनं सत्कारबुद्ध्या सभक्तिकं शुष्कदधिखण्डांस्तत्र प्रचुरप्रचारान्
भोजयति स्म दलसलिलं च कथितं लवणरसवत् पाययति स्म। न केवलमहं
किन्तु सर्वेऽप्येते भिक्षुका धनसङ्ग्रहरहिता एव न गृहस्था इत्यादि बहु
सम्यग्गभीरया सब्धावोद्भाविक्त्वा च रीत्या निवेदितवान् स्वामी भिक्षुवेषवान्
विशेषपरिग्रहशून्यष्टा निर्भीकोऽपि सर्वेषामन्येषां जीवनावनाय। रसप्रदापि
सुदीर्घायैषा चौरसन्त्रासकथा ग्रन्थविस्तारसन्त्रासात् समग्रतयात्र तामुपन्यसितुं

न पारयामः। मृत्युभयभीताः सर्वे साधवो न स्वापेन किन्तु शिवरात्रि-
वज्रागरणेनैव प्राणरक्षणनानोपायचिन्तासन्तानेन तां शर्वरीमत्यन्तदीर्घा-
मतिकृच्छ्रेणातिवाहयामासुः। दैवयोगतस्तस्करा रात्रौ न चस्कन्दुरिति
प्रातरतिक्षिप्रमुत्थायाग्रे गन्तुं प्रवृत्तास्ते। दिनास्कन्दनशङ्कया कुत्रापि विश्रामं
भोजनपचनं वाविधायैवापराहणपर्यन्तं त्वरया चङ्क्रम्यन्ते स्म ते। दूरतो
दृष्याणि कानिचिदक्षिलक्षीभूतानि। अहो मल्लिलुचभयभावनाभाविता अत्रापि
स्तेना निवसन्तीति भ्रान्त्या हन्त! पुरतः पदं न्यसितुमनिच्छन्तो व्याकुलास्तत्रैव
भूम्यामवतस्थिरे सर्वे। अथेश्वररक्षितो रक्षितः स्यादिति दृढश्रद्धावान्
निरातङ्कः स्वामी शाश्वतानन्दसमेतस्तत्कुटरनिकटमगच्छदत्रसन्नसन्दिहान्।
अहो तत्र को दृष्टः? पूर्वपरिचितः स्निग्धवरोऽधस्तादेकत्र वर्णितो
ब्रह्मस्वामी कृतकैलासदर्शनः प्रतिसञ्चरन्नन्यव्यापारिजनमण्डलीसहायो
नमनस्वागतवचनसुमनः प्रवर्षणपुरःसरं सोच्चहसितं स्वामिनमुपसर्पन् दृष्टः।
अहो तस्येव स्वामिनोऽपि झटिति तत्र तदा समुदितस्य हर्षस्येयता नासीत्।
हन्त! कुसुमस्रजि भुजङ्गमभ्रम इव तेषु मित्रेषु शत्रुभ्रमः सञ्जातो
विपरीतसंस्कारेण। अथातिमात्रप्रमुदितमनाः स्वामी तथाऽपरे च सर्वे ते
साधवः पश्चात् सप्रहर्षं तत्रागतास्तत्र तैः सह रात्रिमवसन्; सुखाहारनिद्रादि-
निर्वृत्तिश्चाकाङ्क्षितामाश्वस्तचित्ता अन्वविन्दन्। अहो चित्रं चित्रमपरिग्रह-
सपरिग्रहकैलासयात्रयोर्महदन्तरमजगजवत् प्रत्यक्षमनुभूतं तेन। दैनन्दिनभिक्षा-
प्रधानायां विशेषपरिग्रहरहितायां प्रथमयात्रायां कीदृक् स्वातन्त्र्यमभयं सुखं
चासीदथास्यां तु हन्त बहुपदार्थपरिग्रहायां कीदृक् पारतन्त्र्यं भयं दुःखञ्च सततं
सम्प्राप्तम्? अहो कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्त इति भगवत्पादवचनं सत्यात्सत्यतरं
स तन्मार्गे मुहुर्मुहुर्स्मर्यन्। अथ ततश्च प्रातर्ब्रह्मस्वाम्यपि समुत्थाय प्रस्थितं
स्वामिनमनुप्रतस्थे साक्षात्कृतश्वेतगिरिरप्यकृतमानससरोवगाहस्तदिच्छया
गाढभावेन च स्वामिनि स्वच्छन्दवृत्तिः। अग्रगे ज्ञानिमास्थाने सुरम्ये
बहुपटकुटीरविराजिते द्वित्रवासरान् विश्रम्य ततश्च कैष्टित्तदेशीयराजकर्मचारिभिः

सह महाचोरभयाकुलान् प्रदेशांस्तथा विशाला जलधाराया निर्भयं निरुपद्रव-
मतिक्रम्य कैलासतटगतं दर्चनाख्यं पुण्यसंवसथमविन्दत दिनत्रययात्रया
स्वामी ॥८॥

कैलासशैले

कैलासाद्रिमसौ शिवस्य सदनं मर्त्यैरशक्येक्षणं
कैष्टिद्धूर्जटिभक्तिरामृति कृता धीरैरनन्येष्टा यैः ।
मुक्तैस्तैरुपसृप्यमप्ययभयास्पृष्टप्रहर्षास्पदं
तं साक्षात्प्रणनाम सादरमहो भाग्यातिभाग्यं पुनः ॥९॥
रूप्यग्रावपरिक्रमष्टा विधिवन्नाकारि यः पूर्वम-
त्युत्साहेन कृतः कृताकृतसमेनाप्यार्यसंस्कारिणा ।
तेन प्राकृतपुण्यपूगधनिना श्रीकृष्णजन्माष्टमी
पुण्याहे पुरुपुण्यदोऽहह ! हृदि प्रोल्लासकलोलकृत् ॥१०॥

कैलासपरिक्रमाय दर्चनग्रामवासी तदधीशो राजपुरुषः कष्टान स्वामिनि
सञ्जातस्नेहः सपरिवारं प्रस्थित इति तेन सह स्वामी स्वमण्डलीयुतः सर्वसाधारणं
सरणिक्लेशबाहुल्यं विनैव तत्र तत्र मठेषु सत्कृतः सम्मानितश्च कृतविश्रामो
यात्राकृत्यं निर्वर्तितवान् । परिक्रमपद्यावर्तिषु मठेषु भगवन्तं श्रीबुद्धदेवं
विधिवदपूजयदथ लामामहात्मभिः सह धार्मिकं वार्तालापञ्चाकरोत् सादरं, पेयं
खाद्यञ्च सत्कुकादिकं तैः समर्पितमगृह्णाञ्च बौद्धजनसंस्पृष्टमिति जुगुप्सामन्तरा
सहर्षम् । गौरीकुण्डनामके चाल्पतरे सरसि घनतुहिनपट्टिकासमाच्छन्ने
स्नानमाचरदतिसमासतः । एवञ्च सम्यक्तया रजतशिखरं प्रदक्षिणीकृत्य
द्वितीयदिवसावसाने दर्चनग्राममेव निजनिवासस्थानमागमत् स सकुशलम् ।
पञ्चदिननिवासेन तत्र कैलासपार्श्वे तत्रत्या भिक्षवोऽन्यो अबलाबालकबालिकाया
स्त्रिगन्धतां गताः स्वामिसन्दर्शनार्थमसकृत् पटकुटीमाजग्मुरति कौतुकेन ।
उपरिष्ठाच्छिखरोदरे विराजमानमपि निगूढमतिसुन्दरमावर्जकमाश्रममेकं स
एकस्मिन् दिने गत्वा सश्रद्धमुपजुजुषे । तत्र च कष्टिन्महात्माऽन्वर्थनामा

भिक्षुरुपलब्धस्तेजस्वी मनसि महतीं श्रद्धामानन्दञ्चाजीजनत्। यथा हरिद्वारादितीर्थेषु द्वादशाब्दिकः कुम्भमेलनोत्सवः प्रसिद्धतरः प्रचलति तथा कैलासतटगते विशालसमतलेऽपि प्रवर्तते प्रतिद्वादशहायनं कष्टान् मेलनक्षणः। स्वामिनो यात्रा तस्मिन्नुत्सववत्सरे सम्पन्न इति तत्र लास्सा-राजधानीतोऽन्यदेशेभ्यः तन्निमित्तमागतानां विशिष्टानां बौद्धभिक्षुकाणां भिक्षुकीणामथ बहूनामुन्नतकुलीनानां योषित्पुरुषाणां च सन्दर्शनमपि समभूदनायासेन। तेषु काष्ठान् भिक्षुक्यः कैलासस्य दण्डप्रणतिपरिक्रमञ्च महत्या श्रद्धया धृत्या चाचरन्त्यो दृष्टाः। अकृत्वा खाद्यादीनामपि सङ्ग्रहं सरण्यां यदृच्छाप्राप्तेन सत्कुकादिना निजमबिन्धनधनञ्जयं मनाक् शमयन्त्यो दण्डवत्प्रणम्य प्रणम्य मार्गस्थलीं दुर्घटविकटोत्कटां जलपाषाणतुषारप्रायां चर्मपादुकाबद्धपद्भ्यामपि साधारणैर्लङ्घितुमशक्यां मन्दमन्दमतिसाहसेन ता अतिलङ्घयामासुः ओं मामेपेमेहूमित्यनेन भ्रष्टरूपेण बौद्धधर्ममूलमन्त्रस्य ओं मणिपद्मे हूमित्यस्य निरन्तरजापावृत्तिनिरताः। एतन्मन्त्ररटनमथ करगृहीतस्य कस्यचिद्यन्त्रविशेषस्य भ्रामणञ्च नित्यनिरन्तरतया तद्देशीयाः प्रायशः सर्वे यतयो गृहिण्य कुर्वन्त्येव। अथ च ततोऽपि प्राग्दक्षिणदिशि भ्राजमानं श्रीमानस-सरोवरमुपदशक्रोशविप्रकृष्टमभिप्रतस्थे स्वामी। दिनद्वयं सरसो मङ्गलमयं दर्शनमथ सरः सलिलेऽवगाह्य सम्यग्व्यधायि महताह्लादोदयेन। यद्यपि सरः परिक्रमष्टौधितश्रद्धया साध्यते कैष्टादतिकष्टसाध्यः, नाकारि तेन तत्साधनव्यवसायायासः। तथा तत्र कैलासतटे मानसतटे वा यत्रकुत्रचित् सत्र्यासिमठे किञ्चित्कालं तपोवृत्त्या वस्तव्यमिति सत्कामनापि तस्य न पूर्ति गता इतरसाधुजनसम्बन्धपारतन्त्र्यात्॥११॥

मानसं सरः

श्रीमानसं सुमनसामिव मानसं सत्स्वच्छं विशालमतिशीतलमञ्जुलाभम्। पूर्णं गभीरगहनं निजसङ्गिपापतापापहारि च बभौ पुरतोऽभिवन्द्यम्॥१२॥ तस्याथ भास्वदुदयास्तमये विचित्रवर्णद्युतिप्रसरवैभवमासमन्तात्।

श्यामाम्बुनां स्फुटघृणिप्रतिबिम्बभाजां लावण्यसम्पदमगण्यगुणं पुपोष ॥१३॥

सरः कान्ता स्वान्ते क्षणमनुचमत्कारमदधा-

त्परब्रह्मज्ञानामपि सुरुचिरैः स्वीयलसितैः ।

अहो सौन्दर्यं यन्निरुपचरितं सत्यममलं शिवं

न स्यात्कस्य प्रियमिह सुधीर्वाऽस्त्वयमधीः ॥१४॥

एकान्तसुन्दरा यात्रा

अहो कैलासमानसप्रान्तस्य लोकोत्तरं वाचामगोचरं प्राकृतिकं रामणीयकमथ तदीयाध्यात्मिकभावप्रसारणनैपुणी च सम्यगसन्तृप्तचेतसा प्रभूतमनुभूतं तेन साक्षादन्यादृशमस्यामपि यात्रायां पूर्वस्यामिव । एतद्विव्यदुर्गमदेशविषये या या अतिशयोक्तयोऽतिमात्रा अर्थवादरूपाः प्राचीनमुनिभिः प्रोक्तास्तास्ताः सर्वा अपि नास्थाने पतिता इति साक्षात्कृततद्विचित्रसौभगस्य कस्य वा सहृदयस्य हृदये न प्रतिभायात् ? अथ च ततोऽप्यग्रतो गत्वा राक्षससरोवरस्यापि दिव्यदर्शनस्य सुन्दरे तटे निशामेकामवसत्स्वामी । किञ्च स्वर्गीयादस्मात् कैलासमानस-प्रदेशादितस्ततः समीपत एव सिन्धुशतद्रुब्रह्मपुत्राकर्णालीसञ्ज्ञिकाष्टातप्तः सरितो निःसरन्तीत्यतस्तज्जननभूरियं भारतवर्षस्यापि परम्परया प्राकृतिकभौति-काध्यात्मिकादिसम्पत्तिसमृद्धिहेतुत्वमापद्यत इति, तथा च भारतीयानामस्माक-मप्यनया भूम्या स्वकीयमातृभूमिवन्महान् घनतरो भक्तिसम्बन्धो वेविद्यत इति चात्र विशेषत उल्लेखनीयम् । अथ स राक्षसकासारस्य तटतो द्वादशाधिकक्रोशविदूरगं तक्काक्रोडग्रामं प्रधानं व्यापारिजनावासमगमद्दिनद्वयेन गौरीगुहादिसुन्दरविशाल-समतलान्येकैकशोऽतिक्रम्य निरातङ्कम् । तत्र च वासरद्वयं विशश्राम सर्वसाधनैः सुसम्पन्नेऽनुकूलतरे स्थाने । तथा च तत्र पर्वतोपरिमठेषु निवसतां लामामहात्मनां तद्देशसत्र्यासिनामपि विशिष्टानां तत्र गत्वा दर्शनमथ तैः सह भाषणादिकं चाकारि तेन । सर्वोन्नतस्तत्रत्यो राजाधिकृतोऽपि राजतुल्यो मठनिकटे तस्य प्रासादे सन्दृष्टः सकुतुकं यत्नेन केवलमनोविनोदाय । अनन्तरं सुयोग्ये सुप्रसन्नेऽहनि लिप्पुघट्टं विषमविकटमप्यनायासेनैव पूर्ववत् सङ्कटानुभवमन्तरेणे-

श्वरकरुणयाऽत्यक्रामत्स्वामी क्षिप्रमनपक्षीणवपुःस्वास्थ्यः। एवञ्च दशदिनै-
स्तक्लाक्रोडतः पञ्चचत्वारिंशत्क्रोशविप्रकृष्टं धार्चूलाग्राममगमत् प्रमुखं स भाद्रपदे
मासि विशेषतो हरितमनोहरतां गताननेकानेकान् पर्वतपार्श्वान् क्षुद्राक्षुद्रान्
केदारविभागांश्च तत्र तत्र जनसंवसथानपि क्रमशोऽतिलङ्घयन्। तत्र च
श्रीरामकृष्णमठे तदध्यक्षस्य श्रीमदनुभवानन्दस्वामिन आतिथ्येन दिनचतुष्टयं
महद्विश्रान्तिमुखमन्वभूत्। अथ ततोऽपि समुत्थाय सम्प्रतस्थे स द्वित्रैरन्यैः
स्वामिशाश्वतानन्दप्रभृतिभिः सहकृतः। सङ्घाताङ्गेषु साधुषु बहवस्त्रिविष्टपभूम्यामेव
सरणिषु स्वस्वानुकूल्यं पुरस्कृत्य पृथक् स्वातन्त्र्येण सञ्चरितुमार्भरे। तक्लाक्रोडतः
केचित्रेपालदेशमुद्दिश्य निर्गताः। द्वौ च रामकृष्णाश्रमे तस्मिन्नूषतुः। पञ्चषदिनैः
स्वामी वेणीनागनामकं स्थानमयासीत्। धार्चूलास्थानतः पञ्चाशत्क्रोशपरिमितया
चेतोहरया पर्वतस्थल्या व्यवहिता अलमोडापुरी विराजते। तत्पुरीतः किञ्चिदुपरि
स्थिताद्वेणीनागादेकलो हृषीकेशं लक्ष्मीकृत्य महीध्रमार्गेण गन्तुं प्रववृते
स्वामी बाष्पशकटीद्वारेण तत्र गमनाय शाश्वतानन्दमादिश्य मन्दमन्दम्।
एकान्तशान्तसुन्दरा पर्वतयात्रा स्वामिनोऽतितरामितरापेक्षया रोचते स्म
समाहितवृत्तिजनिका। तथा च द्वितीयदिनावसाने वागेश्वरमियाय तीर्थस्थानं
सरयूसरिचिरे विराजमानम्। तस्मिन् रम्ये सच्चनि पुण्यदे कांष्ठान
दिवसांस्तीर्थसेवनेनात्यवाहयत्। पुण्यचरितायाः श्रीदाशरथिप्रियायाः सरय्वा
उत्पत्तिभूः सरयूमूलमिति सुविश्रुतं तीर्थस्थानमथ पिण्डराख्या दिव्यदर्शना महती
हिमसंहतिष्ठात उदग्दिशायामनतिदूरे वर्तते पाष्टात्ययात्रिणामपि हृदयार्वाजिका
प्रियतरा। अथ ततोऽपि नवदिवसयात्रया श्रीबदरीनाथसरणिसंस्थं कर्णप्रयागमयात्
स्वामी दृष्टचरम्। अहो मध्येमार्गं च कुत्रचिद्ग्रामे गौरदीर्घं विशिष्टाभिजन-
जननानुमापकं तस्य भास्वत्कलेवरमालोक्य धौतमकञ्चरं गैरिकवासोवसानं
अयं भिक्षुकवेषच्छन्नः कष्टान राजकीयानां गुप्तचर इति तं शशङ्किरे
युवानस्तदानीन्तने प्रचण्डतरे राष्ट्रियप्रक्षोभे सहानुभूतिं कुर्वन्तः केचित्। ततश्च
कैलासयात्रातः परावर्तमानः स स्वकीयं चरितं यावदपेक्षितं तानवबोध्य सम्यक्

सान्त्वयामास । अहो खलु भिन्नसंस्कारा हि लोकाः । यथा संस्कारवेगस्तथैव ते परान् पश्यन्ति चेति किमाष्टार्यमत्र । कर्णप्रयागसङ्गमे तत्र निवसतः कस्यचित् स्वामिनः परिचितपूर्वस्यानुरोधेन दिनद्वयं विश्रम्य ततोऽपि पुरतः स गन्तुं प्रवृत्तः । आलोकितचरे तस्मिन् वर्त्मनि तत्र तत्र रुद्रप्रयागश्रीनगरदेवप्रयागादि-प्रधानस्थानेषु कतिपयवासरान् विश्रम्य विश्रम्याथ गमने विश्रामे च नित्यनिरन्तरतया हिमवत्सौन्दर्यमकृतकं ततः परमात्मसौन्दर्यञ्चातितरामनुभूयानुभूय च मन्दस्वच्छन्दगत्या बहुभिर्दिनैर्निजप्रियतरं सद्य हृषीकेशं प्राविशत्स्वामी कार्तिके मासि परं महिते । एवञ्चाहो १९३० तमे क्रिस्ताब्दे भगवतः श्रीकैलास-पतेर्यादृच्छिकप्रचोदनया मासमेकमतिविचित्रानुभावे दृश्यद्युतिमहोदन्वति पुण्यात्पुण्यतरे त्रिविष्टपभूतले निःशलाकेऽथ मासद्वयमुच्चतरहिमगिरिप्रान्तेषु चैकान्तकान्तेषु पर्यटनरूपामिमां द्वितीयामपि कृच्छ्रतरां कैलासयात्रातपस्यां निवर्त्य निर्विघ्नं हृषीकेशे नवीनझाडीस्थाने स पुनरपि निजतृणकुट्यां निजं विशिष्टमन्यत्तपस्तप्तुमारेभे पूर्ववत् ॥ १५ ॥

पौराणिकः कैलासः

अथ च तत्र तदा कुब्जाम्रके वेदान्तपाठसत्सङ्गोपदेशादिनिजनियतचरदिनचर्यया निवसतस्तस्य सप्ताहाः सानन्दमतिपतितुं प्रवृत्ता इत्यतिसङ्क्षिप्त्यैव निष्टङ्कतेऽत्र ! साधारणमपि हि सर्वं वृत्तं फल्गुफलमाख्यातुं तथा च ग्रन्थकलेवरमुरुपृथुलियितुं न यत्यते मनागिति । अहो पुनर्द्वितीयामपि रजताद्रियात्रां निर्वर्त्य तत्र महानयमन्यः प्रत्यक्षः प्रधानो लाभो लब्धस्तेन यदन्तिकस्थानां दूरस्थानां च स्निग्धजनानां भक्तजनानाञ्च प्रभूतानुमोदनवाणीप्रवर्षणमथ निशमनोत्सुकजनप्रदानां प्रतिवचनरूपेण प्रत्यहं कैलासतद्यात्रयोर्महिमानुवर्णनप्रहर्षणञ्च । साक्षात् पार्वतीपतेर्महादेवस्य किमयमेव कैलासोऽथवान्यो विद्यते पुराणेषूपवर्णितः ? इत्ययमनुयोगो बहुभिर्बहुधा सश्रद्धमुपस्थापितः । स्वामिना च सप्रमाणमित्थं स निरूपितो यदयमेव पौराणिकः सुप्रसिद्धः कैलासपर्वतो यत्र खलु भगवानुमावल्लभः परमशिवो विराजते स्माथवा विराजतेऽद्यापि । पाण्डवाः पुरा सुहृदा भगवता

श्रीकृष्णेन पुरोधसा श्रीधौम्येन च संयुताः कैलासस्थानमभिप्रतस्थे बदरिकाश्रमतः पञ्चदशभिर्दिनैस्तथा च विविधान् विचित्रान् देशानतिक्रम्य कैलासनिलयमासाद्य तत्र सपरिवारं विराजमानं शम्भुमखिलजगदधीश्वरमद्राक्षीञ्चेत्येवमादिर्महाभारताख्यायिकात्र स्मरणीया। यद्यपि पापमूर्तीनां मूर्खाणां पुरेवाधुनापि तत्र महादेवो न प्रत्यक्षतां भजते तथापि पुण्यात्मनां पूतोत्तमान्तः करणानां परमशिवः परमेश्वरोऽनुभवगोचरतामाटीकत एवाखिलान्तरात्मा। अथ च मेघसन्देशकाव्येऽलकापुरीकैलासमानसानामुपवर्णनं श्रीकालिदासकृतमप्यत्र प्रमाणत्वेनानुसन्धेयम्। परञ्च हैन्दवबौद्धशिष्टपरम्परोक्तिप्रामाण्यं तु सुतरां जागत्येवेति॥१६॥

सौम्यकाशीशस्तोत्रम्

किञ्च श्रीसौम्यकाशीशस्तोत्रमेतस्मिन्नन्तरे पञ्चालदेशजपण्डितप्रवरस्य श्रीकृष्णशास्त्रिणः स्वामिकृतटिप्पणपरिवर्द्धनेन प्रस्तावनया च श्रीगोस्वामि-भिर्लवपुरात् प्राकाश्यमनायि। तदनन्तरञ्च द्वितीयसंस्करणरूपेण श्रीवल्लभ-रामशर्मणापि मुम्बापुरादाकारप्रकारसौन्दर्यातिशयेन तत्पुस्तकं प्रसाधितम्। तत्र च स्वलिखिताङ्गलभाषाभूमिकायां भक्तिज्ञानोभयविचक्षणो महात्मा श्रीस्वामी शिवानन्दो ग्रन्थकारममुं ग्रन्थमपीत्थं प्रशशंस।

“This book ‘Sree Soumya Kasisa Stotram’ is written by H.H. Swami Tapovanji Maharaj, an eminent sanskrit scholar of high erudition, severe tapas and adhyatmic, spiritual anubhava.....Having seated himself amidst such gorgeous elevating atmosphere of Uttarkashi in the temple of Vishwanath and heart being filled with profound devotion, Swami Tapovanji began to compose 10 or 12 slokas of this ‘Sree Soumya Kasisa Stotram’ daily and used to recite them before Lord Vishwanath while he was spending his Chaturmasya there in 1929. He finished the whole stotra within 41 days. People of devotional temperament will find a treasure in this book of stotras. Men of Vichar also will find substantial ennobling ideas for philosophical ratiocination and reflection. That is the beauty and attractive fea-

ture of this book. This book is a master piece in style and thought.”

अथ कैरलीपत्रिकाः केरलीयपण्डिताष्टा येभ्यो हि पूर्वस्त्रेहसंस्कारसम्बन्धेन पुस्तकादर्शाः प्रेषिताः कलिन्दजाजहुजयोरिव भक्तिज्ञानयोरसाधारण-सम्मेलनात्मकमिमं ग्रन्थं महता सम्मानेन बहुलमश्लाघिषत। काचन चिरप्रतिष्ठिता कैरलीपत्रिका स्वकीयां सम्मतिमेवं विधामत्यादरेण प्राचीकशत्। अध्यात्मज्ञानसम्पन्नास्तत्त्वचिन्तका यत्र कुत्रापि गुहान्तरे निवसन्तु तथापि तेषां विचारवीचयो गुहाभित्तीर्विभिद्य दिगन्तान् विश्वतो व्याप्नुवन्तीत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः। तादृशानां विचारतरङ्गाणां किमपि सङ्घट्टनमस्य श्रीसौम्यकाशी-शस्तोत्रस्य पाठावसरेऽनुभवगोचरतामागच्छति। महात्मनो लोके वर्तमानाल्लोको न जानाति इति विद्यते कष्टानाभाणकः। एषा भणितिरेतद्ग्रन्थकारविषयेऽपि यथार्थेव प्रतिभाति। अस्ति पर्वतराजस्य हिमवतो मध्यदेश उत्तरकाशीति किमपि पुण्यधाम। तत्र चातुर्मास्यानुष्ठानकाले स्तोत्रमिदं निरमायि स्वामिनैकचत्वारिंशदिनैः।

जयत्युत्तरकाशीति सौम्यकाशीति च श्रुतम्।

क्षेत्रं गोत्रकुलोत्तंसहिमवन्मध्यसंस्थितम्॥

पञ्चक्रोशविशङ्कटं वरुणया चास्या च संवेष्टितं

भूभृद्भूषणवारणावतनितम्बालम्बि यद्भ्राजते।

गङ्गा यत्र च गायतीव मधुरं सामोर्मितुङ्गस्वनैः

तप्यन्ते च तपो वितृष्णमतयो यत्रोल्बणं साधवः॥

इति स्वामी कवनकृदेवोत्तरकाशीमुपवर्णयति। उपनिषदां प्रतिपाद्यमत्र सङ्क्षिप्तयाथ न केवलमशुष्कया किन्तु सरसयैव रीत्या सुष्ठु सङ्घटितमालोक्यते। भक्तानां चिन्तकानाञ्च समानतया रसावहमिमं ग्रन्थं केरलीया विशेषतोऽभिनन्देयुः सादरमिति सहर्षमस्मदाशयमाविष्कुर्मः। किञ्चायं ग्रन्थकारः कष्टान केरलीय इत्येतद्वृत्तं विशिष्य केरलीयानां प्रस्तुतपुस्तकविषयकमभिमानमभिवर्धयेदित्याशास्महे च। पूज्यचरणेभ्यः स्वामिभ्यः सकाशादेतादृशानि लोकोपकारक्षमाणि

ग्रन्थरत्नानि भूयोऽपि प्राप्तुमाशां कुर्वन्ति केरलीया इति चात्र प्रस्तूयतेऽस्माभिः । अपि चाहो श्रीवेदपादस्तव इत्येतां प्रसिद्धां प्राचीनकृतिमनुस्मारयत्ययं ग्रन्थ इति ।

परञ्चैतत्स्तोत्रग्रन्थं प्रकाशितमुपलभ्य नित्यपाठोपयुक्तमुत्तरकाशीवास्तव्याः सुबुद्धयः साधवो ब्राह्मणाष्ट परं जहर्षुरन्ये च दूरस्थाः सुहृदः पण्डिता अपि प्रयत्नमिमममन्दमनुमुदिरे, पुनरपीदृशसुग्रन्थप्रणयनसमुद्यमेन भवितव्यमिति सस्नेहं प्रोत्साहयामासुष्ट । अथ च तत्प्रसाधकः श्रीशर्मा स्वयमुद्योगशीलोऽथ हृषीकेशसम्मेलनप्रसङ्गेषु स्वमुखतस्तथाऽन्यत्र पत्रमुखतश्च तदा तदा स्वामि-कृतप्रेरणेन प्रवर्द्धितोद्योगवेगश्च तत्स्त्वस्य विस्तृतं व्याख्यानमखिल-वेदान्तार्थसमन्वितं सुन्दरशैलीभासुरया हिन्दीभारत्या यथावद्विलेखितुमारेभे जिज्ञासुजनोपकाराय । यद्यपि गुर्जरभाषाभाषिणस्तस्य हिन्दीभाषा शाब्दिक-विमर्शकदृष्ट्या न परिनिष्ठितासीत्तथापि रसपौष्कल्येनार्थप्रतिपादनसौष्ठवेनाथ विचारस्वातन्त्र्येण च तद्व्याख्या विद्वज्जनाभिनन्दनार्हा विविदिषुजनादरणार्हा चैव संवृता । तथा च १९३४ तमे क्रिस्ताब्दे सम्पूर्तिं गता तदीया सा विवृतिरचिरेणैवाऽहमदाबादनगरात् सम्यक् सुरुचिराकारेण प्राकाश्यमपि प्रापिता तेनैव । एवं बहूनामाह्लादनक्षमेणोपकारक्षमेण च तद्विवृतिप्रकाशनेन व्याख्याता स लोकैर्धन्यवादेनानुमोदितः । भूमिकालेखकः पण्डितस्तत्र मूलग्रन्थकृतमपि स्वामिनं पाठकानां पुरत इत्थमवातारयद्भक्तिबहुमानभरितस्वरेण पूज्यपादाः श्रीतपोवनस्वामिन आर्यविद्याविविदिषूणामुपकारायोपनिषत्सूक्ष्मसारांशानां मथनेन श्रीसौम्यकाशीशस्तोत्रमिदमरीरचन् । सरलशुद्धा रचना, शान्तगम्भीरा शैली, प्रसन्नधीरमनोहरा भाषेत्येवमादयो गुणा अस्य लघुग्रन्थस्य प्रासादिकतां सुन्दरताञ्चात्यन्तमुद्दीपयन्ति ।

श्रीबदरीनाथधामनि कस्मिंश्चिदेकान्ततरे कुटीरे सायन्तनवेलायां श्रीस्वामिनः शुभसन्दर्शनसंयोगोऽनायासेन मम सम्प्राप्तः । तेजस्वि मुखारविन्दं, सौम्यां मुखमुद्रामथामृतनिष्यन्दिनी नयने च स्वामिनो यदाऽहमद्राक्षं, तदैव सपदि

मदीये हृदये पवित्रतरो भावः स्वामिविषयकः समुदितः। अथ च स्वामी धीरगम्भीरया मधुरसरलया च सरस्वतीधारया स्वकीयामुन्नतां प्रतिमां मम मनसि बाढं बिम्बितामतानीत्। अहो श्रीयोगवासिष्ठगतमिदं पद्यमस्मार्षीञ्च तत्र तत्क्षणमयं जनः,

विगतमानमदा मुदिताशयाः शरदुपोढशशाङ्कसमत्विषः।

प्रकृतसंव्यवहारविहारिणस्त्विह सुखं विहरन्ति महाधियः॥ इतीति॥१७॥

चातुर्मास्यम्

अथ च हिमसमयपरिक्षये जाते राज्ञी श्रीसुरथादेवी यथानियमं हृषीकेश-
मागत्य रामाश्रमे कृतवसतिः स्वामिनमेवमावेदयदेकस्मिन् सायाह्नेऽहमपि
कैलासदर्शनोत्सुका। अस्मिन्नेव वत्सरे गन्तुमुद्यमश्च क्रियते मया।
स्वामिशिवानन्दाद्वैतानन्दप्रभृतयोऽप्यस्माभिः सह यात्रायै निष्ठितोद्यतमतयो
वर्तन्ते। श्रीमन्तोऽपि द्विः कैलासयात्रासम्यगनुभववन्तोऽस्माकं मण्डलीं
मण्डयन्तु सहब्रज्ययास्मिन्नब्देऽपि इति। स्वामी च तत्क्षणं स्पष्टतरमित्य-
मुत्तरितवान् कैलासयात्रा महाक्लेशकरी स्वच्छन्दमतीते संवत्सरेऽपि
निर्वर्तितास्माभिः। तस्मादस्मिन्नब्दे पुनस्तदर्थमौत्सुक्यं न समुदेति मनसि।
अथ परतन्त्रता-गन्धोऽप्यस्माकं न ज्ञातचरः। तर्हि राजसारम्भसम्भारेण श्रीमत्या
बहुपुंयोषिञ्जनमहामण्डलेन सह कथमस्माकं सम्बन्धः सम्भावयितुं शक्यः?
अत एतद्विषयेऽस्मत्सहकरणं नैवेहितव्यमिति। एवं समुपेक्ष्य सर्वा इतरप्रचोदनाः
स्वामी निजचातुर्मास्यकरणार्थं तस्मिन्नब्देऽपि श्रीबदरिकाश्रमं गन्तुं मतिमकरोत्
स्वयम्। श्रीमान् पण्डितश्रीराघवाचार्योऽपि तस्य सुहृत् स्वान्तेवासिमण्डलसमेतः
श्रीबदरीपुरीं प्रस्थातुकामस्तदर्थं कृतसन्नाहः समभूत्। दुष्करयात्रासौकर्याय च
तत्सामग्री यावदपेक्षितं ग्रहीतव्येति भक्तवर्गेण सम्प्रार्थितोऽपि स्वामी
स्वकीयमसङ्ग्रहनियममनुसरन् किञ्चिज्जग्राह तत्र। तथा च स्वस्मिन्नाबद्धस्नेह-
बहुमानातिशयेनाचार्येण सह स हृषीकेशतः समुत्थायानतिशीघ्रमन्दगमनेन
पञ्चदशभिर्षोडशभिर्वा दिनैः श्रीकृष्णमुनिस्थानमयासीत्सानन्दं ज्येष्ठ (वृषभ)

सङ्क्रमतो द्वित्रवासरेभ्यः पूर्वम् । तत्र गत्वा च स्वामी विविक्तप्रियोऽलकनन्दाया
अपरस्मिन् पारे कृष्णकम्बलक्षेत्रीये कस्मिंष्टिन्नवीनैकान्तकुटीरे स्वच्छन्दमेकलो
वस्तुमारेभे । पूर्वहायनापेक्षया स्वामिनः परिचयः प्रतिष्ठा च तत्र किञ्चिद्विवाधिकतां
गतेत्यनायासेन समुचितस्थानादिकं क्षेत्रजनेभ्यः सेवासत्करणादिकं च विशिष्य
सम्प्राप्तमासीदिति विशेषतो वक्तव्यमस्ति ॥१८॥

अहह जलदमालासङ्कुलं खं बभूव पिहितमिहिरबिम्बं शैशिरी देवता च ।
अकृतयतिवराणां सा तितिक्षापरीक्षां ह्यकरुणमथ देहाध्यासकक्षापरीक्षाम् ॥१९॥

हिमधवलिमादीप्तिः

अनुदिनमथ सायं वारिवर्षणनैरन्तर्येण शैत्यबाधा च तत्र हा ! सहनीयां
दशामत्यक्रामत् । एवं द्वित्रवासरा अतिगताः । तदनन्तररजनीमुखे च
स्वामी यथानियमं निजकुटीरान्तरासनेऽवस्थाय ध्यानभजनादिनित्यकर्मणि
प्रवर्तमान आसीत् । वारिवाहास्तदानीं वारि वर्षितुमारेभिरे घनतररंहसा ।
अहो कुटीराच्छादकोपरितनायः पट्टिकासङ्घट्टनजनितः प्रोन्नतोऽसाधारणो
रवः स्थवीयसामम्भोबिन्दूनामश्रावि तेन तनीयांसं कालं तीव्रतरा वृष्टि-
रित्यनुमितिहेतुः । अथ च तादृशस्तुमुल आराव आत्यन्तिकीं निवृत्तिमगमत् ।
न कष्टान लघुतरो मर्मरसोदरोऽपि निस्वानः श्रुतिगोचरतां गतः । तथा च
मेघमण्डलमुपरराम निजवर्षणकर्मण इत्यनुमिमानः सोऽपि निजनियतभजनकर्मण
उपरम्यैकमात्रलघुतरकम्बलपिनद्धभौतिकपिण्डष्टिान्तोद्गमस्वपीत् । हन्त !
शैत्यपिशाचिकामहाप्रहारसम्मूर्छितः स न निशायां समुत्थाय सकृदपि
बहिरसरत् । अन्तिमे यामे स शयनात्समुत्थाय तदुपर्येवासाञ्चक्रे किञ्चन
कालम् । अहो स्तिमितगम्भीरं निःशब्दमतिप्रशान्तं वातावरणमनुभूतं तत्र
तदानीम् । अथ कल्यं शनैः समागतम् । आसनादुत्थितेन प्रतिदिनमिव तद्दिनेऽपि
कवाटद्वारमुद्घाटितं तेन । अहो चित्रं चित्रम् ! रजनी सा सुप्रभाता । हिमं
हिममखण्डमदृश्यत समन्ततः ।

घनतुहिनसमूहच्छन्नविष्वक्स्थली सा रजतपुरमिवाराजिष्ट बद्नीशपूर्वाक् ।

हिमधवलमदिव्यादृष्टदीप्त्यब्धिमध्ये निपतितहृदवेदीनैव बाह्यं स किञ्चित् ।।२०।।
 न भयमथ हिमोग्रशैत्यप्रतीतिर्न वा विस्मयो
 न च लघुरपि नामरूपक्रियासंविदामङ्कुरः ।
 अहमिति यदहन्त्वभानं तदस्तङ्गतहृद्गतिः
 तदतिशयितसुन्दराभानिरुद्धाऽऽबभौ निर्द्वया ।।२१।।

प्राकृतिकसौन्दर्यसुषमा

अहो सौन्दर्यमेव सत्यं, सत्यञ्च परमात्मा परममेकं तत्त्वमिति सम्यग्विजानतस्तस्य
 सांसिद्धिकरामणीयकप्रसिद्धेषु तत्तद्धिमपर्वतस्थानेषु न सकृन्नद्विर्न वा
 त्रिः किन्तु शतश एतादृशीसमाहितदशानन्दधनाद्वैतरूपा दिव्यदिव्या
 सुकृतिसुलभा सम्प्राप्ता क्षणिकाथवा दीर्घेति प्रसङ्गत उल्लिख्यतेऽत्र ।
 प्राकृतिकसौन्दर्यदर्शनमनायासेन चित्तसमाधानस्य प्रधानं साधनं सदा
 समभूतस्य निसर्गत एव तदुत्कण्ठावतः । अत एतां दृष्टिमवष्टभ्यैव
 हिमवत्प्रोन्नतशिखरदेशेषु दुर्गमेष्वपि हृदयावर्जकेषु हठाष्टहृषु बहुवारमटितं
 तेन बालकवत् कुतूहलचेतसा । अस्तु । क्षणदायां घनघोरवृष्टिनिर्घोषस्य यो
 निरोधः सञ्जातः स न वृष्टेरत्यन्तनिरोधनिबन्धनः किन्तु जलवृष्टिस्थाने
 हिमवृष्टिसमारम्भनिमित्तक आसीत् । मृदुतरधवलकुसुमदलवृष्टिसदृशी हि
 निर्निनदा तुहिनवृष्टिः । तथा च घनतरनिरन्तरतुषारवर्षणं समग्रनिशि
 सञ्चलितमिति पदद्वयसेन महता तुषारेणाद्भुतदर्शनेन संच्छन्ना सर्वा सर्वसहा ।
 प्रभातेऽपि मिहिकावर्षस्तीव्ररंहसा प्रवर्तमानो दृष्टः । हन्त ! निरुपाधि-
 कोञ्चतमभावादधस्तादवतीर्णचेताः स च शरीररक्षणचिन्तायां प्रवृत्तः
 किङ्कर्तव्यतामूढः समभूत् । अत्र स्थित्वा किं करिष्यामि ? मरिष्यामि शैत्येन ।
 अथानेन महता हिमसमूहेनान्यस्मिंस्तीरे पुर्यां कथं गमिष्यामि ? इत्यादिचिन्ता
 घण्टार्धकालं व्याकुलयामास चित्तम् । नासीत्तत्र तस्यां कुट्यां ज्वलनं इन्धनं
 वा, न पर्याप्तं वस्त्रं, न खाद्यपेयं वा किञ्चिदथ न धातुपात्रं वा न समीपे कष्टान
 साधुर्वा साहाय्यकारी । हन्त ! काचन यष्टिरपि तत्र नासीत् यामवष्टभ्य

तद्वितततुहिनोपरि मन्दमन्दं चलितुं स शक्नुयात्। तथापि स्वामी ततः समुत्थाय एकल इतरपारे जनावासं प्राप्तुमना महता साहसेन सञ्जीयमानाभिनवहिमपटलेन सह सङ्ग्रामं कर्तुमारेभे। चलित्वा पतित्वाऽथ बलादुत्थाय पुनरपि चलित्वा, अध ऊर्ध्वं पुरतः पृष्ठतो वामतो दक्षिणतश्च सर्वतो हिममित्येवं क्लेशभूयिष्ठतया दीर्घेन कालेनादीर्घमयनमतिक्रम्य कृष्णकम्बलक्षेत्रावासमयमगमत्। तत्र च तत्सञ्चालकेन सह सम्प्राप्तसकलविधसाधनः क्लेशलेशमन्तरा सुखेन पञ्चषान् दिवसानवात्सीत्। एवं ज्येष्ठमासीयसङ्क्रान्तेरारभ्य निरन्तरतया रात्रिन्दिवं सम्प्रवृत्तेयं हिमवृष्टिर्यात्रिणामनेकविपत्तिप्रदा चतुर्थेऽह्नि यज्ञेन दानेनेश्वराराधनेन चावसितिं गमिता। तथा च स्वामी काले देशे च समतां गते पुनरपि निजविजनकुटीरवासाय सरितः परं पारमयासीत्। तथा च नितान्तब्रह्मचिन्तन-प्रधाना नित्यनिर्विच्छेदनिजानन्दानुभवसान्द्रा च पारमहंसी तपश्रया तस्य तत्राऽभङ्गुराप्रवर्तत। तत्र च परशुरामनामकः कथान वृद्धवया ब्रह्मचारी, तथा हृषीकेशे परिचितपूर्वो मास्टरसञ्ज्ञया विदितो मान्य आङ्गलविद्याकोविदश्च किञ्चिद्दूरे कन्दरे कुटीरे च निवसन्तावास्ताम्। तयोश्च मास्टरमहोदयो ग्रन्थानुचिन्तनप्रियस्तदा तदा तदासनमासाद्य खण्डनादिवेदान्तग्रन्थगतान् विशिष्टविषयान् सादरमालोचयंस्तथान्यानाङ्गलभाषाग्रन्थांशांश्च दार्शनिकांश्चार्चयन्नवर्तत खाद्यपेयादिभिश्च सुस्वादुभिः सभक्तिकमाराधयंश्च तत्सामग्री-सङ्ग्रहसम्पन्नः। अथ श्रीस्वामिरामतीर्थसाधकः प्रियविनम्रप्रकृतिरानन्दस्वामी चानन्तरमधस्तलादागत्य तत्रातिसन्निकृष्टकुट्यां वसितिं कुर्वन्नपि तस्मिन्निग्न-भावमगमत्। अयं स्वामी तु पश्चादुत्तरकाश्यामपि स्वामिकुटीरोपान्तकुटीरः स्वामी तत्र स्थिरवास्तव्यश्च तथा स्वामिनो नित्यसम्बन्धसौहार्दवांशाभावदिति चानुपेक्ष्यात्र वक्तव्यमुच्यते। किञ्च तत्सुहृत्स्वामी कृष्णाचार्यस्तस्मिन्ब्रह्मेऽपि हृषीकेशतस्तत्र समागतः कांश्चिद्विवसानुषित्वा ततः कैलासमभिप्रतिष्टासुस्तेन सस्नेहं विनिवारितोऽपि बदरीपुरीमजहात्। हन्त ! हन्त ! बहुमूल्यवदूर्णवसना-द्याकर्षकपदार्थपरिग्रहवन्तं तमन्यसाधुद्वयेन सहास्कन्दिनो जघ्नुस्तत्र सरण्यामिति

पष्टादाकर्ण्य कुब्जाम्रके स्वामिनः सौहार्दमेदुरं मनोऽतितरां विषसाद ।
 एवञ्च तत्र बदरीपुर्यां मासद्वयनिवासानन्तरं श्रावणसमारम्भात्पूर्वं ततो
 वसुधारामब्राजीत्स्वामी केनचिदपरेण नेपालीयसाधुना सहितस्तत्र शुश्रूष-
 कताङ्गतेनात्मानन्दसञ्ज्ञकेन । तत्र गत्वा च वसुधारालकनन्दयोरन्तरवर्तिनि
 कस्मिंश्चित्कन्दरे स उवास । अत्रं यत्किञ्चिदानीतं बदरीपुरीतस्तदात्मानन्दः
 प्रत्यहमपाक्षीत् । सन्निकृष्टगुहावासी श्यामलवर्णः कष्टान महात्माद्भुत-
 प्रकृतिरशिक्षितोऽपि तत्रोल्लासहेतुरासीत् कदाचित् । तथा निकटेऽन्यस्यां गुहायां
 निवसन्नजाविपालः कश्चन मानाग्रामभवोऽपि भक्तो दुग्धाद्युपहारेण स्वामिनं
 भजमान आसीत् । अहो नैकविधैः पीतरक्तसितासितादिवर्णैर्दिव्यप्रसूनैः
 कृशतरतृणगुल्मप्रभवैस्तत्समतलं वसुधारायाः सुन्दरमत्यावर्जकमशोभत तदानीं
 कर्किमासस्य कौमारदशायाम् । यद्यपि पुष्पाणां भिन्नभिन्नमभिधानं स नाज्ञास्त,
 तथापि तेषामलौकिकं मञ्जुलं रूपमतिमात्रं तस्य हृदयाह्लादकं तथा विश्व-
 सृङ्महिमोद्बोधकञ्चावर्तिष्ट ॥२२॥

अलकासमीपे

तीव्रवेगनिनदा सरितोऽथ प्रौढशुभ्रतुहिनोन्नतकूटाः ।
 तत्र दीर्घविपुला हिमधाराष्टालपन्ननिशमीशमहत्त्वम् ॥२३॥
 हैमभूमिकुसुमानि सुरम्याण्यल्पकाद्भुतविहङ्गपतङ्गाः ।
 निर्झरीमधुरनिस्वनधाराष्टालपन्नपि ततो महदुच्चैः ॥२४॥
 एवमीश्वरवरिष्ठविभूतिं तन्मुखेन च सदेश्वरतत्त्वम् ।
 बाह्यलोकनदशासु सुमेधास्तत्र सोऽनुभवति स्म नितान्तम् ॥२५॥
 तद्वदन्तरवलोकनकालेष्वीश्वरं परमसुन्दरमारात् ।
 नित्यचिदधनमखण्डसुखाब्धिं निष्प्रतीकमदधाद्बुद्धिं साक्षात् ॥२६॥
 यः स्वयं विदितवेद्यसतत्त्वः सोऽन्तरत्र बहिरप्यनुवेलम् ।
 उत्थितौ ह्यथ समाधिदशायां सर्वदैकमनुपश्यति तत्त्वम् ॥२७॥

श्रीबदरीशस्तोत्रम्

इत्थमहो ! तत्र पुराणप्रसिद्धाया अलकापुर्या अभ्याश एवानन्दतुन्दिलान-
विस्मरणीयान् कतिपयदिवसानतियाप्य पुनरपि ततः प्रत्यावृत्य बदर्या पूर्वकुट्यामेव
स्वामी व्यराजिष्ट। तदनन्तरं तत्र शतश्लोकैः श्रीबदरीपतेः स्तवनं कार्यमिति
मनीषा समुन्मिषिता सद्य एकस्मिन् दिने। तथा च प्रत्यहं श्लोकमथ श्लोकौ
श्लोकान् वाऽधिकतया सायम्भ्रमणवेलायामरीरचदसौ मनसा निष्प्रयासम्।
गौडपादशिलावधि यद्वा व्यासगुहावधि भ्रमणमपराह्णे कुर्वाणः स कदाचित्स-
ममृदुलवर्तुलशिलायां तस्यां स्थित्वा वा पद्यानि निर्ममौ। अथ तथारचितानि
पद्यानि श्रीसौम्यकाशीशस्तोत्रवन्निजकुट्यामेवावस्थाय प्रतिदिनमपाठी-
च्छ्रीबदरीनाथमन्दिरे दर्शकजनकलकलमुखरिते समीचीनैकान्तस्थानवैधुर्यात्।
एवं क्रमशो वेदान्तासारसर्वस्वायिता अध्यारोपापवादसाधनफलप्रतिपाद्य-
प्रतिपादकाः पञ्चविंशतिपद्यपरिमिताः स्तवकाष्टत्वारः सम्पदिरे। तत्र सोऽयं
प्राथमिकः श्लोक आसीत्।

अधित्यकायां नरनारगिर्योन्तर्भवायां भवशाखिबीजम्।

जेजीयते कष्टिदभौमतेजः पुञ्जोदयः श्रीबदरीशसंज्ञः॥ इति

तथा च श्रीवेदव्यासशङ्कराचार्यप्रभृतीनां श्रीवेदान्तसूत्रतद्भाष्यादि-
लोकोत्तरमहाप्रामाणिकग्रन्थनिर्माणस्थानत्वेन सुविदिते श्रीबदरिकाश्रमे
शतश्लोकात्मकस्यैतस्य श्रीबदरीशस्तोत्रस्य रचना क्षुद्रतरापि संवृत्तेति तस्य
मनसि महती सन्तुष्टिः समजनि, किञ्चिदिव निजमहाभाग्याभिमानष्ट। अथ
चैतां स्तुतिप्रणयनकथां जनमुखादुपश्रुत्य तत्रवास्तव्याः श्रीपुरुषोत्तमशास्त्रिप्रमुखाः
पण्डिताः स्वामिनमभिनन्द्य स्वामिनः सकाशादथ झटिति गृहीत्वा सश्रद्धं
ग्रन्थमन्ववीवचन् सर्वे। एवमेतत्स्तोत्रानुवाचनानन्तरं श्रीशास्त्रिसहकृतः श्रीमान्
रावलमहोदयोऽतिप्रसन्नहृदयो भूत्वेत्थमादरेणावेदयत्स्वामिनं श्रीबदरीशभक्तानां
तथा वेदान्तरसिकानामपि स्तोत्रमिदमुत्कृष्टमतीवोपकारकं स्यात्। अतो
बदरीनाथमन्दिरत एव मन्दिरस्य धनव्ययेनेन ग्रन्थमचिरेण प्रकाशयिष्यामो

वयम् । तदर्थं भवदनुमतिमात्रमपेक्षितमिति । स्वामी च तच्छ्रुत्वा सहर्षमोमित्यनुज्ञां प्रददौ तत्क्षिप्रप्रकाशनाय । तथा च लोकानामुपकारकाम्ययाऽनन्तरसंवत्सर एव श्रीवासुदेवनम्पूतिरिर्मुम्बापुराद्वेङ्कटेश्वरमुद्रालये मुद्रापयित्वा हिन्दीवागनुवाद-संयुतं तत् पुस्तिकारूपेण प्राचीकशत् । वेदान्तविद्याविदुषामथ सगुणभक्तानाञ्च निवासकेन्द्रेषु हृषीकेशादिक्षेत्रेषु, तथा साहित्यविद्यावल्लभासु केरलादिकक्षितिषु च तत्स्तोत्रं सबहुमानमुपश्लोकितमिति महांष्टारितार्थहेतुरभूदयं तस्य । किञ्च केरलदेशीयः सुप्रतिष्ठितः पण्डितवरस्तपोवृद्धश्च श्रीगोपालनायकोऽनेक-वेदान्तग्रन्थानां भाषाव्याख्यानकृदध्यात्मविद्यानिष्ठस्यापि स्तवस्य कैरलीव्याख्यानं विलिख्याधुना प्राकाश्यं निनाय जिज्ञासुजनकल्याणाय ।

स्वामिभक्ताः

अपि च विदूरदेशीया यात्रिणो गृहस्थाः साधवष्टा केचिदस्फारसङ्घाकास्तस्मिन् पारे तदा तदा स्वामिसन्दर्शनार्थमगच्छन् । तथा चाल्पःकालस्तस्य तैरपि सार्धं सत्सङ्गवार्तादिना व्यतिगतोऽभूत् । अन्ये च तत्र वास्तव्याः केचन ब्राह्मणा अथ श्रीरामलालसाहाय्यः पर्वतीयो डाक्टर्महोदयस्तथाऽधस्तनदेशेभ्य आगत्य तत्र तदा निवसन्तः केचन साधुमहात्मानष्टा सत्सङ्गिषु मुख्या अवर्तन्त, तथा च ते तं भक्तिभावेन यथाकालं यथावद्भजमानाष्टासन् । यद्यपि रावलमहोदयोऽपि भिक्षादिप्रबन्धं स्वयं कर्तुकाम आसीत् तथापि कृष्णकम्बलक्षेत्र-रसवत्यामेवावस्थायैकत्रैकवारं स्वामी नियमतो भोजनमकार्षीत्प्रतिदिनं तत्र । अथ क्षेत्रकर्मचारिणः सर्वे नियतकाले यदा क्षेत्रकार्याणि समापय्य ततो निष्क्रान्ताः तदा डाक्टरमहाशयो भक्तवरः स्वामिने भिक्षां स्वभृत्यद्वारा स्वामिकुटीरं प्रापितवान् महत्या श्रद्धया प्रत्यहं दशवादनावसरे । तत्तादृशभक्तिमान् स मान्यवरोऽद्यापि यत्र कुत्रापि स्थित्वा स्वामिनं स्मरति नूतनयति च स्वकीयां चिरप्ररूढां साधुभक्तिं तदा तदा पलाशोपहारादीनां प्रेषणेन ।।२८।।

स्वामी न लोकपराङ्मुखः

नारायणाख्यगिरिशृङ्गमसौ रुरोह श्रीराघवार्यवरतद्वटुभिः समेतः ।

पुण्यं पवित्रसुभगाद्भुतदृश्यमेतैर्मर्त्यैर्दुरापमृषिभिष्टा चिरोपजुष्टम् ।।२९।।

अहो केलिविनोदप्रयोजनायाथ शब्दप्रामाण्येन पुण्यलाभप्रयोजनाय च समग्रं दिनं पर्वतोपरि विहारेण व्ययीकृत्य हिमशिखरीयसुरम्यसुमनोगुच्छपाणयः सन्तो बहुविलम्बेन निशायामीयुरखिलास्ते पुरीम् । एवमृषिगङ्गायाः श्रीनीलकण्ठशिखरादुन्नतादुन्नतानुभावादवतरन्त्यास्तीरेणापि मनोहरेणोपरि किञ्चिद्दूरमकारि तेनैकलेनेतरसहकृतेन वा भ्रमणमसकृत्तत्र वर्षर्तुवेलायां हृदयोलासहेतुः । ततश्च पुरीतः किञ्चिदुत्तरस्यां दिशि प्रतिवर्षं महता समारोहेण निर्वर्त्यमानं मातामूर्तिमहोत्सवमपि सश्रद्धं सकुतूहलमवलोक्याश्विने मासि नवीनहिमपातेन पर्वतपार्श्वानां धवलमगतिमपरोक्षयन् स परिसमापित-श्रीबदरिकाश्रमतपठ्यार्योद्योगसाहसः श्रीबदरीपतिमनतिशयप्रेमास्पदं प्रणम्य मनसि निधाय च ततोऽधस्तादवततार शुभे दिने । विष्णुप्रयागस्य महद्गाम्भीर्यं सर्वदा तस्य विस्मयाधायकमासीत्तत्र । ज्योतिर्मठेऽपि भगवतो नृसिंहादिदेवतविशेषान् सभक्तिकमुपसिषेवे । अथ श्रीराघवाचार्यः कार्यान्तरगौरवात् क्षिप्रमग्रे गत इत्यन्यदण्डिस्वामिद्वययुतः स्वामी मन्दमन्दं मार्गमत्यललङ्घत् । बहुवारयात्रया नन्दकर्णरुद्रदेवप्रयागादिस्थानेषु केचित् स्निग्धतां भक्ताञ्च प्राप्ता आसन्निति तत्र तत्र सत्कारग्रहणेन विशेषतो विश्रमेण च सानन्दमदूरत्रिंशैर्दिव-सैर्हृषीकेशमनुप्रापत्स्वामी कार्तिकारम्भे । तत्र च यथापूर्वं निजतृणोटजे निजनियततपठ्यार्योपलक्षितः कालोऽतिचलितुं प्रवृत्तस्तस्य । तथा च गच्छता गणरात्रेण सत्सङ्गिनः श्रद्धालवो भक्ताष्टा प्रतिवत्सरं तत्र सङ्ख्ययाऽधिकतां गता इति तेषु केचित् कुब्जाप्रकाटहिरपि पञ्चाम्बुगुर्जरादिप्रान्तेषु कदाचिदेक-द्विमासनिवासेन तथा तत्र ब्रह्मविद्योपदेशेन च भवितव्यमिति तं प्रार्थयामासुः सर्वदा दर्शनावसरेषु साग्रहं प्रेरयामासुष्टा बहुभिः प्रलोभनैः । तथा केरलीयाष्टा केचित्सुशिक्षिताः साधवः स्वामिनमसकृदनुरुधुः एतद्देशापेक्षयाधिकतरं निजदेशेषु केरलेषु लोककल्याणकारके कर्मणि प्रवर्तितुं प्रभवेयुः स्वामिनस्तद्देशीयानां देशभाषायाष्टा परिचयाधिक्येन । कुतो न गच्छन्ति केरलाञ्श्रीमन्तः ? कुतो

नानुगृह्णन्ति केरलीयानित्यादिभिर्बहुभिः स्वजन्मक्षितिसंस्मारकैः स्निग्ध-
वचनप्रकारैः। तथापि स्वामी हृषीकेशतोऽधस्तादेशेषु सञ्चरितुं; तथा तत्र
तत्रोपदेशादिना ब्रह्मविद्यां प्रचारयितुं वान्यत्किमपि लोकसङ्ग्राहकं कर्म कर्तुं
वा नैच्छत्। धृतगौरिकाम्बरः सन् यदा हृषीकेशमागतस्तदाप्रभृति ततोऽधो
गत्वा कुत्रापि न न्यवात्सीत्स्वामी देशेषु। उपर्युपरि सुन्दरेष्वेकान्तशान्तेषु
हिमवत्स्थानेषु तस्य चित्तमरस्त सततं, न तु कलकलारवमुखरितेषु नगरान्तरालेषु।
अयं खलु गुणो दोषो वेति व्याख्यायतां व्याख्यानकोविदैः स्वस्व-
रुचिविचारभेदमनुसृत्य। तस्य चित्तं तु स्वरुचिमेवानुससार न पररुचिम्। अथ
स ब्रह्मविद्यानिदेशादिना हन्त! लोकोपकारकरणपराङ्मुख आसीदिति न
शङ्कितव्यम्। यत्र तिष्ठति, अर्थाद्यत्र विविक्तहिमालयस्थाने निवसति, तत्रैव
स्थित्वा यावदधिकारं लोकानुपदेष्टुं, लोकान्कल्याणमार्गेषु प्रवर्तयितुञ्च
प्रभवेत्साधुरित्यासीत्तस्य महान्विश्रम्भः। स तथैवाचचार च। अहो
पुनर्देवगुणसम्पन्मयं साधुजीवनमेव यत्र कुत्र वा स विराजतां श्रेयःकामुकानां
श्रद्धधानानां नित्यनिरन्तरोपदेशरूपं सदा पुरत आभाति। इतोऽन्या का नाम
श्रुतिसूत्रव्याख्यानवैखरी किमर्था वा? किञ्चाधुनातने काले प्रधानसर्वसाधुजन-
साधारणं विपुलमठमन्दिरादिनिर्माणमपि यदि सोऽकामयिष्यत, तर्हि तदनायासेन
तस्य साधितमभविष्यष्टहुजनश्रद्धास्नेहसम्पत्तिमतः। तथापि तद्विषये लघुतराऽपि
कामना तदानीं नोदिता, तदनन्तरमपि नोदिता, तथेदानीमपि नोदेतीत्यहो
महानयं तदीयसुकृतपरिपाकोदयः। यथैकासनावकाशे तृणोटजे पूर्वं तेन निवासः
तत्सहचारिणः संहननमाविवेश सहसा तद्ग्रामीणेष्टदेवता महता प्रक्षोभेण।
तथा च विषमदारुणेऽपि तत्स्थाने तदवसरे साङ्गहासमुञ्चण्डमुद्धताभिनयेन
नरीनृत्यमानस्तानादिदेश मा भैष्ट; सर्वं साधु सम्पादयिष्यामि इति।
प्रसूनादिवितरणपुरःसरमित्येतदपि वृत्तमिहास्ति विशेषतो वक्तव्यम्। अहो कृतः
तथाऽद्यापि तादृशमृत्पाषाणकुटीरे निवासः क्रियते। तेनैव सन्तुष्यति तच्चेतः।
अधिकारिणां पुनर्निष्कामपरिचर्याकृते मठादिनिर्माणारम्भो न निषिद्धस्तथापि

तादृक्षे व्यवहारप्रपञ्चे तस्य रुचिर्नासीन्मनागपि सामर्थ्यं वा । आस्तामेतत् ।
अग्रे गमिष्यामः ॥३०॥

साधुजीवनफलम्

अथ च यथानियममुष्णकाले हिमालयोपर्येव नान्यत्र कुत्रचित् स गन्तुमुद्युक्तोऽभूत् ।
श्रीगङ्गोत्तरीधाम्नि चातुर्मास्यमतिवाहयितुञ्चाकारि सङ्कल्पः क्षिप्रं मेषोपक्रमे
हृषीकेशतः प्रस्थातुमपि । सन्न्यासाश्रमिणामकृत्रिमाणां तु निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यं
मूलद्रविणमिति सर्वसम्प्रतिपन्नोऽयमंशः । ते हि सर्वथा नूनमपराधीनाः
सदागतिवदनिरुद्धस्वच्छन्दगतयो गृहमेधिवद्दुःखशोकभयचिन्ताशून्याः प्रसिद्धाः ।
तथा हि,

किं तदस्ति यदहो निरवद्यं बन्धकृद्भवति वस्तु सुसाधोः ।

आत्मसङ्गि च ममत्वकुबुद्ध्या बध्यते नरपशुर्यदपाशम् ॥३१॥

संसृतेः सततसङ्कटमोक्षः साधुजीवितफलं ह्यत उक्तम् ।

भूतभाविबहुचिन्तनजन्यं विक्लवत्वमपि नास्ति यतीनाम् ॥३२॥

कामिनीकनकबन्धुसुतादिः सर्वपुङ्गतिनिरोधकरञ्जुः ।

याहि सा च न सिनोति तुरीये भ्राजमानमिह साधुवरेण्यम् ॥३३॥

देहदैहिकपदार्थनिषक्तस्तत्प्रयुक्तशतभीतियुतोऽन्यः ।

व्याकुलव्यथितनष्टमनाः सञ्जीवतीव न तथोत्तमसाधुः ॥३४॥

बाढमेवमपि गेहनिषण्णोऽप्यात्मविद्वद्विवेकविरक्तः ।

शान्तिदान्तिधृतिमान् गतसङ्गो नित्यमुक्तिपदभाक्सुलभष्टोत् ॥३५॥

अस्तु नेति गृहिणो न निषेधो ज्ञानवैभवमथात्मनि निष्ठा ।

दुःखभीतिवियुताकृतशान्तिस्तस्य चालघु भवेदिव भिक्षोः ॥३६॥

स्वेच्छया विहगवद्गतिराशामण्डले कचन निष्प्रतिबन्धम् ।

हृत्प्रचारपरिधेष्टा तनुत्वं न्यासिमात्रसुलभाऽन्यविवर्जम् ॥३७॥

नवमोल्लासः

निवासः केवलं तपः

अथ वैशाख (मेष) मासारम्भे स्वामी नरेन्द्रनगरसरण्या सुपरिचितया सौम्यकाशीमभिप्रतस्थेऽन्येनानुयायिना केनचित्स्वामिविवेकानन्दनामकेन केरलीयसाधुना सहितः। तत्र गत्वा च पूर्वसम्बद्धे कैलासाश्रमस्थान एव सार्धमासं निवासमकार्षीत्। तत्रापि साधुमहात्मनाङ्कृते वेदान्तपाठः प्रचालित आसीत्। स्वामी परमानन्दो युवा वङ्गदेशीयोऽपि तत्रोपनिषद्भाष्यपाठं सश्रद्धं श्रोतुमुपचक्रमेऽन्यैः शुश्रूषुभिः सह। यथा हृषीकेशे तथोत्तरकाश्यां गङ्गोत्तर्यामपि वेदान्तग्रन्थपाठः सर्वदा प्रायशः पूर्वाह्नकाले प्रवर्तित आसीत् स्वामिना स्वामिनां महात्मनां जिज्ञासानिवृत्तये। प्रस्थानत्रयस्यैव सत्र्यासिलोकानामत्यन्तोपयुक्तस्य प्रियतरस्य व्याख्यानं सटीकभाष्यसहितस्य प्रधानतया श्रावितं सर्वदा सर्वत्र; इतरग्रन्थानां पुनरतिविरलतयैव। अथ च ज्येष्ठमासमध्ये स्वामिपरमानन्दविवेकानन्दानुगतः स्वामी सौम्यकाशीतः श्रीगङ्गोत्तरीमयाञ्चक्रे। गङ्गोत्तर्याञ्च श्रीगङ्गामन्दिरतः पुरस्तात् किञ्चिद्दूरे द्विश्रेणीकायां विशालगुहायां कस्याञ्चिन्निवासं कर्तुमारेभे। स्वामी परमानन्दस्तु निरन्तरोद्यमशील आलस्यगन्धेनाप्यसंस्पृष्टो व्यवहारनिपुणष्टासीच्छ्रद्धावांष्टेति कठिनतरभूमिनिवासजनितं क्लेशं प्रभूतमन्तरेणैव तत्र दिवसान्निर्विक्षेपान् शान्तिमयानध्यात्मचिन्तनप्रधानानतिवाहयितुं क्षमोऽभूत् स इति विशेषतो वक्तव्यं विद्यते। तत्रापि तीर्थयात्रिणः साधुसन्दर्शनार्थिनः साधूनन्वेषन्त

इत्यत्यन्तविविक्तता न दृष्टा। तथापि श्रेष्ठतमं महदाध्यात्मिकभावोद्दीपकं तत्रत्यं वातावरणमुत्तमं दिव्यं मनसि महतीमतुलं शान्तिं समाधिधाराञ्चाजीजनदिति नास्त्यत्युक्तिलेशः। सुरस्रवन्त्या अतिमात्रशीतले हिमाम्भसि दैनन्दिनोऽवगाह्य केवलस्तत्र महातपस्यारूप इव प्रतीयते स्म। श्रीगङ्गोत्तरीबदरिकाश्रमादिहिम-
वन्मस्तकीयपुण्यक्षेत्रेषु निवासः केवलं तप इत्यस्य वाक्यस्याक्षरशः सत्यतां स साक्षादन्वभूत्। अत्रादिविषयिका सेवा तु कृष्णकम्बलक्षेत्रत आवश्यकी सर्वा सम्प्राप्ता। दीर्घपीनप्रोन्नतोभयपर्वतपङ्क्तयोरभ्यन्तरे सङ्कीर्णं विष्णुपदीतटे विराजमानं गङ्गोत्तरधाम श्रीबदरीशधामवद्विशालं समभूतलकारं नासीदिति सायम्भ्रमणादिविनोदोऽपि तत्र न स्वतन्त्रानायासरीत्या किन्तु सङ्कुचितसायासप्रक्रियया सम्भवत्तस्य। बदरीनाथे मानाग्रामो ब्राह्मणीग्राम इति ग्रामद्वयमदृश्यत। तथा त्रिपथगोत्तरे न कोऽपि धनसंवसथो दृष्टः। षट्कोशविप्रकृष्टादधस्तनग्रामादत्रागत्य तात्कालिकतया निवसन्तो ब्राह्मणाः श्रीभागीरथीमन्दिरसम्बद्धं पूजनादि कृत्यजातं सर्वमनुतिष्ठन्ति। ते च हन्त शास्त्रादिशिक्षारहिता अपि संस्कारमात्रतः सनातनधर्ममर्यादासु क्षुद्रास्वपि निष्ठिताः साधुमहात्मसु विशेषतः श्रद्धावन्तष्टा निर्वर्णिताः। अहो बतैवमतीतेषु तत्राहःसु बहुषु श्रावणे मासि दुरदृष्टयोगत आगतेन गङ्गाया महता सलिलापूरेण सम्प्लावितानि तटसंस्पर्शीनि सर्वाणि वेश्मानीति गङ्गोत्तरी हन्तैकद्विमुहूर्तमात्रेणा तिशोचनीयां नष्टभ्रष्टदशां प्रापत्। स्वामिनो गुहापि गङ्गाकूलवर्तिनी तेनाम्भः प्रवाहेणाह्वाय विध्वंसितेति तत्र जनसम्बन्धशून्यानुकूलस्थानाभावहेतुना नीचैर्धरालीग्रामे गत्वा न्यवात्सीदेकान्ततरे कस्मिंश्चित् कुटीरे स साधुद्वयसमेतः। तत्रापि ग्रामीणा जना अशिक्षिता अपि साधुभक्ता आसन्। माधुकरभिक्षा ग्रामादग्राहि साधुभ्यामुभाभ्याम्। तत्रापि सार्धमासं तपष्टर्याञ्चरित्वा निरुपद्रवमथ ततः पुनरपि गङ्गोत्तरमियाय श्रीगोमुखीयात्रां विधित्सुः। तदानीं तु गङ्गोत्तर्या गौरीकुण्डगुहायां कतिचन वासरान् विरेजे स्वामी। गङ्गामन्दिरात् पूजकद्विजाः सश्रद्धं भिक्षादिकं प्रददुः। तथा चाश्विनसङ्क्रमानन्तरमसौ परमानन्देन

बदरीनाथपरिचितपूर्वेणात्मानन्देन च सह गोमुखीमब्राजीत्। अहो! यन्तदुर्घट-
विकटविषमा सरणिरासीदित्यतिसङ्क्षेपः क्रियतेऽत्र मार्गविवरणस्य। का नाम
सरणिस्तत्र? गङ्गोत्तर्या ऊर्ध्वं न काचन सरणिर्नवा पदाघातचिह्नमपि
कस्यचित्तदात्वे दृष्टम्। प्रस्तरप्रायेण गङ्गातटेनाथ पर्वततटेन च भयानकेन
तथा घनतरविपिनाभ्यन्तरेण च मन्दमन्दं पदं विन्यस्यातिक्रम्य च तत्र तत्रानेका
उग्ररंहसः सलिलधारा उपर्युपरि सोऽचलत्। एवमतिसाहसेन सायंसमया-
वधि चलित्वा भूर्जादिविटपिनिबिडिते वने विटपिमूले ज्वलनं प्रज्वाल्य
तदन्तिकेऽतिशीतलां तां निशीथिनीमतिवाहयितुं ते प्रवृत्ताः। इदानीं तु मध्ये
मार्गपथिकानां विश्रमार्थायैकं निकेतनं निर्मापितं वर्तते केनचिच्छ्रेष्ठिना; तथापि
तदानीं न तादृशं निवासस्थानं किमपि सरण्यां प्राप्तमासीत्। शरदृतुसमरम्भे
तदा यद्यपि शैशिर्यदुःखमधिकतरमनुभूतं तथापि गगनतलस्य नितान्तनैर्मल्यात्
प्राकृतिकदृश्यसौन्दर्यसुषमायाः स्फुटदर्शनानन्दोऽपि तेन प्रभूतमन्वभावि तत्र।
कुच्छ्रेणास्तोकेन रात्रिं वीतिहोत्रप्रचरणेऽतिवाह्याग्रतो हिमदेशमात्रजीविभिः
कुसुमवद्भिर्बहुदिव्यविचित्रतृणलतागुल्मैरथ मृदुत्वगादितरुभिश्चाशोभितं
विशालमतिमञ्जुलं भूर्जवासाख्यं भूमितलमप्यतिलङ्घ्य पुरतः पुष्पवासनामकमसौ
समतलमनुप्राविशत्। शरद्वासरस्य प्रातरहोधवलहिमकूटपरिवेष्टितस्य
दिव्यदिव्यस्य तत्प्रालेयगिरिप्रान्तस्योल्बणतरं कान्तिवैभवमालोक्यालोक्य
लोचनाभ्यामाह्लादेन तञ्चेतो ननर्त बाढम्। अहो! चित्रमस्मिंल्लोकेऽथ
कस्मिंष्टिदन्यस्मिंल्लोके वा तिष्ठाम्यहमिति तन्मनोऽतितरामशङ्किष्ट। अथ च
महतीमुत्तमां कल्पनाशून्यां दशामद्वैतानन्दरूपिणीमाटीकिष्ट तत्क्षणमप्रयत्नेन
स्वरसत एवेति किमु वक्तव्यम्? ॥१॥

पुण्ड्रक्षितिः

जद्भुजोत्तरमहाहिमधारेत्याख्यया घनविशालसुदीर्घा।
शोभते स्म पुरतो हिमपङ्क्तिर्दिव्यसौभगचमत्कृतिरूपा ॥२॥
पार्श्वयो रजतशोभनशृङ्गैर्योभयोरतनुवेष्टितदेहा।

भीष्ममातृजननी खलु साक्षाद्याहि पुण्यभुवनोत्तरपूता ॥३॥
 कान्तिसन्ततिरहो स्वयमेतत्तौहिनाद्भुतधराशकलस्य ।
 मञ्जयेद्भूदपि मोदसमुद्रपाशवीयमतदर्हमगाधे ॥४॥
 किं पुनः सहृदयस्य हृदेतद्विव्यदृश्यमभिवीक्ष्य समन्तात् ।
 भावमेदुरममन्दमभिज्ञं मञ्जति स्वयमिति प्रतिबोध्यम् ॥५॥
 शम्भुशैल इव केचिदशुभ्रा हैमशुभ्रशिखरा अथ केचित् ।
 मेरुशैल इव शुष्मसदृक्षं पिङ्गलद्युतय इत्थमनेके ॥६॥
 अन्तरिक्षसृतिरोधनशूराः प्रोन्नताः क्षितिधराः सुगभीराः ।
 अद्रिराज इति कीर्तिममुष्य ख्यापयन्त्यतुलवैभववन्तः ॥७॥
 तत्र च प्रथमतोऽयमकार्षीत् सूर्यकुण्डसलिले ह्यवगाहम् ।
 नीलनिर्मलसुवृत्तसुरम्ये क्षुल्लके समविशालतलस्थे ॥८॥
 सूर्यकुण्डमिति सुन्दरकुण्डं किञ्चनाल्पतनु तत्र विरेजे ।
 किन्तु गङ्गाजलपूरविशीर्णं दृश्यतेऽद्य न गतं स्थलभावम् ॥९॥
 गोमुखं तुहिनसङ्घसुदीर्घप्रौढकन्दरमुखं मुखतोऽग्रे ।
 लोकितां निखिललोक्यभिवन्द्यं तेन हृष्टमनसोरुगभीरम् ॥१०॥
 तद्वरीनिकटदेशमयासीत्साहसेन महताश्मविकीर्णम् ।
 खण्डकैरिभनिभैष्ट हिमान्याः प्रस्खलद्भिरुपचायितशोभम् ॥११॥
 आचचार च हिमाम्बुनि शुद्धश्रद्धया विनयविस्मयहर्षैः ।
 आप्लवं स विधिवद्वरतीर्थे पुण्यपूगपरिपाकिविधेयम् ॥१२॥
 पूजनञ्च भजनं भवपत्न्याः सादरं सुमनसा निरवर्ति ।
 गण्डशैलविपुलासनसंस्थः स्तोककालमथ विश्वजनन्याः ॥१३॥

गङ्गोत्तरमुखे

श्रीगोमुखीयात्रागङ्गोत्तरीक्षेत्रमाहात्म्याभिधयोर्ग्रन्थयोः प्रकृतगोमुखीगङ्गोत्तरी-
 प्रान्तस्योत्तराखण्डोत्तरदिगतस्य पुण्डक्षितेरपेक्षितमीषद्विवरणं कृतमस्माभिरिति
 नात्र तदतिवर्णनव्यवसायायासेन किञ्चित्प्रयोजनमिति तत उदासीनाः

प्रस्तुतकथामनुसरामः। अथ च द्वादशवादनकाले श्रीगोमुखतः सप्रणामं समुत्थाय मन्दमन्दं प्रतिनिर्वर्तितुमारेभे स्वामी। तुषारपतनभीत्या विरामं विनैव यावद्रजनीमुखमध्मलित्वा भुक्तकिञ्चित्पर्युषितान्नमात्रास्ते त्रयोऽप्यत्यन्तं परिश्रान्ताः कस्याञ्चित्पाषाणगुहायामासनमवस्थापयामासुः। अपक्वमन्नं किञ्चिदवशिष्टं गोधूमपिष्टं विपच्य तेन क्षुधाराक्षसीमाराध्य च तत्र सुखं विश्रामं शुष्कपर्णरचितसुचारुकोमलशय्यायां शचीपतेर्देवराजस्यापि दुर्लभायाम्। विभावर्यामभ्रमालासम्भ्रमणमथ तुहिनवृष्टिः पर्वतनिनम्बावधि सञ्जाता। अथ प्रगे शैत्यवेगमविगणयन्तस्ते ततः समुत्थायानतिविप्रकृष्टां गङ्गोत्तरस्थिरां नववादनतः प्रागेवायाञ्चक्रिरे। अहो! श्रीगङ्गोत्तरी गोमुखप्रान्तस्य शुद्धसत्त्वमूर्तेरतिमात्रैकान्तकान्तस्याध्यात्मिकी शान्तिरथ लौकिकसङ्कल्पतिरस्करणकौशलं च साक्षादनुभूतं तेन तस्य मनसि महान्तं स्वकीयमलौकिकमतुलं प्रभावमभावयत्प्रेमोद्रेकञ्च स्वस्मिन् दृढमूलमचञ्चलम्। तथा च गङ्गोत्तरगोमुखे प्रतिहायनमनुपेक्षमुपसेवनीय इति निर्णीतं निर्भरमन्तरङ्गे तेन तत्तत्पस्याजीवनानतिशयानन्दानुभवानुरक्तेन! व्यवहारप्रधानजीवितारम्भे तस्य नासीदभिरुचिरणुतराऽपि। तर्हि पुनरुपरतिप्रधानस्य जीवितस्यैतस्मात्स्थानाद्योग्यतरमन्यत्किमस्ति स्थानमस्मिन् भारते वर्षे। अखिलजगज्जनन्या विशेषतो हैन्दवजनानां जनन्याः पतितपावन्याः श्रीजहनुजाया ऋषिमुनिजुष्टे तटे तत्र कुत्रचिन्निजजीवनं यापयितुं यद्यभिलष्यते निखिलैः साधुभिस्तर्हि तादृशी लोकोत्तरमहिमशालिनी यतः पुण्यपूतोन्नतहिमवन्मूर्धदेशान्निःसरति साक्षादमरसरित्त्र तपोऽनुष्ठानजीवनमहो महतः प्राकृतसुकृतस्य फलं को वा प्रापञ्चिकव्यवहारविमुखस्तत्त्वविद्याप्रशमोन्मुखो नाभिकाङ्क्षति प्राज्ञो यतिः। ततश्चाविलम्बितमेव स्वामी गङ्गोत्तरीत उत्तरकाशीं तत्र चैकमासमारभ्य पुनस्ततोऽपि हृषीकेशक्षेत्रमयते स्म शिशिरमास निवासाय॥१४॥

आत्मकथा न महत्वख्यापनाय

एवं य उष्णकालीनो जह्नुजोत्तरीनिवास १९३२ तमे क्रिस्ताब्दे समारब्धः

स इदानीमपि श्रीभागीरथ्या असीमकरुणया सुमङ्गलमुत्तरोत्तरोन्मेषोपचयेन प्रचलतीति सङ्क्षेपत आचक्ष्महे। ततःप्रभृति कतिचन मासान् हृषीकेशेऽथ कतिचन सौम्यकाश्यामथ त्रिचतुरान् गङ्गोत्तर्यामित्यनया परिपाट्या स्थानत्रये वत्सरमेकं नयतीत्येषा प्रक्रिया स्वामिनो नियमेन प्रावर्तत। साग्रहे बहुजनानुरोधेऽपि नापरत्र कुत्रचित्सोऽब्राजीत् व्रजति वा। त्रिषु केवलमेतेषु पुण्यक्षेत्रेष्वेवं स्वकीयां तपष्टार्यामाचरतस्तस्य तत्र स्निग्धाः सत्सङ्गिनो भक्ताष्टा जनाः क्रमेणावर्द्धन्त सङ्घचया। तथा च पण्डिताः पामरा, धनिनो निर्धना अथ राजानः प्रजाष्टा स्वदेशीया विदेशीया नवीनशिक्षाविचक्षणाः पुराण-शिक्षादीक्षिताष्टा योषाः पुरुषा इत्येतादृशा विविधश्रेणीका जना विशिष्य कुब्जाम्रके तद्दर्शनोपदेशश्रवणाद्यभिकाङ्क्षया वर्षे वर्षेऽतिरिक्ता विविक्तायां तद्वसतौ समुदिता आसन्। ईश्वरीयभक्तिज्ञानसदाचारणाद्युपदेशोक्तिभिर्नृथाधिकारं तान्समस्तान्समतोषयच्च सः। अहो बत तत्र विभववन्तो बहवस्तस्मिन्नावद्भा-
कश्चद्वाभक्तिसम्मानभावाः सर्वदा विविधप्रकारेण विविधराजसपदार्थपुरस्कारेणापि तं त्रिविधकरणैर्जुषमाणा दृष्टास्तदीयं त्यागं वैराग्यमपरिग्रहञ्चाप्यजस्रमवहेलयन्त इव। अहो! एतादृशमेतत्कालीनं लोकसम्बद्धं वृत्तमत्र यद्यन्वाख्यायते किञ्चित्सङ्क्षेपतोऽपि तदात्मसत्कारमानपूजावर्णनमात्रमितीमं भावं केषाञ्चि-
दापादयेत्पाठकानां मनसीत्यतः केनचिदपरेणैव तत्सर्वं सम्यग्विवरीतुमुचितं नास्माभिरतिसङ्कुचञ्चितैरिति तत उपरम्यते साकल्यतः। नेयमात्मकथा-
त्मसम्मानचरितमुपवर्णयितुमथात्मनो महत्त्वमिह ख्यापयितुं वा समारम्भि। किन्तु यानि यानि चरितान्याचरितान्यनेनैतत्कथानायकेन, तेषां तेषां प्रधानानामत्र केवलसङ्ग्रथनार्थमारब्धा तत्सम्बद्धतत्तदुपयुक्तविषयनिरूपणेन सह। अत इतः परस्य चरित्रस्य पूर्वापेक्षया सङ्क्षेपोऽत्यधिकोऽनाशास्यः कृत इति यदीदमास्माकीनमागस्तर्हि तत्क्षन्तुमर्हन्ति महान्तः। किञ्च यानि वृत्तान्यत्र सङ्गृहीतानि स्वामिनः, तान्यखिलानि गुणरूपाणि स्तोतव्यानीत्यपि साधयितुं वयमत्र न प्रवर्तामहे। तेषां गुणरूपत्वं स्तोतव्यत्वं वा दोषरूपत्वं निन्दितव्यत्वं

वा सुधियः पाठका एव निष्ठिन्वन्तु। स्वस्वविचारानुसारेण तथा कर्तुं ते सर्वथा स्वतन्त्रा अधिकारिणः। कस्यचिदाचरितस्य शोभनत्वमशोभनत्वं वा न नियतं दृश्यते लोके। संस्कारभेदेन पुरुषाणामथ ज्ञानभेदेनोहापोहसामर्थ्यभेदेन च सदा व्यभिचरितमवलोक्यते। सत्र्यासग्रहणमपि शोभनमिति न सर्वेषामभिमतम्। केचित्तदतितरामभिष्टुवन्ति। अपरे च तदतिमात्रं कुत्सयन्ते। तर्हि तदनुबद्धानामन्येषामाचरणानामशेषैः शोभनं शोभनमित्युपश्लोकनीयत्वकथा कथम्? श्लाघनं निन्दनं वा भवतु, न तत्र मनाक्समाग्रहः। वृत्तानि यानि कानिचित्संवृत्तानि तस्य जीवने, तेषां समासतोऽनुवादमात्रमत्र क्रियते पाठकानां पुरतः। तथा च तादृशानुवादायासो न तेषां स्तुतिलाभप्रतीक्षया स्तुतिविषयतापादनेच्छया वेति च विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसो विचिन्तका अनसूयवः॥१५॥

नवनिर्मितकन्दरावासे

अथ चैवं महता सम्मानेनाध्यात्मविद्योपदेशप्रचारेण च तत्र शीतदिवसान्तिवाह्यं तत उपर्युत्तरवाराणसीमथ तत्र लघुनिवासतोऽनन्तरं श्रीविष्णुपदीजनि-भुवञ्चाभिप्रतस्थे स्वामी। गङ्गोत्तरीनिवासतत्परः स्वामीति विदित्वा तत्र तन्निवासाय काचन नवीना गुहा निर्मातव्येति तत्रत्यः कष्टन पर्वतीयः साधुभक्त आज्ञापित आसीत्तत्प्रियङ्करेण श्रीगङ्गाशङ्करमहोदयेन तदर्थमपेक्षितद्रविणवितरणपूर्वकं, यदा शिशिरर्तौ हृषीकेशे स्वामिकुटीरे स मुखतोऽदर्शि तेन। तथा च गङ्गोत्तरीगमनतः परमेतादृशकार्यकुशलेन स्वामिपरमानन्देनोपदिष्टदिशा स भक्तस्तत्र श्रीगङ्गासदनादुपरि पर्वतपार्श्वे वर्तमाना काचन पाषाणकन्दरा कुड्यकवाटनिर्माणादिपरिष्करणेन सुखनिवासयोग्या समपादि दिवसैरनधिकैः। तत्र गह्वरे भिन्नभिन्नमपवरकद्वयमवर्तत। तथा च स्वामिद्वयेन सह स्वामी तत्र वस्तुमारेभे। अहो उपरिपार्श्वतः प्रस्तरमृत्तिकादिपतनप्रवाहभयावहं गिरिशीर्ष-समासन्नं तत्स्थानं न सुरक्षितं समीचीनमासीत्तथापि गत्यन्तराभावादेव तत्र गुहा निर्मापिता तेन। एकवारं तु निशायामुपरिगुहाजिराद्वारेऽधस्तात्पतितस्य तीक्ष्णशिलाखण्डाहतजनिनितानि क्षतानि तत्र तत्र शरीरे तं व्यथयामासुरनेका-

न्दिवसान्। एवन्त्वेऽपि तत्र गुहायां ब्रह्मतच्छास्त्रचिन्तनादिनिजनियतचर्यया निवसतस्तस्य दिनानि क्षण इव सानन्दमतिचेलुः। स्वामिनं शास्त्रविदं शोभनशीलञ्च महात्मानं विदित्वा तत्रत्याः पूजकद्विजा अन्ये च साधारणाः सर्वे तस्मिन्विशेषतः श्रद्धधिरे। केचित्सत्सङ्गप्रियास्तेषु विरलाः कर्मभक्तिविषयिकाः पृच्छा अपि कदाचिदप्राक्षुः। एवं तत्र नवनिर्मितकन्दरावासे वर्षयोर्द्वयोरेव स उवास न ततोऽभ्यधिकम्। प्रथमवत्सरवदिद्वितीयेऽपि वत्सरे परमानन्दस्य तात्कालिकविप्रयोगादन्येन कृष्णानन्दब्रह्मचारिणा केरलीयेन सह तत्र ज्येष्ठे मासि प्रक्रान्तनिवासः स श्रावणमासार्धतोऽर्वाक् ततः सपदि समुत्थाय सौम्यकाश्यै सम्प्रतस्थे। काशीधामगमनतः पूर्वमथ नीलङ्गग्रामपि हिमालयोत्तर-सीमोपान्तसंस्थमुपदशक्रोशविदूरगं गत्वा तत्र दिनद्वयमवात्सीत्तद्देश-दृश्यदर्शनेच्छया केवलयान्याभ्यामुभाभ्यां सह। आश्विनमासारम्भे गङ्गोत्तरीतोऽवरोहणनियम आसीत्तस्य तथापि पूर्वं क्षिप्रमेव ततो गन्तव्य-मिति काचन शक्तिस्तन्मनसि निगूढमवस्थिता तमन्तः प्रेरयामास। तदन्तः प्रेरणावशंवदः स कर्ममध्य एव तं कन्दरमुत्सृज्य निष्ठाकाम। अहो तथा तस्य निष्क्रमणादबहुदिनाभ्यन्तर एव जलवर्षणहेतोरुपरितटतः सरभसमधःस्रस्तया प्रचण्डतरप्रस्तरनिकरधारया सा दरीसुन्दरा नष्टभ्रष्टां गता, गुहास्थली च निखिलाऽपि पृथुलपाषाणपूरितावरुद्धा सञ्जाता। हन्त! यदि स्वामी तद्विपुलदृष्टप्रवाहदिने तत्र गुहायां व्यराजिष्यत, तर्हि तस्य पिण्डश विचूर्णितोऽव-श्यमभविष्यत्। माता श्रीभागीरथी सुतवत्सला समये तस्योष्ठधनेन तत्संहननं मृत्युमुखादुद्धार। तथा च तद्गुहाविध्वंसानन्तरं वर्षत्रयं निजनिवास-स्थानविरहादनुकूलेऽन्यस्थाने प्रतिनियतं चातुर्मास्यनिवासमकार्षीत्सः। ततश्च १९३८ तमे क्रिस्ताब्दे गङ्गायाः परस्मिन्पारे सुविशाले रम्यसमभूतले दातुः कस्यचिद्विथनिर्वापणं निमितीकृत्य तेन स्वामिनो निर्विक्षेपनिवासार्थाय निकेतनं किमपि निर्मितं पूर्वनिर्दिष्टेनैव पर्वतीयभक्तेनेति तस्मादब्दादारभ्याद्यावधि प्रतिवत्सरं स तस्मिन्कुटीर एव स्वकीये विराजमानो निजमद्वैतप्रशमसुखा-

स्वादनकृत्यमाचरति तत्र ॥१६॥

श्रीगोमुखीयात्रा

अपि च पूर्वोक्तप्रथमगोमुखयात्रानन्तरमवसरे प्राप्ते यात्रास्मृतिहर्षप्रचोदितेन तेन तद्विवरणपराः,

वन्दे वन्द्यपदाम्बुजद्वयममुं राजन्यवीराग्रणीं

यस्यैकाग्रमहोग्रदीर्घतपसा नैस्तुल्यसीमाजुषा ।

क्षेत्रं गोत्रवरेण्यमूर्धगमिदं जेजीयतेऽत्राच्युत-

क्षेत्रस्पर्धि समस्तमस्तकनतं गङ्गोत्तरख्यातिमत् ॥

इत्याद्या दशश्लोकाः शार्दूलविक्रीडिते छन्दसि रचिताः । त एते श्लोकाः श्रीवल्लभरामशर्मणैवाविलम्बितं श्रीगोमुखीयात्रासञ्ज्ञकतनुग्रन्थाकारेण प्रकाश्यञ्च नीताः । तदनन्तरं गङ्गोत्तरीवास्तव्येषु विप्रेषु वरीयांसः केचिद्विशिष्य तेष्वन्यतमः श्रीविश्वेश्वरः यः खलु स्वामिनि विशेषश्रद्धाभक्तिमान् तथा स्वामिना सह गोमुखादिविशिष्टदुर्गमप्रान्तेषु भ्रमणोत्साही चासीदस्ति च स्वामिनमेवमसकृदाबोधयन् गङ्गोत्तरीक्षेत्रस्य कोऽपि माहात्म्यग्रन्थो न विद्यते । स्कन्दपुराणान्तर्गतकेदारखण्डेऽपि गङ्गोत्तरस्य कुत्रापि सम्यगुपवर्णनं न कृतं यथा श्रीबदरीनाथादीनाम् । अतो गङ्गोत्तरीमाहात्म्यं श्रीमद्भिर्विरचनीयं श्रीगङ्गागङ्गोत्तरीभक्तानामुपकारायेति । तथा च स्वामी तादृशस्य कस्यचित्स्वल्पाकारस्य ग्रन्थस्य प्रणयने मतिमकरोत् । केदारखण्डे गङ्गोत्तरविवरणस्य लेशतोऽप्यनुपलम्भात्प्रमाणभूता वृद्धपरम्परोक्तीः समाहृत्य ब्रह्मनारदसंवादरूपेण, ब्रह्म लोके महागोष्ठ्यां ब्रह्मणा चान्यदैवतैः ।

मुनिभिः सनकाद्यैश्च मण्डितायां महात्मभिः ॥

इत्यादिकं खण्डद्वयात्मकं श्रीगङ्गोत्तरीक्षेत्रमाहात्म्यं सम्यग्व्यरचि निजकार्यच्छिद्रेषु कियता कालेन तेन । अथ च श्रीगङ्गोत्तरस्तोत्राह्वयः कष्टनान्योऽपि ग्रन्थो व्यलेखि तेन तात्त्विकनानार्थनिरूपणपरः,

जय जय जगदम्ब श्रीगलश्रीजटायां

जय जय जयशीले ! जह्नुकन्ये ! नमस्ते ।

जय जय जलशायिश्रीमदङ्घ्रिप्रसूने !

जय जय जय भव्ये ! देवि ! भूयो नमस्ते ॥

इत्यारभ्य पञ्चस्तवकात्मको विविधछन्दो निबद्धः । तयोरेतयोर्द्वयोः प्राथमिकं श्रीगङ्गोत्तरीक्षेत्रमाहात्म्यं सुप्रसिद्धहिन्दीग्रन्थकारेण भक्तवरश्रीप्रभुदत्तब्रह्मचारिणा कृतेन भाषानुवादेन सहितं १९३७ तमे क्रिस्ताब्दे श्रीशर्मणाङ्कयित्वा प्रकाशितम् । अन्यदिद्वितीयं गङ्गास्तोत्रमपि १९४० तमे क्रिस्ताब्दे तेनैव पण्डितेनाथ प्राकाश्यमनायि । एतांस्त्रीग्रन्थान् बृहतोऽपि केरलादिविदूरदेशस्था अथ हृषीकेशादिनिकटदेशस्था अपि कृतिनः प्रशशंसुर्मुक्तकण्ठं सरसान्साहित्य-गुणविशोभितान्प्राह्यविषयसङ्ग्राहकान्पत्रतो मुखतस्तथा ।

सुमनसां ग्रन्थविमर्शः

गङ्गास्तोत्रमिदमथ स्वामिनो रञ्जितचित्रादर्शं तथा पूर्वमुक्तं हिमगिरिविहार-नामकं पुस्तकञ्चालोक्य केरलीयः सुप्रतिष्ठितः कष्टान पण्डितप्रवर इत्थं स्वकीयमाशयमाविष्टाकार, गङ्गास्तोत्रं पुनः सकलागमतत्त्वसङ्कलनात्मकं निर्मलनिस्तुलागाधविपुलब्रह्मलक्षणलक्षितां गङ्गादेवीमुपधायाविष्कृतमास्तिक-लोकचेतोहरमवेक्ष्यते । विदितवेद्यानां खलु शुद्धबुद्धवस्तुतत्त्वकलनानुविद्ध-मुचितमुपाधिमवष्टभ्यासाधारणभक्तिश्रद्धासंवर्धितः सोऽयमात्मविलासपरामर्शः प्रारब्धशेषक्षपणलीलात्मकः सफलो निर्दोषश्च प्रारम्भः । एवमुत्तीर्णसंसार-सङ्कटानामपि स्वामिपादानामनुकम्पार्द्रमनुजिघृक्षाभिरामञ्च भक्तेषु परावृत्य कटाक्षविक्षेपमेतमादरेणाभिनन्दामस्तमाम् ।

प्रतिकृतिस्तु स्वामिनामिदमतिरमणीयाकृतिर्नयनहृदयोभयासेचनका पावनहैमवतप्रस्थगोचरेण तपोवनप्रभावेन तादात्म्यमिवापन्ना स्वामिनां तन्नामान्वर्थयतीति विस्मयादरनिर्निमेषया दृशा बहुशः परिपीताऽस्माभिः । ब्रह्मचर्यादेव गृहीतसन्न्यासानामनुगृहीतसंस्काराणामेव हि ब्रह्माभ्यासविशदीकृतं सत्त्वं स्थूलशरीरोपाधिमप्यकृतकस्वस्थप्रसन्नशान्तभावेनाभिरञ्जयतीति स्थितप्रज्ञता-

विलसितमेतदेव सान्निध्यमात्रेण पावयति विषयविशकलितात्मनामपि मनांसीति च स्पष्टमेषा तपोवनयतीन्द्रप्रतिकृतिः प्रत्याययति।

अथ च हिमगिरिविभवाः खलु विषयीकृतरूपादिकमालम्ब्य महाकविभिर्बहुभिः बहुधा तत्र तत्र काव्येषु वर्णिताः सहृदयानां धियमावर्जयन्ति। स्वामिपादानां पुनरेतद्वर्णनं तदीयं पावनत्वमाध्यात्मिकरसोत्कण्ठाजनकत्वमुपशमानुकूलवर्त्मप्रकाशकत्वं चित्तशुद्धिप्रदानप्रवणञ्च साक्षादनुभावयत्यास्तिका नित्यसाधारण एवास्य ग्रन्थस्य विषयः। तथा हि गहनतरंगिरप्रभावस्वरूपवर्णनपरेष्वपि वाक्येषु तत्र तत्र श्रद्धाजनकं तत्त्वबोधकमध्यात्मवासनोत्थापकं प्रापञ्चिकविभवविरक्तिजनकं च दर्शनविशेषं पाठकेभ्यः स्वयमुपस्थापयत्ययं ग्रन्थः। शान्ते रसे स्थायिनि शान्तेतरचेतोहराणां भावानामाह्लादकरं मेलनमविषमया रीत्या समायोजितमत्रेत्यन्यादृशी काव्यधर्मपरिपाटी समाविष्कृतालोक्ष्यते। निवृत्तिपथप्रवृत्तमात्मनष्टरितमद्भुततरं, हिमगिरिमाहात्म्यमध्यात्मतत्त्वरहस्यं, भक्तेः श्रद्धाया ज्ञानस्य चालम्बनोपाधिभूतं गङ्गादितत्त्वानुसन्धानवर्त्म चेति श्रद्धाजनकं सर्वमत्र युगपत्समवरुद्धं विराजते।

अहो चिराद्विप्रयोगेऽपि केरलभाषायां दृढः प्रेमबन्धोऽस्ति स्वामिपादानामिति स्फुटमत्र वक्तव्यं प्रतिभाति येन सुकुमारमधुरसुन्दरया शैल्या निबद्धोऽयमनर्घार्थपूर्णश्रमत्कारसान्द्रश्रुतः केरलभाषाया मञ्जुतरं भूषणमिव प्रकाशत इति।

अथासां तिसृणां पुस्तिकानां द्वितीयं संस्करणमपि हिन्दीभाषानुवादयुतमेकपुस्तकाकारेण तदर्थिनां प्रहर्षाय बहिरवतीर्णमधुना १९४६ तमे संवत्सरे। तत्र गोमुखीयात्रागङ्गास्तोत्रसङ्ग्रहयोर्भाषानुवादस्तु नवीनः श्रीवृन्दाप्रसादेन गङ्गोत्तरीद्विजयूना लिखितो यः खल्वधीतसंस्कृतव्याकरणादिग्रन्थः स्वामिनि श्रद्धासत्सङ्गादिसम्बन्धवानथ स्वामिनः सविधे श्रुतकतिपयवेदान्तग्रन्थविभागाष्टा व्यवसायशीलः पुस्तकस्योपयोगितामवर्धयत्॥१७॥

रुद्रगैरुसमतले

किञ्च गङ्गोत्तरीनिवाससमयेषु प्रत्यब्दं तत्र सुशिक्षिता युवसाधवः स्वामि-

लपनाद्वेदान्तविद्यां श्रद्धयाधिजग्मुरिति तद्विद्याप्रचारणविषये तस्य महदिद-
मभूत्सन्तोषस्थानम्। तादृशानां तरुणसाधूनां सुखभावानां श्रद्धास्नेहवतां
साहचर्यमपि तत्र महाविजनविपिनस्थाने मर्हाष्टित्तसमुल्लासहेतुष्टा समवर्तत।
तथा तत्र तदात्वे निवसतां श्रीस्वामिशिवानन्दसरस्वतीस्वामिकृष्णाश्रम-
स्वामिप्रज्ञानाथस्वामिकेशवानन्दावधूतप्रभृतीनां तत्तद्विशेषेण विशिष्टानां
कादाचित्कसम्मेलनसल्लापजनितष्टित्तविनोदोऽप्यक्षुल्ल आसीत्। अपि च
गङ्गोत्तरीनिवासारम्भतस्त्रिचतुरवर्षानन्तरमेकैकस्मिन्नपि वत्सरे प्राकृतिक-
सौन्दर्यप्रियः स्वामी तत्र तत्र प्रौढप्रांशुतरप्रालेयशिखरेषु भ्रमणमकरोन्महता
कौतुकेन धार्मिकश्रद्धासुरभिलेन तदानन्दरसतृषितः सन्नितरैष्टा सहचारिभिः
सह। तादृशसहचरेषु गोविन्दसिंहसञ्ज्ञकः कथान क्षत्रवयस्क आसीद् दृढवर्त्मा
कर्मदक्षः कर्मचारी मुख्य इति विशेषत उल्लेखनीयम्। तथा साधुषु विशिष्य च
ब्रह्मचारी श्रीप्रबोधानन्दः शिक्षित उद्यमविनोदी स्वामिनः सकाशाद्वेदान्त-
ग्रन्थानधीयानस्तादृशयात्रासु बह्वीषु प्रवर्हः कार्यवाही आसीत्स्वयं पर्यटनप्रियः।
तथा च प्रथमतोः रुद्रगैरुनामकमेकदिनप्राप्यं हिमोत्तुङ्गशृङ्गस्कन्धगतं
विशालसमतलमतिसुन्दरमयासीत्स्वामी श्रावणस्य प्रथमदिवसे। भालूकानां
गन्धमृगादिविशिष्टमृगभेदानाञ्च पदचिह्नपरिष्कृतेन तत्प्रियेण वर्त्मना
मृदुत्वगटवीसमाच्छन्नमुन्नतं पर्वतपार्श्वमारुह्य मन्दगत्या द्वितीयदिनापराह्णे
तत्स्थानं प्राप्य वसनगृहे तिस्रस्त्रियामा अवात्सीत्तत्र। अविरतया जलवृष्ट्या
शीतमतिदुःसहतां गतम्। तथापि तत्र स्थानं कुर्वतामजाविपालायां साहाय्यलब्धेन
किञ्चिदानुकूल्येन सुप्रसन्नमना एव समतले भ्रामम्भ्राममभ्रविश्रामनिकेतना-
न्यभ्रचुम्बीनि तुहिनशृङ्गाणि तथा नैकविधालौकिकाल्पतरगुल्मादिभिः
प्रसूनप्रसविभिर्निबिरीसानि समक्षितिपृष्ठानि च गङ्गोत्तरीशिखराणामुपान्तवर्तीनि
महता वैचित्र्येणासकृदवललोक सः, तथा च तेषां निरुपमां सौन्दर्यस-
धारामधासीन्महापिपासुरिव त्वरयातिमात्रया च। ततष्टा तनुतराणि बहुरूप-
सुन्दरसुमनांसि सञ्चित्य तद्रचितमञ्जुलगुच्छसमलङ्कृतहस्तः सन्नपरैः सहितः

स गङ्गाधाम प्रत्यगमन्महता सन्तोषेण ।

छायाघट्टसरिण्याम्

तदनन्तरञ्च धरालीग्रामोपरि विभ्राजमानमत्युच्छ्रितं शृङ्गं श्रीकण्ठसञ्ज्ञया विदितं रजतश्वेतमापादशीर्षमनणुदीप्तिमत्साक्षात्समीपतोऽपरोक्षयितुं तदभ्याशदेशं सोऽध्यरुक्षदनुचरितो द्वित्रैरितरैर्भाद्रपद (मृगेन्द्र) मासस्यान्तिमे सप्ताहे । किञ्चिदुपरि गत्वा तत्रापि सुन्दरे तरुलतादिशून्ये विशालसमभूभागे सिचयाच्छादने कृतवसतिरसौ पुनर्द्वितीये दिने च विषमविकटेन पथारुह्यावरुह्य च तच्छिखरचरणमूलमगमत् । तत्र चावस्थाय लावण्यस्रोतोनिष्यन्दि धवलधवलं तस्याद्भुतं मनोहरं स्वरूपमुरुप्रीत्या दर्शदर्शमत्यर्थमनन्दीदनल्पं कालम् । अथ च तत्रदृश्यमानेषु कृशतरजलकुण्डेषु घनतुहिनपट्टिकासंवीतेषु सश्रद्धमुपस्पृश्यान्यतमेऽनन्तरे साक्षाच्छम्भुमूर्तिं तमुज्ज्वलतेजसं श्रीकण्ठं वन्यकुसुमैर्मधुरखाद्योपहारेण च सभक्तिकमानर्च । अथ ततश्च प्रत्यावर्तत विसृतानावृतगिरिपार्श्वेन विचित्रदर्शनैर्विविधगुल्मौषध्यादिभिः पुष्पितफलितैः सान्द्रसुन्दरेण मन्दमन्दं चलित्वाथ तेषां शोभनरूपरसस्पर्शगन्धाननुभूयानुभूय च सायं विश्रामस्थानं परिश्रान्तोऽपि परितुष्टः सन् । ततश्च हरिप्रयागेऽपि दिव्यसुरम्यहरितायतासाधारणदर्शने द्वित्रदिवसनिवासनानन्तरमुत्तरकाशी-प्रतिनिवर्तनवेलायां किञ्चिद्दूरमधःस्थात् शुष्किग्रामादुपरि कठिनतरं पर्वतपार्श्वमधिरुह्य पथप्रदर्शकेन चान्येन तत्रत्येन सह केनचिच्छायाघट्ट-सरणिमपरोक्षयाञ्चकार स्वामी महता कौतुकेन । छायाघट्टसरणिर्नाम गङ्गोत्तरीतो यमुनोत्तरीगमनाय कृशतरा हिमशिखरसरणिः प्रसिद्धा तद्देशेषु । समग्रं दिनं तत्रासित्वाद्विशिखरे तमुन्नतं तुषारगिरिशिखररन्ध्रदेशमावर्जकमथ निकटस्थमत्युच्छ्रितं धवलधवलं वानरपुच्छाख्यं हिमालयशृङ्गञ्च दुर्दर्शनमपि सुदर्शनं दर्शनप्रमोदकुसुमैरत्यन्तमाराधयामास ।

चतुष्कोष्ठ्यां ब्रह्मकमलानि

किञ्च समनन्तरेऽब्दे नभस्यापरार्ध एव चतुष्कोष्ठीनामकमतिविस्तीर्णं दर्शनीयं

समतलस्थानं द्रष्टुमनाः स प्रातिष्ठत गङ्गोत्तरीतः स्वामिपरमानन्दब्रह्मचारि-
 प्रबोधानन्दपण्डितविश्वेश्वरगोविन्दसिंहादिभिः सहितः। गङ्गार्चकानां विप्राणां
 संवसथे मख्वासञ्ज्ञके रात्रिमवात्सीत्तत्रत्यैः सत्कृतोपचरितः सन्। श्रीभागीरथ्या
 उभयोस्तीरयोः संस्थितौ मख्वा तथा धरालीत्युभौ ग्रामौ तदधस्तनं हरिप्रयागाभिधं
 स्थानञ्च गङ्गोत्तरीगमनप्रतिगमनसमयेष्वसकृन्निवासेनाथ तत्रत्यजनानां
 भक्तिभावेन तदीयदृश्यसौन्दर्यातिशयेन च सदा तस्य प्रियतराण्यासन्निति
 प्रसङ्गतो विशिष्टकथनीयमस्ति। जलन्धरीति गुप्तिगङ्गेति च व्यपदिश्यमानायाः
 कस्याष्टित्सुन्दरसरितस्तटेन घनविपिनदुर्गमस्थली निम्नोन्नतामृक्षे व्याघ्रादिहिंस्र-
 जन्तुभेदप्रतिभयामप्यानन्दरसपानमहामहोत्सवेन मन्दमन्दमतिक्रम्य सायमेकेनैव
 दिनेन तत्समभूमिमतिमञ्जुलामविन्दत्स्वामी। तत्र च योग्यतरेऽनुकूले स्थाने
 छागचारकाणां निकटे महता हृदयोल्लासेनाष्टदिवसानवात्सीत्स पटकट्याम्।
 प्रत्यहं द्रष्टव्यानि तत्तच्छिखरस्थानान्यपूर्वाह्लादजनकानि पुष्पितपल्लवित-
 नानाद्भुतोद्भिज्जभेदसुशोभितानि भ्रामम्भ्राममद्राक्षीदन्यत्सर्वं विस्मृत्य तदुन्मुख-
 समाहितचेताः सन्। प्रथमदिन एव मुख्यं चतुष्कोष्ठीसमतलमतिशोभन-
 मसाधारणविशालं हरितकुसुमिततृणगुल्मादिसमास्तीर्णमुल्लासरंहसा सर्वत्र
 चरित्वा सर्वतः पर्यवैक्षत बहुघण्टाकालम्। अथाग्रे तत्र दृष्टे कासारे कृशाकारेऽव-
 गाह्याभ्यर्च्य च श्रीकैलासपतिं, ततोऽप्यग्रतो महोन्नतहिमालयघट्टवाटेन
 महाविस्मापकेन किञ्चिद्दूरमपि ब्रह्मकमलादिनानादिव्यदुर्लभकुसुमानां
 लवनगुम्फनादिविनोदेनेतस्ततः परिवभ्राम च दिनान्तपर्यन्तम्। ब्रह्मकमलं
 नाम जलकमलसमाकारमसुन्दरमत्युन्नतहिमशिखरमात्रप्रभवमतिपवित्रं
 भूतप्रेताद्युपद्रवनिवारकमिति श्रद्धीयमानं किमपि स्थलकमलमिति ज्ञेयम्।
 तथा च शशशृङ्गवत्स्थलकमलमप्यसत्पदार्थत्वेन यदुदाहृतं कैष्टात्कवि-
 भिस्तदेतदेषामेतत्पुष्पविषयकमज्ञानमेतत्पुष्पस्य कमलसञ्ज्ञकत्वानधिकार-
 कल्पनं वेत्यूहनीयम्। छागीक्षीरमहो प्रभूतं प्राप्तमासीदुपहाररूपेण तदानीं
 पशुपालकेभ्यः सकाशादिति परमान्नरन्धनमभूत्तत्र यथेच्छं विषमदुर्गम-

हिमगिरिस्कन्धदेशोऽपि बहुवारम्। एवमत्यानन्देनात्यन्तविविक्ते हिमवत्प्रोन्नत-
प्रान्ते शोभनाहारविहारदृष्ट्याऽपि नित्यनिरन्तरपारमेश्वरप्रौढोद्वेहितस्वच्छा
कृतकसौन्दर्यतरङ्गावगाहलाभतः पृथक् सुमङ्गलं समयानविस्मरणीयानतिवाह्य
ततः पुनरपि मख्याग्राममगमत् स दिवसद्वितयेन। सरण्यां विभावयां
कस्मिंश्चिद्धनविपिनान्तरे वस्त्रवसतौ निवसता कस्यचिदक्षराजस्य निकटत
एव निर्गमनमभ्याशशायिन उरणतरुणस्यास्कन्दनमथ तस्य हिंसनं खादनमित्यादि
सत्वरसाहसक्रियास्तथा चोरभ्रवृन्दतत्पालकयोर्दयनीयाक्रन्दनशब्दाष्टा तत्र
ससम्भ्रमं साक्षात्कृतास्तेनेत्यथ तदीयसर्वजनसाहाय्येनाविरक्षकेणातिविह्वलतां
गतेन तद्धिंसकापसारणं कृतं प्रयत्नत इति चेत्येतद्वृत्तं भीकरहिंस्रजन्तूनां
निर्भीकतायाः क्रूरताया उद्वण्डतायाष्टा दृष्टान्तत्वेनात्रोदाहियते। अथ मख्या-
ग्रामाञ्चोत्तरकाशीमयाञ्चक्रे स्वामी।

सुमेरुदर्शनम्

अपि चान्यस्मिन् संवत्सरे सुमेरु (सुवर्णशिखर) सन्दर्शनोत्सुकः स
मतङ्गपर्वतस्यात्युच्छ्रितं मस्तकमधिरुरोहेतरैष्टा संयुतो यतः स्थानात्तस्य
सुस्फुटमलौकिकमालोकनं लभ्यते। अहार्यनितम्बेऽजैडकपालैः सह
सर्वानुकूलमानन्देन शर्वरीमतियाप्य द्वितीये दिने पाष्टात्यगवेषकैर्गवेषितमुन्नतं
तद्विशिष्टं स्थानमध्यरुक्षदतियत्नेन दर्शनोत्कण्ठामात्रबलावष्टम्भोऽसौ।
सर्वभूतानामिङ्गितज्ञस्य भगवतः करुणया दिनमत्यन्तसुप्रसन्नमासीदुदयादा-
रभ्यास्तमयावधि। गगनाङ्गणे निरावरणे बलाहकडिम्भक एकोऽपि न
सङ्क्रीडमानो दृष्टः। अहो! महानयं भाग्योदयः! नापो वर्षकेण घनश्याम-
लाभ्रपटलेन किन्तु विरलधूमाकारेण केवलमितस्ततो विहरताल्प-
तरमेघखण्डेनापि यदि तच्छिखरदेशोऽथ चक्षुर्मार्गो वाच्छादितः स्यात्,
तर्हि गिरिमस्तकारोहणात्मकोऽयं महान् सर्वोऽपि भगीरथप्रयत्नो व्यर्थः
समभविष्यत्। अहो! चित्रं चित्रं! महदनद्भुतमनुपमं दिव्यं दर्शनमदर्शि तेन
तत्र। न केवलं कनकशिखरस्य यदस्तु साक्षात्सुमेरुशिखरं तत्प्रान्तीयमुन्नततरं

भृगुपथाख्यमन्यदथवा शिखरं तत्सम्बन्धात्तत्सादृश्यात्तदज्ञानाद्वा सुमेरुरिति तत्रत्यैः कथ्यमानं किन्तु बहूनां धवलधवलानां तुहिनकूटानां देदीप्यमानानां दीर्घतरपटेरपि साक्षात्कारः सञ्जातः। अग्रिवत् पिङ्गलद्युतिरधिकतयोच्चित-प्रचितमहाहिमसङ्घातसमाच्छन्नः प्रसाधितोन्नतदेवस्यन्दनसदृशाकारोऽयं स्वर्गीयगिरिः साक्षात्तपनीयगिरिरेवाथ पीतपाषाणपर्वतो वेत्येकतरकोटिविनिर्णयं प्रत्यक्षेण न कर्तुं प्रभवन्ति लोकास्तत्समीपगमनसामर्थ्यविरहात्। तथापि गोमुखप्रान्ते पीतपाषाणशृङ्गाण्यनेकान्यत्यन्तसमीपतो दृष्टानीति, तादृशोऽयमपि कष्टान् महान् दिव्यदर्शनोऽचलश्रेष्ठ इत्यनुमातुं शक्यते झटिति दर्शकैः। यः कोऽपि भवत्वेष हाटकगिरिर्वा प्रस्तरगिरिर्वा, तस्य लोकोत्तराप्रधृष्यगाम्भीर्य-गौरवसौन्दर्यादिप्रभावातिशयः सर्वेषां चेतनानां हृदयं हठादावर्ज्यं स्वस्मिन् विसिनोति तत्क्षणमित्यत्र नास्त्यतिशयोक्तिलेशः। किञ्च पुराणज्ञानसंस्कारवन्तस्तु हैन्दवा अहो भक्तिप्रणतमस्तका धन्योऽहं धन्योऽहमहो तव दर्शनं सम्प्राप्तमद्य मे इत्यानन्दाश्रुप्रपूरितलोचना आत्मानमात्मना वश्यमभिनन्देयुः। शर्मण्यदेशीयाः (Germans) केचन गवेषकास्तु साक्षात्सुमेरुशिखरमप्यहो अधिरुरुहुरिति च ज्ञायते। पुराणेतिहासादिषूपवर्णितः सुमेरुः पुनरयमेव हेमद्युतिहिमगिरिमूर्धभागो वा किमन्यो वा कोऽपि पर्वतदेश इत्येतद्भगवान् सर्वज्ञ एव विजानाति नापरः कष्टान्। पुराणगतैर्गङ्गोत्पत्त्याद्युपवर्णनैरनेकैः पक्षे हि महामहिमशाली सुवर्णगिरिः पौराणिकानामेव एवेति सुखेन साधयितुं पार्यते, अथ पुनर्ब्रह्मलोकादिविवरणप्रधानैर्बहुभिराख्यानैरयं न कदापि पुराणप्रतिपादितः सुमेरुपर्वतो भवितुमर्ह इति च झटिति निर्णेतुं शक्यत इति दुर्विवेकं दुरूहमस्य याथार्थ्यं दृश्यते। यथा तथैवास्तु तत्। ब्रह्मारविन्दादिदिव्यपुष्पैरथ द्राक्षाखण्डादिमधुरनैवेद्यैश्च श्रीविश्वेश्वरपुरोहितः स्वामी साक्षाद्ब्रह्ममूर्तिं हेमाद्रिमुद्रित्या भक्त्या प्रपूज्य प्रणम्य च वारं वारमतिसन्तुष्टः सन्नसन्तुष्टोऽपि ततो मन्दमन्दमवरुह्य पर्वतनितम्बगं विश्रामकुटरमाविशद्रात्रिमुखे। अथ ततो मख्याहरिप्रयागग्रामयोर्विश्रामेण शनैः सौम्यकाशीञ्चाभिप्रतस्थे। एवमन्य-

स्मिन्नवसरेऽपि द्विवारं यद्यपि तत्पर्वतारोहणं तेनाकारि केवलोल्लासार्थाय न तदा सुमेरुदर्शनसौभाग्यं प्राप्तुमशकि मेघावरणविदूषितत्वादाकाशमण्डलस्य ।

स्वादं स्वादमपि नातृपददसौ

अपि चान्यसंवत्सरेषु शारदवासरेषु श्रीकेदारनाथशैलप्रान्तात्तन्नामकहिमधारात आगच्छन्त्याः केदारगङ्गासरितस्तटेनोपरि गङ्गोत्तर्या दक्षिणतो बभ्राम स्वामी द्वित्रवारान् केवलत्रत्यनानादृश्यदर्शनविनोदमात्रप्रयोजनाय । घनविषमविकटवनाच्छन्नान् पर्वतपार्श्वानतिक्रम्य पदे पदे पदस्खलनभयेन तत्प्रयुक्तनिधनभयेन चेत्येवं महता सङ्कटेनाग्रे तादृशसङ्कटशून्यं समभूतलं सुन्दरं तृणगुल्मविशेषैः कुसुमितैरापूरितमलभतानन्दायामन्दाय । न केवलमेतन्मार्गः किन्तु सर्वा अपि सरणयः पूर्वनिर्दिष्टाः पष्टान्निर्देश्यमाणाष्ट मृत्युमुखवर्तनीव जीवनमरणचिन्ता सन्तानाग्निसन्तापानजस्रमादधाना अत्यन्तभीषणा आसन्निति किमु विशेषतः कथनीयम्? तत्र गत्वा च कुत्रचिन्निर्विपत्तिभये स्थान आसित्वा केदारहिमधारासमीपगे तत्रत्यं महदद्भुतं हिमशिखराणां लावण्यप्राग्भार-सुधारसमास्वदते स्माश्लक्ष्णं कालम् । अहो ! महान्त्यनलपिङ्गलाम्बुदश्या-मलकलेवराण्यभिरामताशेवधयः सुप्रसिद्धानि भृगुपथमेरु (मेरुः सुमेरुभिन्नः) कीर्तिस्तम्भभरतकूटाद्यभिख्यान्युत्तुङ्गानि हिमगिरिशृङ्गाणि गङ्गोत्तरीकेदारनाथा-भ्यन्तरगतान्यापेक्षिकतया यत्र तु नेदीयांसि देदीप्यन्ते, यद्यपि तानि सर्वाणि तत्र हन्त नाक्षिलक्षीभवन्ति । तदतुलदिव्यसुषमामाहात्म्यमतिशोभनं स्वादं स्वादमपि नातृपददसीयं चेतः । प्रख्यातनाम केदारनाथशिखरं तद्धामापीतो नातिदूरे विराजते । निशानिववत्साभावात्स तस्मिन् दिन एव ततः परावर्तिष्ट मन्दमन्दम् । तथा च मार्गदुर्गमतामविगणयन्महता परिश्रमेण साहसेन च सायं विलम्बतो गङ्गोत्तर्या निजकुटीरं प्राप्तुमशक्तसुमङ्गलम् । अथापरस्मिन्नब्दे गङ्गोत्तरीतः परावर्तनावसरे शरदारम्भे हरिप्रयागनिकटस्थात् पुरालीग्रामान्महोन्नतमतिविषमदुर्गमं तत्सन्निकृष्टं गिरिशिखरं दुरारोहमारुरोह स्वामी वानरपुच्छमहाशृङ्गपार्श्वगमितैरपरि बहुभिः सह तत्र सर्वोत्कर्षेण वर्तमानां

काञ्चित्सरसीमुपसेवितुकामो दिव्यां दैवतैरधिष्ठितेति पर्वतीयैरुपश्लोकिताम् ।
 षष्ठवादनत आरभ्यैकद्विवादानावसरपर्यन्तमविरतमतिकृच्छ्रमहापर्वतारोहण-
 व्यवसायेन तन्मूर्धनि विराजमानं सरः कृशाकारमपि सुन्दरदर्शनमगमत् ।
 पर्वतपार्श्वदेशः सर्वोपि पञ्चेन्द्रियाह्लादकद्विविधैर्मनोज्ञैर्ब्रह्मराजीवादिकुसुमैरथ
 कुसुमितैस्तरुगुल्मतृणादिभिष्टा विचित्रैरनन्यदेशप्रभवैर्निर्झरेष्टा मन्दनिस्वनैराशोभि-
 तोऽतितरां चमत्कारधोरणीं प्रासारयदलौकिकीम् । सश्रद्धं सरसि स्नात्वा सरोदेवतां
 बहुभिः पुष्पैः खाद्यद्रव्यैष्टार्चयाञ्चकार सोऽग्रजद्वयसहितः । पूजनभजनादे-
 परमेतन्महोच्छितशिखरतः प्राप्यमाणमनणुविस्मयावहनानाहिममस्तकीय-
 दृश्यसुषमावलोकमासमन्तादनुभूय परमां मुदमसाधारणीं सोऽन्वभुष्ट ।
 अभ्रमण्डलमथाभ्रमण्डलेनाशु मण्डितमभूत् । प्रभूतशीतेषु तादृशप्रांशुगिरिशिखरेषु
 तुषारपातकालः समारब्ध इति तत्सन्त्रासात्ते सर्वे द्रुतमधस्ताञ्चलितुं प्रववृतिरे ।
 जलबिन्दुवर्षणेनैवाहो शरीरमतिशैशिर्येण पीडितं स्तब्धमिवाचेतनमिव समभवत् ।
 तथापि महत्या धृत्येश्वरकरुणया च क्षिप्रमधोऽवतेरुः क्षिप्रपदविन्यासोत्साहरंहसः
 सन्तः । अधोऽधः शीतकार्कश्यं न्यूनतरमासीदिति तज्जनितं दुःखमप्यधिकाधिक-
 न्यूनभावमगमत् । एवं महता कष्टसहनेन वर्तमानि रात्रिविश्रामयोग्यस्थानाभावा-
 दष्टनववादनवेलायां तत्तादृशदुर्घटारण्यसरण्या हिंस्रजन्तुविहारभीषणया
 ग्रामवसतिमेवायासीत्स्वामी प्रभूतेनामोदभरेण च निशीथिन्याम् । १८ ।।

गोमुखयात्रा

अपि च श्रीगोमुखीयात्राणां सङ्क्षिप्तमिति वृत्तं यद्यप्यन्ततोऽत्र समापतितं
 तथापि प्राधान्येन नान्तिमं किन्तु महदादिमं विज्ञेयं पाठकैः । प्रथमभ्रमणतोऽनन्तर-
 मब्देऽब्दे तेनेच्छा कृता तत्र पुनः पर्यटितुं परन्तु तत्तत्प्रतिबन्धकैर्न गन्तुमपारयत्
 त्रिचतुरेषु वत्सरेषु । पष्टाच्छ्रीभागीरथ्या अनुग्रहेण १९३७ तमक्रिस्ताब्दादारभ्य
 प्रत्यब्दमनन्तरायं स गोमुखयात्रामकार्षीद् बहुभिः साधुभिरन्यैष्टा सह १९४५
 तमैकाब्दवर्जः यस्मिन्नब्दे गङ्गोत्तर्यामेव तत्र निर्वर्तितदैवयज्ञनिमित्ततया
 तस्य संस्थितिरवश्यमपेक्षितासीत् । प्रतिवत्सरं गोमुखगमनं यथाकथमपि

नियतानुष्ठेयरूपतया परिणतमासीत्तस्य । गोमुखगमनाय व्यसनिनामिव तादृशो महानाग्रह उन्मेषात् सञ्जातस्तस्य चेतसि । यद्यदानन्ददायकं वस्तु तत्तत्प्रियमिति व्याप्तेरव्यभिचारात्, गोमुखप्रान्तदर्शनसेवनसमुत्थं आनन्दस्तस्मिन्नतिशयित-प्रेमाविष्टमकुरुत चित्तमित्यत्र किमाष्टार्यम्? तथा चैकैकयात्रायामपि बहूनि दिनानि तत्र गोमुखप्रदेशे स न्यवात्सीत्पटकुट्यां कदाचित्सप्तदिनानि कदाचित्पञ्चदशैकवारन्तु १९४३ तमे संवत्सरे किञ्चिदूनैकमासञ्च । द्वित्रयात्राकालानन्तरं मध्येमार्गं निर्मितेन पथिकसदनेन यात्रायां किञ्चिदिव सौगम्यं सञ्जातम् । तथापि भूर्जवासनदी नाम काचन सरित्सरण्यामवर्तिष्ठ भृगुपथनामकगभीरविशालहिमधारातो निःसरन्ती महाप्रचण्डवेगा वर्षाकालेषु महाक्लेशमध्वनीनानामापादयन्ती यात्राप्रत्यूहरूपा । स्वामी च कदाचिदजस्वामि-भिर्निर्मितेन काष्ठसेतुना कदाचिदथ तदुद्भवमूलभूतहिमधारातश्च महता साहसेन तां दारुणजलधारामतिचक्राम स्वकीययात्रासु । तत्सरितोऽपि निकटदेशे भृगुपथस्य महोन्नतहिमशिखरस्य प्रत्यन्तपर्वतानां पादतले दिव्यदर्शने स द्विरवात्सीत्कतिपयदिवसान् । तथा च चर्मवनानां तत्रत्यानामपूर्वसुषमामथ तत्सरितप्रस्वास्तुहिनधारायाश्च महत्सौन्दर्यमुपबुभुजे । अथाधः सन्निकृष्ट-मन्दाहिमधाराया निगूढावरुद्धदेहाया अपि दुर्दर्शं लावण्यं तत्स्थानमत्या-यासेनासकृदारुह्यासस्वदे । विधिविसप्रसूनादिविचित्रपुष्पविभूषितानि विशालसमहिमभूतलानि तत्प्रान्तीयानि महोन्नतानि स्वामिनो विशेषत आवर्जकान्यामोदकानि चावर्तन्त तत्र । प्रत्यागमनसमये तादृशानि बहूनि सुमनांसि सञ्चित्य स्वामिना स्वयं महताऽनुरागेण समानीतानि निजकुटीरम् । किञ्च गोमुखविषयिकायाः श्रद्धाया अनुरक्तेष्टा नासीदियत्ता तस्य । तथा चाधिकनिवासेऽधिकं स्नानमपि तत्र सम्पन्नमासीत्तस्य । भोज्यद्रव्याणि च नैकविधानि तत्तादृशविषमदेशेऽपि विपच्य सञ्जीकृत्य महताऽऽयासेन श्रीगोमुखीजनन्यै हवनपूजनपुरःसरं सश्रद्धं सहर्षं न्यवेदिषताथ तत्रैव तच्चरणयोरुपविश्य तत्प्रसादान्नभोजनमपि प्रकाममकारि सर्वैर्जनैरुत्तर-

चारितार्थ्येन। आजकपतिभ्यः क्षीरमपि कदाचिदुपलब्धमासीदिति विष्णुपद्मै पायसमपि मसृणघुसृणादिसुरभिलं समार्षि तत्र तदा तदा। एवं गोमुखनिषेवणेन प्रतिवर्षं महान् पुण्यपवित्रभावो मनसि महती निर्वृतिष्टा समजनिष्ट तस्य विशेषतः। अथ च तत्रत्यलोकोत्तराप्रतिभटप्राकृतिकसुषमासम्पत्तिविलोकनेच्छया तथा सुरसरितः साक्षादुत्पत्तिक्षेत्रसमग्रकलेवरनिरीक्षणेच्छया च गोमुखस्थानादूर्ध्वमपि विपत्तिदूरमतिदूरतः कृत्वा किञ्चिद्दूरमुद्युक्तोन्मिषितधिया सञ्चचार स्वामी नियमतः।

गोमुखादुपरि क्रोशमात्रविप्रकृष्टं तपोवनं नाम स्वनामधन्यं समाननामगुण-प्रियावहं विशालसमभूतलं कन्दुकखेलनार्थायापि सुयोग्यं तृणगुल्मादिविशोभितं तस्य तत्र नितरामुल्लासस्थानं महत्समपद्यत। अपि च महाहिमसङ्घाते तत्र तत्र दध्नसरांसि नीलनिर्मलजलपूरितानि मनोमोहकानि व्यराजन्त। तेष्वेकस्मिन्सरसि लघुदीर्घे स्नानमाचरितं तेनासकृन्महत्या श्रद्धया। ततश्च महाहिमधाराया अस्मिन् परस्मिंष्टा पारे क्रमशः श्रीशिवलिङ्गभागीरथी-पर्वतप्रभृतिदिव्यहिमकूटानां सुमेरुरिव तप्तहाटकप्रभाभासुराणामद्भुत-मत्यन्तोपान्तदर्शनममिताह्लादवर्धनमहो लब्धमासीन्महाभागधेयफलभूतम्। अग्रे च कीर्तिसञ्ज्ञिका हिमधारारुणोज्वलकलेवरा दृष्टा सविस्मयमाराधिता च तेन भक्तिप्रमोदपुलकितशरीरेण। कीर्तिधारावदेव श्रीशिवलिङ्गपादोपगूहिनी प्रस्तरबहुला मेरुहिमधाराऽपि तस्य तत्र भ्रमणप्रसङ्गेषु महान्मनोविनोदहेतुः समपद्यत। सैषा सुप्रसिद्धा गङ्गोत्तरीहिमधारा गोमुखत आरभ्य बहुक्रोशसुदीर्घा चौखम्बाशिखरपर्यन्तमतिविचित्रगुरुगभीरदर्शना यदगम्याद्भुतपर्यन्तभूरस्ति वृद्धानां केषाञ्चिदलकापुरी, यज्जठरजाता च कल्पितालकापगा, अलकेभ्यो महेशान्यलकनन्दा पुनः स्मृता, एकः प्रवाहो गङ्गाया अलकायां समागतः इत्यादिपुराणवचनबलात् विराजते सर्वदर्शकानां मनः प्रसभं विस्मापयन्ती। इयमलकापुरी खलु यक्षकिन्नराणामतिविपुला सुसज्जितसुपरिष्कृतसुशोभिता नगरी कुबेरमहाराजधानीति पुराणेतिहासकाव्यादिषु श्रीद्वैपायनकालिदास-प्रभृतिभिरादरेणोपवर्णिता दृश्यते। तथापि साम्प्रतं प्रत्यक्षतः प्रचिततुहिन-

सङ्घातधाराणां प्रकाशचाकचक्येन देदीप्यमानः कष्टान् हिमगिरिशिखरदेशे
एव सेति सुस्पष्टमसंशयं प्रमीयते परीक्षकैः । न केवलमियं यक्षेशपुरी किन्तु
श्रीकैलासठा सुमेरुरपि भूतेशस्य लोकेशस्य च दिव्योत्तमपत्तनवरविभूषितत्वेन
बह्वभिष्टुतः प्राचीनग्रन्थेषु तुहिनधवलमुत्तुङ्गं केवलहिमवच्छिखरमेवैतर्हीति
शब्दप्रत्यक्षयोः पर्वतवदयं महान् विरोधः कथमापतितः कथं वा परिहर्तुं शक्य
इति विद्वद्भिर्विचिन्तनीयोऽयं विषयः । आस्तामेतत् ।

अथ गङ्गाऽलकनन्दाजननस्थानेऽस्मिन्महातुहिनसङ्घातसमृद्धिमाहात्म्यं
तदाकारसंस्थानविशेषसौन्दर्यञ्च यादृशं, तादृशमन्यत्र कुत्रापि न दृश्यत इति
भूविज्ञानविचक्षणा ऐककण्ठ्येन भणन्ति । एतादृशसर्वातिशायिस्थानतथा
निःसरति भागीरथीति तत्सलिलस्यापि सर्वातिशायिवैशिष्ट्यं भवितुं युक्तमिति
ते समर्थयन्ते । किञ्च पष्ठिमोत्तरतोऽवरूढाया लम्बायमानायाः पुनरेतस्या
गङ्गोत्तरीहिमधारायाः सव्यपार्श्ववर्तीनि चौखम्बामन्थनीसुमेरुकेदारनाथ-
शिवलिङ्गादिनामकानि तथा सव्येतरपार्श्वगानि चन्द्रसत्यपथवासुकि-
भागीरथीपर्वतादिसञ्ज्ञकानि च सुप्रसिद्धानि महोत्तुङ्गहिमगिरिशिखराणि तत्र
तस्या उभयतः गहनहिमकीर्तिप्रमुखाभिरथ स्वच्छन्दाचतुरङ्गीप्रभृतिभिष्टा
घनदीर्घवितताभिर्मनोहराभिर्धवलरक्तश्यामलादिवर्णविचित्राभिर्हिमधाराभिरङ्ग-
भूताभिर्विपोषितविभूषिताया माहात्म्यं वैभवञ्च भूयोऽभिवर्धयन्ति स्वमहिम्नि
विराजन्ते । गोमुखप्रान्ततोऽपरोक्षयितुमशक्यान्यपि तेषु बहूनीतरपर्वत-
पट्टिसमावृतत्वात्तानि सर्वाण्यन्यतत्तत्प्रान्तेभ्यः सम्यक् साक्षात्कर्तुं शक्यन्त
एव साहसिकैः पुरुषैः । परञ्च प्रकृतमहाहिमधाराया अङ्गभूतया तया सुदीर्घसुन्दरया
चतुरङ्गीतुषारधारया तत उपाङ्गभूतासु वासुकिसुरालयकालिन्दीमुख्यासु
कालिन्दीद्वारा च कमपि हिमशिखरघट्टं चिरन्तनमतिक्रम्याथ, अर्वासरितस्तटेन
गस्तलोस्थानं, यत्र सा सरस्वतीसरितं सङ्गच्छति, ततः सरस्वतीरोधसा
मानाग्राम इतीदानीं विदितं केशवप्रयागञ्च, यत्र केशवप्रिया सरस्वती
अलकनन्दामाश्लिष्यति, सम्प्राप्य ततोऽप्यलकनन्दाकूलेन श्रीबदरीनारायण-

मन्दिरञ्च गन्तुमुत्सहन्ते वीर्यवन्तस्त्रिचतुरैर्दिनैः श्रीगोमुखीतः। स्वामी तु हिमधारातटेन गोमुखादुपरि गत्वा समग्रं दिनं तत्र भ्रामभ्रामं सन्निकृष्टानामथ विप्रकृष्टानां दिव्याद्भुततुषारसङ्घातानां तथा धवलोन्नतहिमकूटानां बहुप्रणुतदैविकप्रान्तानाञ्च महद्दर्शनमाह्लादभरेण श्रद्धातिशयेन च विधाय ततो यामिन्यां गोमुखे निजविश्रामवसतिं प्रत्याव्रजन्नासीत् प्रतिहायनम्। यस्मिन्नब्दे तत्रैकमासनिवासः कृतः स्वामिना, तदैकवारमतिलङ्घितगङ्गोत्तरी हिमधारोऽपरस्मिन्यारेऽपि रात्रीरुषित्वा तेन तटेन रक्तवर्णहिमधारासरित्पात-स्याग्रतष्टातुरङ्गीगङ्गोत्तरीहिमधारयोः सङ्गमस्थानपर्यन्तमप्यभ्रामीत्सोऽतिकृच्छ्रेण। तत्र स्थित्वा नन्दनवनाख्यया ख्यातं हिमसङ्घातमहाधाराद्वयदृढावरुद्धं भागीरथीशिखरचरणचुम्बि चतुर्दशसहस्राधिकपदपरिमाणोन्नतं विशालं दिव्यावलोकं समभूतलं, तथा श्रीबदरीनाथसरणिञ्च दीर्घहिमधारारूपां निकषाऽपरोक्षीकृत्य ततः प्रतिनिववृते च। अहो तत्प्रान्तीयमकृतकं महत्सौन्दर्यमथ गाम्भीर्यं दिव्यवैभवप्रभावादिकञ्च कथं वचोगोचरतां सम्यगापादयेम? व्यासवाल्मीकिप्रभृतयोऽपि तथा कर्तुं न प्राभवन्, न प्रभवेयुष्येति यत्सत्यमत्र सुदृढमुष्टोष्यतेऽस्माभिरूर्ध्वबाहुभिः। तथा करिष्यामीति यः कष्टिदुद्युष्टे, स तस्य स्वस्य च हन्तावहेलनां कर्तुमुद्युष्टे; तथा च केवलं स्वसंवेद्यं, स्वसंवेद्यमपरोक्षतया तत्रत्यं तत्सर्वं, न सम्यक् परोक्षतया परैः शब्दादिभिः प्रत्याययितुं योग्यमिति सङ्क्षेपतो वदामः। अहो बत श्रीकालिदासेन महाकविना हिमं न सौभाग्यविलोपि जातमिति हिमगिरिहिमं तत्सौभाग्यविलुम्पकदोषरूपेण कथमुत्प्रेक्षितमिति वयं न जानीमहे। अनन्तहिमसङ्घातो न हिमवतः सौभाग्यविलुम्पकः किन्तु सौभाग्यविवर्धक इत्यास्माकीनं चिरानुभवजनितं मतम्। अहह ! धवलधवला विचित्रगाम्भीरदर्शनाः सुदीर्घतुहिननिकरधारास्तथा तादृशतुहिननिकरसमाच्छन्नाः प्रोन्नतानेक-गिरिशिखरपट्यष्टा प्रालेयशैलस्य कीदृशीं शोभामभिजनयतीति नैतत्प्रत्यक्ष-दर्शननिर्णयं वस्तु केनाप्यनुमातुं शक्यम्। दीपशिखा तु शिखरपरिवृढस्य

प्रौढहिमवैभवसौभाग्यं साक्षादनुभवितुं न सौभाग्यवानासीदित्यनुमीय-
तेऽस्माभिस्तस्य तादृशोत्प्रेक्षणहेतुना। वस्तुतो हिमवतो दिगन्तवितता
हिमवत्त्वसुकीर्तित्यथा हिममूलका न तथाऽन्यमूलकेत्यवधारणे न मनाक्
शङ्कतेऽस्मद्विषणा। त्रिदिवेऽपि दुर्लभस्यान्यादृशस्य हृदयावर्जकस्य
प्राकृतिकसौन्दर्यातिशयस्य हेतुरयं हिमराशिरित्येतन्न केवलं तस्य
तत्सौभाग्यविवर्धकत्वं किन्तु गङ्गायमुनासरयूब्रह्मपुत्राशतद्रूसिन्धुप्रभृतीनां
तीर्थसरितां भारतभूमेर्भौतिकाध्यात्मिकनानाविभवसम्पत्तिप्रसवकारणी-
भूतानां विश्वविश्रुतानुभावानां साक्षाज्जननी हन्त सेयं महाभागधेया प्रातः
स्मरणीया हिमालयस्य हिमसंहतिरिति किमु कथनीयं तेन प्रकारेणापि तस्य
तत्सौभाग्यसमुपचायकत्वम्? किञ्चाधुना न केवलं शब्दतः किन्तु प्रत्यक्षत
एवेक्षितुं शक्यो दिव्यानुपमसौन्दर्यवैभवाकारः सुमेरुः सुवर्णगिरि-
रयमेतन्महातुहिनसन्तानसुषुमां विना को नाम सुमेरुः; तथा कैलासोऽपि
शिवावासः को नाम कैलासः; अलकानगर्यपि का नामालकानगरी, तथा
चौखम्बाऽपि का नाम चौखम्बा स्यात्? अहो यदि तुहिनसन्ततिरेतादृशी
दिव्यानुभावा स्वमहिम्नि न तत्र हिमालये व्यराजिष्यत, तर्हि तस्यैतादृशं
लोकोत्तरमप्रतिभटं सकललोकसंस्तुतं सौभाग्यमपि न समसेत्स्यदिति,
नैतत्केवलमुत्प्रेक्षणं, किन्तु प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणनिर्णीतमिति निष्कर्षः। तदेवं
श्रीगोमुख्यामेतदब्दावधि सश्रद्धं द्वादशकृत्वो गत्वा स्वामी तदुपसेवनमकार्षीदितिदं
जगन्मातुः श्रीगङ्गाया अहैतुककृपाया फलमिति सोऽमन्यत॥१९॥

बहुजनैर्मानितः स्वामी

अथ चैतादृशाल्पभ्रमणविनोदकालातिरिक्ते सर्वस्मिन्काले गङ्गोत्तर्यामपि
वेदान्तचिन्तनादिकमभङ्गुरतया सम्प्रवृत्तमासीत्तस्य। गोमुखेऽप्यधिकनिवाससमये
वेदान्तपाठः प्रवर्तित आसीत्। अहो वेदान्तानां चिन्तनेऽचिन्तनेऽपि,
सत्सङ्गविचारेऽविचारेऽपि, ध्यानभजनेऽध्यानभजनेऽपि तथावस्थाने पर्यटनेऽपि
समाधौ व्यवहारेऽपि नित्यनिरन्तरमात्मनः स्फुरणं स्मरणञ्च तत्त्वविदां श्रद्धावतां

वरीवर्तीति तेषां किं नाम प्रयोजनं शास्त्रचिन्तनादिभिः? तथापि परेषां कल्याणकामुकाः सन्तो निसर्गत इति ग्रन्थतो मुखतः ब्रह्मविद्याप्रचाररसिकास्ते जीवन्ति लोकानां तथाविधमपि भद्रमाचरन्तो लोके। तीर्थयात्रावत्सु दर्शनार्थमागच्छत्सु केचिदीश्वरीयभक्तिज्ञानतत्परा अप्यवर्तन्तेतीश्वरानुबद्धा सत्सङ्गविचारणाऽपि तत्र नितरां न्यूनाधिकमात्रया प्रचचाल। विभिन्नबुद्धिगतयो विभिन्नश्रेणीका जना बहवस्तत्रापि सन्दर्शनार्थिनः सम्मिलिता आसन्निति तेषु केचिदहो! इत्थमपि धृष्टतया निःसङ्कोचमप्राक्षीत्स्वामिनमत्र विजनवनप्रदेशेषु निवसन्तो भवादृशाः किं कुर्वन्ति? अधस्तनदेशेषु जनबहुलेषु यत्र कुत्रचिदवस्थाय देशशुश्रूषणपरं कर्म कुतो न कुर्वन्ति? इति। स्वामिनो विनम्रं प्रतिवचनमिदमासीत् सम्यक् स्मारितं भवता। अत्र स्थित्वैव वयमस्मद्देशं सेवामहे। अध्यात्मानुभवनिष्ठाभ्यासोऽध्यात्मविद्योपदेशाः स्वानुभवमुखेन शास्त्रमुखेन च यत्किञ्चित् क्रियतेऽस्माभिर्यत्र कुत्रापि स्थित्वा, तेन यादृशी देशोपकृतिः, तादृशी न केनचिदन्येन कर्मणा सिध्यतीत्यस्माकं वचनमर्थतो गृहाण। आत्मशान्तिरेव महान् सुरनदीह्रदोऽस्मिन्दुःखाग्निसन्तप्ते संसारे। सर्वे पुरुषार्थास्तदर्थमेव क्रियन्ते लौकिकप्रज्ञैः शास्त्रीयप्रज्ञैश्च वित्तपदमानप्रतिष्ठादिभोगसामग्रीसम्पादनविषयिका अपि। अहो! आत्मशान्तिरात्यन्तिकी कुत्राप्यलभ्यमानामूल्यनिधिरिव सर्वस्पृहणीया यदि लभ्यते जनैरनायासेन पुरुषविशेषाणां येषां निजानुभूतात्मविद्योपदेशेनाथवाध्यात्मानुभवनिष्ठाभ्यासरूपेणैव देववन्द्येन निजशान्तोपरतजीवनमात्रेण, तर्हि तेभ्यो महात्मभ्योऽधितरकल्याणकारिणो लोकानां लोके के भवन्तीति न वयं जानीमहे। आत्मक्रीडा आत्मरतयस्तादृशा महर्षयः कुत्रापि निवसन्तु पर्वतमस्तके विविक्ते गुहायां वा ते खलु भुवनस्थानर्घमतिशोभनं विभूषणमिति विजानीहीति। एवमहो गङ्गोत्तर्यामधिककालनिवासेन तस्य तपश्चर्यायाः साधुतायाः लौकिकफलान्यतमत्वेनेव स तत्प्रान्तीयबहुजनैरपि मानितः श्लाघितश्च समभवत्। यस्य लौकिकमौत्रत्यमधिकाधिकं यावदभिवर्धते, तावत्तत्स्यारातयोऽपि हन्त

बहुधाऽभिवर्धन्त इत्ययं साधारणः सार्वत्रिक ईश्वरीयो नियमः। क्षुद्राः पर्वता
 अत्र हि भीषणजलवर्षणादिप्रयुक्तस्य पीडनस्य सर्वसाधारणस्यैव भूमितां भजन्ते।
 तदपेक्षयोन्नताः पर्वतास्तु प्रचण्डवेगस्य प्रभञ्जनप्रहारस्यापि विषयतामाटीकन्ते।
 ततोऽपि पुनरुन्नततराणि शैलशिखराणि हन्त प्रचण्डतुषारप्रहारस्यापि महत्पीडनं
 सहमाना दृश्यन्ते। अथ च क्षुद्रा गिरयः केवलवारिप्रवर्षणादिप्रहारेणैव विकलाः
 शिथिलाष्टा नष्टभ्रष्टाष्टा महतीं विह्वलतामुपयान्ति। परन्तु महोच्छ्रिताः शिलोच्चया
 महोग्रसमीरणतुषाराणां निरन्तरसरभसप्रहारपरम्परयाऽपि न मनाविचाल्यन्ते
 वैकल्यं शैथिल्यं वाऽपि नेषत्प्राप्नुवन्ति; प्रत्युत निजमहिमनि गाम्भीर्ये स्वतः
 सिद्धे सर्वावस्थायां सर्वदैकरसा विराजन्त इत्यहो! महोन्नतानामनितरसाधारणो
 वैशिष्ट्यगिरिमा। किञ्च ते प्रहारास्तान्किञ्चिदपि विचालयितुमशक्ता-
 स्तदीयाकम्प्राप्रघृष्टप्रभावातिशयदाढ्याञ्चकिता इव खण्डनरूपतया सम्प्रवृत्ता
 अपि मण्डनवदन्ततः परिणमन्त इत्ययं सर्वसम्प्रतिपन्नो दृष्टान्तः। एवमेव
 बहुजनसम्मानप्रतिष्ठारूपं बाह्यं लौकिकमिदमौन्नत्यमेधमानमालोक्य तदपक्षतये
 परमामसहिष्णुतायाः सीमामारूढा अहो यद्यपि दुर्विवेचा जातिर्यद्यपि
 स्वकृतचिरन्तनाघातजनितप्रत्याघातशतमसहमाना परेतप्राया हन्त! पुरतः
 पतिता कुणपाकारा दृश्यन्ते जातिकौणपी, तथापि तदभिमानिनः
 केचित्तस्यावर्णज्येष्ठत्वादिकं यद्वैकल्यरूपेण तेषामभिमतं, तत्सर्वं
 शतगुणपरिवर्धनेन तत्र प्रचारयामासुः कुटिलगत्या। परवृद्धिमत्सरि मनो हि
 मानिनामिति हि महाकविवचनम्। धनमानतृष्णा किं नैनः कारयति लोके?
 तथापीदृक्षगुप्तासभ्यप्रचाररूपाः प्रहारास्तं निसर्गगम्भीरं स्वल्पमपि कम्पयितुमथ
 तस्य लौकिकं माहात्म्यमीषदवसादयितुं वा नापारयन्निति ते न दूषणात्मकाः,
 प्रत्युत भूषणरूपा एव संवृता इति क्षुद्रमभद्रं लब्ध्वपि वृत्तमिदमनुपेक्ष्य कथ्यतेऽत्र
 लौकिकं बाह्यमौन्नत्यं कीदृक् कण्टकाकीर्णमथ परिपन्तिवर्गप्रवर्धकञ्चेति
 दिङ्मात्रदर्शनाय। अहो! नित्यमेकरसं पारमार्थिकं तत्त्वं यः प्रत्यगात्मभूतः
 परमात्मा, यो न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्, स्वस्वरूपत्वेन तदपरोक्षीकृत्य

तस्मिन् रममाणानां महात्मनां का नामोन्नतिरवनतिर्मानोऽथापमानो वा ? तथापि मूढजनदृष्ट्या तादृशव्यवहारापात इति लौकिकविशेषणेन विशेषित औन्नत्यशब्दः । अथ च सर्वसङ्गं सन्त्यज्य सर्वमुत्सृज्य सर्वनगरनागरिकमैत्रीसम्बन्धमपि धिक्कृत्य शान्तमेकान्तं हिमाद्रिमस्तकमरण्यदेशमुपाश्रयता ब्रह्मविद्यामात्रदत्तचित्तेन तन्मात्रधनेन तन्निगूढविकटविदूराज्ञातपर्वतीयदेशात्को नाम सम्मान आकाङ्क्षणीयः स्वामिना हन्त ! करंलेढीति मूढन्यायवत् । यदि दृश्यते सम्मानसमृद्धिः केनचिदीर्ष्यावता, तर्हि सा नाकाङ्क्षाफलं, किन्त्वदृष्टफलमिति केन तस्याः समुच्छेदः शक्यसम्पादः स्वेन वा परेण वा ? अथ तत्र गच्छति काले गङ्गोत्तर्या १९४७ तमेऽब्दे आगस्तमासस्य पञ्चदशे दिने भारतवर्षस्य स्वाराज्यं लब्धमित्युपश्रुत्य सोऽतितरामनन्दीत् । यद्यपि देशस्वातन्त्र्यमथ देहस्वातन्त्र्यमित्येतत्सर्वं व्यावहारिकमेव स्वाराज्यं, न तु पारमार्थिकं, तथाप्येतत् स्वात्मविचारतन्निष्ठारूपस्य तस्य महत्सहायकं यदि सध्रीचीनमुपयुज्येतेति स ह्यमन्यत; तथा च वर्गविद्वेषं वर्णविद्वेषञ्चान्तरैकभारतीयसमाजाभिमानेनेमे भारतीया दैवात्पौरुषाद्वा समागतमिदं स्वाराज्यं भृशमभिरक्षेयुरिति मनसा व्यधत्त च शुभाशंसां स्वदेशस्नेहाभिमानसंस्कारवान् ॥२०॥

गङ्गोत्तर्या बदर्यामथ कथमुषितं तेन का शक्तिरेषा

तस्याशक्तस्य शीतानिलसलिलशिलाकर्कशप्रांशुभूम्याम् ।

नूनं श्रीशङ्कराचार्यैः कृतवसतिरुदग्भूरियं केरलीयान्

स्नेहेनावाहयत्यक्षयसुखदनिजोत्सङ्गवासाय देवी ॥२१॥

सत्सङ्गचेष्टाः

अपि च यथा गङ्गोत्तरीनिवासचरितमतिसङ्क्षिप्तोपक्षिप्तमत्र, तथा सौम्यवाराणसीनिवासपरिपाटी चातिसमासत उपन्यस्यते भवतां पुरतः । अपरत्र निवसनकामनां परित्यज्य हृषीकेशतः प्रतिवर्षमुत्तरकाशीगङ्गोत्तरीगमनप्रक्रिया नियमतः स्वीकृता स्वामिनेत्यवलोक्यञ्श्रीगङ्गाशङ्करमहोदयः सौम्यकाश्यां तन्निवासार्थमेकं सदनं स्थिरं निर्मातुकामस्तदर्थमायोजनमकार्षीत्त्वरया नितरां

तस्य च हितमाचरन्। तथा च १९३५ तमे क्रिस्ताब्दे कैलासमठस्योपरिष्ठादु-
 च्छतरवारणावतपर्वतपार्श्वस्थिरायां निरन्तरगङ्गादर्शनप्रदायिन्यामभितो हरित-
 मनोहरविपिनशोभासुशोभितायां साधुसन्त्रासिवासस्थानमध्यगायां कुटीरद्वयं
 पृथक् पृथङ्निर्माय स्वामिने प्रददिवान् स उदारस्निग्धचेताः। ततः प्रभृति च
 स्वामी सौम्यकाशीगमनावसरे तत्र स्वच्छन्दतया निर्विक्षेपं वस्तुमारेभे। विशाले
 बृहत्कुटीरे स्वामी तथान्यस्मिंल्लघुतरे कुटीरेऽन्यथा कष्टान साधुः प्रथमेऽब्दे
 स्वामी गोविन्दगिरिष्ठा सदा न्यूषतुः। जनसम्बन्धवियुतविशालवाटिकाभ्यन्तरगं
 तद्वस्त्यमेकान्तशान्तमेकान्तप्रियस्य तस्य सन्ततब्रह्मविचारशास्त्रविचारादि-
 निजधर्मनिरतस्य सर्वथाऽनुकूलतरमेव नित्यं प्रत्यभात्। यथा साधुद्वयनिवासयोग्यं
 स्थानं प्रथमतो निर्मितं, तथैवाद्यापि तदवतिष्ठते। तस्य परिवर्धनादिकं न
 कदापि विधातुं स ऐच्छदिच्छति वा व्यवहारविमुखः सदोपरतसमाहितजीवननिष्ठः।
 तथा च विश्वेशपुर्यां तत्स्थाने निवसन्स सदा निर्विक्षेपमध्यात्मप्रशमरसानु-
 भवप्रधानं निजजीवनमयापयत्, यापयति चाद्यापि। प्राथमिकेषु वत्सरेषु
 तत्र वेदान्ताध्येतारोऽपि सुशिक्षिता अधिकारिणोऽवर्तन्त श्रद्धावन्तः
 स्वाम्यात्मानन्दस्वामिधीरेशानन्दप्रभृतयो महात्मानः। ब्रह्मविद्याधिगन्तृणां
 विनीतस्निग्धमधुरप्रकृतीनां तेषां समागमोऽथ तैः सह शास्त्रीयविषय-
 विमर्शनशङ्कासमाधानादिप्रवृत्तिषा महानुल्लासहेतुर्हर्षहेतुषा समभूतत्र तदात्वे।
 तेषु सर्वप्रधानः स्वामी श्रीमदात्मानन्दो विदितवेद्यः स्वामिन्याबद्धश्रद्धाविशेषः
 स्वामिसम्बन्धेनैव लोकोपकाराय प्रणीतप्रसाधितचित्तसम्बोधनादिसद्ग्रन्थो विशेषत
 उत्तरकाशीवास्तव्यो निजसत्सङ्गचर्चनाद्यध्यात्मचेष्टितैस्तस्य मनसि महान्तं
 प्रमोदमुदपीपददुत्पादयति चेदानीमपि॥२२॥

अथ श्रीमद्देवीगिरिमुख्यतीन्द्राः प्रवयसो

विदां श्रेष्ठाः प्रेष्ठप्रकृतय उरुब्रह्मरतयः।

सदा ब्राह्मीं वार्तां भ्रमविशयवर्जं विदधिरे

तथा तारङ्गं तन्मनसि मुद उद्वेलनमपि॥२३॥

चक्रनेमिक्रमेण

यद्यपि तुहिनाद्रिदेशः पुराकालेषु सूक्ष्मतत्त्वविचिन्तकानां विवेकवैराग्य-
निधीनामृषिमुनीनां मण्डलीभिरध्युषित आसीदिति वृद्धपरम्परयाऽवबुध्यते
तथाप्यधुनातना लोका न तथाविधबुद्धिसंस्कारवन्तः सूक्ष्मतत्त्वविचारणोत्सुका-
स्तत्समर्था वा दृश्यन्त इति महानयमस्य हिमवत्प्रदेशस्य भारभूमेस्तकायमानस्य
समस्तभारतभूमेरभिमानविषयस्य दौर्भाग्यकालः पुण्यपवित्रप्रथितस्य । कश्मीरादि-
प्रान्तेषु चिरन्तनोन्नतनैकविधसंस्कृतशिक्षाकेन्द्रेषु नवनवशास्त्रीयविषय-
विचिन्तनाविष्करणप्रधानेष्वप्येतादृशी दुरवस्था सम्प्रति सम्पन्नेति किमु
वक्तव्यमन्यत्र ? उन्नतिरवनतिष्टा हन्त संसारे चक्रनेमिक्रमेण परिवर्तमाना नैकरूपा
सुस्थिराऽवतिष्ठत इत्यस्माच्चित्तसमाधानादृते किमन्यत्साधनमस्मद्वशे विषाद-
विनिवृत्तये । तत्राप्युत्तरकाश्यादिषु भागीरथीतटगतेषु पर्वतीयस्थानेषु चिरात्साधूनां
विवेकिनां निवासतः सम्बन्धतया तत्रत्यजनेषु केषाञ्चित् किञ्चिदिव
पारमार्थिकचिन्ता संस्कारोद्योत उत्पत्तुं प्रवृत्त इति हर्षस्थानमेतत् । टेहरी (गणेश
प्रयाग) नामक एतद्देशस्य मुख्यनगरेऽपि श्रीबदरीनाथमन्दिरे कुब्जाम्रत
उपरिगमनप्रतिगमनवेलास्वेकं द्वे वा दिने कदाचिद्विश्रमार्थं स यदाऽवात्सीत्,
तदा तेन तत्रेतरसंवसथापेक्षया जना अधिकाः शिक्षिता वीक्षिता अथ
दार्शनिकार्थश्रवणतत्पराष्टा । श्रीस्वामिविज्ञाननन्दस्वामिरामतीर्थयोर्विशिष्ट-
सन्त्यासिनोस्तत्र विराजितवतीः सम्बन्धसौभाग्येन तत्रत्यानां काचन
सत्सङ्गाभिरुचिः सञ्जातेत्यभ्यूहितञ्च तेन । उत्तमशिक्षणेन विशिष्टसाधुसम्बन्धेन
च साधुजनपक्षपातः सत्सङ्गमश्रद्धाऽथ विवेकवैराग्यभक्तिज्ञानादिचर्चातात्पर्यञ्च
लोकानामभिजायतेऽभिवर्धते चेति सुविदितमेवैतत् । अथ टेहरीराजधान्यां
यत्र स्थाने स्वामी रामतीर्थ उषितवांस्तस्य देहसन्त्यागकाले तस्य तथा
तन्निवासपवित्रितयोस्तदुपरितनग्रामभूम्योष्ट द्वयोरितरयोः सन्दर्शनञ्च तेन व्यधायि
तत्र सश्रद्धम् । अन्यतरस्मिन् ग्रामे तु मद्गुणाभिधे स देवतासदने
सकृद्रजनीवासोऽपि कृतो ग्रामीणैर्यथावदुपचरितः सन्नितरैष्टा बहुभिः सह ।

सौम्यकाश्यां तु प्रायशो न तत्रत्याः, किन्तु बाह्यत आगत्य निवसन्तः साधवस्तथा गङ्गोत्तरीयात्रामधिकृत्याधस्तनदेशेभ्य आगच्छन्तो जनाः शुद्धसंस्कारिण्य सत्सङ्गमार्थनया जिज्ञासया च तदाश्रममभीक्षणमुपसेदुः। केचिदथ विरलतया सत्सङ्गतिमात्रप्रयोजनेच्छया तदा तदा तत्रागत्य न्यवात्सुष्टा महता श्रद्धावेगेन। तथा च विशिष्टाः साधारण्य प्रचुरसङ्ख्याकास्तत्रापि सन्दर्शनसदुपदेशाभिकाङ्क्षिणस्तद्वसत्यामुपलब्धाः प्रतिहायनमिति तादर्थ्येनापि तस्य समयस्य कष्टनालघुविभागः स्वयमत्यगच्छत्॥२४॥

किञ्चान्यदाऽपीषमासावसाने तथाविधसंस्कारवेगसम्प्रबोधितः सन्,
आत्मानन्दस्वामिनान्यैश्च सोऽगाद्-

द्वित्रैः सत्रा पुण्यदं दुण्डिकाख्यम्।

कासारं तत्सौभगं भोक्तुकाम-

ष्टित्रालोकं लोकितं प्राक् पुनष्ट॥२५॥

पञ्चकोशपरिक्रमष्ट मनसः प्रोलासकृद्दैहिक-

व्यायामक्लमदष्ट पुण्यनिचयस्योत्पादकोऽल्पेतरः।

सश्रद्धं निरवर्ति तेन सहितेनान्यैरनन्येन च

स्वस्थावस्थितिनीरसालसमभूञ्चितं यदानेकशः॥२६॥

काशी साक्षात्ब्रह्मविद्यैव

हैमे कालेऽप्यत्र वै सौम्यकाश्यां

वस्तुं सोऽभूत्सम्प्रवृत्तः शमेच्छुः।

हन्ताकुर्वन्कुब्जचूतावरोहं

हित्वा रीतिं दीर्घबद्धां कदाचित्॥२७॥

शान्ते सम्यग्देशकाले तदात्वे

शान्तं स्वान्तं सन्ततं चिन्तनोज्झम्।

निर्विक्षेपं ब्रह्मचिन्तानिमग्नं

शुद्धं बुद्धं भावमापद्यते स्म॥२८॥

हैमी वृष्टिः शैशिराहेषु तीव्रा संवृत्तान्तर्हार्दभावं ददाना।
 दृश्यं विष्वग्राजतं दिव्यशोभं लोकातीतं हन्त विस्तारयन्ती॥२९॥
 सत्वोद्रेकं चित्तभूमिर्नितान्तं भेजे भूरिस्वच्छपूतावदाते।
 तस्मिन्काले तौहिने सौम्यकाशी तस्यातीव स्निग्धतां प्राप सौम्या॥३०॥
 एतद्रम्यं सौम्यकाशीस्थवस्त्यं वासस्थानं तस्य मुख्यं बभूव।
 कुब्जाम्नीयष्टाथ गङ्गोत्तरीयो वासोऽगच्छद्गौणभावं क्रमेण॥३१॥
 काश्यां वासः प्राप्त एवं प्रशान्तः प्रार्थ्यः सर्वैर्मोक्षदानेऽपि दक्षः।
 काशीनाथस्यानुकम्पाकटाक्षात् काशीशस्तं पातु नित्यं स्वभृत्यम्॥३२॥
 बाल्यादारभ्याशुतोषो गिरीशः शम्भुः साक्षात्सच्चिदानन्दमूर्तिः।
 आसीदिष्टो यस्य चोपास्यदेवो मन्ये काश्यां तत्फलं प्रापि वासः॥३३॥
 काशी साक्षाद्ब्रह्मविद्यैव नूनं तद्वासोऽतो मुख्यकाशीनिवासः।
 काशीक्षेत्रे यो वसत्यस्य काशी न स्याद्दूरे स्तूयतेऽतोऽत्र काशी॥३४॥
 अस्मत्स्वामी राजते सौम्यकाश्यां प्रालेयाद्रौ स्वीयवासे चिराय।
 एवं श्रुत्वा दूरतः केरलीयामागृहीरन्मण्डलाध्यक्षमेनम्॥३५॥
 यद्वत्स्वामी स्वीयदेशेऽपि पूर्वं शान्तैकान्तस्थानसेवी प्रसिद्धः।
 तादृक्स्थानं सेवतेऽद्यापि नित्यं निष्प्रत्यूहं निर्जनं निर्निनादम्॥३६॥
 यद्वत्स्वामी स्वीयदेशेऽपि पूर्वं भुष्टे स्मैकं वारमद्यं विशुद्धम्।
 तादृग्भोज्यं शुद्धमद्यापि भुष्टे भिक्षारूपं बाह्यतः प्राप्यमाणम्॥३७॥
 दुग्धं देशे तेन नाग्राहि किञ्चित्कुब्जाम्नेऽपि प्राथमे वर्षपूगे।
 पद्याद्रात्रौ पातुमारब्धमेतद्धेतुः कोऽभूदीश्वरो वेत्ति नाहम्॥३८॥
 आदौ सोऽभूत्पत्रपानीयशत्रुः पष्टान्मित्रञ्चोत्तराखण्डवासी।
 एको भोगस्तस्य चैवं सकृत्तत्पीतिष्टाभूत्तत्र नान्यः कदाचित्॥३९॥
 एतद्धीतिः सर्वसाधारणी न प्रायेणेषत्सत्फलं सम्प्रसूते।
 कादाचित्कं कस्यचिद्भेषजञ्चेदस्तु स्थित्यै काङ्क्ष्यते नैव तन्वाः॥४०॥
 एतर्हि तु स्वच्छमतीक्ष्णहृद्यं गृह्णाति कालक्रमतोऽद्यवर्गम्।

फलञ्च दुग्धं मितमात्रयाऽसौ कषायसेवानियमादिवर्जम् ॥४१॥
शान्तिः शान्तिः सर्वदा तन्निशान्ते नैवाशान्तिर्बाह्यविक्षेपजन्या।
यस्मात्क्षुद्रोऽप्यन्यकायप्रपञ्चः कष्टिन्नात्र ब्रह्मविद्याप्रपञ्चात् ॥४२॥
तत्त्वं ज्ञात्वा तत्र रत्वा चरित्वा योग्यांल्लोकांशारयित्वापि लोके।
यत्साफल्यं निर्वृतिः सङ्ग्रह्य तत्किं प्राप्यं लौकिकव्यापृतिभ्यः ॥४३॥

दशमोह्लासः

अन्तरङ्गप्रियतरौ

अथ च स्वामिनः कुब्जरसालजीवितस्य यत्प्रारम्भिकचरितमधस्तादुपवर्णितं, तत्पाष्टात्यमपि साकल्यतः सञ्जिघृक्षामो वयमत्र पृथक् पृथक् तत्तद्वर्षगत-तत्तद्विशेषवृत्तविवरणात्मकशाखाचङ्क्रमणक्रममुद्भित्वाऽल्पिष्ठमात्रया । सौम्यवाराणसीतो हृषीकेशगमनावसरे पूर्ववत्स्वकीये तृणकुटीर एव निवसन्नासीदसौ १९३७ तमक्रिस्ताब्दपर्यन्तम् । एतदन्तरे च तत्र ब्रह्मविद्याधिगन्तारः सुशिक्षिताः साधुसन्न्यासिजना यथा सङ्ख्यया ववृधिरे, तथा तद्भिन्ना अपि लोकमानिता गृहमेधिनो विधुराष्टा विरक्तास्तद्विद्याग्राहकाः सङ्ख्ययोपचयं प्रापुः क्रमेण । तेषु विनीतशीलः साधुजनचरणानुरक्तस्तीव्रविविदिषुः श्रीरामलालोऽत्र विशेषत उल्लेखनीयः । पष्ठिमपञ्चाम्बुदेशीयः स प्रत्यब्दं हृषीकेशमुपसेवमानः सञ्जनसङ्गमाभिलाषुकः शमदमवैराग्यादिसाधन-युक्तष्टावलोकितः । अधिकारसम्पन्नः सोऽपि स्वामिसविधे प्रागुक्तश्रीगङ्गा-शङ्करादिबुभुत्सुजनश्रेण्यां श्रीभगवद्गीताभाष्यादिवेदान्तग्रन्थान् सश्रद्धं सादरं श्रोतुमुपचक्रमे । अपराह्ने च प्रत्यहं सत्सञ्जिगमिषया स्वामिकुटीरसन्निधानं तत्त्वबोधतत्साधनविषयकचर्चारसास्वादनञ्चोच्छ्वासनिश्वासवन्नि-यमतोऽप्रयत्नतट्टानुष्ठितं तेन श्रद्धाभक्तिभावभरितान्तःकरणेनानुष्ठीयते चेदानीमपि । तथा च ब्रह्मविद्याभ्यासमात्राया इव ब्रह्मविद्याया अपि वृद्धिस्तस्य तत्र दैनन्दिनतया समजनि । तदनन्तरं लक्ष्मणपुरोपान्तप्रान्तवास्तव्यो ब्राह्मणोऽपि श्रीबलदेवप्रसादा-

भिधस्त्यागवैराग्यतपसां निधिर्निसर्गत एव निर्मानस्वभावो गडुलाग्रनिलय-
मागत्य वस्तुमथ स्वामिनः सत्सङ्गतिमुखेन स्वकीयां विद्यां पारमार्थिकीं
पोषयितुञ्चारेभे तत्परतया। अथ च वेदान्तग्रन्थानपि कतिचित्तदनुगुणान् सोत्साहं
सत्कारतोऽध्यगीष्ट। एवं तस्यापि नित्यनिरन्तरः स्वामिनः संसर्गस्तथा
ब्रह्माभ्यासोऽप्यभङ्गुरतयाऽविचलं प्रचलति स्म तत्र। एतादृक्षेणासाधारण-
श्रद्धाभक्तिसुरभिलेन चिरकालसम्पर्केणाथ तयोर्विशुद्धविधेयप्रकृत्या च
तथा तत्त्वानुभवनिष्ठाप्राप्तिप्रयत्ननैरन्तर्येण च द्वावेतावपि तस्यान्तरङ्गप्रियतरौ
समभूतां कालगत्येति तौ सस्नेहमनुस्मर्येतेऽस्माभिरत्र। एतयोः प्रथमोऽधुना
वानप्रस्थधर्मे द्वितीयस्तु स्वामी आनन्दवनमिति योगसञ्ज्ञया तुर्याश्रमधर्मे
चावतिष्ठमानो ब्रह्मविचिन्तनैकव्यवसायः सर्वदा स्वामिनः प्रियहित-
करणबद्धपरिकरणा विजयते॥१॥

दार्शनिकविचिन्तनानि

किञ्च हृषीकेशेऽपि स्वामिसन्दर्शनार्थं तत्तृणशालामागच्छत्सु नानाजनेषु
केचित्कदाचिद्विरलतया पाष्टात्यदेशीया अप्यालक्षिता गौरकलेवराः। तेषु बहवो
योगविषये योगैश्वर्यविषये चात्यन्तमनुरागवन्तस्तत्प्राप्त्युपायानधिगन्तुमैच्छन्।
हन्त! ते योगमथ भक्तिं ज्ञानमपि यद्यपेक्षितं महतोद्यमेन हठेन चाभ्यसितुं
सन्नद्धा भवेयुः, परन्तु तदखिलमैहिकं कल्याणं लक्ष्यकृत्य न पारलौकिकं
कल्याणमिति महदिदं विचारगतिवैलक्षण्यं पाष्टात्यपौरस्त्यानाम्। अतश्च राग
एव न विरागस्तेषां योगादिजिज्ञासाया निदानमिति क्षिप्रमवगन्तुं पार्यते
विविक्तदर्शिभिः। अहो! ईश्वरतत्त्वविषये तद्दर्शनतत्साधनविषये वा तेषां
विविदिषा न तीव्रतरा दृष्टा। पष्टिमाधर्गोलीया (अमेरिकन्) काचन विदुषी
समाधेः किं स्वरूपमुपदिश्यतां स्वामिन्निति स्वामिनं सश्रद्धमपृच्छदेकदा
कुटीरमागत्यान्येन गौरेण संयुता।

स्वामी - चित्तभूमौ यस्य कस्यापि सङ्कल्पस्य तदभावस्य चानुदयः
समाधिः।

सा - यथावत्स्पष्टीक्रियतां मम सम्यग्रहणाय।

स्वामी - यया यया कल्पनया वृत्त्युदयेन चित्तमाधूतं भवति, तां तां यत्नतः शनैः शनैर्निरुन्ध्यात्। तथा चित्तमुपर्युपर्युन्नमय्य यत्र सर्वचिन्तानिरोधः प्राप्यते स मुख्यः समाधिरिति ग्राह्यम्। एवं सर्ववृत्तिनिरोधे जाते यत्किञ्चिदवशिष्यते, यत्किञ्चित्स्वयं प्रकाशते, तत्सत्यं, तदात्मवस्तु, तदेव परमात्मेति तस्मिन्सदा निष्ठा कार्या। समाधेरथवा समाधिस्वरूपस्य परमात्मनो बोधनं न वचोभिः सम्यक् कर्तुं शक्यम्। तद्विषये बहुवाग्विस्तारेण न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति। यावत्तस्य साक्षादनुभवो न लभ्यते, तावत्तस्यावगमः केवलया बुद्ध्या प्राप्तुमतिदुष्करः। यावन्मधुरसास्वादनं साक्षात् क्रियते किञ्चित्, वचोव्याख्यानेन किं तस्य माधुर्यमवगम्यते तावत्। दीर्घः समाधिरतिदुष्प्राप्यते, क्षणिकेनैव समाधिना सन्तोष्यम्। एकक्षणकालावच्छिन्नेनापि स्वरूपाधिगमो न दुःसाधः किन्तु सुसाधो वेदितव्यः। अथ च चित्तसंयमसाध्या या याः सिद्धयस्तत्तद्ग्रन्थेषूपवर्ण्यन्ते तास्ताः सर्वा भोगायोपयुज्यन्ते न मोक्षाय। अतो भोगविमुखैर्नित्यनिरतिशयशान्तिं परमपुरुषार्थतयाभिलषद्भिस्तत्र नादरः कर्तव्यः। केवलतत्त्वदर्शनरूपमुख्यसमाधिलाभायैव यत्नो विधेयः। किञ्च ध्यानसमाध्यभ्यासवता सर्वैरिन्द्रियैः सर्वे विषयाः शुद्धा एवाहर्तव्याष्टि-
तोद्गतिकारिणः नाशुद्धाः कदापि चित्तभ्रंशहेतव इति। तस्याः प्रगल्भभाषिण्या बहूनां प्रज्ञानां प्रतिवचनत्वेन स्वामी समाधिविषये सङ्क्षिप्येत्थमुपदिष्टवान्।

अथान्यस्मिन् संवत्सरेऽन्या काचनाङ्गलेयमहिलान्याभ्यां सजातीयाभ्या-
मनुगता तत्र मुक्ताश्रमे निवसन्तं तमुपगम्य विनीतस्वरेण स्वकीयप्रष्टव्यमर्थमप्राक्षीत्
संसारे स्थित्वैवार्थतः सांसारिकव्यवहारानपरित्यज्यैव नित्या चित्तशान्तिः कथं
लब्धुं शक्यते? शान्तिरेव ममाकाङ्क्षिता नान्यत्किञ्चित्। योगवासिष्ठादीन्
वेदान्तग्रन्थान्नियमेन विचिन्तयामि। अन्यदपि किं किं साधनं तदर्थमनुष्ठेयम्?
किं लोककार्याण्यजहता जनेनाप्यात्मशान्तिरनुभवितुं पार्यते न वा? इत्येवमादि
यत्। एषा तु पूर्वमहिलातो विलक्षणोत्कृष्टतरा किञ्चिद्विवेकवैराग्यवती

प्रापञ्चिकविषयविनिवृत्तचित्ता शुद्धबुद्धिः पारमार्थिकतत्त्वविचारणक्षमा तदुत्सुका च मनसि महतीं प्रसादधारामुदपादयदमुष्य । अहो अन्तःकरणशुद्धिभेदेन महान् विचारगतिभेदोऽपि कीदृक् प्रवर्तत इत्येतादृशा दृष्टान्ता अनेके दृष्टास्तेन प्रत्यहं तत्र चान्यत्र च स्वासनस्थेनैव ॥२॥

अपि च स्वामी जटिलकुटिलां दार्शनिकप्रक्रियामनुसृत्य दुरवगाहनानायुक्त्यु-
पपादनमुखेन शङ्कोत्तरं न कदापि प्रादायि । तत्तद्ग्रन्थगतानां पद्यानां वाक्यानां
वा प्रप्रतिवचनरूपेणोद्धरणमपि तस्मै न रुरुचे । यत्किञ्चित्कथनीयं सङ्क्षिप्तया
स्पष्टतरयाऽनुभवप्रधानया वचोभङ्ग्या कथितमासीत्तेन । किञ्च परेण
सम्यग्वेदितुमशक्यं, स्वस्याप्यहो सम्यग्विदितं ग्रन्थकोणनिलीनमप्रसिद्धं
वचोग्रन्थिमानायमिव पतत्रिणामग्रे पृच्छकानां पुरतः प्रसारयितुमपि न
कस्याञ्चिदप्यवस्थायां स ऐच्छत् । यत्सत्यमिति निर्णीतं प्रमाणैः, यच्च सम्यगनुभूतं,
तन्मात्रमपरेभ्यः सङ्क्षिप्योपदेष्टव्यमिति तस्य समाधानशैली न गहना दीर्घा
वासीत् किन्तु सरला परिमिताक्षरक्रमा च श्रौतृणां सुग्राहा समवर्तत ।

अथ चैकदा कष्टित्पण्डितोऽध्यापकः पञ्चालदेशीयः प्रगल्भवाक्
शास्त्रेषु परिनिष्ठितस्तत्तृणावासे द्वित्रवासरान् स्वायत्तया पाण्डित्यधाट्या
शास्त्रार्थविचारणमकार्षीत् स्वामिना सह बहुजिज्ञासुजनगोष्ठ्यां समाधिकाले
चित्तस्य कीदृशी दशा? चित्तं तत्र स्वरूपतो विद्यते न वा? विद्यते
चेत्समार्धेर्निर्विकल्पकत्वं कथम्? न विद्यते चेदुत्थितस्य समाधानज्ञानं कथम्?
अथ तज्ज्ञानं किं स्मृतिरूपमथवानुमितिरूपमित्यादिविषये; न खलु
खण्डनमण्डनपरया विजिगीषया किन्तु नानादार्शनिकविचारभेदोपस्थापनद्वारा
विज्ञेयविषयपरिमिमार्जयिषया केवलया स्वामिन्यनणुश्रद्धाभक्तिमान्
मुहुर्मुहुर्विहिततत्सत्सङ्गतिः । सावधानमनसा सर्वमुपशृण्वता स्वामिना मध्ये
मध्ये प्रतानां नानादार्शनिककर्कशन्यायोपन्यासदुरवगाहेतराणामुत्तरोत्तीनामनुभव-
सरलोपपत्तिमात्रप्रधानानामासीदयं सारतरोऽशः समाधिकाले समाहितपुरुषदृष्ट्या
समाधिरूपमेकमचलमात्मतत्त्वमाकाशवद्ध्यापकं स्वमहिम्नि स्वयं प्रकाशते ।

न मनो वाऽन्यद्वा तत्र तस्य प्रतीयते किञ्चित्। तदितरपुरुषदृष्ट्या तु यथा तस्य स्थूलं शरीरं प्रत्यक्षगम्यं, तथा तस्यान्तः करणमपि यत्र कुत्रापि वस्तुनि निरुद्धं समाहितं सत् सुषुप्तमनोवन्निजं रूपं परित्यज्यान्येन केनचिद्रूपेणाव्यापार-मसदिवावतिष्ठते निवातदीपवच्चानिङ्गनमचलं चेत्यनुमातुं शक्यते पुनरुदयव्यापारादिदर्शनात्। अन्तःकरणमतिसात्त्विकमतिस्वच्छमतिसूक्ष्माकारेण, अर्थतः संस्काररूपेण निजध्येयवस्तुनि निमग्रमभिन्नतयाऽवभासते तत्र। तथा च समाधेरुत्थितस्य यज्ज्ञानमेतावन्तं कालमहं समाहितोऽभूवमित्याकारकं तत्समृतिरूपमेव भवितुं युक्तं, नानुमित्यादिरूपम्। अथात्मनोऽलुप्त नित्यविज्ञान-स्वरूपताभङ्गप्रसङ्गादयो बहवो दोषाष्टा तत्पक्षेऽनिवार्याः स्युरित्यादिः।

अथानन्तरे संवत्सरेऽन्यत्र मुक्ताश्रमे श्रीमान् पण्डितो भवानीदत्तः टेहरीनरेशस्य भूतपूर्वः सचिवस्तन्त्रग्रन्थाभ्यासतत्परः सायमेकस्मिन् दिने सत्सङ्गसभायामित्यमप्राक्षीत् स्वामिनं भोगेष्टा मोक्षेष्टा युगपदेकेन पुरुषेण कया साधनया साधयितुं शक्येतेति। श्रीसुन्दरीसेवनतत्पराणां भोगेष्टा मोक्षेष्टा करस्थ एवेतीदं तन्त्रप्रसिद्धं पद्यं मनसिकृत्य कृताया अस्याः शङ्काया इदमासीदुत्तरं सपदि तस्य प्रत्नासमञ्जस्यसम्पादकं यो विषयसुखमभिवाञ्छति तत्र निमज्जति च, तस्य निर्विषयमोक्षसुखवाञ्छायास्तत्प्राप्तेर्वा का नाम प्रत्याशा? यः पुनर्विषया आपातरमणीया दुःखरूपा इति दृढविवेकतो विषयवैराग्यमुपगतो विषयानपेक्षं मोक्षसुखमभिकाङ्क्षति, तस्य विषयसुखेच्छा च कथम्? तमप्रकाशवदुत्तरदक्षिणध्रुववच्च परस्परविरुद्धस्वरूपयोरनयोरेकपुरुषाधि-करणत्वमभ्यूहितुमपि न शक्यम्। तथा चैकपुरुषसाध्यत्वमेकसाधनसाध्यत्वं वा तयोरेतयोर्न कदापि सम्भवि। भोगासक्तानां मुक्तिरथ मुक्तानां भोगासक्तिरिति यथा नहि प्रत्यक्षतो न्यायतया तथा शब्दतयापि दृष्टं कुत्रापि। जनकशिखिध्वजादीनां क्षितीशानां भोगस्तु वस्तुतो न भोगः परन्तु स्वयमनिच्छतामपि विष्टिगृहीतवत् केवलं प्रारब्धभोग इति ग्रहीतुं युक्तम्। अथ तान्त्रिकादिग्रन्थेषु यदि भोगापवर्गयोर्युगपदेकपुरुषप्रार्थ्यमानत्ववाचोयुक्तिर्यत्र

क्वचन, सा केवलं स्तुतिरूपा न वस्तुपरेति चावगन्तव्यमिति ।

अपि चान्यदा तस्यामेव वसतौ कथान महाराजः प्रौढवया गयाप्रान्तीय उन्नताङ्गलादिशिक्षासम्पन्नोऽवकाशविरहादभिमानाद्वा क्षपायां सप्तवादनसमये स्वामिनमनन्यतयाऽवस्थितं सप्रश्रयमुपजगामाथानल्पं कालमध्यात्मविषयको वार्तालापश्च तयोष्टाल तत्र सानन्दम् । तन्मध्ये प्रासङ्गिकतया स एवमनुयुयुजे किञ्चिदस्माकं श्रुतिषु स्मृतिषु पुराणादिषु च यदुपदिष्टं प्रत्यक्षरं तदेव सत्यतया ग्राह्यमन्यधर्मप्रतिष्ठापकैः पुरातनैराधुनिकैश्चाचार्यैर्यत्प्रोक्तं तथा पाष्टात्यदेशीयैर्धुरन्धरैरपि जगत्तत्त्वविचिन्तकैर्दर्शनकर्तृभिर्यच्च दृष्टं तत्सर्वं भ्रान्तिमूलकं मिथ्येत्युपेक्ष्यञ्च नानुसरणीयमित्येष महान् यः पक्षपातोऽस्माकं वैदिकधर्मिणां स किं प्रशस्यः श्रेयोहेतुरथवा विपरीत इति । स्वामी चैतन्निशम्य सम्पिण्डितं किञ्चित् प्रतिवाक्यमुक्तवानित्थं, यत्किञ्चित्सत्यं यतः कुतश्चिदपि तद्ग्राह्यमसत्यञ्चोपेक्ष्यम् । नास्तिकाचार्याणामपि वचनेषु यदि यः कष्टात्सत्यांशः स सशिरःकम्पं श्लाघनीयोऽनुसरणीयश्च तथाऽस्माकं वेदशास्त्रेष्वपि यदि यः कष्टादसत्यांशो दृश्यते तर्हि धैर्येण धीरस्तद्वृषणमुपेक्षणञ्च कुर्यात् । सत्यं सर्वत्र सर्वदा सत्यमेव, असत्यं च पुनः सर्वत्र सर्वदाऽसत्यमेव । उज्ज्वलन्मणिर्वर्चस्के क्षीरे वाऽन्तरवतिष्ठतां, स मणिरेव सर्वदा सर्वत्र । देशकालपुरुषवैपरीत्येन सत्यासत्ययोर्वैपरीत्यं कथं भवेत्? यथाऽस्मद्देशे सूर्यः कथान प्रकाशपिण्डः, तथा पाष्टात्यादिदेशेष्वपि सूर्यः प्रकाशपिण्ड एव न तमः पिण्डः । अस्मदीयशशकस्य विषाणे दन्तिदन्तवदतिसुन्दरे, अदसीयस्य न तथेति महानयं मूढग्रहस्तत्तद्धर्मेषुचिरकालप्रवृत्तोऽद्यापि जीवन्नतिमात्रमुपहास्यतां गतो महाकलहरक्तपातहेतुश्च समूलमुन्मूलनीयो विचारनिपुणैर्विद्वद्भिरिति । अथ स महाराजः समयातिपातात्तत् उत्थाय निर्गतोऽप्यतृप्तचित्तः परेद्युः प्रभात एव बहुविधखाद्याद्युपहारहस्तः सन् स्वामिसन्दर्शनार्थं पुनरपि तत्र समागतोऽपि यथानियममन्तिमयाम एव स सौम्यवाराणसीमभिलक्ष्य ततः प्रतस्थ इत्यतो न मिथो दर्शनं सम्पन्नमित्येतद्वृत्तमपि राजसवृत्तिमतामपि

कदाचिदकिञ्चनसाधुजनश्रद्धातिशयोदयस्योपलक्षणार्थमत्रोदाह्रियते। एवं विधान्युत्तराणि विशिष्टविषयकाणां जिज्ञासुप्रज्ञानां स्वतन्त्राणि सङ्क्षिप्तानि सरलानि च सत्यानि मूढपरम्पराविदारकाणि च तेन प्रादायिषत प्रत्यहं तत्र सुशिक्षितबहुजनास्थान्यामिति स्थालीपुलाकन्यायेनात्रैतानि कानिचित् समासतः प्रदर्शितानि। साधारणानां भक्तिज्ञानतत्साधनादिसदुपदेशानां तु प्रतिदिनं प्रवर्तमानानां सङ्क्षेपस्तु ग्रन्थस्यान्ते किञ्चित् साधकोपकाराय संयोजयिष्यते।

एकान्तवासी

एवं नित्यनिरन्तराध्यात्मरसलहरीविहारमहोत्सवेनैव तत्र कुब्जाचूतेऽपि सदा स्वकीयान् दिवसानतितरां चरितार्थयन् स ततः परं १९३७ तमक्रिस्ताब्दादनन्तरञ्च निजतृणोटजमुत्सृज्यान्यत्र मुक्ताश्रमनामके कस्मिंश्चिद्रम्यकुटीरे त्रिषु संवत्सरेष्ववात्सीत्। शीतवासरानपि बहूनुत्तरकाश्यां वस्तुमारेभे स बहुजनव्यवहारशून्ये शान्ते निजकुटीर इति यतो द्वित्रमासमात्रनिवसाय हृषीकेशमगच्छत्, ततस्तत्र केनचित्स्थिरनिवासकुटीरेण तत्परिरक्षणादि-विक्षेपमन्तरा न किमपि विशिष्टं प्रयोजनमिति मन्वानः स तन्निरीक्षणोपेक्षणं कृतवान्। चित्रं चित्रमहो तदुपेक्षणानन्तरमचिरेण सन्निकृष्टायाष्टान्द्रभागासरितो यस्या उदक्ते सा कुटी व्यराजत, सलिलापूरेणाप्लाविता सा प्रावृषेण्येन तथा च तत्कुटीरवाटिकास्थानमपि पुण्यपवित्रतत्तीर्थस्रवन्तीरूपतामगमदिति तन्निवासपरिवर्जनेन तन्निवासकुटी तत्स्थली च सम्पूरितनिजजीवनप्रयोजनेन निजकारणतत्त्वे सत्त्वरं विलिल्य इतीयं महती दैविकी घटना च घटिता तत्र। एवं तत्कुटीविलयनानन्तरं तत्र निवासाय यत्किञ्चिदुपेक्षितं वर्तते स्थानादिकं, तत्समग्रं महतोत्साहेन श्रीगङ्गाशङ्करमहाशयेन सम्यक् सम्पाद्यत इति महदिदं तस्य स्वामिविषयकं स्नेहादरपारम्यम्। यथा सौम्यकाश्यां गङ्गोत्तर्याञ्च तथा तत्र मुक्ताश्रमेऽपि कष्टानान्यः साधुः साधकः स्वामिना सह निवासमकार्षीत्। पूर्वं तु तृणोटजे स्वामी केवलमेकलः सर्वदा न्यवात्सीदनितर इतरवसतयेऽवकाशविरहादथ स्वीयस्वाभाविकैकाकितापक्षपातेन च।

बहिर्निवसन्तो युवसाधवः श्रद्धावन्तस्तदुजमागत्य यत्किञ्चिच्छुश्रूषणमावश्यकं, तत्सकलं नियमतो व्यदधत तत्र। स्वामिनोऽन्तेविवत्सवः सिसैविषवष्टाथ तत्सकाशात् साधुपदप्रेत्सवष्टा बहवः प्रतिवर्षं तत्तृणावासमुपसीदन्तो दृष्टाः सुशिक्षिताः पुरुषा विशिष्य सभ्यदर्शनास्तरुणाः। तेषु विवेकी विरक्त एकोऽपि नासीदिति न निषेद्धं शक्यते। तथापि स्वामी भिक्षुकपरम्परापरिवर्धनपक्षपाती नासीदिति न केवलं, किन्तु तद्विरुद्धाशयवानवर्ततेति स्वहस्तादुगैरिक-वासोवितरणेनैकमपि पुरुषं स न भिक्षुकप्रवरासनेऽभ्यषिञ्चदिति विशेषतोऽत्र वक्तव्यमस्ति। तत्र सर्वदा तस्योपेक्षानीतिरासीत् प्रधाना। वेदान्तग्रन्थाध्ययनतः सत्सङ्गतया ब्रह्मविद्याभ्यासिनः श्रद्धालवोऽन्तेवासिनस्तस्य सङ्ख्ययाऽनेकेऽवर्तन्त वर्तन्ते चेदानीमपि, तथापि साक्षाद्भिक्षुकदीक्षा न कस्मैचित्प्रादायि तेन तद्भरीरुणाऽद्यावधि तद्विषयकबहुदीर्घसूत्रिणा। तथा च निजबहुशिष्य-मण्डलीमण्डितजीवनानन्दाय तत्तादृशं तीव्रतरं पूर्वकृतं भागधेयं तस्य नासीदिति चात्र सुस्पष्टं वदामः। किञ्च, बहुजननिर्वर्तनीयः कथान विपुल आरम्भोऽपि तेन न समारम्भीति स्वतः प्रभूतानां शिष्याणां प्रवर्तकानां वाऽपेक्षापि न कदापि सज्जाता तस्य। एकान्तवासिनः सदैकाकिन एकनिष्ठस्यैकनिरतस्य तस्य को नाम समारम्भः? किं नाम प्रवर्तनम्? भिक्षामात्रस्य केवलस्यासीत्तस्यैका प्रवृत्तिः। हृषीकेशे तु भैक्ष्यमप्रयत्नेनैव सुलभमासीदिति प्रागेवोपावर्णि तत्प्राप्तिप्रकारः। अथ सौम्यकाशीगङ्गोत्तयोरपि चिन्तनप्रयतनवर्जं भिक्षादिकं सर्वं स्वासन एव समासादितमिति तस्य तत्प्रवृत्तिरपि प्रवृत्त्याभासतां गता। अन्या का नाम बाह्यप्रवृत्तिरासीदमुष्य तत्रापरत्र वा॥४॥

सर्वमीश्वरेच्छया

अन्यच्च तत्र मुक्ताश्रमावस्थितिकाले हरिद्वारमहाकुम्भसम्मेलनं पुनरपि समुपस्थितमिति तदालोकनोत्सुकानां मनो मोदितुमारेभे। स्वामी तु कुम्भावगाहदिनतः पूर्वमेव शिवरात्रिदिने तत्र गत्वाऽपरैष्टा कैष्टात् सह भक्तजनैर्ब्रह्मकुण्डे विधिवत् स्नानमाचचाराथ सर्वामुत्सवस्थलीं नैकविधपण्य-

वीथिकाविचित्रितां जननिकरकलकलमुखरितां दर्शन्दर्शमुरुकुतुकमनन्तरमग्रे
 कनखलक्षेत्राध्यक्षं श्रीदक्षेश्वरमहादेवञ्च साक्षात्सम्प्रपूज्य तद्दिन एव
 सायमाययौ निजां हृषीकेशवसतिम्। अहो बहुजनसङ्घातसङ्घट्टनपीडानुभवेन
 प्राप्यं प्रयोजनं महदपश्यन् स मुख्ये सङ्क्रमाप्लवदिवसे तत्र गन्तुमाप्नोतुञ्च न
 विचेष्टे। तस्मिन्नब्दे महापर्वावगाहमहं निमितीकृत्य हरद्वारे हृषीकेशे च समागत्य
 निवसन्तो बहवो नरनारीजना विशिष्टा अपि सन्दर्शनार्थं स्वामिनमुपगच्छन्तो
 मिलितास्तद्वसतौ। तेषु केरलीया अप्यनेके साधवः केचिद्गृहमेधिनष्टान्तर्गता
 आसन्। ते च केरलेष्वपि स्वामिनस्तदा तदा सञ्चरन्तु, निजदर्शनोपदेशप्रदानादिना
 केरलीयानपि कृपयाऽनुगृह्णन्तु च यद्यन्यदेशीयाः स्वामिनो दर्शनोपदेशादि-
 प्राप्तिसौभाग्याधिकारिणस्तर्हि निजजन्मदेशीया हन्त कथं ततो वञ्चिता वर्तन्त
 इति वयं न जानीमह इत्यादि सप्रश्रयं बहु श्रावयामासुष्ट यथा पूर्वमपि
 तत्तत्समयेषु केचिदन्ये। ईश्वरेच्छया सर्वं प्रवर्तते; कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुमस्माकं
 मनुष्यकीटानां किं नाम सामर्थ्यमिति स्वामिना सविनयमुत्तरितञ्च।
 स्वजन्मस्थाननिकटवास्तव्यः कष्टान् ब्राह्मणोऽपि बहून् वृत्तान्तांस्तद्देश-
 देशीयसम्बद्धान् विनोदजनकाञ्छ्रावयामास स्वप्रवृत्तान्तसदृशान्। अथ
 सन्निहितेऽब्दे १९४० तमे क्रिस्ताब्दे तत्रैव हृषीकेशवसत्यां निजकनीयस
 एकमाङ्गलभाषालिखितमलम्भि दलमहो तेन सप्तदशसुदीर्घसंवत्सरानन्तरं
 यस्मिन्नित्थमभ्यर्थितमासीत् प्रणतिपुरःसरं साक्षात्स्वामिनां किमपि कुशल-
 वृत्तश्रवणमन्तरेणैव बहवः संवत्सरा मत्कस्यातिक्रान्ताः। परम्परयेतस्ततो
 दूरतः श्रूयमाणेन स्वामिनां कुशलसमाचारेण चित्तं समतोषयञ्चाद्यावधि।
 साक्षात्पलाशमेकं विलेखनीयमिति यान्तः प्रेरणा तां निरोद्धुमहं न
 प्राभवम्। अत इदं पत्रं विलिख्यते सम्प्रार्थ्यते च सविनयादरं स्वामिनां
 कुशलप्रवृत्तिसम्प्राप्तिप्रहर्षमात्रप्रयोजनमभिकाङ्क्ष्य तदा तदा तत्र स्वामि-
 सन्निधाने पत्रीप्रेषणाय यन्मम मनीषितं तत्पूर्तये मां कृपयाऽनुगृह्णन्तु
 तद्विषयकानुज्ञाप्रदानेनेति। अथ च स्वामी चिरकालविप्रयुक्ताद्विस्मृत-

प्रायात्रिजावरजात् प्राप्तेनानेन निवेदनदलेन किञ्चिदिव चित्रीयमाणमना अपि सहर्षं सस्नेहमेवमुत्तरयति स्म, आध्यात्मिकोपदेशा यदा यदापेक्ष्यन्ते तदा तदा प्रमुखेनास्माकमुपसदने न विद्यते प्रतिरोधः यथान्येभ्यो जिज्ञासुभ्यो दीयते सामोदमुपदेशादिकं तथा भवतेऽपि दातुं शक्यमिति महानयं हर्षविषयः। अन्यदान्यथा परस्परविलेखनविनिमयादिव्यवहारप्रपञ्चप्रयोजनं न मनागुत्पश्यामो वयमिति॥५॥

टेहरीनरपतिसमागमम्

परञ्चोक्तविधयैव दिनचर्यापरिपाट्या १९४२ तमे क्रिस्ताब्दे मुक्ताश्रमस्थाना-
दन्यत्रान्तिक एव कस्मिंश्चिदेकान्ततरे गङ्गाक्षेत्रीयसदने तेन कुब्जाम्रनिवासः
मुखेनाकारि द्वित्रमासान्। तथा तदनन्तरं १९४४ तमे १९४५ तमे च संवत्सरे
किञ्चिद्दूरतो मुनिसैकतसञ्ज्ञके स्थाने श्रीमता डाक्टर्पन्नालालमहोदयेन
(Adviser to the Uttar Pradesh Government) एकान्तकान्तवनान्तरे नवनिर्मिते
कुटीरे च यथावन्निवासमकरोत् सः। तथा च तत्र निवासावसरे टेहरीगढनरेशस्य
श्रीनरेन्द्रसाहमहाराजस्यापि साधुमहात्मस्वसाधारणश्रद्धाभक्तिमतः सम्मेलनं
समभूतत्र स्वामिन आवासमाजग्मुषस्तथा तदनन्तरञ्चोत्तरकाश्यां निजकुटीरे
तत्सुपुत्रस्यापि श्रीमानवेन्द्रसाहयवराज (इदानीं महाराजपदमधिरूढ) स्य सम्मेलनं
सम्पन्नमित्येतद्वृत्तमनुपेक्ष्यात्र विशेषत उल्लिख्यते। कथमेतदुल्लेखनं विशेषतः ?
ननु विशिष्टतराणामितरेषां बहूनां महाभागानामथ महीशानामपि केषाञ्चित्तदा
तदा यद्यत् सम्मेलनं सम्पदे कुब्जाम्रकादिस्थानेषु, तत्तत्सर्वमपेक्ष्यानुपेक्षणीयतया
विशेषरूपेण च टेहरीनरपतिसमागमवृत्तान्तमात्रस्य समुल्लेखेऽत्र कोऽभिप्राय
इति चेच्छ्रूयतामिदं किञ्चित्। यस्य नरपतेः सुरम्ये देशे स्वामिना निजजीवितस्य
प्रधानोऽशोऽनेकसंवत्सरात्मको निरुपद्रवमतिर्यापितः क्षण इवोपात्तपारम-
हंस्यपदेन, अथ यस्य चिरन्तने देशे श्रीभागीरथ्यास्त्रैलोक्यजनन्याः साक्षाद्भरण्य-
वतरणस्थानं जेजीयते शोभनमगण्यपुण्यप्रवाहनिष्यन्दि विश्वविदितमलौकिकं
दिव्यदिव्यानुभावमनुपमं पतितपावन्याः, किञ्च भौतिकसम्पत्समृद्ध्याऽनेकेऽन्ये

देशाः सुप्रसिद्धा महत्तराः सन्तु नामास्मिंल्लोके, तथाप्याध्यात्मिकसम्पत्समृद्ध्या अर्थतोऽध्यात्मिकभावप्रसारणसामर्थ्येनातिप्राक्तनकालादारभ्यानेकानेकऋषि-मुनिप्रवरतपोनिकेतनत्वेन च यस्यायं देशोऽस्मिन् भूमण्डलेऽतुलितमहोन्नतं पदमधितिष्ठति प्रतियोगिविवर्जमपि च श्रीबदरीनारायणोपासनापारम्पर्येण यः खलु साक्षाच्छ्रीबदरीनाथ इत्यभिष्टूयते लोकैस्तत्तादृशस्य धन्यात्मनो महाराजस्य सम्मेलनहर्षकथाप्रस्तावोऽत्र कथमात्यन्तिकतयोपेक्षितुमथ साधारणतया निर्देष्टुं वा योग्यः? अहो दिव्यमाहात्म्यवति तद्देशे सुचिरनिर्बाध-निवासतपोनिर्वर्तनादिसौभाग्यसम्प्राप्त्याथ तद्देशाध्यात्मिकाधिभौतिका-प्रतिमसौन्दर्यसम्पत्समृद्धिरसास्वादनसौभाग्यसम्प्राप्त्या चातिमात्रपरितुष्टस्य मानुष्यकं स्वकीयं जन्म चरितार्थं मन्यमानस्य स्वामिनस्तद्देशे, तद्देशाधीशे च सर्वदा शुभाशिषो विलसन्तितरां तत्परितोषजनिता इति च सुस्पष्टमनुपेक्ष्य प्रोच्यतेऽत्र। अथ किमुल्लेखनीयमन्यदवशिष्यते।

स्वभावत एव परिग्रहणे विलज्जते

तेषु मुनिसैकतनिवासमासेषु श्रीमत्पन्नालालगङ्गाशङ्करकाशीप्रसादप्रभृतीनां येषु श्रीकाशीप्रसादः पूर्वमनिर्दिष्टः सीतापुरवास्तव्यः सत्सङ्गप्रियस्तदा तदा स्वामिसङ्गमनार्थं कुब्जाम्रमागत्य प्रतिवसन्नासीत् उन्नताङ्गलशिक्षाविचक्षणानां वेदान्तवादविविदिषूणां प्रयोजनायान्यतमग्रन्थार्थनिरूपणव्यवसायो व्यधायि तेन विशेषतस्तत्र परिमितं कालम्। अन्येषु समयेषु च निजनियतदैनिकचर्यानुपूर्वी सम्यगभङ्गुरतया प्रचलति स्म। परञ्च तत्र स्वामिसन्दर्शनसत्सङ्गमार्थमभ्याशर्वति नरेन्द्रनगरनामकटेहरीराजपुरीतोऽपि विशिष्य केचिच्छिक्षिता जनाः कुटीरमावब्रजुः कदाचित्। तेषु श्रीमान् पण्डितविश्वम्भरदत्तः प्रधानतयात्र स्मरणीयकोटि-माटीकते यः खलु टेहरीगढदेशीयो राजकर्मचारी बी. ए. बिरुद्धारी च गीर्वाणवाण्यामपि कृतकिञ्चित्परिश्रमः प्रागेवोत्तरवाराणस्यामाहितस्वामि-बहुसम्बन्धः शास्त्रसज्जनश्रद्धावानासीत्। अथ च श्रीमान् राघवाचार्योऽपि पण्डितप्रवरस्तत्र निकटवास्तव्यः स्वामिनष्टिरन्तनस्त्रिगन्धः पूर्ववसत्यपेक्षया

स्वामिनस्तद्वसत्यामधिकतरसन्निधानेन प्रतिदिनमिव सायं सत्सङ्गगोष्ठ्यां सन्निधाय तत्तदध्यात्मविज्ञेयविषयप्रवचनेन सभासदोऽतिमात्रं प्रमोदयामास। किञ्च तत्र सन्निकृष्टतरे श्रीशिवानन्दाश्रमे सुरम्यालोके कदाचित् सायं गत्वा निर्वर्तितं श्रीविश्वनाथादिदर्शनमपि तस्य तत्र महंष्टित्तप्रसादहेतुः समभवत्। आश्रमाधिष्ठातुस्तच्चिरकालीनसुहृत्सत्तमस्य पूज्यश्रीस्वामिशिवानन्दसरस्वत्या अथ तस्यान्तेवासिमण्डलस्य च स्वामिविषयकस्नेहबहुमानसत्कारादिबुद्धिः, तथा च तैरनुवेलं महता कौशलेन निष्पाद्योपनीयमानानां दाक्षिणात्यप्रियनाना-भोज्यपेयादिविभवानामास्वादनानन्दप्रकर्षेण कदापि न विस्मर्तुं योग्या। अपि च हृषीकेशे तृणोटजनिवासकालादारभ्याद्यावधि यथा सत्सङ्गप्रिया मान्यमहाशयास्तथा विश्राणनप्रिया द्रविणसम्पन्ना अपि स्वामिनमुपगच्छन्तः सश्रद्धं बहवो वर्तन्त इति, तथा च यदि स्वापतेयादि सङ्ग्रहवाञ्छा स्वामिनो मनागपि मनस्यवर्तिष्यत, तर्हि सा क्षिप्रमनायासेन तत्र तदा समपूरिष्यतेति, परन्तु शरीरनिर्वाहकात्पदार्थजातादतिरिक्तेन रिक्थेन किं करिष्य इत्यनया वैतृष्यभावनयाऽसकृद्भक्तैर्दित्सुभिः कृतानामपि सविनयमर्थप्रतिग्रहप्रार्थनानां सपदि तेनोपेक्षणमाचरितमिति च वक्तव्यमन्यत् किञ्चिदत्र वचमः। न भयाद्वा हठाद्वा स्वधर्मचिन्तया वा स यदृच्छाप्राप्तमपि वस्तु प्रतिषेधति स्म; किन्तु स्वभावत एव किञ्चिदन्यतः प्रतिग्रहणे परं विलज्जते स्म तादृशसंस्कारवत्तदीयं साधुचित्तम्। उपरतजीवनप्रियत्वं हि तस्य स्वाभाविकः सहजष्टित्तधर्म आसीत्। आश्रमादि प्रपञ्चरचनां निमित्तीकृत्य प्रायेण साधवः प्रतिष्ठावन्तो द्रविणादिसञ्चयमभिकामयन्ते तत्र नितरां प्रवर्तन्ते च। स्वामी तु तादृशव्यवहार-विषयेषु सम्पूर्णं निजसाधुजीवने रसवर्जित औदासीन्यवानवर्ततेति पूर्वमेव प्रत्यपादि। स्वामिनः कुब्जाम्रकनिवासस्यादिमेषु संवत्सरेषु श्रीस्वामिगोविन्दगिरिर्बहुत्र पूर्वं निर्दिष्टः स्वकीयविदेहताप्राप्तिपर्यन्तमव-सरेऽनवसरे च स्वामिनं स्नेहस्वातन्त्र्येणोष्टोध्यन्नासीद्दाक्षिणात्यानां साधूनामितरेषामिव हृषीकेशे न कोऽपि मठो विद्यते। भवादृशाः समर्थाः

सन्तोऽपि कुतो न दयन्ते? इत्येवं प्रभृतिभिर्बहुभिरनुनयवचनैः। तथापि यादृशः स्वामी तादृश एव स सर्वदावतस्थे न किञ्चिदपि विचकम्पे। एवं स्वेच्छया परेच्छया वा कथमपि स्वामी व्यवहारजीवनप्रियत्वं न कदापि भजते स्मेति तन्निमित्तकवित्तसङ्ग्रहसङ्कल्पोऽपि तस्य कथं प्रसज्येत? नित्यनिरन्तरतया स्वस्य चित्तस्य सुप्रसादः समाधानमथ प्रशमः। प्रहर्षश्च तथा परेषामपि चित्तस्य यथाबलं तादृगवस्तासम्पादनोपदेशश्च केवलं धार्मिकाध्यात्मिकसाधनाभ्यासेन-
त्येतद्विषयकप्रयत्न एवासीत्तद्विरुद्धभौतिकव्यवहारपरिवर्द्धनपरिवर्जं तस्यैकं जीवितलक्ष्यम्॥६॥

सामोदमुपसंहतिः

अथ चेदानीमेतदात्मकथासम्बद्धमितोऽन्यष्टहु कथयितुमत्र न प्रवर्तामहे। सम्पूर्तिमगमदिदमुत्तमं चरितं स्वामिनः १९४८ तम क्रैस्तवाब्दावधिकम्। अहो! साधुकुलसम्राट्पदमलङ्कृतवतां श्रीबुद्धशङ्करभगवत्पादप्रभृतीनामिव पारमार्थिकं व्यावहारिकं वा लोकोत्तरमुत्कृष्टमसाधारणं चमत्कारकारि महत्त्वं येषां न विद्यते, तेषां साधारणानां साधूनां साधारणचरितानुवर्णनेन तदनुशीलनेन च किं प्रयोजनं स्यादिति केचिदत्र प्रत्यवतिष्ठेरन्। बाढमेवं, तथापि ताक्ष्यः पक्षिराजः सर्वोपर्यन्तरिक्षे सर्वप्रभावेणोड्डयत इति मक्षिकामशकादीनां निजक्षुद्रतरपक्षप्रसारणं न कर्तुमुचितमिति न कष्टिष्यायो विद्यते लोके। अथ राजा राजधान्यां निजविशालहर्म्यादृतले विराजत इति किं प्रजा न निवसन्ति स्वस्वक्षुद्रतरगृहाभ्यन्तरेषु! तथा व्योमवीथिषु व्योमयानेन केचित्सञ्चरन्ते चेत् किं क्षोणीपृष्ठेषु पादचारेण न परिभ्रमन्त्यपरे? स्वस्वस्थाने सर्वेषामपि सम्यक् प्रयोजनं दृश्यते लोके स्वस्वानुरूपम्। गरुडकर्म न मक्षिकया कर्तुं शक्यते चेत् मक्षिकाकर्म गरुत्मताऽप्याचरितुमशक्यम्। तथा राजसम्बद्धं प्रयोजनं प्रजया न निर्वोढुं पार्यत इति चेत्प्रजाकार्यं राजापि न कर्तुं प्रभवेत्। एवं विचार्यमाणे कस्य वस्तुनः सप्रयोजनत्वं कस्य वा निष्प्रयोजनत्वमथ कस्योत्कृष्टत्वमपकृष्टत्वं वाव्यभिचारितया सेद्धमर्हति? तथैव साधारणत्व-

मसाधारणत्वं वा पदार्थानां न विकल्पसहमालोक्यते लोके । सर्वांशेन पदार्थानां साधारण्यमथवा कियदंशेनेति विकल्प्यमाने प्रथमः पक्षः कुत्रापि कदापि न सम्भवी पदार्थभेदभङ्गप्रसङ्गात् । अथ द्वितीयेऽपि विकल्पे कियतांऽशेन साधारण्यं तु ब्रह्माण्डवर्तिनां निखिलानामपि पदार्थानां वेविद्यत एवेति कस्यापि पदार्थस्य साधारणत्वहेतुना निषेधो न शक्यसम्भवः । एवञ्च कृत्स्नाः पदार्था अत्र सप्रयोजना उत्कृष्टाः स्वस्वव्यक्तिरूपेणासाधारणा एव दृष्टाष्टोत् साधुमहात्मनामीश्वरप्राणानामथेश्वरदर्शनसम्बद्धतद्विचित्रचरितानाञ्च तादृशत्वे का नाम कस्य वा विप्रतिपत्तिः ? को भवान् ? किं देशीयः ? कीदृशशिक्षावान् ? कीदृशाचारविचारव्यवसायवांष्टोति केनचिज्ज्ञासिते कस्मिंश्चित्पुरुषविशेषे सदुत्तरप्रदानेन जिज्ञासानिरसनं सर्वेषां भद्रपुरुषाणामवश्यविधेयमिति किं वक्तव्यम् । अत एवास्माभिः सङ्कीर्णमित्थं ग्रन्थारम्भे असह्यसुहृदाकाङ्क्षानष्टये चात्मतुष्टय इति भवति भविष्यति च काले जिज्ञासानिवृत्तिरूपे मुख्यमेकग्रन्थप्रयोजनम् । ग्रन्थस्यास्य प्रथमेन खण्डेन विशेषत औत्तरीयाणां सुहृदामाकाङ्क्षा स्वामिविषयिका यथा निवर्तते, तथा द्वितीयेनानेन खण्डेन विशेषेण दाक्षिणात्यानां स्निग्धजनानां तदाकाङ्क्षा प्रशान्तिमेतीति महदिदं सन्तुष्टिस्थानमस्माकम् । अथ न केवलमाकाङ्क्षानिवर्तनमात्रफलकोऽयमुद्योगः, किन्तु मधुरतराध्यात्मसञ्जीवनचरितोपेततत्तद्दुर्ज्ञेयाध्यात्मविद्याप्रकरणनिरूपणात्मकत्वाद्ग्रन्थस्य शर्कराशबलितस्य कटुभेषजस्येव प्रियसुखसेवनेनेश्वरदर्शननिष्ठारूपपरमपुमर्थजनकत्वमप्यधिकारिणामस्य महद्विशिष्टं प्रयोजनमिति नैतदपिहितमिव । किञ्च विशिष्टस्य कस्यचिज्ज्ञासितसञ्जीवनस्य सम्यग्ज्ञानोदये सति तादृशं जीवनं तथैवानुकर्तुमथ तस्मात्स्वसम्मत्तान् स्वप्रियान् कतिपयानंशानुपादातुं वा प्रयतन्ते जना इति सर्वसाधारणोऽयं पन्थाः । तदेवं विशिष्टानुबन्धचतुष्टयोपलम्भात्सादरं सामोदञ्च श्लाघनीयोऽयमेतन्निबन्धः बन्धनव्यवसायायास इत्येषा वस्तुस्थितिः । अतएव महता चारितार्थ्येन कर्तव्यं किमपि श्रेष्ठफलकं कर्म सम्प्रति समापितमिति मनोविश्रान्त्या चाभूतपूर्वयाऽयं

निबन्धोऽत्रोपसंहियते। उपसंहारे च सर्वमङ्गलसिद्धये साधुजनपदपांसून्
 दैवताभिवन्द्यान् पुनः पुनरपि सहस्रशो विनयेन भक्त्या च प्रणमामो वयम्। के
 नाम पुनः साधुजना येषां चरणरजांसि शिरसि धारयितुं योग्यानि दैवतैरपीति
 चेच्छ्रूयताम्। ये नूनमीश्वरपरायणा ईश्वरदर्शननिष्ठा ईश्वरदर्शनेच्छवष्टा, तथा
 च सर्वमीश्वरमयं पश्यन्तः स्वमिव परानपि सततमुद्धरणप्रयत्नेनाराधयन्तो
 निजजीवनेन जगदिदं पवित्रयन्ति, निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या
 विनिवृत्तकामा द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञैः यत्र कुत्रापि देशे काले धर्मे समाजे
 वा ते स्थितिभाजो भवन्तु, आधुनिकतत्तत्साधुसम्प्रदायाभिमानेन तत्तद्विव-
 र्णाम्बरादिसाधुलिङ्गवन्तो वा तादृशवेषविधानरहिता वा भवन्तु, ते सर्वे
 साधवस्ततष्टोश्वररूपाः सकललोकशिरोधार्यचरणधूलय इति ज्ञेयम्। केवलेन
 साधुविरक्तलिङ्गधारणेन बाह्येन साधुरहं विरक्तोऽहमिति प्रख्यापनेन वा
 कष्टात्साधुविरक्तो वा न भवति वस्तुतः ईश्वरोपश्लोक्यं साधुभावविरक्त-
 भावञ्चान्तरन्तरेणेति चिरकालविविधसाधुसमाजसम्बन्धसहवासजनित-
 प्रामाणिकानुभवदाढ्येनोच्चैरुद्धुष्यतेऽत्र तादृशानुभवरहितानां भ्रमनिवृत्तये। कष्टान्
 सुविदितोऽयं सुन्दरः श्लोकोऽपि साम्प्रतं स्मृतिपथमागच्छति,
 आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा।
 मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥ इति ॥७॥

अपि चान्ततः कुब्जाम्रकादिस्थानेषु दैनन्दिनसत्सङ्गसभायां स्वामि-
 कृताध्यात्मिकाद्युपदेशानां सारसङ्क्षेपकणिकात्र यथाप्रतिज्ञातमुदाह्रियते
 जिज्ञासुजनमनःप्रमोदायेति।

साध्यविषयकोपदेशः

एकमेव परं तत्त्वं नेह नानास्ति किञ्चन।

न दृष्टमुपपन्नं वा स्वातन्त्र्यं वस्तुनोर्द्वयोः ॥८॥

अस्वतन्त्रं परिच्छिन्नं कथं स्याद्वस्तु शाश्वतम्।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं तत्त्वमेकमतो बृहत् ॥१॥
 तत्तत्त्वमीश्वरः साक्षात्परमात्मेति गीयते ।
 तदेव जीवसज्जं स्यात् सङ्घातोपाधिसंयुतम् ॥१०॥
 देहेऽहम्बुद्धिमातिष्ठन्मांसास्थिकृतपञ्जरे ।
 जन्मना दुःखभाग्जीवो नैव गच्छति निर्वृतिम् ॥११॥
 यावद्देहादिसङ्घाते नरस्यात्ममतिभ्रमः ।
 तावत्संसारसरणिर्वितता न निवर्तते ॥१२॥
 अहो महानयं मोहः संसारानर्थकारणम् ।
 सम्प्रवृत्तः कदेत्येतत्पृच्छ मा यदनुत्तरम् ॥१३॥
 देशकालाद्यतीतोऽयं सङ्घातो यदि चेतनः ।
 तर्हि मोहोऽपि सम्भूतस्तदानीमिति निष्ठिनु ॥१४॥
 अनादिर्यदि जीवः स्याच्छास्त्रतो न्यायतोऽपि च ।
 जीवत्वसाधको मोहः कथमद्भुतमादिमान् ॥१५॥
 परमात्मा परं तत्त्वं यथा नित्यः सनातनः ।
 तथैव तत्स्वरूपा या तस्य शक्तिश्च शाश्वती ॥१६॥
 तस्या इदं मूलशक्त्याः कार्यं यद्विविधं जगत् ।
 व्यावहारिकनित्यं तत्तत्स्वरूपविचारिणाम् ॥१७॥
 तस्मान्मोहः कदा कस्मादित्यादिप्रचिन्तया ।
 अपनीय वृथा कालं मर्तुमुत्पत्तुमिच्छ मा ॥१८॥
 अतः सुबुद्धिनान्वेष्यं मोहोच्छेदस्य साधनम् ।
 दावाग्रिपरिदग्धेन यद्वदन्विष्यते जलम् ॥१९॥
 अनादिमोहविध्वंसाङ्गीवो ब्रह्मत्वमृच्छति ।
 परमः पुरुषार्थोऽयमियं निर्वाणनिर्वृतिः ॥२०॥
 प्रतिक्षणविकारीदं चराचरशरीरकम् ।
 स्थिरं सत्यञ्च रम्यञ्च कथं स्याद्भूतभौतिकम् ॥२१॥

सत्यञ्च परिणामीति केचिदाहुस्तथापि वै।
 तादृक्सत्यं न सत्यं स्याद्वस्तुतोऽसत्यमेव तत्॥२२॥
 ईश्वरीयमहाशक्तेर्जृम्भणं सृष्टिरुच्यते।
 प्रतिसर्गष्टा सङ्कोचः किं जगच्छक्तिः पृथक्॥२३॥
 ब्रह्माण्डकोटयो जाताः क्व याताः सचराचराः।
 यदि सत्यास्ततोऽसत्या जलबुद्बुदसन्निभम्॥२४॥
 अनन्यत्कारणात्कार्यं मृदोऽनन्यो घटो यथा।
 कार्यं जगञ्च निस्तत्त्वं कथं स्यात्सत्यशब्दभाक्॥२५॥
 यथा तथास्तु भुवनं चिन्ता तस्य किमर्थिका।
 चिन्त्यमेकरसं तत्त्वं मोदरूपं मनीषिभिः॥२६॥
 अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थ एष उदीरितः।
 अन्यचिन्तां समुत्सृज्य कार्येति ब्रह्मचिन्तना॥२७॥
 असत्यमस्वतन्त्रं यद्दुःखरूपमवेहि तत्।
 सत्ताभ्रम इवाज्ञानां संसृतौ सुखविभ्रमः॥२८॥
 सत्यं यदजडं नित्यं तदानन्दं प्रचक्षते।
 तथा चैकः शिवो नान्यः सुखरूपः सुखप्रदः॥२९॥
 ततश्च शरणीकार्यः परमात्मा सुखाम्बुधिः।
 न तु दृष्टा विनष्टा विषयाः सुखमिच्छता॥३०॥
 संसृतिर्दुःखरूपापि तन्निवृत्तिसमुद्यमः।
 निषिध्यते नैव यावत्कार्यः संसारिभिर्नरैः॥३१॥
 लौकिकैर्लौकिकोपायैर्लोकतापप्रणुत्तये।
 यतितव्यं ततोऽध्यात्मसृतिश्च स्याददुर्घटा॥३२॥
 अध्यात्मजीवनं नान्यत्तापत्रयमहौषधम्।
 सदेहस्य विदेहस्य चानावृत्तिपदप्रदम्॥३३॥
 धर्मप्रस्थानवैविध्यान्मा शङ्किष्ठाः सुधीरधीः।

किमुत्तमं किमधमञ्चैतेष्विति शिशुर्यथा ॥३४॥
 सर्वेऽपि धर्मा भुवि सम्प्रवृत्ता दिव्यं महज्जीवितमादिशन्ति ।
 दैवा गुणाष्टोश्वरभक्तिरेषां प्राणा इवोच्छैर्गदिता ह्यभीक्षणम् ॥३५॥
 तर्हि क तत्रैषु विचारदृष्ट्या श्रेष्ठः कनिष्ठोऽयमिति प्रभेदः ।
 संस्कारजन्मप्रतिभावलैर्यो यस्य प्रियस्तस्य स एव साधुः ॥३६॥
 तथा च दीर्घं क्षणमादरेण स्वश्रद्धिताभीष्टतरं परेषाम् ।
 विद्वेषवर्जं भज धर्ममात्मोद्धाराय तत्प्रोक्तसुसाधनञ्च ॥३७॥
 धर्मस्य यत्सारमवेत्य सम्यगनुष्ठितौ तस्य मतिं नियुञ्ज्यात् ।
 क्रमेण साक्षादथवा विमोक्षं शश्वत्पदञ्चैश्वरमनुवीत ॥३८॥
 विशेषवर्जं कतिचिद्भजन्ते भजन्ति केचित्सविशेषमीशम् ।
 साकारमन्ये च निराकृतिं ते सर्वेऽपि सन्तः परमात्मभक्ताः ॥३९॥
 स्वस्वप्रियं शम्भुमुमाञ्च विष्णुं यथा भजन्ते परिकल्प्य केचित् ।
 त्रयीबहिष्ठाया भजन्तु तेषां संस्कारतो रूपितमीशरूपम् ॥४०॥
 कुत्रापि रूपोऽथ च सत्प्रतीके कुर्वन्नुपासां परमेश्वरस्य ।
 विन्देत भुक्तिञ्च शनैर्विमुक्तिं यथेच्छमीशो हि समस्तधीदृक् ॥४१॥
 अथैश्वरं तत्त्वमचिन्तयन्तः सत्कर्ममात्रे निरताः परे ये ।
 सन्मार्गागास्तेऽपि परं परात्मकृपार्हतां प्राप्य तमाभजेयुः ॥४२॥
 तस्मान्न धर्मविषये कलहावतारः प्राज्ञैस्तथा निखिलधर्मसमन्वयः ।
 युक्तः प्रवक्तुमृजुयुक्तिशतैर्जनानां मूढग्रहापनयनेन समाजमैत्र्यै ॥४३॥
 यावन्मतानामथ मानवानां जीवेदिहोत्कर्षनिकर्षभेदः ।
 मुख्यस्तथावान्तर ईषदेतल्लोके मिथः प्रेमकथा न तावत् ॥४४॥
 न्यायप्रयोगविधिना न तु वर्धितेन श्रेयः प्रदस्य परमेशितुरस्तिभावः ।
 सिध्येत्परं प्रतनसंस्कृतिमात्रजाता ह्यस्तीत्यकम्प्रधिषणा खलु तत्र मानम् ॥४५॥
 अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति श्रुतिरपि स्वयम् ।
 अमुमर्थं परं सत्यात्सत्यमाह चिरन्तनी ॥४६॥

अस्तिभावोपलम्भोऽयं यस्य धन्यात्मनो दृढः ।
 भगवत्तत्त्वयाथात्म्यं तस्य वै सम्प्रसीदति ॥४७॥
 यस्य नास्तिग्रहावेशस्तस्य तत्त्वं कथं स्फुरेत् ।
 स्फुरदपि कथं तत्त्वं गृह्णीयात्स्फुरतीति सः ॥४८॥
 श्रद्धातव्यमतोऽस्ति वस्तु सकलब्रह्माण्डबीजं जग-
 द्रक्षाशिक्षणदीक्षितञ्च किमपीतीशाख्यमैश्वर्यवत् ।
 श्रद्धा नो यदि कर्णधाररहिता सामुद्रिकोद्वेलित-
 प्रौदोत्तुङ्गतरङ्गमध्यपतिता नौकेव नश्येन्नरः ॥४९॥
 नानाचित्रविचित्रवस्तुविततं सङ्ख्याविहीनं जगत्
 सूर्यादेर्नियतप्रवृत्तिनियतं किं मन्यसेऽनीश्वरम् ।
 या शक्तिः प्रकृतेस्त्वया जगदिदं यच्छेदिति प्रोच्यते
 नान्यासा परमेश्वरात्कृतमतिर्मुह्यस्यहो मूर्खवत् ॥५०॥
 साक्षादीश्वरदर्शनं सुमधुरं साध्यं कथञ्चिन्नृणां
 नो चेत्काञ्चनकामिनीप्रभृति किं साध्यं भवेद्धीमताम् ।
 श्रद्धायेश्वरतत्त्वमक्षयसुखागारं दयावारिधिं
 तल्लक्षे रमतां परोक्षमचिराद्द्रष्टापरोक्षं क्षमी ॥५१॥
 देहे स्वात्ममतिं जहीहि कुशमृत् स्थानीयमेतज्जडं
 गात्रं किं स्वयमाचकास्ति न तथा दृष्टं हि लोष्टादिकम् ।
 चैतन्यं किमपि स्वतन्त्रमचलं दृष्टिस्वभावं शिवं
 सङ्घातं प्रतिभासयत्ययमहं स्वात्मेति निष्ठीयताम् ॥५२॥
 चैतन्यं यदि विद्यते तनुगतं तद्भिन्नतद्भासकं
 नित्यं तद्भवितुञ्च युक्तमुदितं दिग्देशकालादिकात् ।
 सत्यञ्चैकमनन्यमन्यनिखिलप्रेष्ठं वरिष्ठं परं
 तद्वै व्यष्टिसमष्टिभेदवपुषा जीवेश्वराख्यां गतम् ॥५३॥
 यच्छक्त्या परमेशितुर्जगदिदं स्वस्मात्समुत्पाद्यते

स्वस्मिन्नेव विलाप्यतेऽप्यजनुर्हीना चमत्कारिणी ।
 शक्ताच्छक्तिनियामकात्र खलु सा यच्चिद्धनाब्धिद्यते
 मायाख्या स्वयमद्वयाञ्ज्वलनतच्छक्त्योर्न भेदो यथा ॥५४॥
 मायाम्भोधिमिमं तरन्ति मुनयो भक्त्यावगत्यापि ये
 मोहग्राहसुदुस्तरं शिवपदं विन्दन्ति पारं परम् ।
 शुद्धं केवलमद्वितीयमचलामानन्दकाष्ठाममी
 यत्प्राप्य प्रभवप्ययोज्झितमिदं नायान्ति मायां पुनः ॥५५॥
 मायैषा नितरां प्रवृत्तिनिरताप्यज्ञानभक्तान् प्रति
 प्राज्ञान् ब्रह्मणि निर्वृतान् विदलिताविद्याभ्रमग्रन्थिकान् ।
 ब्रह्मात्मत्वमुपेयुषः पुनरपि स्वस्यावशेऽन्यान्यथा
 बन्धुं नोत्सहते तथा च विदुषो रज्जूरगी सा स्मृता ॥५६॥
 सत्यं सत्यमनन्तसत्यमखिलाधिष्ठानमेकं हि य-
 त्तत्त्वं चेतनचेतनं स्थिरचरप्रत्यक् परं व्यापकम् ।
 तज्ज्ञानात्वथ संस्मरत्वविरतं हित्वा बतेदं जगत्
 किं कस्माच्च कथं कदेति विविधान् प्रान्तान्मुक्षुर्जनः ॥५७॥

साधनविषयकोपदेशः

सत्यादिशोभनगुणाः

सत्यं ध्येयं ध्येयमन्यत्र नित्यं सत्यं वाच्यं सर्वदान्यत्र वाच्यम् ।
 सत्यं कार्यं नित्यमन्यत्र कार्यं भूयादेवं सन्मनोवाग्विचेष्टः ॥५८॥
 सन्तत्यर्थं सङ्गतिः स्त्रीजनेन रत्यर्थं सद्गोहिना नैव कार्या ।
 साधूनां या रागपूर्वा श्रुतिष्टा स्त्रीणां वर्ज्या किं पुनः साहचर्यम् ॥५९॥
 आदौ साव्यं देहवस्त्रादिशौचं बाह्यं पष्टाञ्चान्तरं चित्तशौचम् ।
 अन्तः शौचं यद्यपि श्रेष्ठमेतद्धेतुर्बाह्यञ्चापि नोपेक्षणीयम् ॥६०॥
 दण्डन्यासं सर्वथा सर्वभूतान्यालोक्यात्मौपम्यमीहस्व कर्तुम् ।

चित्तेनापि श्रेष्ठ एषोऽखिलानां धर्माणां यः कीर्तितः कीर्तनीयैः ॥६१॥
 सन्तोषो नुः शिक्षितव्योऽत्र सम्यक् स्वल्पा निद्रा स्वामिभक्तिष्टा नूनम् ।
 त्यागिप्राग्र्यस्याप्यहो सारमेयात् क्षान्तिर्वृक्षाच्चारिमित्रादिसाम्यम् ॥६२॥
 दाक्ष्यं कार्यं धैर्यमौदार्यमेवं निर्मानत्वञ्चार्द्रभावः समत्वम् ।
 निर्दम्भत्वं निर्दरत्वं तपष्टा स्वाध्यायष्टोत्यादयो लम्बनीयाः ॥६३॥
 श्रद्धा तीव्रा स्वात्मनीशे च धर्मे मोक्षे चैवञ्चोत्तमास्वार्षगीर्षु ।
 सर्वेषां या सद्गुणानां निदानं नैतच्छून्यस्यात्मकल्याणपद्या ॥६४॥
 शान्तिर्दान्तिष्टौहिकामुष्मिकेषु वैराग्यञ्च प्रौढमर्थेषु यावत् ।
 चित्तस्यात्यन्तोपरामः समाधिर्मुख्यानन्योपाय ईशं दिदृक्षोः ॥६५॥
 कृत्स्ने रागे सन्निवृत्तेऽपि कीर्तिज्योत्स्नोद्योतः काङ्क्ष्यते कृष्टिनापि ।
 काङ्क्षा येयं लौकिकी वासनेति प्रोक्ता वेदान्तेषु दुश्छेद्यमूला ॥६६॥
 नैतज्ज्ञानात्याघनीभूतदुःखप्राग्भाराश्रुस्वीयतन्त्रा हिमान्या ।
 आश्लिष्टानि प्रांशुकीर्त्यद्रिशृङ्गाणीत्यभ्यस्तभ्रान्तिसंस्कारवेगात् ॥६७॥
 आरुह्यापि प्रौढसम्मानशैलप्रोत्तुङ्गाग्रं रोदितीत्येवमुक्त्वा ।
 हा हन्तैतत्स्थानमासादितं मे दुःखेनात्राप्युग्रदुःखाय नूनम् ॥६८॥
 ब्रह्मज्ञानं जिह्मशीलेन पुंसा नैव प्राप्तुं शक्यते कल्पपूगैः ।
 मायावित्वं दूरतोऽतो विसृज्यात् सृज्याद्धीमानार्जवं ज्ञातुकामः ॥६९॥
 ईर्ष्याऽसूया चासहिष्णुत्वरूपा दोषारोपष्टान्यसद्वर्तनेऽपि ।
 अप्यात्मज्ञं धर्षयेतां सगर्भ्य एते द्वेऽतो जाग्रता तत्र भाव्यम् ॥७०॥
 रागाद्वेषो नैव भिन्नः कदाचिद् गृह्णातेऽसौ द्वेषरूपं हतष्टोत् ।
 रागत्यागाच्चित्तदोषाः समस्ताः सन्त्यक्ताः स्युः श्रेष्ठ एतद्गुणोऽतः ॥७१॥
 एतादृशान् योऽनघान् दिव्यभावानप्राप्यैवेहेश्वरं द्रष्टुमिच्छेत् ।
 चित्रं चित्रं चित्रलेखोद्यमी स्यात् कुड्यापेक्षामन्तरा बालिशोऽसौ ॥७२॥

निष्कामकर्म

एषा तृष्णा त्रासदुःखैकबीजं तृष्णात्यागः शर्मकामैर्विधेयः ।

वैतृष्यं वै त्रासदुःखाद्यनर्थव्रातस्यैकं भेषजं हीह दिव्यम् ।।७३।।
 यद्यत्कार्यं लौकिकं कर्तुमिष्टं शास्त्रीयं वा योग्यतासिद्धमत्र ।
 तत्तत्सर्वज्ञेश्वरार्चेति बुद्ध्या कुर्याद्धीमान् स्वार्थतृष्णां विहाय ।।७४।।
 अर्थादीनामर्थको भोगतृष्णा युक्तोऽपीशं श्रद्धधीताभजेत ।
 अर्थप्राप्त्यै पूर्वमास्तिक्यबुद्धिर्भक्तिष्टोशे ह्येवमेधेत मन्दम् ।।७५।।
 एवं श्रद्धाभक्तिदाढ्येन चेशे सम्यग्बुद्ध्या भोगदोषान् विविच्य ।
 भोगेष्वेषा कामना तां विजह्याद्धा हा मोहाद्या चिरात्सम्प्रवृत्ता ।।७६।।
 देहग्राहत्यागधारास्वरूपः संसारोऽयं कामनामात्रमूलः ।
 उच्छेदोऽस्याः प्रोच्यतेऽतः समैष्टा मोक्षाचार्यैर्वैदिकैर्देवबाह्यैः ।।७७।।
 कर्मोपेक्षा वृक्षवन्नैव कार्या कर्म ज्यायोऽकर्मणः कर्म नैव ।
 बन्धं मोक्षं प्रत्युतारात्प्रयच्छेदाकर्मण्यं नो वरेण्यं नराणाम् ।।७८।।
 सङ्गं त्यक्त्वा स्वाधिकारानुरूपं कर्माभ्यस्येन्मोक्षमार्गानुगामी ।
 मानामानौ सौख्यदुःखे च तुल्ये कृत्वा धृत्या सिद्ध्यसिद्धी च सद्धीः ।।७९।।
 तन्द्रावृत्त्या जीवितुं ग्रावतुल्यं नेच्छेत्तिर्यगजन्तुरप्यत्र मर्त्यः ।
 कर्माकुर्वन्भस्त्रिकावत्क इच्छेच्छ्वासोच्छ्वासं कर्तुमाजीवभूतम् ।।८०।।
 कर्माध्यक्षं कर्मभिलोकसेवारूपैः कामस्पर्शशून्यैः परेशम् ।
 हित्वा दैन्यं मानिताञ्चोच्चनीचेष्वााराध्यं तं तोषयाराधनेन ।।८१।।
 सीदेत्स्तब्धं कर्मणा हीनमेतत्तस्मात्कर्माकामतः कामतो वा ।
 कार्यं हत्वाऽकर्मशत्रुं हृदिस्थं गच्छेद्गन्त्री कुत्र चक्रं विनाऽग्रे ।।८२।।

भक्तिपथः

भक्तिर्भक्तिर्मुख्यमार्गो मुमुक्षोरीशप्रेतसोरीश्वरप्रेमरूपा ।
 नैषोद्गाढं दुर्ग्रहा दुष्करा वा मन्दप्रज्ञासाधनानामपीह ।।८३।।
 स्त्रीपुत्रादौ प्राकृते प्राकृतानां प्रीतिर्या सा जायते चेत्यपरे ।
 कारुण्यापो वर्षुके सर्वशक्ते कर्तव्यं स्यान्नापरं पूरुषाणाम् ।।८४।।
 भक्त्या चित्तं शुद्धमेकाग्रमीशे बाह्यार्थानां व्यानतः सन्निवृत्तम् ।

यस्य क्षिप्रं हीश्वरीयं सतत्त्वं द्रष्टुं रन्तुं तत्र मोक्तुं च सोऽर्हत् ॥८५॥
 भक्तिः कस्मिन्नीश्वराकारभेदे कर्तव्येति व्यर्थचिन्तानुवृत्त्या ।
 मा क्लेशिष्ठाः श्रद्धयोपात्तरूपेऽभीष्टे कार्या कुत्रचिदुद्धितो वा ॥८६॥
 सर्वात्मेशः सर्वदृग्भक्तिदाढ्यं भक्तानां वै वीक्ष्य सन्तुष्टिमेति ।
 आकाराणां मन्दबुद्धिः परीक्षामाजीवं हा नैव कृत्वाऽपि तुष्येत् ॥८७॥
 विष्णुः कृष्णो रामचन्द्राश्च शम्भुश्चेत्येतान्ये भेजिरे रूपभेदान् ।
 मुक्ता यद्वच्चेतराकारभक्ता मुक्तास्तद्वत्क्रैस्तमुख्याष्टा बाह्याः ॥८८॥
 सत्यः श्रेयानस्मदीशः परेषां मिथ्या मिथ्या चेति युध्यस्व मा त्वम् ।
 सार्वार्थ्यं तद्देवदेवस्य बुद्ध्वा तद्देवो मद्देव एवेति चिन्त्यम् ॥८९॥
 अस्मद्धर्मो ह्येक एशः परेषां जैवो मिथ्या चेति मिथ्याभिमानात् ।
 यावद्रक्तं वाहितं हा न तावत्साम्राज्येच्छारंहसा भूतलेऽस्मिन् ॥९०॥
 कष्टिद्धर्मः शाश्वतोऽशाश्वतोऽन्यो मर्त्यैर्मूढैः कल्पितोऽतो जुगुप्स्यः ।
 इत्येतं वै दुर्ग्रहं छिन्धि बुद्ध्या दुःसंस्कारेणोदितं मानशून्यम् ॥९१॥
 सर्वे धर्माः श्रद्धयैवात्र जीवन्त्यध्यक्षाद्यैर्नान्यमानैर्हि कष्टात् ।
 नित्यानित्यत्वादिमोहांस्त्यजातो नित्यान्सर्वान् विद्धि नोचेदनित्यान् ॥९२॥
 सत्या अर्थाः सर्वधर्मेषु दृष्टाः सत्या एवं सर्वधर्मास्तथैव ।
 बाध्याष्टार्थाः सन्ति सर्वेषु तस्मात् सर्वेऽसत्याष्टाग्रहोऽतः किमर्थम् ॥९३॥
 आत्मोन्नत्यै नावनत्यै समस्ता धर्मारम्भा इत्येवेत्योद्दिधीर्षुः ।
 आत्मानं वा आन्तरं धर्मसारं यद्यभ्यस्येद्धर्मयुद्धं किमर्थम् ॥९४॥
 भक्त्या चेशः सुप्रसन्नोऽनुवित्तः स्वीयं तत्त्वं नामरूपाद्विमुक्तम् ।
 भारूपं यद्भासयेद्धक्तवर्या या वाक्चेतो गोचरं नित्यशान्तम् ॥९५॥
 आदौ तस्मादिष्टदेवस्य चिन्तां जापं ध्यानं पूजनञ्चापि कुर्यात् ।
 मर्त्यो नित्यं भृत्यबुद्ध्या विशिष्य वामावगो भक्तिवर्तमानुतिष्ठेत् ॥९६॥
 चित्तं लक्ष्यादूरतो धावतीति निर्वेदं हा मा कृथाः साधनायाम् ।
 धावन्विष्वग्दुष्पशुर्यद्वदन्ते श्रान्तं तद्वत्स्थानभाक् स्यात्स्वयं हत् ॥९७॥

दृश्यं कृत्स्नञ्चाश्वचाण्डालमेतत् सेव्यस्येष्टस्येश्वरस्यैव रूपम्।
 इत्थं निष्ठा भक्तिपारम्यकाष्ठा नाहं यूनां केवले नृत्यगीते॥१९८॥
 नैशी भक्तिर्देहधर्मोऽन्तरङ्गधर्मो ज्ञेया बाह्यलीलाः समस्ताः।
 सेद्धुं शक्या नास्तिकेनापि नित्यं शैलूषेणैवार्थकामेन नूनम्॥१९९॥
 शैलालित्वं हीयतां दम्भिता च यत्किञ्चिद्वा चर्यते भक्तिकर्म।
 चित्तेनान्तः श्रद्धयैवानुतिष्ठेन्नोचेन्नो निर्मूल्य भक्तिध्वजित्वम्॥२००॥

योगाभ्यासप्रवृत्तिः

प्राणायामः केवलः संयमेन वैतृष्याद्यैः साधनैश्चापि हीनः।
 तन्वीतेषन्मोक्षपद्मोपयोगं नाङ्गव्यायामोपमं बालकानाम्॥२०१॥
 मूढानां यत्पूरकं कुम्भकञ्च भोगेप्सूनामीश्वरानीप्सुकानाम्।
 दाशानां तन्मज्जतां मत्स्यहेतोर्नीरस्यान्तः कुम्भकं विद्धि नान्यत्॥२०२॥
 प्रत्यग्रूपेणेशतत्त्वं हृदिस्थं साक्षात्कर्तुञ्चित्तरोधाय धीरः।
 प्राणाभ्यासे सम्प्रवर्तेत चेत्तत्सम्यक्शलाघ्यञ्चान्यथा व्यर्थमेतत्॥२०३॥
 स्वस्थं शान्तं यस्य चेतो निसर्गात्सत्त्वप्रायं लक्ष्यवेधानुकूलम्।
 प्राणाभ्यासस्तस्य नार्थं प्रसूते योग्यः सोऽत्यन्तोच्चलद्व्यग्रबुद्धेः॥२०४॥
 योगग्रन्थेषूक्तसिद्धिप्रकाराञ्छ्रुत्वा तेषां मा भव ध्यानलीनः।
 तादृग्वादोऽस्त्वर्थवादो यथार्थो वात्मप्रार्थी तत्र मुह्येन्न किञ्चित्॥२०५॥
 ऐश्वर्यार्थी तत्प्रसक्तान्तरङ्गो योषापुत्रद्रव्यसक्तोपमानः।
 संसारित्वाद्भिन्नकक्ष्यां स नार्हद्वैमी लौही चैककार्या हि रज्जुः॥२०६॥
 काङ्क्षित्वा वै लौकिकीं कार्यसिद्धिं वैधेया ये वैद्यविद्यामिवेह।
 अन्वेषन्ते योगविद्यां महार्हा नेक्षन्ते ते रागदोषात्तदूर्ध्वम्॥२०७॥
 उष्टोदो मे कुण्डलिन्याः कदा स्यात्सिद्धिः सिद्धयेन्मे कदेत्यादिमीहान्।
 त्यक्त्वोङ्कारध्यानवांस्तज्जपी च भूत्वा योगो योगसाफल्यमृच्छेत्॥२०८॥
 मोक्षेच्छूनां राजयोगो वरीयांश्चित्ताभ्यासो यस्य रूपं सुचेताः।
 इष्टे देवे वात्मतत्त्वे निरुन्ध्यान्मन्दं मन्दं चित्तमस्तान्यचिन्तम्॥२०९॥

भक्तिर्ज्ञानञ्चापि पुष्पाति योगं भक्तेर्ज्ञानस्यापि मात्राव्यपेक्षम्।
चित्तैकाग्र्यं वर्धतेऽतः सुयोगी भक्तिं ज्ञानञ्चानुपेक्ष्याश्रयेत्॥११०॥

ज्ञानसाधनप्राधान्यम्

सत्यं प्रत्यक्तत्त्वमेषां समस्तभूतानां यद्ब्रह्मवेदान्तसिद्धम्।
हस्तन्यस्तस्थूलबिल्वोपमं तन्निःसन्देहज्ञानतो मुक्तिलाभः॥१११॥
भक्तिं यद्वा कर्म वात्मानुचिन्तामालम्ब्यैकं मुख्यतः स्वानुरुपम्।
स्वाराज्याख्यां प्रोत्रताट्टालिकामारोहेद्धीरो ज्ञानदीपेन दीप्तम्॥११२॥
ईशस्यैतत्प्रत्यगात्मस्वरूपेणान्तः साक्षाद्दर्शनं देवकाङ्क्षयम्।
नानातत्तद्दर्शनेष्वन्तिमं यत्सर्वश्रेष्ठं मोक्षदानैकदक्षम्॥११३॥
तत्तद्धर्मेष्वीश एकैकरूपेणैकैकेन श्रेयसोऽन्वेषकेण।
दिष्टं यावद्दर्शनं न प्रतीपञ्चास्य ज्ञेयं किन्तु सोपानभूतम्॥११४॥
ज्ञानं त्वेतत्तत्र निष्ठाञ्च भूरिप्राक्पुण्योऽत्यन्तोत्तमो योऽधिकारी।
यन्नाधिक्यादीश्वरानुग्रहाच्च सत्सङ्गत्या ज्ञानिनां सोऽनुविन्देत्॥११५॥
कोऽहं देहो वाथ देहाद्विभिन्नो घोरा चेत्यं संसृतिर्मै कुतोऽभूत्।
मीमांसैवं सन्तता सादरा च स्वीयं तत्त्वं बोद्धुकामेन कार्या॥११६॥
नाहं देहप्राक्षवर्गश्च नाहं नाहं बुद्धिर्दृश्यमेतद्धि सर्वम्।
आत्मा नित्यो निष्ठालो दृक्स्वभावः सर्वावस्थाधर्मसाक्षी शिवोऽहम्॥११७॥
देहस्याहो पञ्चभूतात्मकस्य पाषाणाभं जाड्यदेहस्य न स्यात्।
नित्योऽनित्यो वापि चैतन्यदीप्तिर्धर्मस्तस्माद्धर्म एषोऽन्यदीयः॥११८॥
ज्ञातं बाल्ये स्मर्यते वार्द्धकेऽपि येनान्येन स्थायिना चेतनेन।
देहाध्यक्षेणाविकारेण जीर्यदेहातीतेनायमात्मा शिवोऽहम्॥११९॥
चैतन्यं नो भूतधर्मो यदि स्याद्देहे नष्टेऽप्यस्य नाशो न भावी।
पष्टादेहापीतितोऽप्युद्धवाञ्च प्रागप्येकाकारभातं यदात्मा॥१२०॥
एतद्गात्रं भोक्तृतां कर्तृताञ्च यद्यापद्येताकृतस्योपभोगः।
पुण्यापुण्यं यत्कृतं तत्प्रणाशष्टोत्याद्यं को वारयेद्विषजातम्॥१२१॥

एवं नानायुक्तिशास्त्रार्थचिन्तासत्सङ्गादेशादिभिः स्वात्मतत्त्वम्।
 देहाद्भिन्नं देहदेहं विदेहञ्चेत्यास्थेयं श्रद्धया चाप्यशङ्कम्॥१२२॥
 इत्थं साक्षादापरोक्षेण नित्यं भास्वत्प्रख्यं भास्वदप्यात्मतत्त्वम्।
 अज्ञात्वा वै संसरन्तीह नाना हा हन्तैते मर्त्यवर्गाष्टिराय॥१२३॥
 एतदेहं स्वस्वरूपेण गृह्णन् धत्तेऽहन्त्वं तत्र चाथो ममत्वम्।
 तत्सम्बद्धेष्वेवमाभ्यां नरोऽयं मोहोन्मादी बध्यते वध्यपुंवत्॥१२४॥
 देहेऽहन्धीराक्षसीयं हि गर्जेत्प्रौढा यावत्स्वास्थ्यवार्ता कथं नुः।
 तत्प्रोल्लासः संसृतिस्तत्क्षयश्च स्वाराज्यं यन्मोक्षसञ्ज्ञं प्रसिद्धम्॥१२५॥
 साकल्यञ्चेत्यत्र वैकल्यमेते धर्मा देहस्यात्मनो नैव कथितम्।
 एवन्त्वेऽपि भ्रान्तधीस्तानशेषानध्यस्यात्मन्येति संसारितां ना॥१२६॥
 मौख्यादेवं कर्तृतां भोक्तृताञ्च प्राप्य स्वोच्चस्थानतोऽधः पतित्वा।
 हर्यक्षस्येवेयुषश्छागतां या गच्छत्येतां दुर्दशां जीववर्गः॥१२७॥
 श्रुत्या मत्या चानुसन्धानतोऽपि स्वीयं तत्त्वं सम्यगध्यक्षितव्यम्।
 साक्षादात्मज्ञानतोऽज्ञाननाशस्तज्जन्यायाः संसृतेष्टापि नाशः॥१२८॥
 दैहं रूपं निष्ठितं सुष्ठु यद्वदेहाध्यक्षस्यात्मनोऽपि स्वरूपम्।
 आगोपालं भासमानस्य चाहंवृत्तिग्राह्यस्यैवमन्वेषणीयम्॥१२९॥
 सङ्घातेऽहंवृत्तिवेद्यो य आत्मा सोऽस्मिन् कोऽस्तीत्यन्तरन्तर्विविच्य।
 मुञ्चेषीकान्यायतः केशतस्तं विद्यान्मुख्यं कल्पितात्मभ्रमोज्ञम्॥१३०॥
 साक्षी प्रत्यक् साक्ष्यसङ्घस्य योऽयं तष्टोधो वै ब्रह्मबोधो न चान्यः।
 सालक्षण्याञ्चैकमेवाद्वितीयं तत्त्वं भेदो ह्यस्य तूपाधिभेदात्॥१३१॥
 वैराग्यादेः साधनस्यानुवृत्त्या चैकाग्रस्याप्यन्तरङ्गं विशोद्धयम्।
 श्रुत्वा मत्वाप्येकसाहस्रवारान् ह्यात्मानं नो विन्दतेऽशुद्धबुद्धिः॥१३२॥
 शुद्धिर्बुद्धेराप्तुमत्यन्तदुःखं प्राप्तायां तु ब्रह्म सद्यः सुबोधम्।
 पक्ष्मक्षेपात्क्षिप्रमात्मानुबोधः पुष्पच्छेदाञ्चेति हि ब्रह्मजोक्तिः॥१३३॥
 उग्रोच्चण्डै रागरोषादिदोषैस्तत्तत्संसारार्थबद्धैर्हि चित्ते।

ज्वालारूपैर्हन्त जाज्वल्यमाने का वा शान्तिर्ब्रह्मचिन्ता कथं वा ॥१३४॥
 सङ्कल्पानां घोरधाराप्रवाहैः प्रक्षुब्धन्त्यामुच्चकैष्टितभूम्याम् ।
 एकाग्रं यद्ब्रह्ममीमांसनं धीनैष्टाल्योत्थं सूक्ष्ममृक्षं कथं स्यात् ॥१३५॥
 दैहात्मत्वप्रक्षयायात्मबुद्धेष्टात्मन्येव ध्रौव्यसम्पत्तिसिद्धयै ।
 ब्रह्माभ्यासं सादरं ब्रह्मचिन्ता चर्चारूपं श्रद्धयाऽतीव कुर्यात् ॥१३६॥
 बाह्यैर्धीमानिन्द्रियैरर्थसार्थं कुर्वाणोऽपि व्यापृतिं वश्यवेगैः ।
 रागद्वेषाद्विप्रमुक्तेन चित्तेनान्तर्नित्यं चिन्तयेत्स्वात्मदेवम् ॥१३७॥
 ब्रह्माभ्यासं ब्रह्म साक्षादभीप्सुर्यः कष्टिद्वा कर्तुमर्हेद्विवेकी ।
 न्यासी वासौ न्यासिभिन्नोऽथ विप्रष्टाण्डालो वा ह्युते ब्रह्मबोधम् ॥१३८॥
 ऊढानूढाः प्रौढसंस्कारयुक्ता वैतृष्ण्याद्यैर्दीपिता योषितोऽपि
 ब्रह्माभ्यासे मुक्तिभावे च गार्गीमैत्रेयीवद्वर्तितुं सर्वथार्हाः ॥१३९॥
 भोगासक्ता शेमुषी यज्जनस्य ब्राह्मी निष्ठा तस्य न स्यात्कदापि ।
 स्यादप्यम्भोजस्य पाषाणपृष्ठे रोम्णां कूर्मस्यापि पृष्ठे प्रजातिः ॥१४०॥
 गात्रैः कर्तुं शक्यते कर्मजातं लीलान्यायेनास्य लोकस्य योग्यम् ।
 श्रेयाप्रेयः प्राप्तयेऽहं त्ववर्जं सिद्धेनाथो साधकेनापि नूनम् ॥१४१॥
 ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैव साक्षादित्थं ब्राह्मया वक्ति यद्वत्तथाऽयम् ।
 अभ्यस्येद्वै भावतो मन्तुमन्तः कर्तुन्नित्यं कर्मणाऽथो बहिष्टा ॥१४२॥
 ब्रह्मैवैतत्सर्वमित्युक्तिमात्रज्ञानी तेनाग्राति शिल्पीव भोगान् ।
 निष्ठायत्नद्वेषणो ज्ञानबन्धुर्यः स ज्ञेयो भीकरोऽज्ञानिनोऽपि ॥१४३॥
 हा हन्तैषा ब्रह्मविद्या तथैव न्यासोऽयं तत्साधनत्वेन गीतः ।
 भोगोपायत्वेन यैरिष्यते तैरंहः किं किं नो कृतं धूर्तवीरैः ॥१४४॥
 ब्राह्मीं सत्तां ज्ञाननिष्ठाञ्च भक्तिं न श्रद्धते प्राकृतार्थप्रवृत्तौ ।
 सम्यङ्निष्ठो यः पुमान् सत्यचेष्टस्तेभ्यः श्रेयान् सोऽयमीशप्रियष्टा ॥१४५॥
 ज्ञानाभ्यासात्पूतमन्यत्र किञ्चिल्लोके दृष्टं पापतापाभिघाति ।
 तीर्थस्नानं दानमुग्रं तपष्ट्येतत्सर्वं शोधकं नैव तादृक् ॥१४६॥

ज्ञानावृत्त्या निर्विकल्पान्तवृत्त्या चाहङ्कारप्रौढिमानं निहन्यात्।
 नित्यं धीमान् दीर्घसञ्जुष्टयायं सांसारख्यः पिप्पलो यत्समुत्थः॥१४७॥
 यावन्नृत्येद्देहगेहे पिशाची चण्डोच्चण्डा चोद्धताहं त्वरूपा।
 का वा गेहस्वामिनः शान्तिवार्ता जीवस्याहो भीतिभाजोऽनुवेलम्॥१४८॥
 शुद्धं बुद्धं स्वस्वरूपं विदित्वा सम्यक् साक्षाद्वेदनाभ्यासयोगात्।
 धारावाहेणातताहम्भ्रमोऽयं नाशं यायान्नान्यथा कोटिकल्पैः॥१४९॥
 हन्ताहं त्वं चिञ्जडग्रन्थिरूपं यावद्देहं देहिनां दृश्यते चेत्।
 बद्धानां तत्सन्ततैकान्तदाढ्यं बुद्धानां तत्तानवञ्चेति भेदः॥१५०॥
 ब्रह्मैवाहं सच्चिदानन्दरूपं निःसङ्गं यन्निर्गुणं निर्विशेषम्।
 निःसंसारं निःशरीरं निरीहं नित्यं सत्यं नित्यनिर्मुक्तमेकम्॥१५१॥
 नाहं कर्ता निष्क्रियो नापि भोक्ता नाहं पुण्यापुण्यकृत्क्षुद्रजीवः।
 स्वच्छन्दोऽहं ब्रह्मरूपोऽखिलात्मा द्वैतद्वन्द्वस्पर्शलेशेन शून्यः॥१५२॥
 एवं ब्राह्मं चिन्तनं सन्ततं सत्सङ्गोपेतं सत्कृतं यत्कृतं तत्।
 मूलेनाहङ्कारमुन्मूल्य मूढं मुक्तं कुर्याच्चन्द्रवत्स्वच्छशीतम्॥१५३॥
 खाद्यानां खलु खादनञ्च सुखतः स्वापो व्यवायादि चा-
 न्यूनं मानवमानिनां मृगखगैर्दृष्टं ह्यनन्यादृशम्।
 ज्ञानैर्लौकिकधार्मिकैर्भुवि नृणां वैशिष्ट्यमेभ्यो यदि
 ब्राह्मी यस्य मतिर्वरा वरतमो ज्ञेयः स मर्त्येष्वपि॥१५४॥
 श्रौती गीरथवा मनोऽस्तु करणं ब्रह्मात्मबोधे
 वृथाशब्दो न ह्यपरोक्षबोधजनकः कोऽप्यस्ति शब्दत्वतः।
 ज्योतिष्टोमवरेण्यवाक्यशतवञ्चेत्यादिवाग्बिग्रहे
 मानान्मा भव भागभागभव सदा ब्रह्मैकचिन्तापरः॥१५५॥
 यच्चाज्ञादि च भावरूपमथ यद्विज्ञानतो लीयते
 चाज्ञानं तदिति ह्यभाणि विबुधैर्यल्लक्षणं प्राक्तनैः।
 एतादृग्विषयेष्वसद्ग्रहमना वादी च मा भूस्तव

ज्ञानं ब्राह्ममभीप्सितं तदितरप्रोज्झं तदभ्यस्यताम् ।।१५६।।
 यद्यच्छास्त्रमनुप्रवृत्तमिह भूपृष्ठे गभीरं महत्
 तत्तद्वस्तुविनिर्णये निखिलमप्यापुर्णं पूर्णं जयम् ।
 श्रद्धैका शरणं न शास्त्रनिकरस्तत्रेति तत्त्वं परं
 श्रद्धायैश्वरमत्र तत्र च बुधाः कुर्वन्तु तद्दर्शनम् ।।१५७।।
 शान्तिः शान्तिरनन्तशान्तिरिह या कैवल्यरूपा बहि-
 र्व्यापृत्यामपि वैकृतैर्विरहिता यावन्न सम्प्राप्यते ।
 तावन्माभ्यसनं जहीहि ननु सा दुःखप्रणाशः सुख-
 प्राप्तिर्वाऽस्तु तथापरं किमपि वा साक्षात्सदाऽऽस्वाद्यताम् ।।१५८।।
 त्यक्त्वा काम्यनिषिद्धकर्म निखिलं नित्यञ्च नैमित्तिकं
 मोक्षार्थी विदधीत सम्यगिति यद्वाटुं तथान्यञ्च यत् ।
 प्राकाले चलितन्न चाद्य चलितुं शक्यम्मतं कर्मिणां
 तत्सर्वं समुपेक्ष्य सर्वहृदयावासं भजस्वैश्वरम् ।।१५९।।
 दुष्प्रापां दैवयोगान्मनुजतनुमिमां प्राप्य सच्छेमुषीकां
 भूमौ योऽत्रेन्द्रियाणां विहरति पशुवत्तस्य तज्जन्म धिग्धिक् ।
 संसारेऽस्मिन्नसारे प्रभुपदमचिरात्सारमन्विष्य तस्मिन्
 मोदस्वाशेषजीवान् स्ववदथ परवत्पश्य चोपास्व नित्यम् ।।१६०।।

विविधविषयकोपदेशः

कस्तूरिकां तु मृगनाभिमृगो मृगत्वात्
 स्वान्तः स्थितामपि न वेत्ति नराभिमानी ।
 त्वं श्रेष्ठतीक्ष्णमतिरीशमवैषि नान्त-
 र्भान्तं कुतो भ्रमसि हन्त बहिस्तदर्थी ।।१६१।।
 यः कोऽपि सत्पुरुषमाक्षिपतीह लोके
 दोषान्प्रकल्प्य पुरुधा स तु निन्द्यनीचः ।
 निन्दां निशम्य च विनिन्दति निन्दकं यो

भद्रः पुमान्स खलु निन्द्यतरोऽन्यनिन्ध्यात्॥१६२॥
 क्षोणीतले यदि खलः खलु नात्र सृष्टः
 सद्रत्नशाणफलकं किल किं तथान्यत्।
 तस्मात्खलाहतिशतं कुसुमार्हणावद्
 गृहीह्यनुग्रहधियाथ महत्त्वमेहि॥१६३॥
 उद्वेगकृत्स्वस्य तथाप्रियं यत्कुर्यान्न तादृक्करणैस्त्रिभिष्ट।
 नरः परेषामिह तर्हि मैत्रीनाशः कथं द्वेषजनिष्टा लोके॥१६४॥
 जिह्वारयं तीव्रमुपस्थरंहो वाचोरयं रोषरयञ्च धीरः।
 एवं समस्तेन्द्रियचित्तवेगान् सहेत यः सोऽत्र मतो महात्मा॥१६५॥
 ममेति यस्यास्ति न कष्टिदर्थः संसक्तिहेतुर्न च हर्षशोकौ।
 लाभेऽप्यलाभेऽपि समानवृत्तिर्ज्ञेयो महात्मा स निजात्मतुष्टः॥१६६॥
 अकर्मकृत्तिष्ठतु कर्मकृद्वा कर्मापि सद्वा कुरुतामसद्वा।
 गर्हाविमुक्तिर्न नरस्य दृष्टा धर्मञ्चरेत्यक्तदुरुक्तिभीतिः॥१६७॥
 य आस्तिकः श्रीभगवत्पदाब्जसेवी तु दुष्कर्मकृदप्यवश्यम्।
 भक्तिं च मुक्तिं क्रमशः स विन्देच्चिराञ्च नो नास्तिकनिस्तराशा॥१६८॥
 काश्यां पुमान् वसतु वा बदरीवने वा गङ्गोत्तरीभुवि तथा रजताद्रिदेशे।
 चित्तं तु चित्तमतिदुर्भगमेव सर्वत्राशेषदिक्षु च कपिः कपिरेव यद्वत्॥१६९॥
 आहतं यस्य हृदयं कामिन्या काञ्चनेन च।
 योगेन विद्यया वा किं तपसा तस्य मेधया॥१७०॥
 अकिञ्चनस्यात्मविदः सुसाधोः सुखं यदस्तीह विरक्तबुद्धेः।
 न तत्सुखं भूपतिनाकपत्योर्न ब्रह्मलोकाधिपतेष्टा नूनम्॥१७१॥
 शिष्यादिसम्पन्नयशः प्रतिष्ठा शास्त्रादिसम्पन्नमहत्त्वलिङ्गम्।
 निष्कामता चोपशमः स्वरूपनिष्ठा च तन्मानमवेहि साधोः॥१७२॥
 धर्माभिधानप्रतिसीरिकान्तः स्थित्वा निगूढं चरतीहयोऽहः।
 सुस्पष्टमुद्गण्डतया चरद्भ्यः स नास्तिकेभ्योऽपि परं निकृष्टः॥१७३॥

पिशाचवद्धावतिचित्तमेतद्दिवा च नक्तं विषयेषु यावत् ।
 अप्यैश्वरी नैव भवेद्विदृक्षा किं दर्शनं तत्खलु दूरदूरे ॥१७४॥
 शब्दं प्रमाणं स्वविधेयबोधं वदन्ति केचिन्मतिमाहुरन्ये ।
 वादः किमर्थं ह्युभयञ्च यायाद्धेतुत्वमर्थावगमे विशुद्धे ॥१७५॥
 भूतं न यः स्मरति भावि न चिन्तयेच्च प्राप्तेन तुष्यति निजात्मनि नित्यतुष्टः ।
 दुष्टैश्च पीडितमभिष्टुतमिष्टशिष्टैर्यं नो जहाति समता मनसः स साधुः ॥१७६॥
 कस्यापि निन्दामथ संस्तुतिं वा श्रुत्वा न दूराद्भ्रमितव्यमारात् ।
 गत्वा निरीक्षस्व ततः श्रुतं यन्मिथ्यापि भायान्मतिमान्भवातः ॥१७७॥
 उवाच शास्त्रं गुरुरप्युवाचेत्यतो न चिन्त्यं परमार्थमेतत् ।
 एवं न भूया अमतिः स्वमत्या ग्राह्यं च हेयं प्रविचार्य सर्वम् ॥१७८॥
 त्यक्ता त्यजति वै सर्वान् कौपीनादीन् बहिर्गतान् ।
 यस्मिंस्त्यक्तेऽखिलं त्यक्तं न तत्त्यजति मूढधीः ॥१७९॥
 अस्तीश्वरः सकललोकपिता तथापि तत्तत्त्वमाकलयितुं न नरोऽयमीष्टे ।
 इत्येतदद्भुतमनीश्वरवादतुल्यं ह्यज्ञेयदर्शनमुपेक्ष्य विवेक्तु वेद्यम् ॥१८०॥
 योषित्सङ्गमलालसाख्यहुतभुक्क्षुद्रस्फुलिङ्गोऽपि हत्
 कोणेऽन्तर्ज्वलतीव यस्य स यथा धेन्वाऽतृणादः स्त्रिया ।
 बध्येतैव दृढं ततो मुनिवरैरष्टप्रकारं रतं
 साधूनां प्रतिषिद्धमीश्वरपदं नित्यं निदिध्यासताम् ॥१८१॥
 स्त्रीनिन्दनं पुरुकृतं पुरुषान्प्रकृत्य
 प्रत्नैर्यथा खलु तथा ललनाधिकारे ।
 निन्द्यः पुमानिति विवेच्यमतीव सक्तिः
 श्रेयः पथं प्रतिरुणद्भ्युभयोऽष्टा यस्मात् ॥१८२॥
 सोऽपि दुःखमपरेषु सुखाम्बुवृष्टिं
 कुर्वन्त्यथेन्दुगरले गिरिशः परेषाम् ।
 भद्रान्गुणांस्तदितरांश्च शिरे च कण्ठे

यो धारयंष्टा जयतीह सुधार्मिकोऽसौ ।।१८३।।
 पश्यामि कुम्भं कचिदीश्वरं नो पश्यामि चेत्युक्तिरमन्दहास्या ।
 यया घटः सिध्यति तां न वेत्सि स्फूर्तिं कथं याहि परात्मशब्दा ।।१८४।।
 भिक्षाटनाद्यदि यतिर्यतिरेव रङ्कः शास्त्रोक्तधर्मपठनेन यतिर्यदि स्यात् ।
 वित्तं नृपस्य गणयंष्टा तदीयभृत्यो भोक्ता भवेद्गणिततद्द्रविणस्य लोके ।।१८५।।
 सर्वस्य सर्वः सुहृदत्र न स्यात्कस्यापि चापत्सु सुहृन्न कष्टात् ।
 सर्वस्य सम्पत्सु विपत्सु चैक ऐकात्म्यवित्रित्यसुहृन्निरीहः ।।१८६।।
 गेहे पिशाचोऽथ बहिर्महात्मा गृहे तु भोगी नगरे च योगी ।
 वैधेयकोऽन्तष्टा बहिर्विपष्टिद्यः कष्टादत्यन्तविगर्हितोऽसौ ।।१८७।।
 द्रव्योज्झितो यो न पुमान् दरिद्रः सन्तुष्टिहीनोऽत्र नरो दरिद्रः ।
 धनात्समस्तात्परमं धनं हि प्रावाचि सन्तोष इति प्रवृद्धैः ।।१८८।।
 ज्ञानञ्च भक्तिश्च गुरोरुदीयात्स्वयं कटाक्षादुत शक्तिपातात् ।
 इति ब्रुवन्नोदनखादनोज्झं पूर्णोदरः स्याद्गुरुसम्प्रसादात् ।।१८९।।
 इच्छातिरिक्ता परमेश्वरस्य स्वेच्छा न यस्यास्त्यथ तस्य कार्यात् ।
 स्वकीयकार्यञ्च न यस्य किञ्चिज्ज्ञेयः स भक्तो भगवत्स्वरूपः ।।१९०।।
 नूला न कष्टादुपदेश इहास्ति लोके बुद्ध्या शङ्करगुरुर्न जगाद नूलम् ।
 सत्यं न नूलमथ सत्यवचांसि नैव नूलानि नूलमनुशास्ति कथं नु विद्वान् ।।१९१।।
 पापस्य पापमयमाचरणं निषेध्यं पापः पुमांस्तु परमात्मवदर्चनीयः ।
 स्वस्येव तस्य च समुन्नमनाय यत्नः स्निग्धप्रपन्नमनसा सुधिया विधेयः ।।१९२।।
 सत्कर्म यत्स्वकृतमात्मविशुद्धिहेतुर्नान्यैः कृतं मुखजसाधुजनैस्तव स्यात् ।
 सम्मार्ष्टि देहमपरैर्न कृतोऽवगाहः किन्तु स्वयं कृत इति स्वयमाचर त्वम् ।।१९३।।
 तन्वा करोति न गिरा मनसा च पापं शान्तो दमी च सुतपाः परितोषवित्तः ।
 सोमोपमं सुविमलष्टा य ईशनिष्ठः स ब्राह्मणस्तदितरस्तु पिचण्डपोषः ।।१९४।।
 वेदाङ्गवेदपठनेन नरोऽत्र सूत्र-
 स्रक्पुस्तकादिवहनेन च गोत्रगर्वात् ।

न स्याद्विद्वजोऽखिलमिदं ह्यधमोऽपि
 कर्तुं शक्नोति सत्त्वपरतैव गुरुत्वलिङ्गम् ॥१९५॥
 श्वः श्रेयसं नियतिकार्यमिति प्रवादी
 मा मैव तुन्दपरिमृट्कुलभूषणं भूः ।
 ग्रामं गतिर्गमयति स्थितिमात्र गच्छे-
 न्नित्यञ्च पौरुषधनी भव जीवनेच्छुः ॥१९६॥
 यत्पौरुषं तदथ दैवपदाभिधेयं
 कालान्तरे भवति नैव विधिः स्वतन्त्रः ।
 आक्रन्दनं त्यज विधिर्विधिरित्यतस्त्वं
 भुक्तिञ्च मुक्तिमिह पौरुषतो लभस्व ॥१९७॥
 भोग्यार्थरागकलुषीकृतचित्तवृत्तेः शास्त्रार्थपण्डितवरस्य परात्मबोधः ।
 तत्साधनस्य च विवेकविरागमुख्यस्यालोडनं ह्युपलभार इतीव वेद्यम् ॥१९८॥
 भोग्येषु दुष्टं निपतन्ति नरोऽन्नमुष्टि-
 प्रक्षेपतः समवयन्ति यथात्मघोषाः ।
 श्रेष्ठं पुमर्थमिह नेच्छति कोऽपि हा हा
 मोहाख्यमद्यपरिजोषफलं विचित्रम् ॥१९९॥
 न भवति गगनादीन्भावयेन्निर्भवो यो
 न चलति न घटादींश्चालयेन्निष्ठा ।
 क्षयति न वसुधादीन् क्षाययेदक्षयोऽयं
 स खलु निखिलधर्मेष्वीश्वरो मूलतत्त्वम् ॥२००॥
 दृष्टं न किञ्चन निरर्थकमत्र चित्रं क्षुद्रं तृणञ्च रजसः कणिका च लोके ।
 स्रष्टा ततश्च सकलार्थविदैव भाव्यं ग्राव्या समेन न जडेन स ईश्वराहः ॥२०१॥
 नैवेह बाह्यविषया ह्यनुकूलवेद्या दृष्टाः स्वयं क्षणविवर्तिविनाशिनोऽमी ।
 स्वच्छं यदि स्वहृदयं सततानुकूलं सर्वे ब्रजेयुरनुकूलपदं सरूपाः ॥२०२॥
 यत्कार्यतो न परमन्यदिहास्ति कार्यं यल्लाभतः पर इहास्त्यपरो न लाभः ।

यल्लाभतष्टा निखिलं भवतीह लब्धं दिव्यात्सुदिव्यमिदमीश्वरदर्शनं तत् ॥२०३॥
यत्सौन्दर्यमिहास्ति सारमथ यत् स्फूर्तिष्टा भावेषु या
तद्विद्धीश्वरतत्त्वमन्तिकतमं ह्याबालगोपालकम् ।
इत्थञ्चेश्वरदर्शनं क्षणमनुप्राप्तं तथाप्यज्ञता-
हेतोः शेवधिकुम्भवद्वत नरैर्नप्राप्यतेऽत्यद्भुतम् ॥२०४॥
धन्यं धन्यं त्रिधन्यं भवभयशमनं ह्यैश्वरं दर्शनं य-
द्धन्यो धन्यस्त्रिधन्यो भवभयविधुरोऽथेशदर्शी च लोके ।
अद्योतानल्पकल्पैः प्रभुपदमयतां देहभागदेहभाजां
विश्रान्तिस्थानमेतद्ध्रुवचरममपां यद्वदेकोऽम्बुराशिः ॥२०५॥

इति द्वितीयः खण्डः

॥ इति श्रीस्वामितपोवनविरचितमीश्वरदर्शनमथवा तपोवनचरितं समाप्तम् ॥

॥ अनुबन्धः ॥

ईश्वरदर्शनात्समुद्धृतानि कानिचित्सुभाषितानि

खण्डः उल्लासः श्लोकः

१. अस्ति भाति च सर्वेशः शुद्धसश्रद्धचेतसाम्। १.१.६
२. न तुष्यति सतां चित्तं विना सत्तां जगत्पितुः। १.१.८
३. परमात्माऽसावेक एव रसोदधिः। १.१.१६
४. निर्गुणत्वादसङ्गत्वादेकं चेतनमिष्यते। १.१.१८
५. तज्जीवितं जीवितमाहुरार्या
यदीशपादार्पितमीशनिष्ठम्।
न जीवितं जीवितमर्पितं यत्
विनश्वरार्थाय विनष्टमेतत्॥ १.१.२९
६. भवितव्यस्य सर्वस्य को वा वेत्ता धरातले। १.२.१५
७. यद्प्रवणं हि चित्तं तत्तदनुधावति। १.२.२२
८. न किञ्चिन्नूतनं लोके सर्वमेतत् चिरन्तनम्। १.२.२६
९. आत्यन्तिको मृत्युर्जनिर्वा नास्ति कस्यचित्। १.२.२७
१०. महात्मा जन्मनैव स्यात्कर्मणा नैव कर्हिचित्। १.२.३३
११. दुःखाय सर्वं हि फलैषणानां
सुखाय निष्कामधियां बुधानाम्।
कलत्रपुत्रादिकमर्थजातं
स्वतो न तद्दुःखसुखस्य हेतुः॥ १.३.९
१२. ध्यानाश्रयो दैवतमस्तु माऽस्तु।

- ध्यानं भवेत्तस्य फलञ्च सिध्येत् ॥ १.३.२५
१३. अहो खलु मोहमयी संसारगतिः । १.४.४
१४. ईशे लग्नं चित्तमानन्दसान्द्रे
धत्ते नाशां क्षुद्रभोग्ये कदाचित् ।
भोग्ये लग्नं चाण्वपि स्पष्टमीष्टे
नेशं तस्मादीशधीः कोऽर्थभुक्स्यात् ॥ १.४.१७
१५. नित्यानित्ये वस्तुनी संविविच्य
वैतृष्ण्येन ब्रह्मतत्त्वावबोधे ।
बुद्धिर्नोचेद्युज्यते हन्त ! तद्धी-
र्दुःखायैव श्रेयसे नैव पुंसः ॥ १.४.२२
१६. कः प्रत्यूहो व्यवसायिनाम् ? १.४.२८
१७. स्वार्थेनान्धीभूतदृष्टिर्हि लोकः । १.४.३८
१८. यावन्मनो बहुनिमित्तककामनासु
तातप्यतेऽन्यतमयाऽपि द्रवाग्निमेव ।
तावन्नरस्य सुखशान्तिकथा कथं स्यात्
तावच्च दैवगुणवान् कथमेष शिष्टः ॥ १.५.५
१९. ईश्वरानुरागस्तु दुःखाननुविद्धसुखस्वरूपत्वाद-
विनाशित्वाच्च बाढं जिघृक्षितव्यश्च मुमुक्षुभिः । १.५.११
२०. गेहेऽपि यद्वदुटजे खलु तत्त्वचिन्ता-
भ्यासं निषेधति न कश्चिदपिर्मुमुक्षोः । १.५.२१
२१. आत्मशान्तिरेव शाश्वतिकी शान्तिः ।
आत्मसुखमेव शाश्वतिकं सुखम् । १.६.१
२२. शुभकार्यमहो विहन्यते बहुविघ्नैरिति दैवदुर्विधिः । १.६.२
२३. उद्धाहेन तु नारीव्यतिकरो धर्मानुष्ठानं च
रागिणां न विरक्तानाम् । १.६.१७

२४. धिगिदं गृहजीवितं भुवि यदि विश्रम्भमतिः परस्परं।
प्रणयोऽपि नितान्तपेलवः पतिपत्न्योर्यदतीव नारकम्॥ १.६.२२
२५. हंसो यथा न करटेषु विभाति तद्वत्
प्राज्ञो जडेषु विषयैषिषु वीतरागः। १.६.२६
२६. आत्मश्लाघावासनावासितो हि
प्राज्ञोऽपि स्याद्धन्त मिथ्याप्रलापी। १.७.१२
२७. लोके सत्यधर्मव्रती सहस्रशो धन्य एव धीरो वन्द्यश्च। १.७.१३
२८. आत्मक्रीडाजीवनं कर्मतोऽपि
ज्यायो लोकस्याशु कुर्वीत भद्रम्। १.७.१९
२९. हन्त ! पारतन्त्र्यपरिपीडितोऽपि स्वतन्त्र इति मोमुह्यते
मनुष्यः। अहो खलु वैपरीत्यप्रतिभासिकाया मायाया
विजृम्भणवैभवम्। १.८.१
३०. रागो बीजमनर्थस्य संसारस्यैकमुत्कटः।
रागत्यागात्त्यज्यते हि संसारोऽपि भयाकुलः। १.८.३
३१. रागस्योन्मूलने सर्वे समूलोन्मूलिता ध्रुवम् । १.८.५
३२. विवेकेन वशीकुर्यात् रागोद्विक्तं मनोऽञ्जसा। १.८.११
३३. अक्षानुरोधिनी यस्य बुद्धिर्न प्रतिरोधिनी।
स पशुर्गण्यते सद्भिः पुच्छशृङ्गविवर्जितः॥ १.८.१५
३४. भोगरागमहावृक्षमूलं यः कश्चिदच्छिनत्।
विवेकाभ्यासपरशुप्रहारेण स मोदते॥ १.८.१६
३५. कामकर्मरूपिणा दृढसूत्रेणैव परमात्मा भवचक्रमिदं
भ्रमयति सम्भ्रमेण। कामनारहितं कर्म कदापि न
संसारकारणं प्रत्युत कैवल्यकारणं भवति॥ १.९.१
३६. अतृप्तिरशान्तिश्च संसृतेः प्रातिस्विकं रूपम्।
सा च दुःखस्यैव अनर्थान्तरम्। १.९.१

३७. अग्निगर्भो महान् महीधर इव कामगर्भः
बाह्यतस्तु निश्चेष्टोऽपि जाज्वल्यते चञ्चल्यते
चैवाभ्यन्तरतः। यः फलासङ्गवर्जं समुचितकर्मसु
नितरां प्रवर्तते स मनुष्येषु मतिमान्
इतरेभ्यो विशिष्यते। १.९.२
३८. कर्मप्राणं खलु संसारकलेवरम्।
लोकपरिचर्यापरकं धर्म्यं कर्म मानवैरनुष्ठेय-
मवर्जनीयतया इत्ययमीश्वरीयो विधिः। १.९.३
३९. सुखे हृष्टताऽथ दुःखे विषण्णता च
भोगिनो व्यावर्तिकाः, न तु योगिनः। १.९.३
४०. विना च मृत्तिकां कुतः कलशजन्म?
परमेश्वरमन्तरेण कथं जगदुत्पद्येत?
सर्वज्ञं सर्वशक्तिशालिं ब्रह्म अस्य जगतः
एकमेव अद्वितीयं कारणम्। १.९.४
४१. परमात्मा निराकारः सूक्ष्मो व्यापकः
नित्यः स्थिरः एकरसोऽविनाशी च। १.९.५
४२. ईश्वर एव विश्वं, विश्वमेव हि परमेश्वरस्य
सर्वापरोक्षः आकारः, विश्वप्रेम एव ईश्वरप्रेम। १.९.८
४३. ईश्वरसविधसम्प्रयोजकं यद्यदाचरणं स स धर्मः। १.९.९
४४. किमस्ति नगरे हृद्यं साधूनां साधुमेधसाम्। १.९.४८
४५. आत्मा नित्यो देहविनाशोऽप्यविनाशी। १.१०.१
४६. आत्मा शुद्धो नित्यविमुक्तो न हि तस्मिन्
कर्तृत्वं वा कर्म तथा तत्फलभोगः। १.१०.३
४७. दरिद्रनारायणसख्यभाना-
दाढ्यः कुलीनोऽहमहं श्रुतिज्ञः।

- एवं विधोद्रेकशतत्रराणां
विशीर्यते बुद्धिगतं समस्तम्॥ २.१.३८
४८. न नर्तयेत् कं भुवि धर्मचोदना। २.१.४६
४९. अन्याश्रमेषु यदलभ्यममुष्य किं वा
क्लिश्यज्जनस्य तु यतेरुपलभ्यमत्र।
तृष्णाक्षयः शमदमश्च स तत्त्वबोधः
सर्वाश्रमेषु विदुषां सुलभो हि दृष्टः॥ २.२.२
५०. वस्तुस्वभावमतिलङ्घयितुं क ईष्ट
ईष्टे घटं पटयितुं क इहेश्वरोऽपि। २.२.१०
५१. तपो हि नाम दुःखानां सुखीकरणम्। २.२.१८
५२. मर्त्येषु कश्चिदहह जन्मगुरुर्वरिष्ठो
हा हन्त! जन्मलघुरामृतिगर्हितोऽन्यः।
एवं समाजघटना घटिता विधात्रे-
त्येष भ्रमोऽत्र भुवि बालधियां चिरायाम्॥ २.२.३१
५३. क्ष्वेलाममृतयति हि लोके तत्कलाकोविदः। १.३.१
५४. दुःखं यद्यदनुप्राप्तं तपोरूपेण भावयेत्।
तर्हि दुःखं न दुःखाय स्यादिति श्रुतिमातृगीः॥ २.३.२
५५. मात्सर्यं हृदि न तनोति का सपत्नी। २.३.५
५६. भिक्षुकाणां भिक्षाटनमेव जीवनधनम्। २.३.१५
५७. साधुतायाः संन्यासस्य च न सिद्धिसम्पत्तिः फलम्। २.३.२३
५८. परमेश्वरे जाग्रति का नाम समीक्ष्यकारिता
पुरुषाणाम्। संसारे सर्वोत्तमशिक्षकाः
स्तन्येन सह स्वगुणानपि मातृजनाः
स्तनन्धयेषु सङ्क्रमयन्ति। २.३.५५
५९. आत्मा महान् सत्यसुखस्वरूपः

- सर्वस्य नित्याप्तनिजस्वरूपम् ।
 देदीप्यतेऽन्तःस्वयमर्कबिम्ब-
 प्रख्यः सदाऽनस्तमितैकरूपा ॥ २.४.२
६०. सत्यं सदात्मैव जगत्समस्तम् । २.४.९
६१. चिन्तयेत् विलपेद्वापि प्राप्तदुःखेय आर्तिमान् ।
 असाधनो वृथा व्यग्रः कथं स्यात् स तु तत्त्वधीः ॥ २.४.१६
६२. असंस्कार्यपि संस्कारी शुद्धः सद्धर्मतो भवेत् । २.४.२१
६३. यावद्वरावरत्वादिकल्पना नरजातिषु ।
 तावदन्योन्वितो मैत्री चैक्यं च कुशलं कथम् ॥ २.४.३७
६४. अद्वैततत्त्वमचलं विमलं तदेकम् ।
 सत्यं सुखं शिवमनन्तमनन्यतन्त्रम् ॥ २.४.६१
६५. दृश्यावलोकमुखतः सुखतः स्वयं वा
 वृत्तेर्निवृत्तिमुखतो निजचित्तपद्मम् ।
 एकाद्वितीयपरमेश्वरपादपीठे
 विद्वान्समर्प्य सुखभागभवतीह मुक्तः ॥ २.४.६४
६६. आदौ धर्मविवेकस्तदनु सत्यसंयमादिमहितगुणाः
 यस्यैषा सामग्री तस्यैव धर्मोदयः सर्वत्र । २.५.७
६७. धर्मस्तु धर्मकर्तुः हिताय, न तद्धिताय धर्मकर्ता । २.५.९
६८. ब्रह्मैकमद्वयमृतम् अनृतं ततोऽन्यत्सर्वम् । २.५.२८
६९. ईश्वर ईश्वरी इत्येतौ शब्दौ वस्तुतः समानार्थबोधकौ । २.५.२९
७०. साक्षात् अथ दूराद्वा सर्वे वेदा ब्रह्मणि समन्विताः । २.५.४६
७१. मानवानां सुखार्थम् आचाराः प्रकल्पिताः
 न पुनः आचाराणां सुखार्थं मानवाः ।
 स्नेहरसप्रवर्षणं कुर्वन्तो सर्वेषु
 सर्वदा सर्वेऽपि जनाः । २.६.१

७२. भ्रमतु महीधरमस्तकेषु तीर्थेष्वथ
वसतु स्वगृहेषु नो विशेषः ।
यदि धिषणा तु वसेत्परेशतत्त्वे
ध्रुवमनिशं तदसौ विशेषहेतुः ॥ २.६.१३
७३. स्मर नर विस्मरं मां निजं स्वरूपं
स्फुरति जगत्यथ तस्थुषि स्वयं यत् ।
अनुदितसौख्यघनं भवाध्वपारं
तत इतरद्धि विडम्बनं समस्तम् ॥ २.६.१६
७४. विरक्तो रक्त इति, साधुरसाधुरिति
वा जल्पन्तु लोकाः स्वस्वभावमनुसरन्तः
तेन का नाम वृद्धिर्हानिर्वा
स्यान्महात्मनां वीतरागाणाम् । २.६.१७
७५. अरक्षितमपि साधुकलेवरं रक्ष्यते दैवेन । २.६.२३
७६. उभयासङ्गरहितं स्वतन्त्रं जीवितं यतेः । २.६.२७
७७. अबद्धो अन्तर्बहिर्बद्धः स्वातन्त्र्यं न तु विन्दते । २.६.२९
७८. रागद्वेषभयोद्वेगैर्विमुक्तो यः स आत्मवित् । २.६.३७
७९. सर्वभूतेषु चात्मानमेकं नित्यं निरञ्जनम् ।
शुद्धं बुद्धञ्च मुक्तञ्च यः पश्यति स पश्यति ॥ २.६.४२
८०. क्षमावत् क्षमाशीलेन भवितव्यं साधुना ।
साधुताया निकषपाषाणायते तिरस्कारः ।
तिरस्कारश्चित्तमुत्कर्षयति ।
पुरस्कारश्च चित्तमपकर्षयति । २.७.८
८१. बुद्धीनां तदनुरूपविचाराणां चैकरूप्यमिह
कदापि न सम्भावयितुं शक्यम् । २.७.८
८२. क्व साधूनां सर्वोन्नतं गौरवं पूज्यत्वं च !

- क्व च तेषां दूषितं नीचमाचरणम्। २.७.९
८३. अहो पारमेश्वरी रचना कीदृग्विधसौन्दर्यशालिनी,
तदग्रे जैव्या रचनायाः किं नाम सौन्दर्यम्? २.७.१५
८४. सर्वमीश्वरमयमिति दर्शननिष्ठया तत्रैव
रममाणानां किं नाम कुत्र वा कुतो वा भयम्? २.७.१८
८५. निन्दन्तु साधुनिवहान् बत नव्यशिक्षा-
वीक्षाविवर्तितधियो भुवि भारभूताः।
एतेऽथ शूद्रपतिता इति दण्डिनश्च
गृह्णाति तत्पदरजांस्यधुनाऽपि लोकः॥ २.७.२८
८६. जीवनयात्रा भोजनकार्यं
भोगविलासो जीवनकार्यम्।
नेति नितान्तं निश्चिनु चित्ते
चेश्वरलब्धौ जीवशताब्दान्॥ २.७.४९
८७. राष्ट्रपतिर्वा रङ्कपतिर्वा प्राज्ञवरो वा मुखवरो वा।
ईश्वरचिन्ताभक्तिविवर्जं विन्दति केनाखण्डितशान्तिम्॥ २.७.५०
८८. ईश्वरदर्शी पुंसु वरेण्यः प्रातरशेषैः संस्मरणीयः।
मोहविमुक्तः सन्तततृप्तः काङ्क्षतु मर्त्यस्तत्पदमाप्नुम्॥ २.७.५१
८९. अहो खलु भिन्नसंस्कारा हि लोकाः। २.८.१५
९०. अहो सौन्दर्यमेव सत्यं,
सत्यं च परमात्मा परममेकं तत्त्वम्। २.८.२२
९१. भूतभाविवहुचिन्तनजन्यं विक्लवत्वमपि नास्ति यतीनाम्॥ २.८.३२
९२. देहदैहिकपदार्थनिषक्तस्तत्प्रयुक्तशतभीतियुतोऽन्यः।
व्याकुलव्यथितनष्टमनाः सज्जीवतीव न तथोत्तमसाधुः॥ २.८.३४
९३. कस्यचिदाचरितस्य शोभनत्वमशोभनत्वं
वा न नियतं दृश्यते लोके। २.९.१५

९४. आत्मशान्तिरेव महान् सुरनदीहृदः
अस्मिन्दुःखाग्निसन्तापे संसारे। २.९.२०
९५. उन्नतिरवनतिश्च हन्त संसारे चक्रनेमिक्रमेण
परिवर्तमाना नैकरूपा सुस्थिराऽवतिष्ठते। २.९.२४
९६. शान्तिः शान्तिः सर्वदा तन्निशान्ते
नैवाशान्तिः बाह्यविक्षेपजन्या।
यस्मात् क्षुद्रोऽप्यन्यकायप्रपञ्चः
कश्चिन्नात्र ब्रह्मविद्याप्रपञ्चात्॥ २.९.४२
९७. समाधेः अथवा समाधिस्वरूपस्य परमात्मनो
बोधनं न वचोभिः सम्यक् कर्तुं शक्यम्। २.१०.२
९८. ईश्वरेच्छया सर्वं प्रवर्तते, कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तु-
मस्माकं मनुष्यकीटानां किं नाम सामर्थ्यम्? २.१०.५
९९. राजा राजधान्यां निजविशालहर्म्याट्टतले विराजत
इति किं प्रजा न निवसन्ति स्वस्वक्षुद्रतरगृहाभ्यन्तरेषु! २.१०.७
१००. जन्मना दुःखभागजीवो नैव गच्छति निर्वृतिम्। २.१०.११
१०१. अहो महानयं मोहः संसारानर्थकारणम्। २.१०.१३
१०२. अनादिमोहविध्वंसाज्जीवो ब्रह्मत्वमृच्छति।
परमः पुरुषार्थोऽयमियं निर्वाणनिर्वृतिः॥ २.१०.२०
१०३. सत्यं यदजडं नित्यं तदानन्दं प्रचक्षते। २.१०.२९
१०४. अध्यात्मजीवनं नान्यत् तापत्रयमहौषधम्। २.१०.३३
१०५. कस्तूरिकां तु मृगनाभिमृगो मृगत्वात्।
स्वान्तःस्थितामपि न वेत्ति नराभिमानी॥ २.१०.१६१
१०६. आहतं यस्य हृदयं कामिन्या काञ्चनेन च।
योगेन विद्यया वा किं तपसा तस्य मेधया॥ २.१०.१७०
१०७. सर्वस्य सर्वः सुहृदत्र न स्यात्

कस्यापि चापत्सु सुहृन्न कश्चित्।

सर्वस्य सम्पत्सु विपत्सु चैक

ऐकात्म्यवित् नित्यसुहृन्निरीहः॥

२.१०.१८६

१०८. सोमोपमं सुविमलश्च य ईशनिष्ठः

स ब्राह्मणस्तदितरस्तु पिचण्डपोषः।

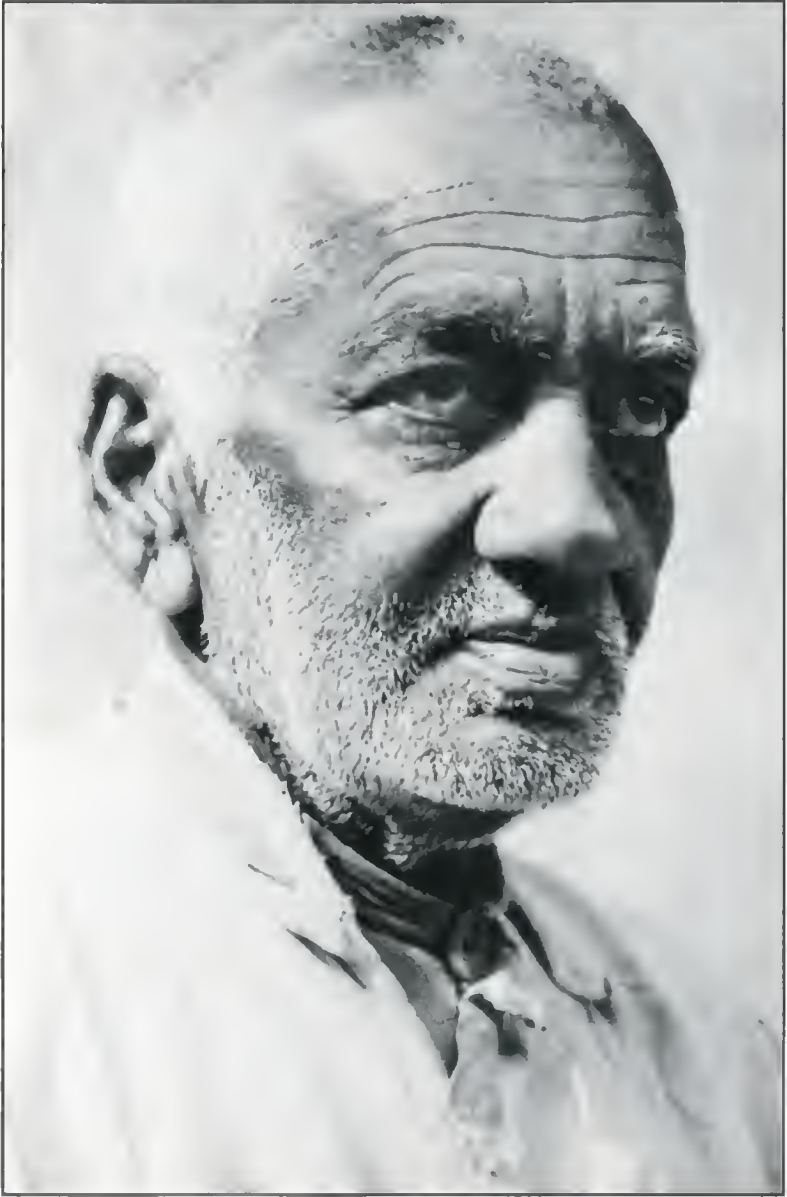
२.१०.१९४

श्रीस्वामितपोवनस्य कृतयः

१.	विभाकरन्*	(मलयालम्)
२.	कैलासयात्रा	”
३.	हिमगिरिविहारम्	”
४.	विष्णुयमकम्*	(संस्कृतम्)
५.	श्रीसौम्यकाशीशस्तोत्रम्	”
६.	श्रीगङ्गास्तोत्रम्	”
७.	श्रीबदरीशस्तोत्रम्	”
८.	गुरुपवनपुराधीशपञ्चकम्	”
९.	श्रीगङ्गोत्तरीक्षेत्रमाहात्म्यम्	”
१०.	श्रीगोमुखीयात्रा	”
११.	ईश्वरदर्शनम् अथवा तपोवनचरितम्	”
१२.	शाण्डिल्यभक्तिसूत्रभाष्यम्*	”
१३.	ईशकेनकठोपनिषदां शाङ्करभाष्यमलयालभाषानुवादः*	

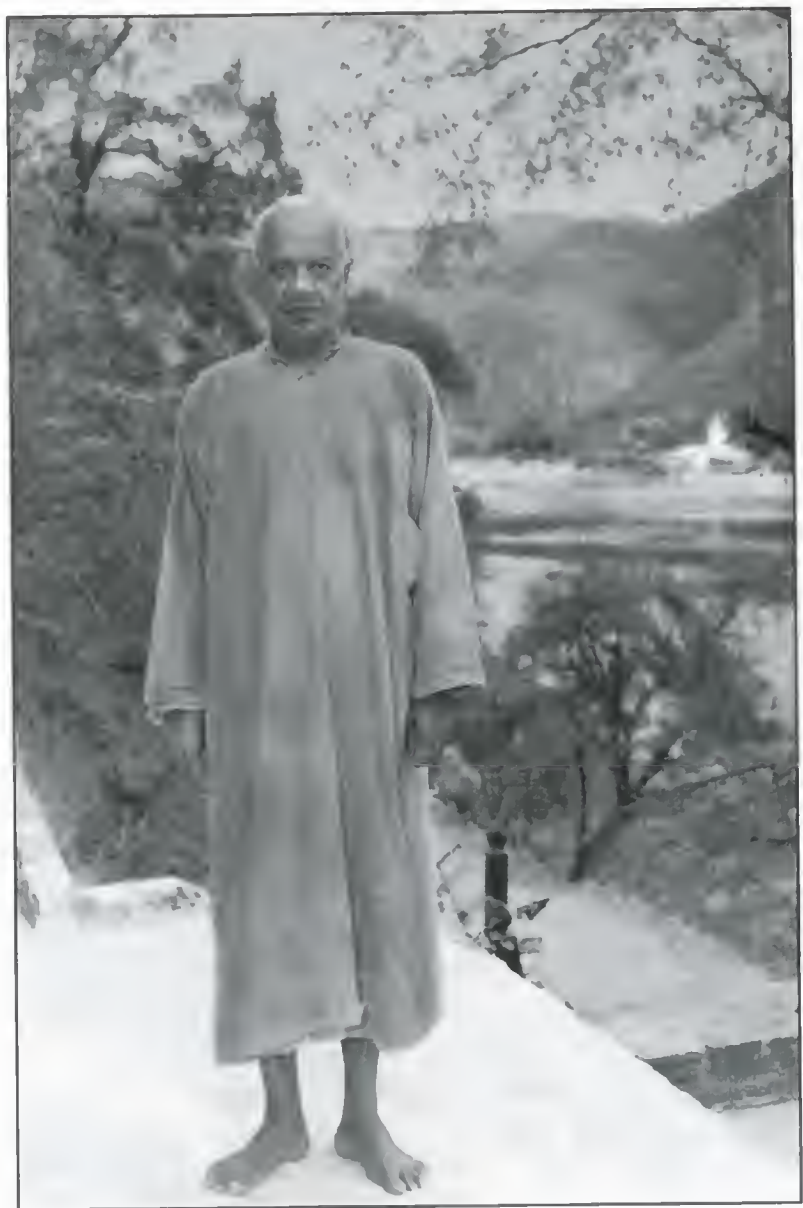
* इमेऽनुपलब्धाः ।

यः पश्यति स पश्यति

हिमवद्विभूतिः

एकान्तरसपायी

आत्ममित्रेण स्वामिशिवानन्देनानुगम्यमानः स्वामितपोवनम्

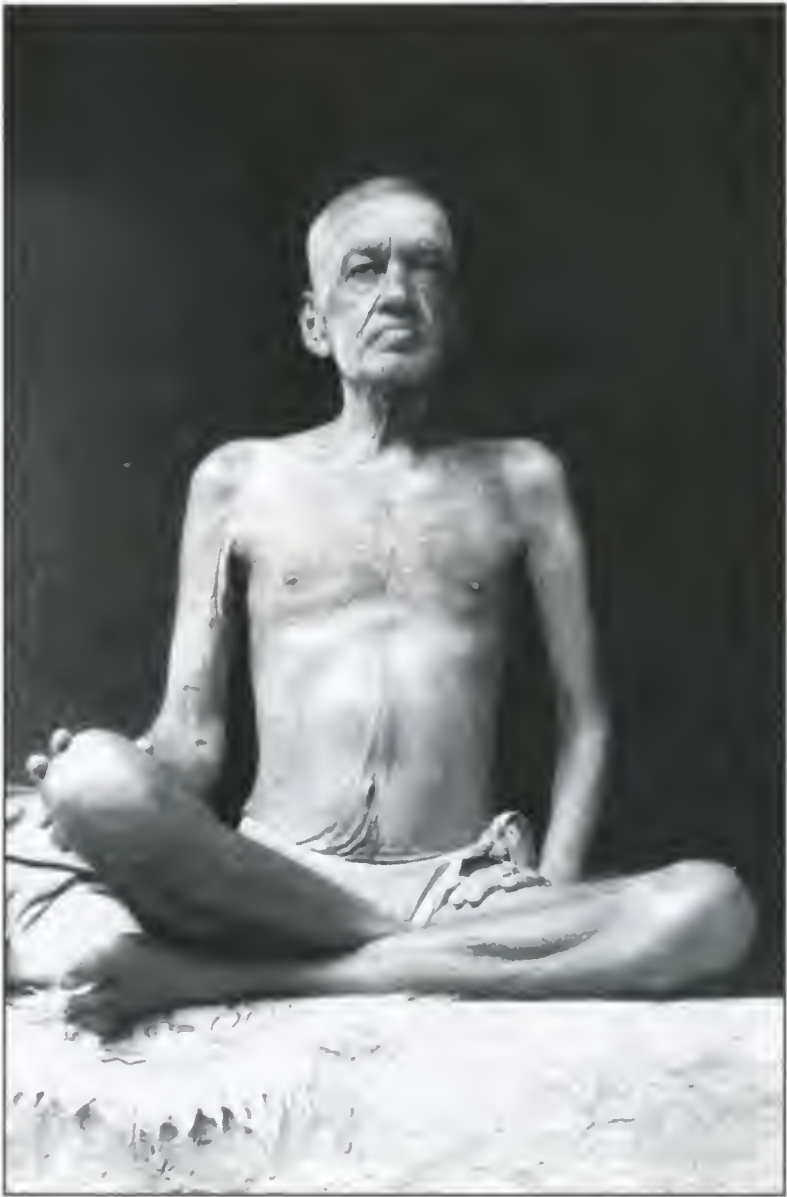

शिष्यवरस्वामिचिन्मयानन्देन सह

ईशे लग्नं चित्तमानन्दसान्द्रे

वृद्धोऽपि युवा

महासमाधि:

जन्मगृहसमीपस्थस्मृतिमण्डपम्

नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम्

उत्तरकाशीस्थमिदानीन्तनतपोवनकुटीरम्

स्वामितपोवनस्य हस्ताक्षरम्

i

Smiles, very clearly says. —

यदा वशाबलैश्चने ज्ञानानि मनसा तदा
बुद्धिश्च न विभ्रमेष्टते तामाहुः परमां गतिम्,
तां यो गमिषि मन्त्रो तस्मिन्निष्ठो धारणात्

When five senses and mind become controlled and intellect also becomes steady, then this stage is the highest; and that ~~ancient~~ ^{ancient} ~~Prishni~~ ^{Prishni} called "yoga" by the great yogis of the past. Though ancient-Prishni call this — "तस्मिन्निष्ठो धारणात्" Control of outer senses and ~~inner~~ inner mind as yoga, and though this is real yoga which leads us to the Self-Realisation, perfection and eternal bliss, the word yoga is now days greatly misunderstood by the eastern and western book-readers. They think that yoga means some occult powers and super-human strength of the body and senses. The exaggerated description of the powers of Kundalini and its awakening in the books of on yoga, make them eager to become yogis. They don't want to be men. They don't want to practice yoga for true realisation. Real yoga is concentration of mind according to the ~~Upanishads~~ ^{Upanishads}, and that is

of this impure and wavering mind, you will be able to see face to face and realise the eternal bliss-ful Suriga-Brahman. Perhaps with this idea in mind, along with the preaching of the Sri-creation theory, Akhanda Kirtan of the personal God also is being conducted as an important item in the yagna-Sala. (yagna-Grounds).

Anyhow I hope that the Delhi people will be highly benefited by this Jnana-yagna Ceremony being conducted by Sri Swami Bhimayamandaji. May God bless you all for the successful termination of the Jnana-yagna and also for the successful practice of the knowledge which you attain from it.

Uttarakashi
26-10-53

With love and best
wishes

Swami Tapovanam
Om Shanti, Shanti, Shanti

ईश्वरदर्शनम्

अथवा

तपोवनचरितम्

नेयमात्मकथा आत्मसम्मानचरितमुपवर्णयितुमथात्मनो महत्त्वमिह
ख्यापयितुं वा समारम्भि। किञ्च, यानि वृत्तान्यत्र सङ्गृहीतानि
स्वामिनस्तान्यखिलानि गुणरूपाणि स्तोतव्यानीत्यपि साधयितुं वयमत्र
न प्रवर्त्तामहे। तेषां गुणरूपत्वं स्तोतव्यत्वं वा दोषरूपं निन्दितव्यत्वं
वा सुधियः पाठका एव निश्चिन्वन्तु।

यत्कार्यतो न परमन्यदिहास्ति कार्यं
यल्लाभतः पर इहास्त्यपरो न लाभः।
यल्लाभतश्च निखिलं भवतीह लब्धं
दिव्यात्सुदिव्यमिदमीश्वरदर्शनं तत्।।

- स्वामी तपोवनम्

